

ISSN 2667-4432

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/juhis>

Journal of Universal History Studies

Volume III

Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue

October 2020

JOURNAL OF UNIVERSAL HISTORY STUDIES

JUHS indexed by: Google Scholar, Index Copernicus, Index Islamicus, J-Gate, Cite Factor, Directory of Research Journals Indexing(DRJI), Academic Resource Index, Scientific Indexing Services(SIS), Journal Factor, Cosmos, Eurasian Scientific Journal Index(ESJI), Rootindexing, International Institute of Organized Research(I2OR), General Impact Factor(GIF), ROAD, Kaynakça.info, Academic Journal Index, ASOS Index, World Catalogue of Science Journals(WCOSJ), İSAM, Crossref, Scilit, Electronic Journals Library(EZB), Haw Hamburg University Library, Leipzig University Library, German Union Catalogue of Serials(ZDB), İdeal Online, World Cat, Initiative for Open Citations(I4OC), Stanford University Libraries, Researchgate, Base Index, Journals Directory, Scientific Journal Impact Factor(SJIF), Wisdom.ai

JUHS is an international, peer-reviewed journal, published every six months and two issues per year (June and December), every year a special issue will also be published

e-mail: juhisjournal@gmail.com

Editor in Chief

Dr. Sabit DOKUYAN/Düzce University

Advisory Board

Dr. Bünyamin KOCAOĞLU/ Ondokuz Mayıs University

Dr. Enis ŞAHİN/ Sakarya University

Dr. Jamshid ROOSTA/ Shahid Bahonar University of Kerman

Dr. Mustafa KESKİN/ Erciyes University (Emeritus)

Dr. Remzi KILIÇ/ Erciyes University

Editorial Board

Dr. Abdullah Kutalmış YALÇIN/ Düzce University

Dr. Anar RAHİMOV/ Khazar University

Dr. Claudia IOV/ Universitatea Babeş Bolyai

Dr. Dilara USLU/ Bilecik Şeyh Edebali University

Dr. Emzar MAKARADZE/ Batumi Shota Rustaveli State University

Dr. Erhan YOSKA/ Erciyes University

Dr. Ersin MÜEZZİNOĞLU/ Karabük University

Dr. Haluk SELVİ/ Sakarya University

Dr. Haşim ERDOĞAN/ Hacı Bektaş Veli University

Dr. Hava SELÇUK/ Erciyes University

Dr. Hussein KASASBEH/ Mutah University

Dr. Ivelin Argirov IVANOV/ University of Veliko Tarnovo

Dr. Jie LYU/ Renmin University

Dr. Kaya Tuncer ÇAĞLAYAN/ Ondokuz Mayıs University

Dr. Mansour AMİNİ/ UCSI University

Dr. Miķail ACIPINAR/ İzmir Katip Çelebi University

Dr. Mohammad Saleh BANI ISSA/ Middle East University

Dr. Mohammed Ibrahim ABU EL-HAIJA/ Middle East University

Dr. Mohsen MORSALPOUR/ Sistan and Baluchestan University

Dr. Muhidin MULALIC/ International University of Sarajevo

Dr. Murat KARATAŞ/ Abdullah Gül University

Dr. Nazim MUSTAFA/ Presidential Library, Azerbaijan

Dr. Neslihan ALTUNCUOĞLU/ Erciyes University

Dr. Nurperi AYENGİN/ Düzce University

Dr. Osman KÖSE/ Police Academy, Turkey

Dr. Ökkeş NARİNÇ/ Namık Kemal University

Dr. Reza Ekhtari AMİRİ/ University of Mazandaran

Dr. Selma GÖKTÜRK ÇETİNKAYA/ Bilecik, Şeyh Edebali University

Dr. Serap FİSO/ International University of Sarajevo

Dr. Sevilay ÖZER/ Mehmet Akif Ersoy University

Dr. Stefano TAGLIA/ The Oriental Institute of Prague, The Czech Republic

Dr. Stipica GRGIC/ University Of Zagreb

Dr. Süleyman ÖZBEK/ Hacı Bayram Veli University

Dr. Yuliya BİLETSKA/ Karabük University

Dr. Wameedh Sarhan AL-RUBAYE/ Irak Middle Technical University

Dr. Zugravu NELU/ Universitatea Alexandru Ion Cuza din Iași

Layout Editor

Dr. Neslihan ALTUNCUOĞLU/ Erciyes University

Dr. Ahmet Coşkun TEKİN/ Teacher

Foreign Language Advisor

Mehmet GÜZEL/ Teacher

Muhammed ÇABUK/ Teacher

Editorial Secretariat

Dr. Ahmet Coşkun TEKİN/ Teacher

Issue Referees

Dr. Abdullah ERDOĞAN/ Erciyes University

Dr. Abdullah Kutalmış YALÇIN/ Düzce University

Ayhan Afşin ÜNAL/ Erciyes University

Dr. Dilşen İNCE ERDOĞAN/ Dokuz Eylül University

Dr. Emine ŞAHİN/ Düzce University

Dr. Enis ŞAHİN/ Sakarya University

Dr. Erhan YOSKA/ Erciyes University

Dr. Ersin MÜEZZİNOĞLU/ Karabük University

Dr. Furkan KÜLÜNK/ Düzce University

Dr. Gürdal ÇETİNKAYA/ Ankara University

Dr. Hasan TUNCER/ Hacı Bektaş Veli University

Dr. Haşim ERDOĞAN/ Hacı Bektaş Veli University

Dr. Hava SELÇUK/ Erciyes University

Dr. İsmail EFE/ Kırkkale University

Dr. İsmail YAŞAYANLAR/ Düzce University

Dr. Kürşat KOÇAK/ Hacı Bektaş Veli University

Dr. Mikail ACIPINAR/ İzmir Katip Çelebi University

Dr. Mustafa KESKİN/ Erciyes University (Emeritus)

Dr. Mustafa SALEP/ Erciyes University

Dr. Neslihan ALTUNCUOĞLU/ Erciyes University

Dr. Pınar PINARCIK/ Düzce University

Dr. Sabit DOKUYAN/ Düzce University

Dr. Selma GÖKTÜRK ÇETİNKAYA/ Bilecik, Şeyh Edebali University

Dr. Sibel KÜÇÜKKÜLAHLI/ Düzce University

CONTENTS

Research Articles

1

20. Yüzyıl Başlarında Doğu Vilayetlerinin Demografik Yapısı
Demographic Structure of Eastern Provinces in the Early 20th Century

Mustafa Keskin

(1-14)

2

Adnan Menderes'i İdama Götüren Süreç ve İdamı
The Process that Led Adnan Menderes to Execution and His Execution

Sabit Dokuyan-Büşra Yüksel

(15-42)

3

1271 (1855) Tarihli Kayseri Kazasına Ait Yoklama Defterinin Tanıtımı ve
Tahlili
*Introduction and Analysis of the Attendance Book of the 1271 (1855) Dated Kayseri
Accident*

Hava Selçuk

(43-83)

4

Eski Mezopotamya Ticaret Yolları
Ancient Mesopotamian Trade Routes

Hasan Ali Şahin

(84-98)

5

Balkanlarda Osmanlı Öncesi Kuman/Kıpçak Türkleri
Cuman/Kipchak Turks in the Pre-Ottoman Balkans

Ahmet Gökbel

(99-111)

6

Adnan Menderes'in Siyasal Karakteri ve 27 Mayıs
The Political Character of Adnan Menderes and May 27

Selma Göktürk Çetinkaya

(112-130)

7

9 Subay Olayı'nda Samet Kuşçu'nun Rolü
The Role of Samet Kuşçu in 9 Officer Events

Neslihan Altuncuoğlu-Merve Durmuş

(131-147)

8

16. Yüzyılda Midilli Sancağı'nda Ayrıcalıklı Hizmet Sınıfı Olarak Muaf ve
Müsellem Reaya

*Exempted Persons and Servants as a Privileged Service Class in the Sanjak of Lesbos-
Mtylene (XVI. Century)*

Ayhan Afşin Ünal

(148-161)

9

Kayseri Sancağı Merkez Hapishanesi Dâhilinde Bulunan Dîvân-ı Harp
Hapishanesi

Kayseri Sanjak Central Prison Including Dîvân-ı Harp Prison

Hüseyin Saraç-Kübra Saykı

(162-172)

10

Almanya'nın Kırım'daki İslam Politikası(1941-1944)

Germany's Islamic Policy in Crimea (1941-1944)

Aybüke Güzay

(173-190)

11

Kânunî Sultan Süleyman'ın Tebriz Seferi (1548-1549) ve Nahçıvan- Revan-
Karabağ (1552-1554) Seferleri ve Sonuçları

*The Expedition of Tabriz (1548-1549) and Nakhichevan-Revan-Karabakh (1552-
1554) Campaigns of Kânunî Sultan Süleyman and Results*

Remzi Kılıç

(191-215)

12

Ebulfez Elçibey'in Azerbaycan Özelinde Türk Dünyası Meselelerine Bakışı
*Abulfëz Elchibey's Perspective on Turkiç World Issues with Particular Focus on
Azerbaijan*

Erhan Yoska

(216-237)

13

Kuman-Kıpçaklarla Rusların Siyasi İlişkileri (1055-1120)
Political Relationship of Russia with Cuman-Qipchaqs (1055-1120)

Hasan Ceyhan

(238-251)

14

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Ekseninde Türkiye Cumhuriyeti'nin
Kalkınma Politikası ve Tarımsal Üretim
*Turkey Republic's Development Policy and Agricultural Production on the Axis of the
First Five Year Development Plan*

Haşim Erdoğan

(252-268)

Editörden

Kuymetli Okuyucular

Journal of Universal History Studies (JUHS) Ekim sayısıyla karşınızdayız. Bu sayımız “Prof. Dr. Mustafa Keskin Özel Sayısı” olarak hazırlanmıştır. Yeni sayımızda çeşitli konularda ve farklı dönemlere ait 14 bilimsel çalışmayı sizlere sunuyoruz. Bu çalışmaların içerisinde; Osmanlı ve Cumhuriyet dönemine, eski Türk tarihine ışık tutan makalelerin yanı sıra, daha eski tarihler hakkında bizleri aydınlatan makaleler de yer almaktadır. Dergimizin beşinci sayısının hazırlık aşamasında hem çalışmalarını dergimize yollayan yazarlarımıza hem de hakemlik yaparak derginin daha üst seviyelere çıkması için katkı sağlayan değerli hakemlerimize çok teşekkür ediyoruz. Dergi olarak en büyük amacımız; her yeni sayıda kendimizi geliştirerek bilim dünyasına katkı sağlayacak çalışmaları sizlere ulaştırmaktır. Diğer sayımız Aralık ayında yayınlanacaktır. Kuymetli tarihçiler ve araştırmacıların çalışmalarını bekliyoruz.

Diğer sayımızda görüşmek üzere, sağlıklı ve ilim dolu günler diliyorum...

Doç. Dr. Sabit DOĞUYAN

Şef Editör

Ekim 2020/Düzce

From Editor

Dear Readers,

We are here with the October issue of our journal, Journal of Universal History Studies (JUHS). This issue is "Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue". In our new issue, we present 14 scientific studies on various subjects and from different periods. In these studies, in addition to the articles that shed light on Ottoman, Republic of Turkey and old Turkish history, there are also articles that enlighten us about the ancient history. We would like to thank both the authors who sent their works to the journal during the preparation of the fifth issue of our journal and our valuable referees who contributed to the higher levels of the journal by refereeing. Our biggest goal as a journal; to develop ourselves in every new issue to contribute to the world of science. The next issue will be published in December. We expect the work of esteemed historians and researchers.

I wish you healthy and scientific days to see in our other issue...

Assoc. Prof. Dr. Sabit DOKUYAN

Editor in Chief

October 2020/Düzce

PROF. DR. MUSTAFA KESKİN KİMDİR?

Birinci Dünya Savaşı'nın Trabzon Araklı'dan sükün ettirdiği bir ailenin çocuğu olarak 10.12.1949'da Bolu ili Düzce ilçesi Darıyeri Hasanbey Köyü'nde doğmuştur. Babası Sakarya Gazisi Harun Efendi'nin oğlu, Rüşdiye Mezunu Midhat Keskin, annesi ise Harb-i Umumi de Doğu Karadeniz'de frengi, trahom gibi sari hastalıklarla mücadele için görevlendirilen, 1917'de Giresun Harşıt Çayı Köprüsü'nde Taşnak Militalarınca katledilen, İstanbullu Dr. Abdullah Efendi'nin hem yetim hem öksüz kalan kızı Kadın Hanım'dır. Annesi 1955'te, babası 1984'te vefat etmiştir. Ablası Asiye Hanım köylerinin ilkokulu bitiren ilk kız çocuğu olmuştur.

Tahsil hayatına köyünde başlamış, Ankara'da tamamlamıştır. İlkokul da dâhil, bütün eğitim kademelerini birincilikte bitirmiştir. İlkokulu Darıyeri Hasanbey köyünde tamamlamıştır. 1961 yılına değin Ankara-İstanbul karayolu köylerinden geçermiş ve ilkokullarının bulunduğu yerde asırlar görmüş çınar ağaçları, dinlenme tesisleri ve Orman İşletmesi'nin kamelyası yer almış. 1959 yılında zamanın Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakanı Adnan Menderes İstanbul'a giderlerken, burada mola verdiklerinde hocamızın öğretmenini Davut Yaman tarafından kendilerine takdim edilen öğrenciler arasında yer almıştır. İlkokulda ders kitapları dışında gazetede okumayı çok severmiş. Evlerine günlük birkaç gazete gelirmiş.

Ortaöğretime Sakarya İmam-Hatip okulunda başlamıştır. Üçüncü sınıfa geçince Düzce İmam-Hatip Okuluna geçiş yapmıştır. Vaktiyle tütün deposu olan bir binada okumuştur. Okulun yurdunda kalmıştır. Bir süre sonra, 17 Ağustos 1999 depreminde yıkılan, kendi okul binasına taşınmışlardır. 1969 yılının Haziran ayında İmam-Hatip Lisesi'nden, Eylül ayında da Bolu Lisesi'nden mezun olmuştur. Tarihe merakı bu yıllarda başlamıştır.

Üniversite öğretimine Ankara'da Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Kürsüsü'nde başlamıştır. Mehmet Altay Köymen, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, Prof. Dr. Aydın Taneri, Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, Prof. Dr. Halil İnalçık ve Prof. Dr. Şerafettin Turan gibi kıymetli hocaların öğrenciliğini yapmıştır. 1974 yılında fakülte birincisi olarak mezun olmuştur.

25.07.1974'de Adalet Bakanlığı, Hukuk İşleri Genel Müdürlüğü'nde memur olarak göreve başlamıştır. 24.12.1975'de naklen Milli Eğitim Bakanlığı'na geçmiş ve Ankara'da Aktepe Tarhuncu Ahmet Paşa Ortaokulu'na öğretmen ve müdür yardımcısı olarak atanmıştır. 19 Eylül 1978'de Çamlıca Mahallesi'ndeki Makine Kimya Ortaokulu Sosyal Bilgiler öğretmenliğine, 7.1.1980'de de Gazi Eğitim Enstitüsü Tarih öğretmenliğine naklen atanmıştır. Mektupla öğretim programında ders kitapçığı olan "Türk Kültür Tarihi"ni yazmıştır. 1.08.1980-30.11.1981 tarihleri arasında askerlik hizmetini yedek subay olarak tamamlamıştır. Askerlik sonrasında Ankara'ya dönmüştür.

21 Şubat 1983'te Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde araştırma görevlisi olarak göreve başlamıştır. Araştırma görevlisi iken, hocaları adına, A.Ü. Dil Tarih-Coğrafya, Fen ve İlahiyat Fakültelerinde Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Dersleri vermiştir. 1985 yılının Haziran ayında "Tarih Açısından Atatürk'ün Millet ve Milliyetçilik Anlayışı" konu başlıklı doktora tezini tamamlamıştır ve enstitüden dereceyle mezun olmuştur. 19.01.1987'de Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne yardımcı doçent olarak atanmıştır. Tarih bölümünün kuruluş ve teşkilatlanmasında bulunmuştur. 29.01.1992'de Genel Türk Tarihi Bilim Dalı'nda doçent olmuştur. "Milli Mücadele'de Hindistan

Müslümanlarının Türkiye'ye Yardımları 1919-1923" adlı kitabını hazırlamış ve yayınlamıştır. 1992, 1995, 1999 ve 2009 yıllarında üçer yıllık dönemlerde Fakülte Kurulu Üyeliğinde; 1998-2001 döneminde Yönetim Kurulu Üyeliği'nde; 1993, 1997, 2000 yıllarında üçer yıllık dekan yardımcılığında, 1993-1994'te Dekanlıkta vekâleten bulunmuştur. 1993-1997 yılları arasında Erciyes Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölüm Başkanlığı'nda Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Başkanlığı'nda, 2000-2003 döneminde Tarih Bölüm Başkanlığı'nda, 2002-2005 yılları arasında Sosyal Bilimler Enstitüsü müdürlüğünde, İletişim Fakültesi Fakülte Kurulu ve Yönetim Kurulu, Üniversite Yönetim Kurulu ve Senato üyeliklerinde bulunmuştur. On yıl boyunca da Erciyes Üniversitesi'nin Yurt-Kur (Kredi ve Yurtlar Kurumu)'un genel kurul üyeliği temsilciliğinde yer almıştır.

Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat ve Edebiyat Fakülte'sinde 7.07.1997'de Genel Türk Tarihi alanında profesörlüğe yükselmiştir. Doktorasının Türkiye Cumhuriyeti ve Türk İnkılap Tarihi alanında, Doçentliğinin de Genel Türk Tarihi alanında oluşu, akademik ve bilimsel kariyerine zenginlik kazandırmıştır. Bir bütün halinde Genel Türk Tarihi'nin taalluk eden Türkiye Selçuklu tarihi, erken Osmanlı tarihi ve nihayet Milli Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerine ait, ayrıca Türkiye Tarihindeki yerini iyi bildiği, hizmet etmekle onur duyduğu, Anadolu'nun kalpgâhı mesabesinde gördüğü Kayseri şehir tarihi ile ilgili araştırma ve incelemelerde bulunmuştur. Üniversitenin mana ve madde planında gelişmesinde, önemli katkılarda bulunmuştur. Öğrencilerin tarihi coğrafyamızı tanımaları için yurt genelinde gezi, gözlem ve inceleme gezileri planlamış ve bizzat katılarak o yerlerin tarihi coğrafyasını mahallinde anlatmıştır.

Halen üniversitelerde profesörlük, doçentlik, dr. öğretim üyeliği yapan, çeşitli kurumlarda bürokratik eden öğrenciler yetiştirmiştir. Lisans seviyesinde Kayseri belde ve köylerinden öğrencilerine, ilgili belde ve köylerinde alan çalışmaları yaptırmıştır. Raşit Efendi Kütüphanesi'nde mevcut eski gazetelerden, kitaplardan, bugünkü harflerle nüshalarını bizzat ve birlikte okuyarak hazırlamış ve birer örneğini de ilgili kütüphaneye teslim etmiştir. Milli Kültürümüze ve tarihimize katkılarında inandığı "Sicil-i Osmani" ve Sicil-i Osmani Zeyleri"ni birer proje çerçevesinde hazırlayarak Türkiye ve dünya kütüphanelerine kazandırılmasına vesile olmuştur. Çoğu uluslararası olmak üzere, kongre ve sempozyumlarda, her biri müstakil bildirilerle üniversitesini temsil etmiştir. Milli kültürümüzün kaynaklarına ulaşmaya, cihanşümül, devlet ve medeniyetimizin dinamiklerine inmeye, Türk milletinin, İslam ümmetinin ve insanlığın sorunlarıyla ilgili olmaya çalışmıştır. 25 yılı aşan günlüklerini yazmıştır. Bu günlüklerde kendisince lüzumlu gördüğü olayları kaydetmiştir. Okuduğu kitapları, sözlükler âleminin içi dolu kelime ve kavramlarını, gezip gördüklerini, duyup işittiklerini günlüklerine yazmıştır. Milli tarihimizin dönüm noktalarını, millet hayatımızın önemli tarihlerini belirterek, düşüncelerini de ekleyerek kaydetmiştir. Ailesinden arkadaşlarına, yerelden genele, vefat etmiş olanları, evlenenleri, Kayseri'nin meteorolojik olaylarını da ilave etmiştir. 2016 yılı Aralık ayında emekli olmuştur. Bilimsel çalışmalarına ara vermeden devam etmektedir.

Kendi cümleleriyle bizlere şöyle seslenmektedir: *"Her ne öğrendimse bu ülkede, bu ülkenin hocalarından düşünürlerinden öğrendim. Ne Arabistan'a gittim, ne de Frengistan'a. Ne İran'a ne de Turan'a gittim. Bu devletin kuruluşunda bulunan, harcında kanı, alın teri ve duası bulunanları Türk bildim. Türk gövdesine yapılan İslam aşısının tuttuğunu, mükemmel bir uyum sağladığını anladım. Bugünkü milliyetimizi bu topraklarda çektiğimiz milli musibetlerin yarattığından tereddüt etmedim. Bu dünyanın ahvalinin savaştan, barıştan, bolluktan, kıtlıktan, hazdan, mihnet ve meşakkat'ten ibaret olduğuna, Dünyada her ne ki yaşıyorsa, cümlesinin ölümlü olduğuna, lakin vatanın, milletin ve devletin ebediliğine, binaenaleyh vatana, millete ve devlete hep bu nazarla bakmamız gerektiğinin bilincinde oldum. Her zaman ve zeminde Türk*

kültürünün samimi hizmetkârı oldum ve olmaya da devam edeceğim. Tamamı kendi geçimliğimden olmak üzere 4.000 ciltlik bir kütüphane oluşturdum. Merhum Ali Emîrî Efendi'nin yaptığı gibi, bu mütevazı kütüphanemi üniversitelerimizden biri vasıtasıyla, milletime armağan edeceğim.”

Prof. Mustafa Keskin; 2 Temmuz 1977'de evlenmiştir. Eşi; Kayserili Aysel Hanım, “Mir’at-ı Kayseriyye’nin müellifi Ahmet Nazif Efendi’nin Yeğeni Hakkı Baydoğan’ın torunu olup, merkez Hasinli Mahallesi’nde otururlarmış. 1978 yılında kızı Neslihan Hanım ve 1983 yılında diğer kızı Aslıhan Hanım dünyaya gelmiştir. Neslihan Hanım Dr. Mehmet Altuncuoğlu ile evli ve Erciyes Üniversitesi’nde öğretim üyesidir. Diğer kızı Aslıhan Hanım’da Fen Bilgisi öğretmeni olup, Ankara’da çalışmaktadır. Jeoloji Mühendisi Selim Satıcı ile evlidir.

PROF. DR. MUSTAFA KESKİN'İN ESERLERİ:

A. Kitaplar:

1. Millî Mücadele'de Hindistan Müslümanları'nın Türkiye'ye Yardımları 1919-1923, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 1991.
2. Sicill-i Osmani, C. I, II, IV/I, IV/II, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1995, 1996, 1997, 1998.
3. Atatürk'ün Millet ve Milliyetçilik Anlayışı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1999.
4. Kayseri Nüfus Müfredat Defteri (1831-1860), Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kayseri 2000, XVII+232 sayfa.
5. Mehmet Zeki Pakalın, Sicill-i Osmanî Zeylleri, C. 11, Hazırlayan: Mustafa Keskin, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008.
6. Mehmet Zeki Pakalın, Sicill-i Osmanî Zeylleri, C. 12, Hazırlayan: Mustafa Keskin, Gülbadi Alan, Emine Güldüoğlu, Cengiz Kartın, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008.
7. Mehmet Zeki Pakalın, Sicill-i Osmanî Zeylleri, C. 14, Hazırlayan: Mustafa Keskin, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008.
8. Türk İnkılap Tarihi, Ufuk Kitabevi, Kayseri, 1995, 2007.
9. Geçmişteki İzleriyle Kayseri, 2. Baskı, E.Ü. yayını, No: 154, Kayseri 2007, 368 sayfa.
10. 1831 Tarihli Nüfus Sayımına Göre Düzce, Düzce Belediyesi 2014.

B. Makaleler

1. M. Kemal Paşa'nın Kendisine Müşirlik Rütbesi ve Gazilik Unvanı Verilmesi Dolayısıyla Annesi ile Mektuplaşması, Silahlı Kuvvetler Dergisi, S. 307, s. 34-39, Ankara, 1987.
2. Atatürk'ün Diğer Liderlerle Mukayesesi, Silahlı Kuvvetler Dergisi, S. 318, Ankara 1988, s. 215-228.
3. Millî Mücadele'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuva-yı Milliye İçin Nakdî Yardım Göndermesi, Türk Yurdu, S. 22, İstanbul 1988, s. 20-23.
4. Millî Mücadele Döneminde Faaliyet Gösteren Felah Grubu, Türk Dünyası Tarih Dergisi, S. 37, İstanbul 1990, s. 4-11.
5. Türkiye-Pakistan Dostluğunun Millî Mücadeledeki Tezahürleri, Türk Dünyası Tarih Dergisi, S. 37, İstanbul 1990, s. 42-49.
6. Cumhuriyetin Kurucularında Millet ve Milliyetçilik, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 66, İstanbul 1990, s. 31-60.
7. Ziya Gökalp'te Vatan Kavramı, E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 4, Kayseri 1991, s. 443-452.
8. Bosna Hersek ve Batı Medeniyetinin İnsanî Boyutu, Türk Yurdu, S. 85, Eylül 1994, s. 53- 56.
9. Ziya Gökalp'in Üç Teklifinin (Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak) Türkiye Cumhuriyeti'nde Uygulanması, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 5, Kayseri 1994, s. 69-75.
10. Bir Abide Şahsiyet: Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1995, s. 97-104.
11. Lozan Barış Antlaşması İle İkili Anlaşmalarda Türk ve Rum Azınlıkların Statüsü, Askeri Tarih Bülteni, S. 39, Ağustos 1995, s. 1-11.

12. “Osmanlı Devleti Zamanında Türk-Arap Münasebetlerine Bir Bakış, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 6, Kayseri 1995, s. 263-275.
13. Âşık Paşa’ya Göre Birlik ve Beraberliğin Önemi, Türk Yurdu, S. 113, Ocak 1997, s. 26-31.
14. 1247-1277 Tarihli Kayseri Müfredat Programına Göre Kayseri ve Tabi Yerleşim Yerlerinde Nüfus Dağılımı 1831-1860, Acta Viennesia Ottomanica, Wien, Aralık 1999, p.199-207.
15. Kitap Tanıtma, Shai Har-El: Struggle for Domination in The Middle East th Ottoman Mamluk, War, 1485, 1491, Belleten, CLXIII Aralık 1999, S. 238’den Ayrı Basım
16. Cumhuriyetimizin Derinlik Boyutu, Türkeli Dergisi, Sayı: 4, s. 14-17, Kayseri 1999.
17. Osmanlı Devleti’nin Kuruluşunun 700. Yıldönümü Kutlamaları Hakkında, Türk Dünyası Kurultayı, Denizli 1999, Yayın yeri ve tarihi: Ankara Ocak 2000.
18. Osmanlı Toplumsal Hayatına Ait Tesbitler (Kayseri ve Yöresi), Türk Yurdu, S. 148-149, Aralık 1999- Ocak 2000, s. 134-139.
19. Türkçeci Bir Bilge Önder Şeyh İbrahim Tennûrî, E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 11, Yıl: 2001, Kayseri, s. 39-60.
20. Anadolu’da Nevruz Örneklmeleri, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Yayınları, Kahramanmaraş 2003, s. 7-20.
21. Cumhuriyet ve Temel Ülküleri, E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 14, Yıl: 2003/1, Kayseri, s. 5-9.
22. İstanbul’un Fethinin 550. Yıl Dönümü Münasebetiyle, E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 14, Yıl: 2003/1, Kayseri, s. 3-4.
23. Selçuklu Devri Kaynakları Olarak Vakfiyeler, Kayseri Vakıflar Bölge Müdürlüğü, XX. Vakıflar Haftası, Kayseri 2003, s. 19-23.
24. Kayseri / Akçakaya’dan İstanbul’a Sakıp Sabancı, E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 16, Yıl: 2004/1, s. 1-3..
25. Suriye’deki Türk Varlığına Dair Gözlemler, Polis Dergisi, Sayı: 38, Ankara 2004, 7 sayfa.
26. Yeni Bir Dünya Görüşü Olarak Atatürkçülük, E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 17, Yıl: 2004/2, Kayseri, s. 1-8.
27. Mehmet Âkif Ersoy’a Göre Doğu’nun Geri Kalmışlığının, Batı’nın Gelişmişliğinin Eğitim-Öğretim İle İlişkisi, E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 18, Yıl: 2005, Kayseri.
28. Cesareti Cephesinden Mustafa Kemal’in Gâziliği, Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi, MEB yayını, Ankara Kasım 2006, Sayı: 80-81, s. 8-12; E. Ü. Bülteni, Sayı: 44, 2007/1, s. 32-35.
29. XIX. Yüzyıl Sonlarında ve XX. Yüzyıl Başlarında Türk-Ermeni İlişkileri: Kayseri Örneği, Hoşgörü Ortamında Ermeniler, C. III, E. Ü. Yayını, No: 153, Kayseri 2007, s. 281-311.
30. Türk İnkılâbının Anahtarı: Laikliğin Tarihsel Temelleri, E. Ü. Bülteni , Sayı: 44, 2007/1, s. 78-81.
31. “Ermeni Milliyetçiliğin Doğuşunun Ekonomik Nedenleri: Kayseri Örneği”, Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler Sempozyumu Bildirileri Kitabı, C.3, s.251-262, Kayseri 2009.
32. “Türk Milli Kültüründe İsim Vermeler” Erciyes S. 397, Ocak 2011.
33. “Osmanlı Sultanlarının Kullandıkları Unvan ve Lakapları Türk Devlet ve Toplum anlayışıyla Münasebeti”, Türk Yurdu, C. 31, s.285, Ankara 2011.
34. “Gıyaseddin Keyhüsrev I”, Kayseri Ansiklopedisi, C II, s.374-375, Kayseri 2011.
35. “Milli Kültürümüzde İsim Vermeler II” Erciyes Dergisi, S.400. Nisan 2011.

36. “İstiklal Marşı’nın Yazılışı, Anlamı ve Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde Kabul Edilmesi”, Kayseri Türk Ocağı Dergisi Nisan 2012
37. “Üç Osmanlı Başkentinde” Erciyes Dergisi, S.415, Kayseri 2012, s.3-6.
38. “Aşık Âli Paşa ve Eseri”, Mustafa Kafalı Armağanı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2013, s.31-40.
39. “Kıbrıs Barış Harekatı’nın 41. Yıldönümü Münasebetiyle”, Erciyes Aylık Fikir v Sanat Dergisi, 2015, ss.10-12.
40. “Çanakkale Kara Muharebelerinin 100. Yıldönümü”, Erciyes Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, 2015, ss.1-2.
41. “Kostantiniyye’nin İstanbul Oluşu”, Erciyes Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, 2015, ss.15-18.
42. Batı Medeniyeti Bir Mahlûk-i Asil midir Yoksa tek Dışı Kalmış Canavar mıdır”, Erciyes Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, Sayı 460, Nisan 2016, ss. 10-13.
43. “Bayır bucak Türkmenleri”, Erciyes Dergisi, 2016, ss.1-3.
44. “Anadolu’daki Milliyetimizin Teşekkülü”, Tanzimat’tan Günümüze Diyarbakır, 2018, ss.84-95.
45. “20. Yüzyıl Başlarında Doğu Vilayetlerinin Demografik Yapısı”, Journal of Universal History Studies, Cilt 3, Özel Sayı, 2020, ss.1-14.
46. Halifelik Müessesesinin Tarihî Gelişimi ve Kaldırılması, Erciyes Dergisi, S. 143, s. 14-18, Kayseri.
47. “Hisarcık”, Kayseri Ansiklopedisi,
48. “İbrahim Tennuri”, Kayseri Ansiklopedisi,
49. “Birinci Dünya Savaşına Girerken İstanbul’da Yayınlanan Bildiriler”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi
50. “Bir Büyük Abidenin ve Baniyesinin Huzurunda”, Erciyes, Yıl 33, Sayı 391, s.5.
51. Osmanogullarının İlk Yurtlarını Ziyaret”, Erciyes S.410, s.9-11.
52. Makedonya’da Gezip Gördüklerim, Duyup Öğrendiklerim, Erciyes, S.411, s.16-20.
53. “İstanbul’un Fethinin 560. Yıldönümü Münasebetiyle”, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Isparta s.419-425.

C. Sempozyum Bildirileri

1. Türk Dünyası’nın Dünü ve Bugünü Hakkında, Bahaeddin Ögel’i Anma Sempozyumu, 3 Haziran 1993, Fırat Üniversitesi, Elazığ.
2. Türklerde Hâkimiyetin Tarihî Temelleri, Milli Hâkimiyetin İktisadi, Sosyal ve Kültürel Temelleri Sempozyumu Tebliğleri, Türk Kooperatifçilik Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
3. Atatürk’e Göre Milliyetçilik ve Bağımsızlık, III. Uluslararası Atatürk Sempozyumu, 3-6 Ekim 1995, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.
4. Mehmet Akif’e Göre Osmanlı Cemiyetini Oluşturan İnsan Tipleri ve Bunların Balkan Savaşı’nın Sonuçlarına Bakış, Ölümünün 59. Yılında Mehmet Akif Ersoy Paneli, 27 Aralık 1995.
5. Sadri Maksudi Arsal’ın Türk Soyu ve Orta Asya Türk Devletleri Hakkında Düşünceleri, Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu 23-26 Mayıs 1996, Kayseri, s. 363-371.
6. Mehmed Âkif Ersoy ve Hakkın Sesleri, Ölümünün 60. Yılında Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu, 25 Aralık 1996, Yayın yeri ve Tarihi: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayını, S. 8, Kayseri, 1999, s. 85-96.

7. 17. ve 18. Yüzyıllarda Kayseri Kadı Sicillerine Göre Zimmiler Üzerine Bazı Düşünceler, XII. Milletlerarası Osmanlı Öncesi ve Osmanlılar Dönemi Sempozyumu, 9-13 Eylül 1996, Prague.
8. Mehmed Âkif Ersoy ve Hakkın Sesleri, Ölümünün 60. Yılında Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu, 25 Aralık 1996, Yayın yeri ve Tarihi: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayını, S. 8, Kayseri, 1999, s. 85-96.
9. Kayseri Yöresindeki Aşiretlerin İskâni Hakkında, I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu, 11-12 Nisan 1996, Kayseri 1997, s. 193-205.
10. Yeni Dünya Düzeninde Türk Devlet ve Topluluklarının Yeri, 5. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, 11-13 Nisan 1997, İstanbul.
11. Çanakkale Muharebeleri-Osmanlı Devleti ve Dış Dünya Bakımından Sonuçları, Çanakkale Muharebelerinin 82. Yıl Sempozyumu, 18 Mart 1997, Mersin.
12. Cemiyetimizde Köroğlu Tipi, Bolu'da Halk Kültürü ve Köroğlu Uluslararası Sempozyumu, 11-12 Ekim 1997, Bolu İzzet Baysal Üniversitesi Yayınları, Bolu 1998.
13. "1247-1277 Tarihli (Kayseri) Müfredat Defterine Göre Kayseri ve Tabi Yerleşim Yerlerinde Nüfus Dağılımı (1831-1860)", II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17-12 Nisan 1998), Kayseri 1998.
14. Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Hayatının Tanziminde Ahiliğin Oynadığı Rol" II. Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyumu Bildirileri, 13-15 Ekim 1999.
15. Vakıf ve Kayseri'de Paşa Vakıfları, III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu (6-7 Nisan 2000), Kayseri 2000, s. 315-324.
16. Türkçeci Bir Bilge Önder Şeyh İbrahim Tennurî, Uluslararası Türk İnanç Önderleri Kongresi 23-28 Ekim 2001, Türksev Yayınları, Ankara 2002, s. 557-582.
17. Mancusunlu Mustafa Remzi Cebeci Bey (1886-1961), IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu (10-11 Nisan 2003), Kayseri 2003, s. 351-359.
18. Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumuna Dair Notlar (29 Eylül-01 Ekim 2005).
19. XII. Yüzyılda Doğu ve Batı Dünyasının Genel Görünümü, Fırat Üniversitesi Beleg Gazi ve Dönemi Sempozyumu, Ekim 2004, Elazığ.
20. XIX. Yüzyılda Pazarlar, Hanlar ve Mesleklerin Toplumsal Dağılımı (Kayseri Örneği), III. Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyumu, Kayseri 2004.
21. Fetih Öncesinde ve Sonrasında Sivas, Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu (29 Eylül-01 Ekim 2005), Sivas.
22. Osmanlı Devrinde Şehir Hayatı: Antakya Örneği", VII. Hatay Tarih ve Kültür Sempozyumu, Hatay, Türkiye, 11 - 12 Nisan 2008, no.37, ss.37-45
23. "Batılı Güçlerle Yapılan Antlaşmalar Işığında Osmanlı Devleti'nin Paylaşımı ve Ermenilere Yapılan Atıflar (1878-1882)", Atatürk Üniversitesi İkinci Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu Kitabı, Erzurum 2009, s.89-100.
24. "Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşunun Ekonomik Nedenleri: Kayseri Örneği", Hoşgörürden Yol Ayrımına Ermeniler Sempozyumu Bildirileri Kitabı, C.3, s.251-262, Kayseri 2009.
25. "Dilsiz Seyyah İbrahim Edhem Efendinin Rusya'da Görüp İştittikleri, Önemseyip Yazdıkları" XVI. Türk Tarih Kongresi, 20-24 Eylül 2010 Ankara.
26. "Selçuklularda Toprak Düzeni" I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu, 27-30 Eylül 2010 Kayseri.

27. "Anadolu'nun Birden Fazla Devlete Tahammülü olabilir Mi?", Uluslararası Dulkadir Beyliği Sempozyumu 29 Nisan-1 Mart 2010 Kahramanmaraş.
28. "XX. Yüzyılın Başlarında Makedonya'nın Sosyo-Kültürel ve Siyasal Durumu" VII. Uluslararası Atatürk Kongresi, 17-22 Ekim 2011 Makedonya.
29. "Türk-İslam Medeniyeti'nin Ayırt edici Kurumlarından Biri olarak Kervansarayalar", I. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu, 16-19 Kasım 2011.
30. "İncesu'da Nüfus Hareketleri", I. Ulusal İncesu Sempozyumu, C.I, İncesu Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2011, s.397-404.
31. "1840 Tarihli Yahyalı Nüfus Defteri ve Değerlendirmesi", I. Ulusal Yahyalı Sempozyumu 20 Eylül 2012,
32. "H.1256-M. 1841 Tarihli Nüfus Defterine Göre Yahyalı Kazası", I. Ulusal Yahyalı Sempozyumu, Kayseri, Türkiye, 20 - 21 Ekim 2012, ss.451-464
33. "Osmanlı Devrinde Şehir Hayatı: Antalya Örneği", VII. Hatay Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri, Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları, Antakya 2012,
34. "96. "XVII. Yüzyılda Maraş Eyaletinde Görev Yapan Valiler", Kahramanmaraş Sempozyumu ,4-6 Ekim 2012 Kahramanmaraş.
35. "Türk İslam Medeniyeti 'nin Ayırt edici Kurumlarından Biri Olarak Kervansarayalar", I. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri, C.5, Nevşehir Üniversitesi Yayını, Nevşehir 2012, s.299-313.
36. "Anadolu'nun Birden Fazla Devlete Tahammülü Olabilir mi?" Uluslararası Dulkadir beyliği Sempozyumu, C.2, Kahramanmaraş Belediyesi Yayınları, Kahramanmaraş 2012, s.9-22.
37. "Osmanlı'nın Doğusundaki Rüya Motiflerinin Nehirler, Denizler ve Göllerle İlişkisi" Uluslar arası Osmanlı Devleti'nde Nehirler Göller Sempozyumu, 3 Mayıs 2012.
38. "Milli Birlik ve Beraberlik Projesi Üzerine Düşünceler", Uluslar arası Cumhuriyet Döneminde Kahramanmaraş Sempozyumu, 15 Kasım 2013.
39. "Bugünkü Milliyetimiz Nasıl Teşekkür Etmiştir? Uluslar arası Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu, 10 Ocak 2014.
40. "Gazilik-Alplik: Âşık Paşa'ya Göre Gâziliğin-Alpliğin Maddî ve Manevî Şartları", Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II, Kocaeli, Türkiye, 3 - 05 Nisan 2015, cilt.1, ss.301-313
41. "Hem Güneşin Hem Denizin Görüldüğü Birer Merhalede Yatanlar: Akçakoca ve Gazi Süleyman Paşa", Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu, Kocaeli, Türkiye, 2 - 04 Mayıs 2014, ss.153-164
42. "1909 Ermeni Ayaklanması (Erzin-Dört Yol-Payas)", Ermeni Ayaklanmaları Sempozyumu, Ankara, Türkiye, 23 - 24 Ocak 2014, ss.297-316
43. "Kazan-Tataristan notları: XII. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, 30 Ağustos-6 Eylül 2014
44. "Sicill-i Osmânî Yahûd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmaniyye'de Yer Bulan İzmit (Kocaeli) Yöneticileri", Uluslararası Milli Mücadelede Servetiye Cephesi Ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu-VI, 08-10 Mart 2019
45. "Gâzi Orhan Bey Devrinde Osmanlı Beyliği'nin Doğu Sınırları (1324-1362)", Uluslararası ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu-V 09-10-11 Mart 2018
46. "Gazi Süleyman Paşa'nın Bir Yadigarı Göynük", Uluslararası Süleyman Paşa Ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu, III, 25- 26-27 Eylül 2016

47. "Selçuklu Türkleri Ve Haçlı Seferleri", Uluslararası Selçuklu Döneminde Maraş Sempozyumu 17-19 Kasım 2016
48. "Hasenatı Seyyatına Gâlib Bir Osmanlı Devlet Adamı Gâzi Çoban Mustafa Paşa", Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, Mart 2017, ss.239-259.
49. "Bir Osmanlı Seyyahı İbrahim Edhem Efendi'nin Gözüyle Kafkasya'da Nişan Ve Düğün Merasimleri", III. Uluslararası Düzce Tarih, Kültür Ve Sanat Sempozyumu Ekim 2018.
50. "1840-1841 Tarihli Nüfus Defterine Göre Akçakoca" Konur Alp Gazi Ve Düzce Tarihi Sempozyumu, 23-24 Kasım 2018, Düzce
51. "Bu Şehir ve Bu Ülke için Feda edenlerden Biri: Mehmed Nusret Bey", 3. Urfa Tarihi Sempozyumu, 2018.
52. "Anadolu Takviminde Yılın Ayları", 2. Uluslararası Develi Âşık Seyrani ve Türk Kültürü Kongresi, 10-12 Ekim 2019.
53. "Karaman İli'nin Bir Ulu Çınarı: İlim ve İrfan Kaynağı Vesiletü'n Necat Yazarı Süleyman Çelebi", Karaman Sempozyumu, 2019.
54. "Hindistan Müslümanlarının Milli Mücadele'de Türkiye'ye Yardımları (1919-1923)", 100. Yılında 19 Mayıs Ve Milli Mücadele Uluslararası Sempozyumu, Haziran 2019
55. "Büyük İnkılabımız'ın Yapılmasında Kamuoyunun Oluşturulmasına Dair Bir Uygulama", Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılışının 100. Yılı: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Demokrasi Uluslararası Sempozyumu, 12-13 Mart 2020

D. Konferans - Seminer- Konuşmalar

1. Emperyalizm ve Ön Asya, Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri II, 23-25 Ekim 1995, Ankara Genel Kurmay Basımevi, 1997, s. 300-308.
2. Anadolu'dan Türkistan'a, VI. Türk Devlet ve Toplulukları, Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı Bildirileri, Ankara Temmuz 1999.
3. Damad İbrahim Paşa (1662-1730), Nevşehir Valiliği ve Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu tarafından düzenlenen panelde sunulmuştur.
4. İrfan Dünyamızın Zirvesi Ali Emiri Efendi, Diyarbakır.
5. Kul Gelip Paşa Gidenler, Kayseri.
6. Osmanlı Toplumsal Hayatında Vakıflar, Vakıflar Bölge Müdürlüğü ve Niğde Üniversitesi Rektörlüğü tarafından düzenlenen Vakıflar Haftası'nda sunulmuştur.
7. Tarih Bölümü Güneydoğu Anadolu Gezisi Notları (16-20 Mayıs 2005).
8. Kastamonu Vilâyet Salnamelerinde Düzce, Düzce İl Kültür Turizm Müdürlüğü, Düzce, 17 sayfa.
9. İstiklal Marşının 89. Kabul Yılı", Niğde Üniversitesi Rektörlüğü, 13 Mart 2010.
10. "Çanakkale Zaferi ve Sonuçları", Kayseri Polis Meslek Yüksek Okulu, 16 Mart 2010
11. "Nevruz'un Anlamı ve Toplumdaki Yansımaları" Gazi Osman Paşa Üniversitesi Rektörlüğü, 21 Mart 2010
12. "Milli İradeden Demokrasiye", Türk Ocağı Kayseri Şubesi, 21 Nisan 2010.
13. "Mustafa Kemal'in Anadolu'ya Çıkışının 91. Yılı" Argıncık Lisesi, 21 Mayıs 2010.
14. "İstanbul'un Fethinin 557. Fetih Yıldönümü: Fethin Cismani ve Ruhani Yönü", KAY TV, 27 Mayıs 2010.
15. "Sicil-i Osmani Zeylleri ve İçeriği" CİEPO 19, 26-30 Temmuz 2010 Van.
16. "İbn Batuta, Eseri, Eserinde Anadolu Şehirleri ve Ahileri", Melikşah Üniversitesi, 13 Ekim 2010.

17. “Türkiye Cumhuriyetinin Seyir Defteri ve Cumhuriyetin Derinlik Boyutu ”, Ahi Evran Üniversitesi 28 Ekim 2010.
18. “Yemende Dökülen Göz Yaşları Münasebetiyle”,
19. “Muhteşem Yüzyıl ve Muhteşem Süleyman”, KAY TV, 29 Ocak 2011 Kayseri
20. “Osmanlı Sarayı ve Harem-i Hümayunu”, Yoğunburç Kültür Evi, Kayseri 2 Mart 2011.
21. “Çanakkale Zaferlerinin, Bir Millet Olmamızdaki Yeri ve Önemi”, Karabük Üniversitesi Rektörlüğü, 18 Mart 2011.
22. “Cumhuriyet Üzerine Mülahazalar”, KAY TV 29 Ekim 2011.
23. “Cumhuriyetin Temelleri”, Düzce Üniversitesi Rektörlük Binası, Düzce
24. “Atatürk’ün Ölümünün 74. Yıldönümünde Türkiye’nin Genel Görüntüsü, Niğde Üniversitesi Rektörlüğü, 12 Kasım 2012,
25. “1923’ten 2023’e Türkiye’nin yol Haritası” Kayseri Kredi Yurtlar Kurumu, 19 Nisan 2013.
26. “Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşuna Doğru Türkiye Büyük millet Meclisi’nin Açılışı ”, Nevşehir Üniversitesi, 25 Nisan 2013.
27. “Cumhuriyetin İlanını Hazırlayan Süreç ve Yeni Türk Devletinin Kuruluşu”, Düzce Üniversitesi Tarih Konferansı, 24 Ekim 2019
28. “Ahî Evran, Anadolu’da Ahilik ve Ahiliğin Temel İlkeleri, Kayseri Organize Sanayi Müdürlüğü, 2020.

E. Armağan

1. Türk Dünyası’nın Dünü ve Bugünü Hakkında, Bahaeddin Ögel’i Anma Sempozyumu, 3 Haziran 1993, Fırat Üniversitesi, Elazığ.
2. Türk Devlet Geleneğine Göre Devlet Başkanının Özellikleri ve Görevleri, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel Anma Programı, 7 Mart 1995, İnönü Üniversitesi, Prof. Dr. Abdulhaluk M. Çay Armağanı, C. I, Ankara 1998.
3. Cumhuriyetin Derinlik Boyutu, 75. Yıl Armağanı, Kayseri 1999.
4. Malazgirt’ten Kocatepe’ye Zaferler Ayı Ağustos, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı, Berikan Yayınevi Ankara 2012, s.197-2003.
5. “Kaynaşlı Eski Köy’deki Ali Baba Türbesi Hakkında”, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı, Berikan Yayınevi Ankara 2012, s.323-325.
6. “Zeytin Dalı Harekâtı” Prof. Dr. Ali AKTAN Armağan Kitabı, 2019.
7. “Mesnevi Şerif’ten Seçmeler”, Prof. Dr. İsmail ÖZÇELİK Armağan Kitabı, 2019.
8. “Sakarya Melhame-i Kübrası” Prof. Dr. Bayram BAYRAKTAR Armağan Kitabı, 2020.

F. Yönettiği Tezler

1. Remzi Kılıç, Irak ve Suriye'nin Tarihi Coğrafyası (XIX. Yüzyıl Sonu), 1990, (Yüksek Lisans)
2. Ahmet Akşit, Yahya Kemal'in Tarihçiliği, 1991, (Yüksek Lisans)
3. Hasan Karaköse, İslamiyet'te Savaşlarda Göz önünde Bulundurulan Esaslar ve Bunun Milletlerarası Hukuka Yansımaları, 1991, (Yüksek Lisans)
4. Muhammet Karakaş, Uşşar Aşkot'un 'Fenn-i Mimari-i Harp' ve 'İcmal-i Ahval-i Avrupa' Risalelerinde XVII. Yüzyılda Avrupa Savaş Mimarisi Ve Avrupa'nın Sosyo-Politik Görünümü, 1991, (Yüksek Lisans)

5. Ahmet Teoman Özkaya, Kırım Savaşı, 1991, (Yüksek Lisans)
6. Osman Köroğlu, 1923-1950 Yılları Arası Kayseri'nin Ekonomik ve Sosyal Yapısı, 1992, (Yüksek Lisans)
7. Nuri Ürgen, Türkiye Cumhuriyeti Hükümet Programlarında İktisat Politikası Ve Uygulanışı (1920-1950), 1993, (Doktora)
8. Orhan Duran, 90 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili H. 1091 M. 1680 (Transkript), 1994, (Yüksek Lisans)
9. Remzi Kılıç, Kanuni Sultan Süleyman Devri Osmanlı İnan Münasebetleri (1520-1566), 1994, (Doktora)
10. Hüseyin Çelik, Atatürk'ün Nutuk İle Söylev ve Demeçler'de Adı Geçen Şahıslar Hakkındaki Düşünceleri, 1995, (Yüksek Lisans)
11. Ayhan Afşın Ünal, 92. Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili H.1095 (M.1684), 1995, (Yüksek Lisans)
12. Hava Kurt, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Hizmeti Geçen Komutan ve İlim Adamları (1280-1380), 1996, (Yüksek Lisans)
13. Hasan Karaköse, 1876/1918 Yılları Arası Ortadoğu ve Haleb, 1996, (Doktora)
14. Salih Özkan, 1938-50 Arası Türkiye'nin Eğitim Kültür Politikası, 1996, (Doktora)
15. Ekrem Çakır, Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası ve Elde Edilen Başarılar, 1996, (Yüksek Lisans)
16. Hayrettin Kaldırımçı, 1921 Anayasası ve Meclis Hükümeti Dönemi (Hukuki Açından), 1997, (Yüksek Lisans)
17. Muhammet Karakaş, 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Kayseri (1750-1775), 1997, (Doktora)
18. Mustafa Karaca, Türk Basınında Kıbrıs (1950-1955), 1998, (Yüksek Lisans)
19. İsmail Şahin, Demokrat Parti Hükümetleri Dönemindeki Eğitim-Kültür Faaliyetleri (1950-1960), 1998, (Doktora)
20. Ayşe Türkmen, 96 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicil Defterinin Transkribi ve Değerlendirilmesi, 1998, (Yüksek Lisans)
21. Meryem Ünal, 224 Numaralı Şer'iyye Sicili (H.1288-1290/M.1871-1873) Metin Transkripsiyonu ve Değerlendirme, 1999, (Yüksek Lisans)
22. Dilek Atmaca, 225 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1288-90/M. 1871-73) Transkripsiyon ve Değerlendirme, 1999, (Yüksek Lisans)
23. Selahattin Doğuş, Osmanlı Devleti'nin Doğuşunda Sosyal Kuruluşla, 1999, (Doktora)
24. Adem Yılmaz, 74/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1077/M. 1667 - H. 1078/M. 1667), 2000, (Yüksek Lisans)
25. Erdinç Demir, Kayseri Şer'iye Sicili Metin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, 2002, (Yüksek Lisans)
26. Ayhan Afşın Ünal, XVI. Yüzyılda Cezayir-İ Bahr-İ Sefid Eyaletinde Midilli Sancağı, 2002, (Doktora)
27. Hava Selçuk, Rumeli'de Osmanlı İskân Siyaseti (1299-1481), 2002, (Doktora)
28. Fazlı Konuş, Selçuklular Bibliyografyası (Temel Kaynakların Açıklamalarıyla), 2002, (Yüksek Lisans)
29. Ahmet Uzun, 1930'lu Yıllarda Türk Kimliği Üzerine; İsmail Hamdi Danişmend'e Göre Türkler, 2003, (Yüksek Lisans)
30. Meral Karabacak, Sultan II. Murad Han ve Dönemi, 2003, (Yüksek Lisans)
31. Haki Aksoy, 1928-1960 Yılları Arası Kayseri Basını, 2004, (Yüksek Lisans)
32. Zehra Kamile Benli, Devlet ve Siyaset Adamı Olarak Ahmed Şefik Mithat Paşa (1822-1884), 2004, (Yüksek Lisans)
33. Mesut Ünsal, Millî Mücadele Yıllarında Çapanoğlu İsyanı, 2004, (Yüksek Lisans)
34. Arzu Cerit, Canik Sancağı'nda Rumlar ve Pontus Meselesi (1912-1923), 2004, (Yüksek Lisans)
35. Ahmet Nedim Kilci, Ahmet Hilmi Kalaç (1888-1966), 2005, (Yüksek Lisans)

36. Mustafa Kaşığı, Osmanlı Sultanlarının Kullandıkları Unvan ve Lakapların Türk Devlet ve Toplum Anlayışı İle İlişkisi, 2005, (Yüksek Lisans)
37. Gülhan Seyhun, Kayseri Sosyal Hizmetler Çocuk Esirgeme Kurumu'nun Kuruluş ve Gelişimi (Tarihsel Bir Değerlendirme), 2007, (Yüksek Lisans)
38. Serdar Sakin, Türkiye'nin Jeopolitik ve Jeostratejik Konumu Açısından Musul Sorunu, 2007, (Doktora)
39. İbrahim Bozbıyık, İbrahim Edhem Efendi'nin Rusya Notları Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (Sayfa 3?587), 2008, (Yüksek Lisans)
40. İrfan Paksoy, Tek Parti Dönemi Siyaset Kültürünün Sonrası Döneme Etkileri, 2008, (Doktora)
41. Özkan Özpak, Dr. Sadık Ahmet ? Siyasi Hayatı Ve Kişiliği, 2008, (Yüksek Lisans)
42. Yasemin Deker, Kıranardı Kasabası, 2009, (Yüksek Lisans)
43. Hayriye Çetinkaya, Danişmendliler Ve Kayseri'deki Sosyo-Kültürel Mirasları, 2009, (Yüksek Lisans)
44. Olcay Kahraman, Anadolu Beylikleri (Ahmed Tevhid Ulusoy), 2010, (Yüksek Lisans)
45. Murat Apaydın, Tarım Toplumunun Hayat Araç-Gereçleri (Kayseri Kuşçu Beldesi Örneği), 2010, (Yüksek Lisans)
46. Ersin Müezzinoğlu, Bir İttihatçı Eğitimci Ahmet Şükrü Bey, 2012, (Doktora)
47. Ahmet Geçer, Berlin Antlaşması'ndan (1878) Tehcir Kanunu'na (1915) Hatay'da Ermeniler ve Ermeni Olayları, 2013, (Doktora)
48. Sabit Dokuyan, 1945-1950 Yılları Arasında Türkiye: Siyasi Yapı, Ekonomi, Dış Politika, Eğitim ve Sosyo-Kültürel Yapı, Din, Askeri Yapı ve Basın, 2013, (Doktora)
49. Hasan Arslan, 17. Yüzyılda Maraş Sancağı (Siyasi, İdari, İktisadi Ve İctimai Tarihi), 2014, (Doktora)
50. İbrahim Bozbıyık, Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler, 2015, (Doktora)
51. Ali Köksal, Elbasan Sancağı'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı: 1600 – 1740, 2015, (Doktora)
52. Mustafa Salep, Siyasal Ve Toplumsal Gelişmeler Işığında Demokrasinin Sancılı Yılları (1961-1971), 2016, (Doktora)

FOTOĞRAFLAR

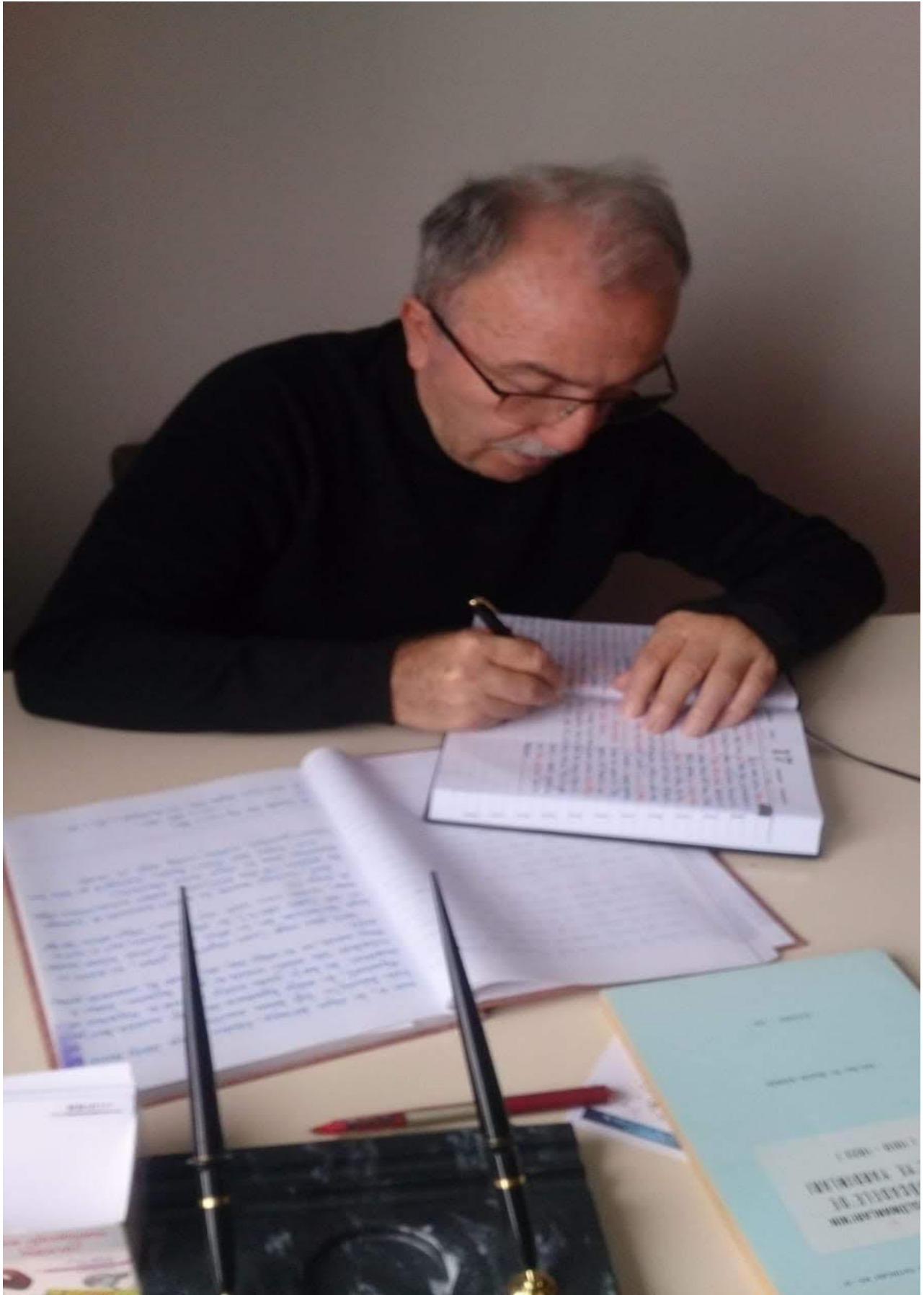

Journal of Universal History Studies

20. Yüzyıl Başlarında Doğu Vilayetlerinin Demografik Yapısı¹

Demographic Structure of Eastern Provinces in the Early 20th Century

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 06.09.2020/19.09.2020

pp. 1-14

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 3/(Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) • October • 2020 •

Mustafa Keskin

Erciyes University, Professor Doctor, Department of History, Kayseri, Turkey

Email: mkeskin@erciyes.edu.tr

Orcid Number: 0000-0001-7553-8241

Cite: Keskin, M. (2020). 20. Yüzyıl Başlarında Doğu Vilayetlerinin Demografik Yapısı . Journal of Universal History Studies , 3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) , 1-14 . DOI: 10.38000/juhis.791149

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

Öz

23 Temmuz 1919'da toplanan ve Milli Mücadele'nin temel esaslarının kabul edildiği Erzurum Kongresi'nde "*Milli sınırlar içinde vatan parçaları bir bütündür ve birbirinden ayrılamaz*" denilerek milli sınırlar ortaya konulmuştur. Osmanlı Devleti tarihe karışırken, o devletin kalıntıları üzerinden kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti'nin belirlenen sınırları içinde Anadolu'nun doğusu da bulunuyordu. Bu çalışmada; 20. Yüzyıl başlarında doğu illerinin demografik yapısı tahlil edilecektir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışmanın temel dayanağını oluşturmaktadır. Çalışma içerisinde; Erzurum, Bayezid, Ağrı, Diyarbakır, Elazığ, Van, Urfa, Bitlis ve Erzincan'ın demografik yapısı değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Vilayet-i Sitte, 20. Yüzyıl, Demografi, Osmanlı Devleti

Abstract

In the Erzurum Congress, which convened on July 23, 1919, declared that the country is a whole within the national borders, and cannot be seperated. Eastern Anatolia; Established after the Ottoman Empire was located within the borders of the Republic of Turkey. In this study; The demographic structure of the eastern provinces will be analyzed at the beginning of the 20th century. The Prime Ministry Ottoman Archives constitute the main basis of the study. In the study; The demographic structure of Erzurum, Bayezid, Ağrı, Diyarbakır, Elazig, Van, Urfa, Bitlis and Erzincan has been evaluated.

Keywords: Vilayet-i Sitte, 20th Century, Demography, Ottoman Empire

Giriş

Çalışmamız içerisinde yer alacak olan doğu vilayetleri hakkında kısa bir tarihsel bilgilendirme yapmak uygun olacaktır. Öncelikle Ağrı vilayetinin tarihçesi hakkında bilgi vererek başlayacağız. İlimizin konumlandığı topraklar, Erzurum ve mülhakata gibi, Osmanlı sultanı I. Selim (Yavuz Sultan Selim Han) devrinde, 1515’de Safeviler elinden alınarak, Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye’nin mülkü olmuş, bazen Van, çoğunlukla da Erzurum vilayetine bağlı Bayezid sancağına bağlı bir bucak iken, Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda, il yapılan Bayazid’tan il merkezi 1927’de Karakilise’ye, şimdiki Ağrı’ya nakledilmekle müstakil vilayet olmuştur.

Erzurum, Doğu Anadolu’da bir şehrin merkezi olan ilin adıdır. İslam coğrafyacılarının “Erzen-i Rum’u” iken, bilahare “Arz-ı Rum”, nihayet Erzurum diye adlandırılmıştır (Küçük, 1995, s. 321-322). Erzurum sırasıyla doğu Romalıların, Müslüman Arapların, Selçuklu Türklerinin hâkimiyetinde olmuş, Büyük Selçuklu hükümdarı Alparslan tarafından Emir Saltuk’a iktâ edilmiş, buradaki Türk hâkimiyeti kesin olarak başlamış, şehir Türkiye Selçuklu devletine bağlanmış, Sultan I. Alâeddin Keykubad tarafından Moğol işgal ve istilasına karşı tahkim edilmiştir. 1243’de Moğolların Anadolu’ya hâkim olmaları ile Erzurum’un çöküşü başlamış, burası nüfuzlu beylerin mücadele alanı olmuş, Akkoyunlu ve Karakoyunlu rekabetinde büyük yıkıma uğramış, Emir Timur tarafından halkının büyük kısmı katledilmiştir. 35 yıl süreyle Akkoyunlu hâkimiyetinde bulunan şehir 1502’de Safeviler’in hâkimiyetine girmiş, Şiiliği kabul etmek için zorlanan şehir ahali başka yerlere göç etmiş, bir baykuş yuvası haline gelmiş olan Erzurum’u görmemek için Yavuz Sultan Selim Han şehrin yakınında konaklamış, Erzurum, bölgede İran nüfuzu tamamen kırıldıktan ve 1517’de Mısır’ın ilhakından sonra 1520’de Osmanlı mülküne dâhil olmuştur (Küçük, 1995, s.322-323).

Erzurum, Kanuni Sultan Süleyman zamanında (1520-1566) yeniden imar edilmiş ve iskâna açılmıştır. Önemli bir askeri üs haline getirilmiştir. Anadolu ve Karadeniz’in kuzeyinden doğuya giden askeri ve ticari yolun üzerinde ana merkez olma özelliğine yeniden kavuşmuştur. Osmanlı klasik dönemi, taşra yönetimi ve Tımar Sistemi’ni yazan merhum Halil İncalık’a göre, 1514’de Safeviler elinden ilhak edilen, merkezi Erzurum olan Erzurum Beylerbeyliği 1533’de oluşturulmuştur (İncalık, 1973, s.186). 1882 ve 1889 düzenlemelerinde Bayazid Sancağı, Erzurum’a bağlı idi. Bayazid 1925’de ayrıldıktan ve vilayet olduktan sonra Erzurum 9 kazadan oluşan bir vilayet haline gelmiştir (Küçük, 1995, s. 328). Erzurum’da nüfus sayım işleri Osmanlı genelinde olduğu gibi 19.yüzyıl ortalarında başlamıştır. 1842’de, cizye vergisi halen yürürlükte olduğu için, sadece gayrimüslim erkek nüfus sayılmış, merkez ve 9 kazada 13.556 erkek nüfus kaydedilmiştir. 1847’de yapılan sayıma göre Erzurum’da 78.447 Müslüman’a mukabil 27.182 gayrimüslim nüfus bulunuyordu. 1890’larda merkez ve ilçelerde sayılan 645.602 kişiden 500.782 Müslüman kalanları gayrimüslim idi (Küçük, 1995, s. 328-329).

Bayezid, Trabzon’u Tebriz’e bağlayan yol üzerinde, İran sınırına 15-20 kilometre mesafede, 2000 rakımlı bir kasaba olup, Türkiye topraklarının son durağı Kurulalı’dan beri bir gümrük ve kale hizmeti görmüştür (Darkot, 1970, s. 368). Güney Kafkasya’dan Doğu Anadolu’ya girmek isteyen veya buradan Kafkasya’ya girecek ordular için bir ana kapıdır. Adını, muhtemelen Celayirli hükümdarı Ahmed’in kardeşi olan Şehzade Bayezid’den almış olmalıdır. Erzurum ve mülhakata gibi, Bayezid de, Sultan I. Selim zamanında Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye’ye katılmış, bazen Van, çoğunlukla da Erzurum’a bağlı bir sancak yapılmış, Türkiye Cumhuriyeti devleti kurulduktan sonra müstakil il olmuş, il merkezi Karakilise’ye nakledilince (1927) Doğu Baayezid adıyla, ilçe merkezi olarak varlığını sürdürme gelmiştir.

Bayezid Sancağı Çarlık Rusya’sının istilalarından nasibini almış, 1828, 1854 ve 1877’de Rus

orduları tarafından işgal edilmiş, ahalisinin bir kısmı Gümrü ve Revan'a sürülmüş, I. Dünya Savaşı'nın sonlarında yine Rus istilasına uğramış, Ruslar çekildikten sonra kısa bir süre Ermeni çeteleri tarafından işgal edilmiştir. Bayezid'in ticari ve ekonomik bakımdan çöküşü, Rusların Güney Kafkasya'da inşa ettikleri demiryolu hattı yüzünden, sahil kenti Batum'un öne çıkması ve meydana gelen yer sarsıntılarının yıkımlıdır. 19. yy'ın sonunda 2.000 olan nüfusu, 1935'de 1.860 olmuştur (Darkot, 1970, s. 368-369). Arazisi üzerinde 100 köy bulunmakta ve 1935 yılı itibariyle 20 bin kişi yaşamaktadır. Halkının geçim kaynağı hayvancılık, halı ve kilim dokumacılığıdır.

Ağrı'ya gelince, 1927'de il olup, adını sınırları içinde bulunan, 5.137 metre rakımlı Ağrı dağından almış olmalıdır. İslam coğrafyacıları. Dağın büyüğüne "*Cebel-i Hâris*" küçüğüne "*Cebel-i Huveyris*" demişlerdir (Tanyu, 1998, s. 481-482). "*Ağrı*" kelimesinin Arapça "*Agar*" dan geldiği, beyaz, parlak; ayrıca şanlı ve şerefli anlamlarını da geldiğini Şemseddin Sami Bey söylemektedir (Şemseddin Sami Bey, 2016, s.133). "*Hâris*" kelimesinin; gözetleyen, hâkim bir yerden bakan, himaye eden anlamları, Arap coğrafyacıların verdikleri isimlerin isabetliliğini göstermektedir (Vehr, 1966, s.168). Ağrı dağının şöhreti, Ağrı ilinden fazladır. Zira Bayezid Sancağı'na tabi Ağrı kazasının adı, bu adı almazdan önce, "*Karakilise*" idi (BOA, 82-55-49). Bazı metinlerde rastladığımız "*Karaköse*" bir uydurmadan ibarettir. Merkez kaza, il arazisinin ortasında olup, Tuzluca, Doğu Bayezid, Diyadin, Patnos, Tutak ve Eleşkirt kazaları ile çevrilidir (Türkiye Ansiklopedisi, 1956, s. 73). Ağrı, deniz seviyesinden 1.640 metre yükseklikte kurulmuştur. Kadim yerleşim yerlerinden biri olan bu coğrafyada Urartular, Persler, Doğu Romalılar, Abbasiler ve Selçuklular hâkim olmuşlardır. Burası Doğu Roma toprağı, bir Hristiyanlık bölgesi iken 1054'de Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey ve Çağrı Bey oğlu Yakuti tarafından fethedilerek Selçuklu arazisine katılmıştır. Hanedanlar değişmiş olsa da, Ağrı 11. yy'ın ortalarından itibaren Türk topraklarının aziz bir parçası olmakta devam etmiştir. Selçuklular, İlhanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safeviler egemenliğinde kalmış olan Ağrı, 1533-1534 tarihli İran seferi sonunda Osmanlı hâkimiyetine geçmiş, 1548'de Van eyaleti ve bağlı olarak Bayezid Sancağı oluşturulmuştur (Halaçoğlu, 1988, s. 479-480, İnalçık, 1973, s. 106). Kaza ve kaderden inandığım tarih, Ağrı'yı bütün zamanlarda "*Mübarek Anadolu*"nun muazzaz ve ayrılmaz bir parçası kılmıştır. Türkiye'nin en arızalı kısmı olan Ağrı ili sınırları içinde, Fırat'ın en uzun kolu olan Murat suyu, Ağrı, Süphan, Tendürek ve Aladağ bulunmaktadır. Vilayetin doğu tarafı, eski volkanik kümelerin oluşturduğu dağlarla ve çıplak kayalarla kaplıdır. Ekilen toprakları yüzölçümünün beşte birinden azdır. Çok geniş otlaklara sahip olduğundan, halk büyük ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği ve bunların ürünlerinin ticareti ile meşguldür. Ağrı'da, hayvan ve hayvan ürünleri panayırları kurulurdu, avcılıkta gelişmiş olduğundan av derileri de il ekonomisine katkı sağlardı (Türkiye Ansiklopedisi, 1956, s. 73).

Özelde Bayezid Sancağı, genelde Vilâyât-ı Sitte'den Diyar-ı Bekir, Bitlis, el-Aziz, Erzurum, Van illerinden çıkmış arşiv belgelerinde bölgemizin ayrıntılı demografik yapısı tablolar halinde gösterilmektedir. Bunların içerisinde Sivas bulunmamaktadır. Yazılar Osmanlı Dâhiliye Nezareti'nden adı geçen vilayetlere, Erzincan, Maraş, Urfa ve Zor mutasarrıflıklarına, bu vilayetlerden ve mutasarrıflıklardan adı geçen Bakanlığa gönderilmiş bulunmaktadır. Belgelerimiz 1918 ve 1919 yıllarına aittir. Belgeler içerisinde son Osmanlı Mebuslar Meclisi'ne mebus olarak katılmak isteyenlere dair bir liste bulunmamaktadır. Belgelerde imzası bulunan vali, vali vekili ve mutasarrıfların isimleri: Ali Seydi Bey: el-Aziz, Münir Bey: Erzurum, Mazhar Bey: Bitlis, Haydar Bey: Van, Mustafa Nadir Bey: Diyar-ı Bekir, Nusret Bey: Urfa, Eşref Bey: Erzincan şeklindedir. Nüfus istatistiklerindeki bilgilerin 1914 yılına ait olduklarını düşünüyoruz. Belgelerde; Türk, Kürt, Arap vs. gibi Müslüman unsurlar "*İslam*" başlığı altında verilmekte, Gayrimüslimler ayrıntılı gösterilmektedir. Eş zamanlı olarak Müslümanlardan Türk olanlar "*T*", Kürt olanlar "*K*", Ermeniler "*E*", ve

Süryaniler, Protestan, Katolik ve Latin unsurlar topluca “S” harfleriyle gösterilmekte, diğer azlıklar-azınlıklar (ekalliyetler) doğrudan isimleri ile zikredilmektedirler:

Diyar-ı Bekir vilayeti merkezinde: 51.980 İslam, 13.491 Ermeni, 1270 Ermeni Katoligi, 3809 Süryani, 295 Süryani Katoligi, 345 Rum, 119 Rum Katoligi, 1245 Keldani, 1238 Protestan, 521 Musevi kayıtlıdır. Lice kazasında: 28.000 İslam, 200 Protestan, 190 Ermeni; Deyrik kazasında: 21.113 İslam, 150 Ermeni ve milel-i saire; Beşiri Kazasında: 10.641 İslam; Silvan Kazasında: 25.000 İslam, 20 Rum, 400 Ermeni; Mardin Livası merkez kazasında: 48.882 İslam, 9.158 Süryani-i Kadim, 5.753 Süryani Katoligi, 6.655 Ermeni Katoligi, 933 Keldani, 820 Protestan, 7 Rum mukayyet olup, 6.555 Ermeni Katoliginin sevk olduğu; Midyat kazasında: 41.962 İslam, Süryani, Süryani Katoligi, Ermeni Katoligi ve Protestan’dan, daha önce vuku bulan isyan ve müsademe sebebiyle şimdiki mevcudu 6.000 kadar tahmin edilmekte; Nusaybin Kazasında: 38.000 İslam, 1.200 Süryani ve 25 Keldani ’den 314’ünün sevk edildiği; Cizre Kazasından: 16.719 İslam ve 266 Gayrimüslim; Re’su’l-ayn kazasında: 22.700 İslam; Maden merkez livasında: 71.345 İslam, 875 Ermeni, 958 Rum, 85 Protestan, 73 Katolik; Palû kazasında: 60.000 İslam, Amerika’da bulunanların dönmeleri halinde 2.800 Ermeni; Siverek merkez livasında: 60.643 İslam, 3.290 Ermeni, 25 Protestan, 20 Katolik ve 139 Musevi; Viran Şehirde: 22.500 İslam bulunmaktadır (BAO, 82-55-43).

El-Aziz vilayetinin genel nüfusu, seferberlikten önceki kayıtlara nazaran yaklaşık olarak 497.000 civarında olup, vaktiyle nüfus kaydında Türk ile Kürt unsuru tefrik edilmeyerek, Müslim hanesi altında gösterilmiş olmakla ve bazı yerlerde Kürtler’in Türkleşmiş bulunduğu nazaran, merkez kazasıyla Malatya’nın bazı kazalarında Türk ve Kürt’ü bir diğerinden ayırmak imkânı yoktur. Genel nüfusun 271.200 Türk, 160.000 kadar Kürt, 17.000 kadar Süryani Katolik vs., 1.000 kadar Rum, 40.000’e yakını Ermeni’dir. Kazalar itibariyle: Merkez kazasında: 55.890 Türk, 22.178 Ermeni, 3.904 Süryani; Harput kazasında: 17.000 Türk, 5.000 Kürt, 9.000 Ermeni, 2.455 Süryani; Eyin kazasında: 3.950 Türk, 1.760 Kürt, 1.200 Ermeni, 800 Süryani; Arapkir kazasında: 7.000 Türk, 5.270 Kürt, 2.900 Ermeni, 350 Süryani; Keban kazasında: 14.350 Türk, 2.686 Kürt, 9.400 Ermeni, 255 Süryani; Pötürge kazasında: 900 Türk, 33.300 Kürt, 520 Ermeni, 600 Süryani; Malatya merkez kazasında: 43.750 Türk, 10.625 Kürt, 1.330 Ermeni, 350 Süryani; Akçadağ’ı kazasında: 30.000 Türk, 12.000 Kürt, 200 Süryani; Behisni (Besni) kazasında: 20.700 Türk, 10.800 Kürt, 1.500 Ermeni, 380 Süryani; Hısn-ı Mansur (Adıyaman) kazasında: 3.300 Türk, 12.000 Kürt, 2.220 Ermeni, 750 Süryani; Kâhta kazasında: 10.000 Türk, 500 Kürt, 400 Ermeni, 50 Süryani. Dersim merkezinde: 1.400 Türk, 24.000 Kürt, 1.270 Ermeni, 360 Süryani; Mazgirt kazasında: 2.000 Türk, 13.000 Kürt, 1.500 Ermeni; Ovacık kazasında: 20.000 civarında ve kısmen yazılı bulunmayan nüfusun tamamı Kürt’tür; Nazimiye kazasında: 100 Türk, 5.000 Kürt, 70 Ermeni; Çemişkezek kazasında: 16.000 Türk, 3.400 Ermeni, 450 Süryani; Şarsancak kazasında: 10.600 Türk ve Kürt, 6.100 Ermeni, 240 Süryani mevcuttur. Bu nüfus sayıları seferberlikten önceki kayıtlara dayalı olup, savaş ilanından sonra silah altına alınıp, henüz dönmemiş; tehcir sırasında Rusya’ya firar etmiş veya başka yerlerde saklanmış, ölmüş ve sürgün yerlerinden dönmemiş olanlarından miktarı bilinmemektedir. El Aziz Valisi Ali Seydi Bey’in 3 Kasım 1918’de Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği telgrafnamede bildirdiğine göre: Seferberlikten önceki (1913-1914) kayıtlara nazaran vilayeti teşkil eden 17 merkezden her birinde az çok Ermeni varsa da, il merkezi ile Harput kasabası dışında, hiçbir yerinde Ermeni nüfus Müslüman nüfusuna nispetle yüzde 10’u geçmemektedir. Aynı şekilde vilayeti oluşturan 2.511 köyden 2.437’si sonradan Müslümanlar tarafından iskan ve işgal edilmekte olup; Harput 4, Çemişkezek 6, Arapkir 1, Ergani 3 ve Malatya da 1 olmak üzere toplamda 15 köyde kamilen Ermeniler oturmakta, muhtelif kazalara tabi toplam 60 köyde dahi ekalliyeti (azınlığı) teşkil eylemek suretiyle, bunların

terike (bırakılan şeyler) olduğu anlaşılmıştır demektedir (BAO, 82-55-25).

Van vilayetinde: Saray kazasında: 13.900 Müslüman, 1.600 Yezidi, 100 Ermeni, 400 Nasturi; Van sancağında: 34.500 Müslüman, 29.600 Ermeni, 500 Nasturi; Elban kazasında: 350 Türk, 20.350 Müslüman, 30.000 Kürt, 4.000 Ermeni, 5.000 Nasturi, 650 Yahudi; Van Kazasında: 250 Türk, 16.000 Kürt, 600 Ermeni, 2.600 Nasturi, 500 Yahudi; Hoşap kazasında: 150 Türk, 11.000 Kürt, 1.500 Ermeni; Çölemerik kazasında: 150 Türk, 49.150 Kürt, 200 Ermeni, 29.300 Nasturi, 900 Yahudi (BAO, 82-55-7). Kerar kazasında: 11.000 Müslüman, 600 Ermeni, 1.100 Nasturi, 500 Yahudi; Hoşap kazasında: 7.500 Müslüman, 1.500 Ermeni; Çölemerik kazasında: 7.800 Müslüman, 1.500 Ermeni; Şemdinyan kazasında: 11.000 Müslüman, 2.000 Nasturi, 700 Yahudi; Hakkâri sancağında: 57.650 Müslüman, 6.200 Ermeni, 9.200 Nasturi, 750 Yahudi; Şatak kazasında: 9.000 Müslüman, 5.000 Ermeni; Ma'müratülreşat kazasında: 7.000 Müslüman, 400 Ermeni, 600 Nasturi; Maredin (Mardin)Kazası: 14.700 Müslüman, 400 Yezidi, 900 Ermeni; Adilcevaş kazasında: 12.000 Müslüman, 3.000 Ermeni; Gevaş Kazasında: 21.100 Müslüman, 5.900 Ermeni; Erciş kazasında: 32.100 Müslüman, 2.900 Ermeni (BAO, 82-55-8). Van kazalarında yazılı nüfusun genel toplamı 264.800'dür. Bunların 221.150'si Müslüman, 400'ü Yezidi, 31.950'si Ermeni, 19.000 Nasturi ve 2.600'ü Yahudi'dir (BAO, 82-55-8-9).

Van Valisi Haydar Bey'in Osmanlı Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 7 Kasım 1918 tarihli telgrafnamede: Vilayet 'in 1.570 köyü olduğunu, vilayet dâhilinde 116 Ermeni ve 81 Müslüman ki, karışık köy olup, belde ve köy isimleri merkez ve ilçeleri hizasında gösterildiği haliyle arz olunmaktadır diyor (BAO, 82-55-22,23). Vali Haydar Bey'in 6 Kasım 1918'de gönderdiği telgrafnameden anlaşıldığına göre Van vilayetinin özellikle merkez ve Hakkâri sancaklarının güney kısımlarındaki Müslüman aşiretler ile Çölemerik ve Kevar kazalarındaki Nasturiler defter dışıdır. Vilayetin bazı yerlerinde uzun müddet yoklama yapılmadığı için, bir kısmı gerçek dışı olan nüfus kaydına göre: Van'ın genel nüfusu 270.500'dür. 201.950 Müslüman, 54.000 Ermeni, 10.700 Nasturi, 2.000 Yezidi ve 2.850 Musevi bulunmaktadır . Bununla birlikte; Rus, Fransız ve İngiliz müelliflerle memurumuz tarafından yapılan tahminlerin asgari ortalamasına göre Van vilayetinin genel nüfusu 416.800'dür. Nüfus içinde 45.000 Türk, 255.800 Kürt, 68.000 Ermeni, 42.000 Nasturi, 3.000 Musevi ve 3000 Kürt-Yezidi vardır. Ermeniler Van vilayetinde Müslüman nüfusun büyük çoğunluğu oluşturduğunu Ermeni nüfusunun en fazla 80.000 olduğunu itiraf etmektedirler. Hâlihazırda vilayetteki Ermeni nüfus 1.000 civarında olup, kalanları Rusya ve yeni Ermenistan'a firar etmişlerdir (BAO, 82-55-16).

Erzurum Vilayetinde: Bayezid Sancağı'nın Diyadin, Tutak, Karakilise ve Eleşkirt kazalarının savaş öncesi kayıtlı nüfusunun 190.089 olduğu, mevcut nüfusun hâlihazırda 38.066, vilayet içine iltica eden kişilerin 85.899, dönen mültecilerin 14.066, dönüşleri muhtemel sığınmacıların toplamda 26.800, kaybolanların 45.033 kişi olduğu Bayezid mutasarrıflığının cevabından anlaşıldığı, Binaenaleyh, vilayet merkezi ile bağlı kazalarının savaş öncesi kayıtlı nüfusunun 704.573 ve vilayet içine sığınanların 448.277, dönen ve dönmesi muhtemel bulunanların 108.898 ve kaybolanların 207.105 kişiden ibaret bulunduğu arz edilmiştir (BAO, 82-55-48,49). Kığı kazasında 15.000 Türk, 4.000 Ermeni, 15 ila 20 bin arasında Kürt ve 150 Protestan bulunduğu, Arap, Katolik, Keldani ve Ortodoks milletlere (din) mensup kimse olmadığı, kaymakamlığın bilgisi üzerine arz edilmektedir (BAO, 82-55-29). Bayburt kazasında: 60.715 İslam, 9.872 Ermeni, 1.250 Rum; Yusufeli kazasında: 31.600 Türk, 1.720 Ermeni Katoliği, 128 Ermeni Ortodoks'u, 25 Rum; Karakilise kazasında 15.000 Kürt, 10.000 Türk, 3.000 Ermeni; Eleşkirt kazasında: 15.000 Kürt, 7.000 Türk, 2.000 Ermeni ve 1.000 Katolik bulunduğu; İspir kazasında 30.000 nüfustan, 1.500 Ermeni, Mütebakisi Türk unsuru olup, başka unsurlar bulunmadığı yerlerinde ulaşan cevaplardan anlaşılmış ve arz edilmiştir

(BAO, 82-55-27).

Erzurum valisi Münir Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 8 Kasım 1918 tarihli telgrafnamede, Birinci Dünya Savaşı'nın doğurduğu şartlarda nüfus kayıtlarının kaybolmasından dolayı, 1913 senesi istatistiğine ait, nüfus müdürünün getirdiği cetvelde bulunan kayıtlara göre: Erzurum merkez ilçe nüfusu 81.530 Türk, 1.300 Kürt, 32.751 Ermeni, 83 Protestan, 313 Katolik, 1 Latin, 13 Keldani, 34 Süryani, 10 Kıpti, 10 Yahudi'dir. İlçelerine gelince: Narvan(Narman) kazasında: 20.000 Türk, 300 Kürt, 500 Ermeni; Pasinler kazasında: 52 Türk, 51 Kürt ve 8.309 Ermeni; Tortum Kazasında: 29.000 Türk, 1.800 Katolik, 1.200 Ermeni; Tercan kazasında: 18.000 Türk, 12.000 Kürt, 7.000 Ermeni; Hınıs Kazasında: 1.500 Türk, 23.500 Kürt ve 2.100 Ermeni bulunmaktadır (BAO, 82-55-26). Valimiz 12 Kasım 1918 tarihli telgrafnamesinde de Karakilise, Eleşkirt, Hasankale, Yusufeli, Hınıs, Bayburt kazalarına tabi, Ermenilerce tamamen veya kısmen meskûn oldukları köyleri de bildirmektedir (BAO, 82-55-24).

Bayezid Livasi: (vilayet merkezi ve bağlılarından olan Diyadin, Tutak, Karakilise ve Eleşkirt kazaları dışında) savaş öncesi vilayet merkezi ve mülhakatının kayıtlı nüfusu 614.674, şimdi ki mevcudunun 370.504, iller içine sığınan kişilerin 362.398, dönem sığınmacıların 159.238, dönmeleri muhtemel mültecilerin 82.098, kaybolanların 172.072 kişi olduğu; Kars'ın tahliyesi üzerine vaktiyle Kars üzerine yapılan Bayezid muhaberatının kesintiye uğramasıyla henüz haberleşme tesisi kurulamadığından tesis telgraf ile haberleşme vasıtalarının sağlanmasına teşebbüs edilmiştir (BOA, 82-55-47). Bu sebeple Bayezid'in Posof kazası ile 2 nahiyesinden özel süvari ile cevap alınacağı ve sonucun derhal arz edileceği bildirilmektedir (BOA, 82-55 - 45). 4 Ocak 1919 tarihli, Erzurum valiliğinden Osmanlı dâhiliye nezaretine çekilen telgrafnamede Bayezid merkez kazasının toplam nüfusunun 1.500 Türk, 3.100 Kürt ve 2.100 Ermeni olduğu; Diyadin kazasında: 7.330 Kürt, 130 Türk mevcut olduğu, Arap ve Ermeni bulunmadığı; Tutak kazasında: 5.000 Türk, 3.200 Kürt bulunduğu; 300 Ermeni'nin Rus istilası sırasında Rusya'ya kaçtıkları; zikredilen yerlerde başka unsurların bulunmadığı bildirilmiştir (BOA, 82-55-42).

Osmanlı Dâhiliye Nezareti, Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi (Nüfus ve vatandaşlık işleri genel müdürlüğü) tarafından Diyarbakır, Van, Erzurum, Bitlis, Mâmuratılaziz, Musul vilayetleriyle Erzincan, Maraş, Zor ve Urfa mutasarrıflıklarına gönderilen telgrafnamelerde, Vilayet-liva dâhilindeki kavimlerin nüfusunun; kısmen veya tamamen Ermenilerle meskûn kasabaların ve köylerin isimlerinin; Ermeni ve Ermenilerle karışık olan diğer köy isimlerinin; Bayezid merkez kazası ile Diyadin ve Ayıntap kazalarına ait nüfus miktarının ve köy isimlerinin hemen bildirilmesi istenmektedir (BAO, 82-55-39,40,41). Ayrıca vilayet ve liva dahilindeki kazalardan her birinde ne kadar Türk, Arap, Kürt ve Ermeni bulunduğu; bunların ne kadarının İslam, Ortodoks Ermeni, Katolik, Protestan, Süryani, Keldani vs., gerek resmi gerek belgeli kaynaklardan doğru bilgi edinmek suretiyle alınacak sonucun seri olarak telgraf ile bildirilmesi; her ne sebeple olursa olsun şuraya buraya sevk edilmiş kişilerden döndüklerinde tekrar memleketlerine gelmiş nazarıyla bakılarak ona göre hesabın bildirilmesi istenmektedir (BAO, 82-55-37).

Diyar-ı Bekir valiliğinden Osmanlı Dâhiliye Nezaretine gönderilen 2 sayfalık belgede tehirden ve sevkiyattan önce il merkez kazasında, Lice, Derik, Silvan, Hazro, Resulayn, Beşiri, Maden livası, Ergani ve Egil nahiye merkezlerinde, Palu kazası merkez kasabasıyla bağlı yerleşimlerinde kısmen; Siverek livası merkez kasabasıyla köylerinin bir kısmında tamamen; Viranşehir'in yalnız merkez kasabasında kısmen; Çermik kazasının merkez kasabasıyla Müfti konağı ve çullar kariyerlerinin; Mardin livası merkez kazasının yalnız Telermen karyesi tamamen; Cizre kazasının merkez kasabasıyla bir kısım köylerinin kısmen Ermenilerle meskûn olduğu bildirilmektedir. Midyat, Resulayn, Nusaybin kazaları dahilinde Ermenilerle

meskûn kasaba ve köy bulunmadığı yapılan tahkikattan anlaşılmıştır. Sırf İslam nüfusunu içeren köylerin âdeti ise umumi salnamelerden açıkça anlaşılabilir. Meselenin ülkenin geleceğini ilgilendirmesi hasebiyle yerleşik halkların, özellikle sevk edilen ve yerlerinde bırakılan Ermeniler hakkında kesin cevaplar alınmasından dolayı uzun uzadıya haberleşmeye ve dış soruşturmaya zorunluluk hâsıl olmasından, çok köylerde meskûn Hristiyanların mezhep ve millet (dîn) kayıtlarında açıklanmadığı cihetle, adı geçen köyler hakkında istenilen bilgilerin sağlıklı tespit ettirilmesi, ayrıca araştırma ve inceleme icra ettirildiği için cevapların gecikmeye uğradığı Diyar-ı Bekir valî vekili Mustafa Nadir tarafından bildirilmektedir (BAO, 82-55-43,44). Valî vekili, Çermik kazasında 25.484 İslam, 242 Musevi bulunduğu vilayetin arz ve tââdad olunan merkez ve mülhakattaki Müslüman nüfusun yüzde 70 civarında mektûm (hükümete yazdırılmayan) olduğu soruşturmaya doğruladığımız arz olunan Müslüman nüfus üzerine bu oranın ilavesi, nüfusta kavmiyet açık edilmediğinden, belirlenecek genel Müslüman nüfusun yüzde 70'i Kürt, yüzde 20'si Türk ve yüzde 10'u Arap'tır. Vaktiyle gayrimüslimlerin, gerek "*vilâyât-ı şarkıyye meselesi*" ve gerekse mebus intihabı dolayısıyla, nüfus sayımında kesinlikle gizli bir fert bırakmamış oldukları, sulh müzakeresi esnasında bu yolda ortaya atılacak bir iddiaya karşı bu cihetin gözden ırak tutulmaması ve bugün Diyar-ı Bekir'de ve mülhakatta bulunan Ermenilerden bir kısmının Vilayat-ı sairesinden olup, bunlarında peyderpey (birbiri ardınca) yerlerine döndüklerini bildirmektedir (BAO, 82-55-35). Valî vekili Mustafa Nadir Bey'in 4 Kasım 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği, Muhacirin müdüriyetinden alınma telgrafnamesinden öğrendiğimize göre halen vilayet dâhilinde ancak 5-10 köy, bir veya iki aile teşkil edebilecek perakende Ermeni bulunmaktadır. Merkez ve bağlı kasabalarda ise toplam olarak 3.044 mühtedi (Müslüman olmuş), 3.818 gayrimüslim Ermeni bulunmaktadır (BAO, 82-55-17).

Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'in Dahiliye Nezareti Celilesi Canib-i Aliyyesi'ne hitaben yazdığı yazıda, merkez kazasında 30.000 Türk, 12.000 Arap, 27.000 Kürt, 4.000 Ermeni, 400 Ermeni Katoligi, 1.000 Ermeni Protestan'ı, 2.500 Süryani-i Kadim, 500 Süryani Protestan'ı,, Katolik ve Keldani ve Latin Katoligi, 500 Musevi; Birecik kazasında 26.000 Türk, 2.000 Kürt, 500 Ermeni; Suruç kazasında 700 Türk, 27.500 Kürt; Harran kazasında 2.000 Türk, yani Türkmen aşairi, 8.000 Arap ve 2.000 Kürt mevcut olduğu, gayrimüslimlerin Urfa merkez kasabasıyla Birecik kasabasından meskun olup, karyelerde meskun olmadıkları soruşturma ve yerlerinin bildirmesinden anlaşılmış ve adı geçen ahalinin yerel ikamet yerlerini ve nüfus derecesini yazıyla bildiren ve grafik olarak tanzim olunan iki parça harita ek de taktim kılınmış olmakla olbabda emr-û ferman hazret-i menlehül emrindir denilmektedir (BAO, 82-55-30,31).

Bitlis Vilayetinden 2 Aralık 1918 tarihinde, 27 Kasım 1918 tarihli Osmanlı Dâhiliye Nezareti'nden gönderilen telgrafa verilen cevaba göre, kısmen veya kâmilin Ermenilerle meskûn kasabaların isimleri, 1331 (1915) senesinde vilayette merkez ve mülhakatı nüfus defterlerinde kayıtlı Ermeni zükr ve inâsı (erkekleri ve kadınları)!nın neden ibaret olduğuna ve ayrıntılarına ait 20 Kasım 1918 tarihli telgrafname dahi derhâl vilayete bağlı yerlere tebliğ edilmişse de, telgraf haberleşmesindeki gecikme sebebiyle, en az 15-20 güne kadar istenilen malumatın gönderileceği Valî Mazhar Bey tarafından bildirilmiştir (BAO, 82-55-33). Bitlis merkezinde, Garzan, Siirt, Eruh, Şirvan, Şırmak, Pervari, Genç, Kulp, Çapakçur ve Muş'un Malazgirt, Bitlis'in Hizan ve Ahlat kazalarına dair bilgiler geldikçe arz edilecektir (BAO, 82-55-34).

Bitlis Valisi Mazhar Bey'in 21 Ocak 1919 tarihinde Osmanlı Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafnameden öğrendiğimize göre: nüfus defterlerinde Müslümanların kavmiyeti ayrılmadığı için Müslüman ahalinin ne kadarını Türk ve Kürt olduğu bilinmiyorsa da tahminen dörtte biri kadarı Türk ve Çerkez, yarısı Kürt olmak üzere ahalinin miktarı şu şekildedir: Vilayetin her tarafında yüzde 30 nispetinde

gizli nüfus ve defter harici kimseler olduğu halde, Bitlis merkez kazasında 38.817 İslam, 18.640 Ermeni, 386 Protestan, 359 Süryani, 84 Katolik kayıtlı olup, Müslümanların bir kısmı savaş şartları münasebetiyle şehit ve telef olmuş, Ermeniler il dışına sevk edilmekle burada pek azı kalmıştır. Mutki kazasında 18.000 Kürt ve 700 Ermeni; Hızan kazasında, dönebileceklerle beraber 20.000 Kürt, 5.000 Ermeni; Ahlat Kazasında 10.375 Müslüman, 9.600 gayrimüslimdir. Müslümanların çok az bir kısmı ilçede mevcut, büyük kısmı sığındıkları yerlerde kayıtlıdır, Ermenilerden de kimse bulunmamaktadır. Siirt merkez kazasında: 26.917 İslam, 20.150 Ermeni, 656 Süryani, 1.413 Keldani, 90 Süryani Katolik, 381 Protestan; Şirvan Kazasında 15.695 İslam, 799 Ermeni, 1.298 Süryani; Garzan kazasında 14.681 İslam, 3.829 Ermeni, 1.275 Süryani, 56 Keldani, 133 Protestan; Pervari kazasında: 6.436 İslam, 1.326 Ermeni, 1.787 Keldani; Şımak kazasında: 6.478 İslam, 96 Ermeni, 608 Süryani, 421 Keldani; Muş merkez kazasında: 15.000, Malazgirt kazasında: 2.000, Bulanık kazasında: 3.000 Varto kazasında: 12.000, Sason'da 30.000 Kürt ve 518 Ermeni bulunduğu; savaş öncesinde Muş sancağında bulunurken dışarıya iltica eden Türkler ve Kürtler 150.000, tehcir ettirilen ve Ruslara iltica eyleyen Ermeniler 65.000 kişi olduğu bunlardan avdet eden bulunmadığı, Müslümanların iltica eyledikleri yerlerden peyderpey avdet etmekte olduklarını öğrenmekteyiz (BOA, 82-55-13). 21 Ocak 1919'da gönderilen telgrafnamede, daha önce bildirilmemiş olan Genç, Çapakçur, Kulp ve Eruh kazalarına ait istatistikleri öğreniyoruz. Buna göre: Genç sancağı merkez kazasında: 10.000 Kürt, 310 Türk, 677 Ermeni; Çapakçur kazasında: 17.646 Kürt; Kulp kazasında 15.910 Kürt, 5.700 İslam, 86 Ermeni; Eruh kazasında: 16.358 İslam, 1.790 Ermeni, 96 Süryani ve 505 Keldani bulunmaktadır (BOA, 82-55-14). Valiliğin 1 Şubat 1919 tarihli telgrafnamesinde yazılı olduğu şekli ile Hızan, Genç, Çapakçur, Kulp ve Ahlat kazalarında ve bağlı, kısmen ve tamamen Ermenilerle meskûn köylerin adlarını da öğrenebiliyoruz (BOA, 82-55-12).

Erzincan Mutasarrıflığından, Mutasarrıf Eşref Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 9 Kasım 1918 tarihli telgrafnameden öğrendiğimize göre: Erzincan kazasında 3.370 Türk, 6.660 Kürt, 4.000 Ermeni, 104 Rum, 200 Protestan, 24 Süryani; Refahiye kazasında: 17.430 Türk, 6.390 Kürt, 450 Ermeni, 1.779 Rum; Kemah kazasında 17.100 Türk, 3.400 Kürt, 2.500 Ermeni, 560 Rum, 100 Protestan; Kuruçay kazasında 9.070 Türk, 2.650 Kürt, 70 Ermeni; Pülümür kazasında: 200 Türk, 10.000 Kürt, 90 Ermeni nüfus bulunmaktadır; 10 Kasım 1918'de ilgili Nezarete gönderilen telgrafnamede de Erzincan merkez kasabasında, Kemah, Kuruçay, Refahiye ve Pülümür kazaları merkez ve köylerinde Ermenilerin kısmen veya tamamen meskûn buldukları yerler bildirilmektedir (BOA, 82-55-19,21).

Sonuç

Bu çalışmayı hazırlamaktan okuyuculara dahası araştırmacılara arz etmekten duyduğum memnuniyeti bir hatime ile noktalamak istiyorum. İlk olarak; bu toprakları bizlere açanlara, Doğu Roma'nın toprak köleleri iken, Selçuklu devletince kâmil anlamda özgürleştirilenlere, “*Mübarek Anadolu*”nun haysiyetli, şerefli, sevgisinde ve nefretinde samimi ve sadık sakinlerine, birbirlerine karşı riyadan ve nifaktan arınmış sade dillilerine, sevinçlerini ve kederlerini, şartlar ne olursa olsun paylaşanlara, İstanbul ve Ankara'nın organik işbirliğinin ürünü olan son Osmanlı Mebuslar Meclisi'nin 28 Ocak 1920'de kabul edilen, gerçekleştirilmesi için hem Osmanlı Mebuslar Meclisi'nin, hem de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin, üzerine yemin ettiği “*Misak-ı Milli*” ye göre Mondros Silah Bırakışması'nda belirlenen sınırlar içinde Türk ve İslam çoğunluğu bulunan kısımların tümü hiçbir şekilde ayrılık kabul etmez bir bütün (Aybars, 1984, s.192.) olduğuna inananlara, 19. Yy'ın ikinci yarısında ve 20. Yy'ın başlarında, emperyalist hamlelerle, Avrasya sarsılırken, çok uluslu devletler son bulurken, bağımsızlık vaadleri ile devletlerine karşı ayaklandırılıp, kısa bir süre sonra sömürgeleştirilirken; Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'ye sadakatinde ve Türk milletine sevgi ve

samimiyetinde bir tereddütte düşmeyenlere, hepimizin şerefi, özel alameti ve engin bir tarihi olan Ayyıldızlı Al Bayrağımızın, kutlu ve kutsal sancağımızın nazlı hilalimizin gölgesinde yaşayanlara, kederde ve sevinçte birlik olanlara; ikinci olarak çalışmamıza konu olan dönemlerde, Vilâyat-ı Sitte'de valilik yapan Bitlis Valisi Mazhar Bey'e, Diyar-ı Bekir vali vekili Mustafa Nadir Bey'e, El- Aziz Valisi Ali Seydi Bey'e, Erzurum Valisi Münir Bey'e, Van Valisi Haydar Bey'e; mutasarrıflık yapan, Erzincan Mutasarrıfı Eşref Bey'e Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'e ve onların çalışma arkadaşlarına, sivil ve asker ileri gelenlerine teşekkür etmeyi milli bir borç sayıyorum. Üçüncü olarak, geçen yüzyıl zarfında ele aldığımız vilayetlerin, Türkiye Cumhuriyetinin başka şehir ve bölgeleri ile büyük bir ayniyet kazandığını, yaklaşık 40 yıldan beri, Türkiye ve yakın çevresi (Merkez İslam Coğrafyası) üzerinde talepleri olanların, bunların rejim şekilleri farklı da olsa, amaçlarında ortak taraflarının bulunduğu tartışmasız bir gerçek olmakla, açık ve kapalı, kaypak saldırılarına karşın, genelde Türk milletinin ve özelde bölge ahalesinin geçmişte olduğu gibi, devleti yanında duruşu gerçekten takdire değerdir. Türkiye, geçmişteki gibi “*kesrette vahdet*” in en mükemmel temsilcisi olmuştur ve bunu demokrasisi ile daha da inkişaf ettirecektir.

Kaynakça

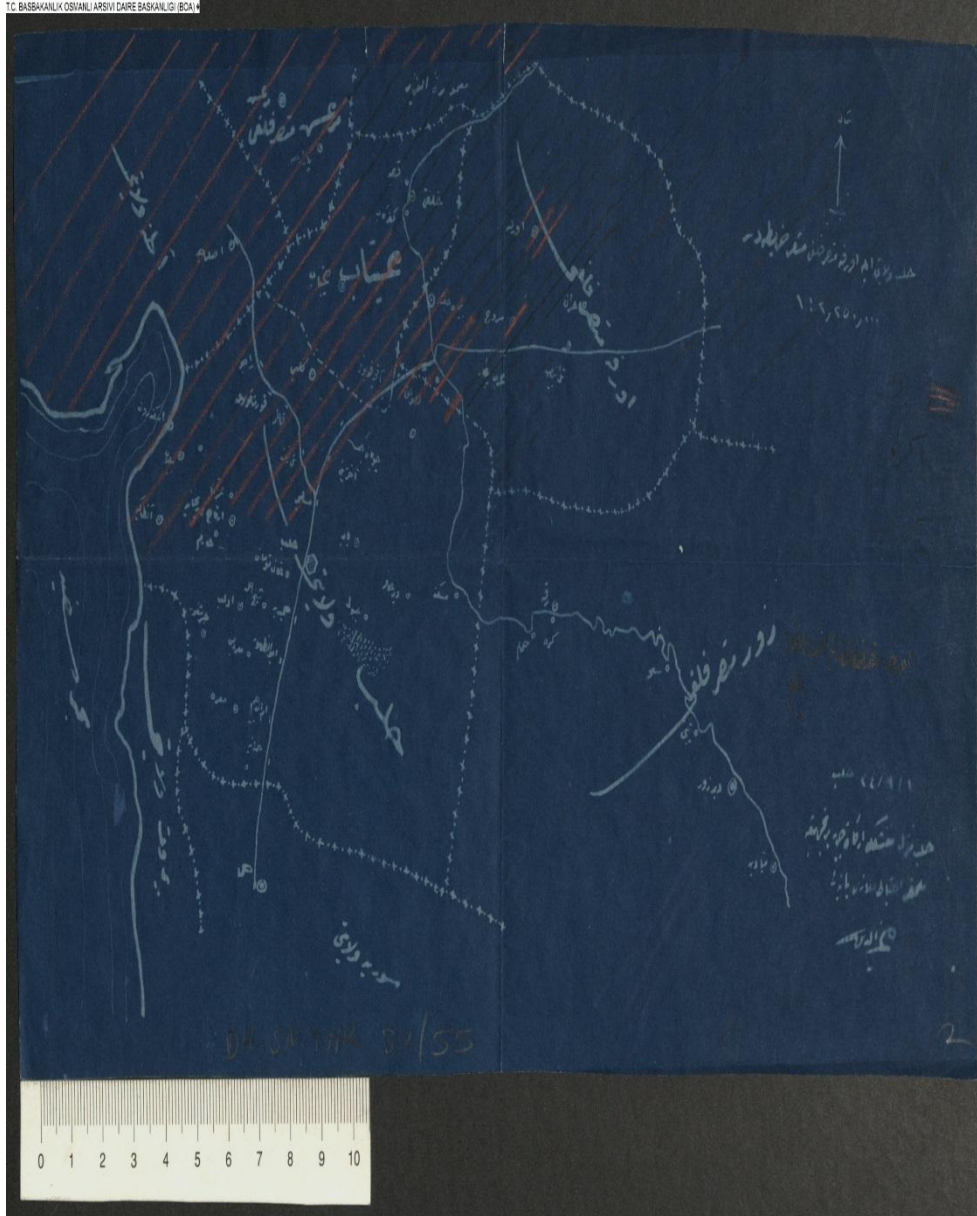
- [1] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_001
- [2] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_002
- [3] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_003
- [4] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_004
- [5] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_005
- [6] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_006
- [7] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_007
- [8] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_008
- [9] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_009
- [10] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_010
- [11] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_011
- [12] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_012
- [13] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_013
- [14] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_014
- [15] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_015
- [16] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_016
- [17] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_017
- [18] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_018
- [19] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_019
- [20] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_020
- [21] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_021
- [22] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_022
- [23] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_023
- [24] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_024
- [25] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_025
- [26] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_026
- [27] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_027
- [28] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_028
- [29] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_029
- [30] (BOA) DH_SN_THR_00082_00055_030

- [31](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_031
- [32](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_032
- [33](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_033
- [34](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_034
- [35](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_035
- [36](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_036
- [37](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_037
- [38](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_038
- [39](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_039
- [40](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_040
- [41](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_041
- [42](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_042
- [43](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_043
- [44](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_044
- [45](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_045
- [46](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_046
- [47](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_047
- [48](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_048_001
- [49](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_049_001
- [50](BOA) DH_!_UM_EK__00114_00008_001_001
- [51](BOA) DH_!_UM_EK__00114_00008_001_002
- [52]Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1, Ankara 1956, s.73.
- [53]Şemseddin Sami Bey, Kâmus-ı Türki, Nadir Eserler Kitaplığı, İstanbul 2016.
- [54]Aybars, Ergün, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1, Ege üniversitesi Edebiyat fakültesi Yayınları, No.32, İzmir 1984.
- [55]Darkot, Besim, Bayezid (Doğu Bayezid), “İslam Ansiklopedisi”, Cilt 2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1970.
- [56]Halaçoğlu, Yusuf, Ağrı, “TDV İslam Ansiklopedisi”, Cilt 1, İstanbul 1988.
- [57]İnalçık, Halil, The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600, London 1973.
- [58]Kırzioğlu, Fahrettin, Osmanlıların Kafkas Ellerini fethi (1451-1590), Türk Tarik Kurumu Yayını Ankara 1993.
- [59]Küçük, Cevdet, Erzurum, TDV. İslam Ansiklopedisi, Cilt 11, İstanbul 1995.

[60] Tanyu, Hikmet, Ağrı Dağı, “TDV İslam Ansiklopedisi”, Cilt 1, İstanbul 1988.

[61] Vehr, Hans, A Dictionary of Modern Written Arabic, Gottingen 1966.

EKLER

DH.SN.THR.00082.00055.002

Journal of Universal History Studies

Adnan Menderes'i İdamaya Götüren Süreç ve İdamı¹

The Process that Led Adnan Menderes to Execution and His Execution

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 27.09.2020/04.10.2020

pp. 15-42

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 3/(Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) • October • 2020 •

Sabit Dokuyan

Düzce University, Associate Professor, Department of History, Düzce, Turkey

Email: sabitudokuyan@duzce.edu.tr

Orcid Number: 0000-0002-0592-5366

Büşra Yüksel

Düzce University, Post Graduate, Department of History, Düzce, Turkey

Email: busrayuksell95@gmail.com

Orcid Number: 0000-0003-0135-1139

Cite: Dokuyan, S , Yüksel, B . (2020). Adnan Menderes'i İdamaya Götüren Süreç ve İdamı . Journal of Universal History Studies , 3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) , 15-42 . DOI: 10.38000/juhis.800825

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

Öz

Adnan Menderes'in idamı ve bu idamın gerçekleşmesine yol açmış olan 27 Mayıs darbesi, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde demokrasiye zarar veren önemli olaylardan birisi olmuştur. Devlet, kurulduğundan bu yana ilk defa bir askeri darbe ile karşılaşmıştır. İktidarı düşürmeyi başaran bu askeri darbe hem yeni iktidarların ders çıkarabileceği bir tecrübe olmuş hem de gelecek darbe teşebbüslerine zemin hazırlamıştır. Darbeciler, darbenin ve idamın meşruluğunu göstermek için birçok gerekçeler öne sürmüşlerdir. Bu gerekçelerin darbeyi ve idamı yapmak için güçlü gerekçeler olup olmadığı tartışmaya açık bir konu olmuştur. Ayrıca tartışılması gereken bir diğer konu da o dönemin basınıdır. Menderes'in idamında basın bu olayı hiç sorgulamadan kabul etmiş ve darbecilerin lehinde haber yaparak bu olayı halka olağan bir durum gibi göstermişlerdir. Çalışmamızda; Menderes'in idamına giden süreç ve idam sonrasında ülke içindeki yansımalar öncelikli olarak ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Adnan Menderes, Demokrasi, İdam, 27 Mayıs, Darbe

Abstract

The execution of Adnan Menderes and executed those who have played role in the realization of the May 27 coup has taken its place among the most important events in the History of the Republic of Turkey who was shot to democracy. This is the first time the state has faced a military coup since its establishment. This is military coup, which succeeded in bringing down the power, was an experience that new governments could learn from and laid the groundwork for future coup attempts. The coup plotters put forward many reasons to show the legitimacy of the coup and execution. Whether these justifications were strong grounds for the coup and the execution was a matter of debate. Another issue that should also be discussed is the press of that period. During the execution Menderes, the press accepted this painful incident without question and made news in favor of the putschists and depicted this incident as a normal situation to the public. In our study, the process leading to the execution of Menderes and the reflections in the country after the execution will be primarily addressed.

Keywords: Adnan Menderes, Democracy, Execution, May 27, Coup

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduğundan bu yana birçok darbe ve darbe girişimiyle karşı karşıya kalmış ve belli sürelerle meydana gelen bu hareketler, ülkede bir nevi darbeler geleneğinin oluşmasına neden olmuştur. Geleneği başlatan ilk olay, 27 Mayıs askeri müdahalesidir ve sonucunda Demokrat Parti iktidarı devrilmiş ve ülkesine on yıl hizmet veren Menderes idam edilmiştir. Prof. Dr. Halil İnalçık; “*Meclis ve anayasa dururken memleketi, rejimi kurtarma vazifesini hiçbir kurul üzerine alamaz, bu demokrasiye aykırıdır. Darbe arkasına darbe gelmiştir Türkiye’de.*” diyerek darbelerin yasal zeminlerinin olmadığını ve birbirini tetikleyen alışkanlıklar silsilesine zemin hazırladığını vurgulamıştır (İnalçık, 2016, s. 174).

27 Mayıs, özgürlük ve demokrasiye zarar verirken dünya çapında da Türkiye’nin prestijinin zarar görmesine neden olmuştur ve ülkeyi birçok yönden (sosyal, siyasal, ekonomik vb.) olumsuz etkilemiştir. Demokrasi ile yönetilen bir ülkede, mevcut iktidar aleyhinde yaşanan gelişmeler varsa ve bu durum gerçekten ülke adına istenmeyen ciddi sonuçlar doğuruyorsa burada yapılması gereken şey yeniden demokrasiye işlerlik kazandırmaktır. Bu da ancak yasalar çerçevesinde adil ve tarafsız bir seçim sürecine gidilmesiyle gerçekleşebilir. Böylece ülkede gerginlikler azalacak, yeni umutlar yeşerecektir. Aksi bir şekilde ülkeyi kurtarma vazifesi seçilmişlerin dışında bir kurula verilirse demokrasinin lekelenmemesi mümkün değildir.

Bu çalışmada, Adnan Menderes’in idamına giden süreçte ülke içerisinde yaşanan olaylar genel hatlarıyla ele alınarak söz konusu idam sürecine nasıl gelindiği anlatılmak istenmiştir. İdamı gerçekleştiren nedenlerin o döneme ve daha sonraki dönemlere nasıl etki yaptığı ve bu nedenlerin idam için ne kadar ve ne derecede makul nedenler olduğu anlatılmak istenmiştir. Gerek şiiirlerde, gerek Menderes’i anlatan kitaplarda bu idam yerini almış ve tartışılan konulardan olmuştur.

Çalışmamızın merkezinde yer alan Adnan Menderes’in idamı konusuna geçmeden önce, iktidara geliş sürecinden kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Menderes ve diğer Demokrat Parti kurucuları, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin şartlarını iyi analiz edip halkın isteklerine hitap edecek şekilde Cumhuriyet Halk Partisi iktidarına karşı sosyal tabanı kuvvetli bir muhalefet oluşturmuşlardır. Vatandaşın beklentileri, savaş sonrası yaşanan sıkıntılar ve CHP iktidarına karşı biriken kızgınlıklar oluşan muhalefetin büyümesi için doğal bir ortam hazırlamıştır. Muhalifler de bu ortamı kendi lehlerine kullanmakta mahir davranarak çok kısa bir sürede iktidarı demokratik bir seçimle devirmeyi başaracaklardır.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında tek parti yönetiminin uyguladığı politikalar, ekonomik ve sosyal sıkıntılar doğurmuştur. Bu durum, toplumun önemli bir bölümünde tek parti yönetimine karşı tepki ve hoşnutsuzluk yaratmıştır. Savaş boyunca oluşan muhalefet, savaş sonunda açık bir tavırla kendisini göstermeye başlamıştır. Ayrıca söz konusu dönemde liberalizm dünya çapında yayılmış, Türkiye’ye de etkisi uzanmıştır. Bu ideolojik eğilimin yayılması hem iktidarı hem de kendini göstermeye başlayan muhalefeti etkilemiştir (Akandere, 2003, s. 6). Savaş sonrasında Türkiye iç politikasındaki gelişmeler hız kazanmıştı. Yönetime karşı CHP içinde başlayan muhalefet hareketi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu’nun mecliste görüşülmesi sırasında açıkça ortaya çıkmıştır. Bu görüşmeler sırasında CHP içerisindeki parçalanmanın işaretleri görülecek ve 1946’da Demokrat Parti’nin kurulmasına giden süreç başlayacaktır. Ve yeni bir parti ile halk kitlelerine seslenen isimler; Celal Bayar, Refik Koraltan, Fuat Köprülü ve Adnan Menderes olacaktır. Bu dört isim CHP’den ayrılarak Demokrat Partiyi kuracak ve iktidar olabilmek için halka, onların istedikleri ve beledikleri şekilde sesleneceklerdir (Dokuyan, 2014, s. 152,165).

Menderes’in bir sloganı vardı; “*Yeter söz milletindir!*” diyordu. Aslında bu slogan Menderes’i çok iyi anlatmaktadır. O, yukarıdan gelen kanun ve emirlerle, halkın asırlarca bağlandığı adetleri, inançları değiştirmeye ve yeni bir yön vermeye karşı olmuştur. İktidarda olan CHP ise halkı terbiye etmek için yeni reçeteler hazırlamayı adet edinmişti. Halkın bu yaklaşıma içten içe bir tepkisi vardı. İnönü devrinde İkinci Dünya Savaşı’nın mahrumiyetlerinden dolayı halk aç ve umutsuzdu. Demokrat Parti iktidara gelebilmeyi bir nevi bu koşullara borçluydu (İnalçık, 2016, s. 88-89). Demokrat Parti’nin iktidara gelmesinde Menderes’in de büyük rolü olmuştur. Bayar’a göre Menderes, hem halkın (özellikle köylünün) temayüllerini çok iyi biliyor hem de Türkiye’nin kalkınmış Batı ülkelerine yetişebilmesi için başbakanda bulunması gereken özellikler, parti içinde en çok Menderes de bulunuyordu. Bunun dışında Menderes, iyi bir polemikçiydi ve etkileyici bir hitap yeteneğine sahipti (<https://islamansiklopedisi.org.tr/menderes-adnan>).

İktidara gelmeyi dönemin şartlarına borçlu olan ve halkın beklentilerine seslenen Demokrat Parti, 14 Mayıs 1950’de yapılan genel seçimlerde iktidarı kazanmış ve aldığı oyların içinde köylü oyları önemli bir kısmı teşkil etmiştir (Yılmaz, 2010, s. 41, 42). Demokrat Parti’nin iktidara gelmesi ülkede yeni bir dönemi başlatmıştır. Halk DP’nin zaferini coşkun gösteriler ile kutlamış ve bu zafer halk için umut verici olmuştur (Savur, 2019, s. 40).

7 Ocak 1946 tarihinde kurulan Demokrat Parti 1950 genel seçimlerinde %53.59 oranında oy alarak iktidara gelmeyi başarmıştır (Yalçın, Akbıyık vd. , 2016, s. 548). 1950-60 arası yaşanan Demokrat Parti dönemi, Türk siyasi hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü bu on yıllık süreçte ülke adına mühim gelişmeler yaşanmıştır. Demokratikleşme, ekonomik dönüşüm ve dünya ile entegre olma bu mühim gelişmelere örnek teşkil etmektedir. Fakat bu gelişmelerin yanında bazı problemler uygulama ve anlayışlar da bu on yıllık sürecin bir parçası olmuş ve etkileri günümüze kadar sürmüştür. Yani Demokrat Parti siyasi hayatına başarılı bir şekilde başlamış ancak ileriki yıllarda ülkenin değişen şartlarına bağlı olarak bu başarısını koruyamamıştır (Keskin, 2012, s.120) .

Demokrat Parti iktidarının ilk dört yılı; kırsal kesimin sorunlarının hızla çözülmesi sonucu, köylünün iktidara daha çok bağlanması, ekonominin canlanması, sanayi üretimine ağırlık verilmesiyle başarılı bir şekilde geçmiştir. Bu dönemde ekilebilir toprakların oranı %60 artarken, tarımın büyüme hızı yaklaşık olarak %13,2’yi bulmuştur (Benhür ve Sanyar, 2018, s. 227) . Türkiye, 4 Temmuz 1948’de Ankara’da imzalanan antlaşma Marshall Planı’na dâhil olmuş ve Demokrat Parti döneminde Marshall Yardımları devam etmişti. Bu yardımların kapsamını geniş ölçüde tarımsal malzeme oluşturmuş ve bu amaçla Türkiye’ye çok sayıda traktör ve pulluk gönderilmişti (Yavuz, Akyol vd. , 2019, s. 699). Yani iktidarın ilk dört yılında esaslı ekonomik ve siyasi dönüşümler görülmüştür. Amerika’dan gelen yardımlar gittikçe artmış ve bu yardımlar sonucunda da pazara dayalı dünya işbölümünün nitelikleri ortaya çıkmış bu da beraberinde özel talimatları getirmiştir. Türkiye’nin bu pazardaki görevi tarım ürünlerinin ihraç edilmesi şeklinde gerçekleşmekteydi. Yardımı yürüten Amerikalı memurlar ve Demokrat Partililer, kırsal kesimde bir yol şebekesi hedeflemişlerdi. Çünkü bu hedef tarım ürünlerinin pazara ulaşmasını kolaylaştıracaktı. Yani böylece devlet alt yapı yatırımlarına hazırlanıyordu. Sanayi girişimleri, kırsal kesimde hasılatın ve talebin artması sonucunu doğurmuş bu da sanayinin kırsal kesimde gelişmesini sağlamıştır (Keyder, 2014, s.159). 1950’den 1955’e uzanan yıllar, Demokrat Parti hükümetinin refah ve başarı yılları olmuştur. Verimli mevsimlerin art arda gelmesi, ovalar ve dağlık bölgelerde toprağın sürülüp ekilmesi, liberal bir sistemin uygulanmasıyla gelişen ithalat ve ihracat, bolluğu ekonominin bütün kesimlerine yaymıştır. Hem işsizlik azalmıştır hem halkın büyük çoğunluğu çalışır, hayatını kazanır hale gelmiştir (Başgil, 2019, s.96) .

Türkiye’de 1954 yılının sonlarına doğru birkaç yıl sürecek kuraklık başlamıştır. Ülkede kuraklığın başlaması genel ekonomik krizi de beraberinde getirmiştir. Bu durumdan ilk nasibini alan sektör ise tarım olmuştur. Kuraklık dışında tarım sektörünü olumsuz etkileyen diğer bir faktör olarak da yurt dışından getirilen traktörlerin ve makinelerin bakımının ihmal edilip kullanılamaz hale gelmesi gösterilebilir. Buradaki asıl sorun, bu traktörler ve makineler ithal edilirken onarım ve tamiratları için gerekli parçaların alınmamış olmasıdır. Tarım sektörünü vuran bu kriz ithalat ve ihracata sert etkiler yapmıştır. İhracat durmuş, ihracatın durmasıyla da ödemeler dengesi alt üst olmuş, bundan dolayı da ithalat birden bire yavaşlamıştır. Liberal yöntem yerine dengeleme yöntemine geçilmiş ve ithalatta en lüzumlu maddelere yer verilmiştir. İlaç gibi en gerekli maddeler iç piyasada bulunamaz olmuştur. İnsanlar yıllarca kahveden yoksun kalmıştır. Ayrıca Amerika’dan dondurulmuş et, tavuk ile buğday ithal edilmeye başlanmıştır. Bu durum ise halk içinde garip karşılanmıştır. Çünkü halk ülkede taze ürünler tüketmeye alışıktır (Başgil, 2019, s. 97-98). Yani 1954 yılında Demokrat Parti, ekonomik krizin ilk belirtileriyle karşılaşmıştır. Türkiye, bu dönemde hem her çeşit borçlanmaya girmiş hem de alınan borçların hızla yükselmesiyle Avrupa Ödeme Birliği’nin en büyük borçlu ülkelerinden birisi olmuştur. Buna göre eskisi gibi dış borç alımı mümkün olmadığından finansal göstergeler durumun hiçte iyiye gitmediğini göstermiştir. Tarım ürünlerinin fiyatları yükseldiği için enflasyon da yükselmiş, dış ticaret açığından dolayı ise borç ödemelerinde gecikme yaşanmıştır. Ülke piyasasında da mal darlığı ortaya çıkmış, karaborsa artmıştır (Demir, 2009, s. 327). 1950-54 yılları arasında ekonomide olumlu gelişmeler yaşanmış ancak 1954 sonrası dönemde ülke ekonomisi bu istikrarını koruyamamıştır. Çünkü Türkiye ekonomisi güçlü temeller üzerine kurulmamıştı. Memur ve işçilerin yaşam standartları düşmeye başlamıştır. Ordu üyesi subaylar da bu durumdan etkilenmiş, yaşam standartlarının düşmesiyle mesleklerinin itibar kaybedeceğini düşünmüşlerdir. Görüldüğü gibi ekonomik kriz iç piyasayı karıştırmıştır (Tuna, 2019, s. 64).

Menderes ise ülkede baş gösteren bu krize çözüm aramaya başlamıştır. Çözüm olarak ise İstanbul ve Ankara gibi büyük kentlerde geniş ölçüde imar hareketlerine girişilmiştir. Buna bağlı olarak toplu istismlâklere başlanmıştır. Demokrat Parti bu girişimlerin kamu yararına olduğunu öne sürse de halk bu durumdan hoşnut olmamıştır. Çünkü bunlara ne bir bedel ödenmiş ne de halka haber verilmiştir. Haberleri olsa bile genellikle yirmi dört saatlik bir zaman dilimi tanınmıştır. Sonuçta, insanlar ya evlerini ya da dükkânlarını hızlı bir şekilde yok edilmiş olarak bulmuşlardır. Evlerini ve dükkânlarını bu kadar çabuk kaybeden halk “*Menderes Fırtınası*” tabirini kullanır olmuştur (Başgil, 2019, s. 97-98). Sonuç olarak, Demokrat Parti ilk başlarda ekonomik hamleleriyle iç piyasadaki bazı sorunları çözmüştür. Lakin 1955 yılından sonra altından kalkılamayacak ekonomik problemler kendini göstermiştir. Bu da Menderes’e karşı memnuniyetsizlerin yavaştan görülmesine neden olmuştur (<https://islamansiklopedisi.org.tr/menderes-adnan>). Yaşanan refah dönemi ardından gelen bu ekonomik ve mali sıkıntılar liberal sistemin iflasını gerçekleştirirken; bu sıkıntının getirmiş olduğu halkı memnun etmeyen çözümler ise darbe sonrasında, darbenin gerekçeleri arasına konularak devrik iktidarın önüne sunulmuştur. Yani darbenin nedenlerinden biri Demokrat Parti döneminde yaşanan ekonomik sıkıntılar olmuştur.

1957 Genel Seçimleri ve Darbeye Giden Süreç

1957 genel seçimlerinde Demokrat Parti %47.70 oranında oy alarak 424, Cumhuriyet Halk Partisi %40.70 oranında oy alarak 178 milletvekili çıkarmıştır (Tanıtturan, 1992, s. 55). Seçim sonuçları değerlendirildiğinde önceki seçimlere nazaran Demokrat Parti oy oranlarının azaldığı buna karşın Cumhuriyet Halk Partisi’nde bu oranın arttığı görülmektedir. Bu durum ise oy kaybeden Demokratların

otoriter bir tavır benimsemelerine neden olmuştur. Demokratların otoriterleşmesi muhalefeti de harekete geçirmiştir. Ayrıca ordunun; Anadolu’nun ileri gelenleri, Türk burjuvazisi ve CHP ile birlikte hareket ettiği görülmüştür. Yeni ortam karşısında Demokratların katı tutumunu daha da sertleştirdikleri gerçeğiyle karşılaşmıştır. Bu şartlar altında ordu üyeleri, mevcut iktidara karşı örgütler kurmaya başlamışlardır (İlyas, 2016, s. 165). Görüldüğü gibi ekonomik sıkıntılarının yanında siyasal ortam da gittikçe gerginleşmektedir. İktidar daha sıkı tedbirlere yönelmiştir. Buna bağlı olarak 13 Kasım 1957 tarihinde Demokrat Parti Meclis grubu toplanmış ve toplantıda hem muhalefete karşı hem de seçimlerde muhalefeti destekleyen devlet memurlarına karşı tedbir alınmasına karar verilmiş, daha sert bir Basın Kanunu uygulama yoluna gidilmiştir. Din meselesi de o dönemin politikasında yer almış, iktidar-muhalefet arasında ve parti kavgalarında kendini açıkça göstermiştir (Yalçın, Akbıyık vd. , 2016, s. 568,573). Zaten Demokrat Parti, 1957 seçimlerinde dini inanç ve duygulara sıkça hitap etmiştir. CHP’lileri komünistlik ve dinsizlikle suçlamışken, kendilerinin cami ve imam hatip okullarını açtığını hatırlatmış ve açmış olduğu bu yapıların sayısından iftihar ile söz etmiştir. Bu da Demokrat Parti’ye karşı dini, siyasal amaçlarla kullandığı ve devletin laiklik prensiplerinden saptığı gibi suçlamaları beraberinde getirmiştir. Demokrat Parti bu dönemde sert bir muhalefetle ve güçleşen bir ekonomik krizle beraber bir de şehirli ve aydınların desteğinin azalmasıyla karşı karşıya kalmıştır (Zürcher, 2018 s. 269). Bu azalma sayısal bir çokluk ifade etmese de güç kaybı olarak değerlendirilmelidir. 1957 yılında Demokrat Parti oylarındaki sayısal azalma şehirlilerin Demokrat Parti’den uzaklaşmasından çok, tarım sektöründe ortaya çıkmış sıkıntılardan kaynaklanan memnuniyetsizliğe bağlı olmuştur. Ayrıca mecliste yaşanan kavgalar ülkeyi karşıt kamplara bölmüş, Demokrat Partili ve Cumhuriyet Halk Parti’li partizanlar arasındaki düşmanlığı şiddetlendirmiştir (Keyder, 2014, s. 176-177).

1957 seçimlerden sonra ilk defa bariz bir şekilde ordu ile iktidar arasında gerginlik vuku bulmuştur. 16 Ocak 1958 tarihinde basına şu haber yansımıştır: 9 subay hükümete karşı bir komplo hazırlamış ve bu subaylar gözaltına alınmıştır. Fakat soruşturmada bir şey çıkmamış, olayın ihbarcısı Samet Kuşcu cezalandırılmıştır. (Yalçın, Akbıyık vd. , 2016, s. 569). Olaya karıştığı iddia edilen subaylar serbest bırakılmış, Binbaşı Samet Kuşcu ise yalan ihbardan ve orduyu hükümete karşı isyana teşvik etmekten hüküm giymiştir (Kuruloğlu, 2018, s. 159). Ancak Demokrat Parti bu olay karşısında sağlam bir önlem almamıştır. Darbe teşebbüsünde bulunacağı öne sürülen kişiler askeri mahkemelere teslim edilmiş ve mahkemede bu kişilere ciddi bir sorgulama yapılmadan sanki olayın üzeri örtülmek istenmiştir (Ağır, 2018, s. 9). 27 Mayıs darbesi sonrası, DP Eski Hazine Genel Müdürü Burhan Ulutan’a, 9 subay olayı hakkındaki görüşleri sorulduğunda, Ulutan; 9 subay olayı 27 Mayıs’ın hazırlığıydı cevabını vermiş ve buna ilaveten Menderes’in bu olayın üstüne gitmediğini söylemiştir (Taşpınar, 1996, s. 109).

1957 seçimlerinde iktidara gelmeyi başaramayan ama Mecliste koltuk sayısını arttıran CHP, iktidara, özellikle Menderes’e, karşı hücumlarını şiddetlendirmiştir. Menderes ise bu hücumlara sessiz kalmamıştır. Aydın’da yaptığı konuşmasında muhalefete ve İnönü’ye yüklenmiştir. İktidarın bu davranışı muhalefetin birleşmesi sonucunu doğurmuştur. 7 Ekim 1958 tarihinden itibaren muhalif partiler, güç birliği yapmak için görüşmelere başlamış ve muhalefet tarafında Güç Birliği Ocakları kurulmuştur (Erdoğan, 2019, s. 1914,1915). Başbakan Menderes, 12 Ekim 1958’de yurt gezisi sırasında gitmiş olduğu Manisa’da bu güç birliğine karşı tepkisini göstermiştir. Halktan, muhalefet cephesinde kurulan güç birliğine karşı bir Vatan Cephesi kurmalarını istemiştir (Özsakallı, 2009, s. 43). Vatan Cephesi, ülkedeki siyasi ortamı cepheleştiren bir teşkilat olmuştur. Demokrat Parti, ülkenin her yerinde Vatan Cephesi’ni genişleterek halk desteğini kaybetmemeyi amaçlamıştır (Erdoğan, 2019, s. 1921). Vatan Cephesi örgütü olarak ocaklar kurulmuştur. Bu ocaklar sadece DP’lilere değil bütün vatandaşlara açık olmuş, radyoda her haber öncesi bu örgüte katılan

vatandaşların ismi okunmuştur. Hatta bunun dışında Vatan Cephesi adında propaganda gazeteleri yayımlanmaya başlanmıştır (Bulut, 2009, s, 134). Kötüye giden ekonominin yanında bir de ülkeyi cephelere ayıran ve ülkede kaosa sebep olan ortamın oluşması, bundan sonra meydana gelecek yeni problemlerin habercisi olmuştur. Ülkede meydana gelmiş huzursuzlukların çözülmesi yerine bu problemlere yenileri eklenmiştir. Sonuçta, iktidar için baş gösteren sıkıntılar bitmek bilmemiş, darbe olana kadar siyasi ortam hiç yumuşamamıştır.

27 Mayıs'a giden bu süreçte muhalefet, Demokrat Parti'yi baskı rejimi kurmakla suçlamıştır. DP iktidarı ise muhalefeti "*ihtilal*" kelimesini çevreye yüksek sesle duyurmakla suçlamıştır (Topçu ve Akılmak Topçu, 2017, s. 64). 1959 yılında memleketteki olaylar gittikçe idare edilemez hale gelmişti. İnönü öfke harbini en ileri noktaya getirmiş, Menderes'in sınırları de en üst noktaya kadar çıkmıştır. Ve artık o tehlikeli "*ihtilal*" sözü de dillerde yer edinmeye başlamıştır. Muhalefet gibi iktidar da bu sözü kullanmaya başlamış, biri "*ihtilal olacak, ihtilal yapacağım*" demekte iken diğeri de karşılık olarak "*ihtilal yapamazsın*" diye bağırılmaktadır. Sözü edilen kelimeyle hemen hemen herkes laubali olmuştur. Memleketin her köşesinde, büyüklü küçüklü, kadın erkek "*ihtilal*" sözünü günlük olarak duymaktadır. Gerçek şu ki o dönemde Demokrat Parti ve bu partinin başvekili olan Menderes'in kaderi en zor zamanlarına yaklaşmıştır. (Ağaoğlu, 1967, s. 157-158).

1960 yılı Nisan ayında meydana gelen olaylar, Demokrat Parti iktidarının kaderini belirlemede ciddi bir etki oluşturmuştur. Ülke son şiddeti ile iktidar-muhalefet çarpışmasını yaşamıştır. Çatışmanın en belirgin yansıması ise Cumhuriyet Halk Partisi'nin faaliyetlerini incelemek üzere 18 Nisan 1960'da Tahkikat Komisyonu'nun kurulması olmuştur. 27 Nisan'da ise Tahkikat Komisyonu'na geniş yetkiler veren yasa kabul edilmiştir. Yasaya göre komisyon basımevlerini kapatabilir, süreli yayınları yasaklayabilir, her türlü etkinlik konusunda özgürce karar alabilir ve hükümetin bütün olanaklarından yararlanabilirdi. Tahkikat Komisyonu'nun kurulması, muhalefet ve hukuk camiası tarafından yoğun bir eleştiriye sebep olmuştur (Savur, 2019, s. 41). Böylece Tahkikat Komisyonu ülkede geniş çapta bir tepkiye yol açmıştır. (Emiroğlu, 2011, s. 15).

Kurulan komisyonun kararlarının değişmez nitelikte olacağı kabul edilmiş ve kararlara karşı müracaat edecek bir üst makam öngörülmemiştir. Tahkikat Komisyonu'nun oluşum esnasında İnönü'nün Meclis'te yapmış olduğu konuşma 27 Mayıs'ta gerçekleşecek askeri müdahaleye dair ilk belirtiyi vermesi açısından önem arz etmiştir. (Bakan ve Özdemir, 2013, s. 391). İnönü yaptığı konuşmada; iktidar baskı rejimi uygular ve tutumunu değiştirmezse memlekette ihtilalin kaçınılmaz olacağı ve uygun şartlar tamamlandığında ise ihtilalin bir meşru hak haline gelebileceğini söylemiştir (TBMMTD, 18.04.1960, s. 206,207). İnönü'nün Tahkikat Komisyonu gelişmesinin ardından yaptığı bu konuşma, O'nun bir ölçüde darbe hazırlıklarından haberdar olduğu iddialarının ortaya atılmasına neden olmuştur. Ayrıca söz konusu bu konuşmanın darbeci subayların kararlarında güçlü bir etkisi olduğu da iddia edilmiştir (Tanıttıran, 1992, s. 62).

Tahkikat Komisyonun kurulması, İstanbul ve Ankara üniversitelerindeki hukuk profesörlerinin tepkisine yol açmıştır. Onlar, komisyonun kurulmasını Anayasa'ya aykırı olarak görmüşlerdir. Profesörlere, siyasete bulaştıkları için disiplin cezaları verilmiştir. (Zürcher, 2018, s. 277). Özellikle Hukuk Profesörü Hüseyin Nail Kubalı², belli bir hukuki temel öne sürmeden Meclis'in almış olduğu kararları sert şekilde eleştirmiş ve halkı DP'ye karşı kıskırtmıştır (Başgil, 2019, s. 118).

² Yassıada yargılamalarında, Demokrat Parti ve Menderes aleyhinde tanıklık yapmıştır.

Komisyon tartışmalarının yaşandığı Nisan ayında İstanbul ve Ankara’da çeşitli öğrenci gösterileri olmuştur. 28 Nisan 1960’ta İstanbul Üniversitesi’nin Beyazıt’taki merkez binasında, bazı Hukuk Fakültesi öğretim görevlileri ve öğrenciler orta bahçede toplanıp eylem yapmışlardır. İlerleyen saatlerde eylemler şiddetlenmiş, öğrenci ile polis arasında taşlı sopalı çatışma başlamıştır. Göstericiler, “*Menderes İstifa*” şeklinde bağırılmışlardır. Olaylar karşısında çaresiz kalan polislerin yerine askeri birlikler göstericileri durdurmak için Beyazıt Meydanı’na gelmeye başlamışlardır. Ancak polisler karşı şiddetle hücum eden göstericiler askerleri görünce “*Türk ordusu çok yaşa*”, “*ordu ile beraberiz*” diye bağırılmışlardır (Dikici, 2014, s. 17, 18, 19). 28 Nisan’daki bu olaydan sonra ertesi gün Ankara Üniversitesi’nde benzer olaylar meydana gelmiştir. O dönemin en önemli şahitlerinden biri olan Ali Fuad Başgil üniversite öğrencilerinin gösterileri hakkında gördüklerini şu şekilde dile getirmiştir;

“Ben İstanbul’daki gösterileri başından sonuna kadar takip ettim. Bu gösteriler basit bir talebe ayaklanmasından çok ötelere ulaşmış bulunuyordu. Hiç şüphesiz bu gösterileri elebaşlar hazırlıyordu, fakat gelin görün ki onlar beş binden fazla genci bir araya getirip gırtlaklarını yırtarcasına ‘Kahrolsun Hükümet!’ diye slogan attırabiliyorlardı” (Başgil, 2019, s. 13-14, 131).

Yani darbenin ilk işareti üniversitelerden gelmiştir. Yaşanan bu olaylara daha sonradan İstanbul ve Ankara olayları ismi verilecektir. Menderes bu olayları şu şekilde değerlendirmiştir: “*Bütün memleket hâkim olan biz, İstanbul ve Ankara’nın iki sokağında mı yenileceğiz*”. Burada hata şudur ki harekete geçen iki sokak olmamıştır. Fikrin harekete geçişi söz konusu olmuştur. En büyük bilgi örgütleri olan üniversiteler, hükümeti terk etmeye başlamıştır (Aydemir, 2019, s. 361).

Diğer yandan 555K³ ismiyle anılan olay da döneme damgasını vurmuş ve darbe sürecini hızlandıran etkenlerden birisi olmuştur. İstanbul ve Ankara’da başlamış olan ve ülke içerisinde hızla yayılan öğrenci gösterileri karşısında Demokrat Parti, 5 Mayıs saat 5’te Ankara Kızılay Meydanı’nda gösteri düzenlemeye karar vermiştir. Menderes, bu meydana toplanan taraftarlarının arasına karışarak muhalefete, arkasında hâlâ büyük bir halk tabasının olduğu mesajını vermek istemiştir (Aydemir, 2016, s. 18). Ancak iktidara muhalif olan gençler Demokrat Parti’nin düzenleyeceği bu gösteriden haberdar olmuş ve geniş kitleler halinde Kızılay’a akın etmişlerdir. Bunun üzerine iktidarı destekleyen gençler Kızılay meydanında azınlıkta kalmıştır. Bu meydana Bayar ve Menderes’e karşı çok sert protestolar gerçekleşmiş, göstericiler Menderes’i zor durumda bırakmıştır (Özsakallı, 2009, s. 49) Bu olayları 15 Mayıs’ta Ankara’daki Harp Okulu öğrencilerinin gösterileri takip etmiştir. Öğrenciler, okullarından Kızılay’a, ardından da TBMM önüne kadar yürüyüş yapmışlardır (Başgil, 2019, s. 14). Ankara’daki gösteriler büyük çaplı gösteriler olmamıştır ancak 21 Mayıs’taki gösteri siyasi açıdan büyük bir gösteri olmuştur. Suphi Karaman, Sezai Okan, Alparslan Türkeş gibi subaylar ve harp okulu komutanları öğrencilere iktidar aleyhinde düşünceler aşılamışlardır ve gösterilerde öğrencilerin iktidara karşı sert protestolar yapmaları bu aşlamaların işe yaradığını göstermiştir. 21 Mayıs günü öğleden sonra Sıhhiye Orduevi ile Güvenpark arasında subaylar grupları halinde toplanmaya başlamış, ilerleyen saatlerde ise sayıları bin civarında olan subay ve Harp Okulu öğrencileri Kızılay’a doğru yürüyüşe geçmişlerdir. Olaya müdahale etmesi için Genelkurmay Başkanının emriyle Sıtkı Ulay gönderilmiştir. Ulay, subaylara bu gösterilerdeki amaçlarını sormuş, subaylar ise, “*Hedef Çankaya, Hedef İstifa*” cevabını vermişlerdir (Nalbant, 2019, s. 215, 216).

³ Olay beşinci ayın beşinci günü saat beşte Kızılay’da gerçekleşmesinden dolayı bu ismi almıştır.

Ankara ve İstanbul'daki olaylarının yanı sıra yaşanan gerginlikler ülke çapında da hissedilmiştir. Demokratlar ve CHP'liler arasında tam bir bölünme gerçekleşmiş, iç siyasetteki sert ve çatışmacı üsluptan dolayı iktidar hem muhalefete hem de muhalif basına gereğinden sert davranmıştır. Bu davranış da muhaliflerin hücumlarının artmasına neden olmuştur (Sarıtaş, 2013, s. 160). Nisan ayının sonlarına doğru bizzat Menderes'in davetiyle Ankara'ya gelen Ali Fuad Başgil⁴, Çankaya'da Cumhurbaşkanlığı köşkündeki toplantıda: *"Bu durumda sert çarelere başvurmak gidişi daha da azdırır ve neticede kontrolü imkânsız tepkilere yol açar... Azami ihtiyatla hareket edilmeli ve sert tedbirlere yönelmek yerine bütün ihtimaller göz önüne alınmalıdır"* demiştir. Başgil, Demokrat Parti'nin son dönemlerinde yaşadığı sıkıntıların giderilmesinde gerekli çözümü Menderes kabinesinin istifasında görmüştür. Başgil'in bu düşüncesine Celal Bayar şiddetle karşı çıkmış, Menderes ise bu düşüncüyü kabul etmemekle beraber daha soğukkanlılıkla ve anlayışla cevap vermiştir (Başgil, 2019 s. 131, 133-134). Ayrıca Üniversite olayları meydana gelirken, Adnan Menderes'in ilk gençlik yıllarından beri beraber olduğu ve en yakın arkadaşı Etem Menderes, arkadaşına şu sözleri söylemiştir: *"Çekil artık Adnan! Bu iş bitti! Hükümet hiç kimsenin tapulu malı değildir. Çekil! Mahvolacağız. Hem kendini, hem arkandakileri mahvedeceksin..."* (Aydemir, 2019, s. 372).

Kısacası 27 Mayıs darbesine doğru gidilirken; partizan bir idari anlayışın kökleşmesi, hukuk devleti olma özelliklerinin zayıflatılması, plansız yatırım yöntemlerinin benimsenmesi, suiistimaller, enflasyonist bir mali politika ve hayat pahalılığı, fikir hayatı üzerinde kurulan baskı ve basın hürriyetini kısıtlanması (BCA, 30.1.0.0/1.10.2) ülke içerisinde gergin bir ortam doğurmuştur. Muhalefetin sert eleştirileri ve kendisini destekleyenleri gerek gizli gerek açık şekilde ayaklanmaya ve gösteriler yapacak kıvama getirmeleri ise ortamı iyice hareketlendirmiştir. Gençler ise muhalefetin kıskırtmalarından etkilenerek iktidara karşı ayaklanmışlardır. İktidara karşı yapılan bu ayaklanmalar yani darbeye giden süreçte ülkede yaşanan kargaşalar, huzursuzluklar darbenin gerçekleşmesini kolaylaştırmıştır.

27 Mayıs 1960: Türk Silahlı Kuvvetleri Yönetime El Koyuyor

Tarih 27 Mayıs 1960'ı gösterdiğinde, ülkede yaşanan kargaşalar, kavgalar ve gösteriler bir askeri müdahale ile son bulmuştur. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin oluşturduğu Milli Birlik Komitesi, Demokrat Parti iktidarını devirmiş, Türkiye darbe sonrası yeni bir sürece girmiştir. Ankara radyosundan saat 05.15 de okunan bildiri, Alparslan Türkeş: *"Bugün demokrasimizin içinde bulunduğu kriz ve üzüntü verici olaylar sebebiyle ve kardeş kavgasına imkân vermemek masadıyla Türk Silahlı Kuvvetleri memleketin idaresini ele almıştır"* diyerek Türk halkını darbeye yüzleştirmiştir (BCA, 30.1.0.0/40.236.18). Milli Birlik Komitesi'nin başına geçen Kara Kuvvetleri Komutanı Cemal Gürsel ise; yönetime el koymanın amacını Türkiye'de demokrasinin yeniden ortaya çıkarılması olduğunu ilan edecektir (Yalçın ve Akbıyık vd. , 2016, s. 576).

Bu darbe, yıllar süren planlar sonucu meydana gelmiştir. Planları bazı albay, binbaşı ve yüzbaşılardan oluşan gizli komplocular düzenlemiştir. Darbenin başarılı olması için gerekli koşulların oluşması beklenmiştir. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin içerisine darbede aktif rol oynayacak subaylar yerleştirilerek darbe altyapısı oluşturulmuştur (Zürcher, 2018, s. 279). Koşullar sağlandığında ise ülke darbeye karşı karşıya kalmıştır. Darbenin başında bulunan Gürsel yaptıkları darbenin gerekçesini şöyle açıklamaktadır:

"Sabık ve sakıt iktidar partisinin idarecileri de, asla ihlal edilmemesi icap eden Türk Anayasasını çiğnemekten çekinmediler. Neticede Türk Milletinin insanlık hak ve hürriyetleri

⁴ Ordinaryüs Profesör Ali Fuad Başgil, bilim adamı ve hukukçudur. Darbeden bir ay kadar önce, Bizzat başbakan Adnan Menderes ve Cumhurbaşkanı Celal Bayar tarafından Ankara'ya davet edilmişti. Darbeden önceki sıkıntılı dönemler için kendisine "Ne yapmamız lazım?" sorusu sorulmuş, görüşleri alınmıştı. Başgil, o dönemin önemli şahitlerinden biri olmuştur.

ortadan kaldırılmış, muhalefet murakabesi işlemez hale getirilmiş, adalet bağımsızlığı, haberleşme hürriyeti, üniversite muhtariyeti tahrip edilmiş, memleket akabeti meçhul karanlık bir uçuruma doğru hızla yuvarlanır bir duruma sokulmuş oldu” (TBMMD, 24.06.1960, s. 2).

Şevket Süreyya Aydemir ise Gürsel’in açıklamalarını destekler nitelikte yorum yapıyor ve darbenin kaçınılmaz olduğunu şu sözlerle izah etmeye çalışıyordu:

“İhtilale beklenen ihtilal diyebiliriz. Bu söz yerindedir. Çünkü hele Ankara’da her akli başında insan, gece odasına çekilirken ertesi sabah bir ihtilal gonguyla uykusundan uyanabileceğini düşünmüştür. Çünkü hükümet, artık havadaydı. Menderes’i karşılayan sokak kalabalıkları, milletin kendisi sayılıyordu. Hükümet; devletin temellerini teşkil eden güçlü teşekküllerden kopmuş gibiydi. Ordudan, üniversiteden, öğretmenler kadrosundan, basından, aydınlardan kopmuştu...” (Aydemir, 2019, s. 430).

27 Mayıs Darbesi, Türk Silahlı Kuvvetlerinin başarısıyla sonuçlanmıştır. Ancak iktidarın eski sahibi Demokrat Parti bu sürecin göz göre göre gelişi karşısında gereken tedbirleri almakta yetersiz kalmıştır. Demokrat Parti olaylar karşısında arkasındaki halk desteğine güvenmiş ve halkın algısının bir anda değişebileceği gerçeğini unutarak soğukkanlılıkla hareket etmiştir (Ağır, 2018, s. 9). Büyük şehirlerde yükselen tansiyon karşısında da bir izleyici gibi sürecin işlemlerini uzaktan takip etmiştir.

Darbe günü, Celal Bayar, Refik Koraltan ve Namık Gedik başta olmak üzere Demokrat Parti Milletvekilleri gözaltına alınmış ve Harp Okulu binasına götürülmüştür. Menderes ise bu sırada Eskişehir’de bulunmaktadır. Menderes sabah erken saatlerde askeri müdahaleden haberdar olmuştur. Bunun üzerine Kütahya üzerinden Ege illerine geçme teşebbüsünde bulunmuştur ancak Kütahya’da durdurulmuştur (Yaşar, 2019, s. 482). Darbe günü Kütahya’da tutuklanan Menderes, Eskişehir üzerinden Ankara’ya götürülmüştür. Bu yolculukta Menderes’in neler hissettiği asla bilinmemiştir. Çünkü o andaki hissini ancak kendisi dile getirebilirdi. Fakat bilinenler şunlardı: Darbe olmuş, iktidar devrilmiş ve Menderes’in kaderi ise artık darbenin kanunlarına bağlı olmuştu (Aydemir, 2019, s. 437).

27 Mayıs askeri müdahalesinin gerçekleşmesi Ankara ve İstanbul’daki halk tarafından özellikle de bu şehirlerdeki öğrenciler ve aydınlar tarafından büyük bir sevinç ile karşılanmışken, kırsal kesimdeki halk bu müdahale karşısında sessiz kalmıştır (Zürcher, 2018, s. 279). Darbeye sessiz kalmayanlar bu darbeyi “*ikinci kurtuluş*” olarak değerlendirmiş ve CHP ileri gelenlerden Hıfzı Oğuz Bekata, birinci cumhuriyetin sona erdiğini yazmıştır (Bora, 2017, s. 164). Bu darbenin gerçekleşmesi orduya bakış açısını değiştirmiştir. Yani artık ülkenin kaderi devrilen iktidarda değil ordudadır. Başka bir deyişle; ülkenin geleceğini ordu belirleyecektir. Söz konusu zihniyeti Fazıl Hüsnü Dağlarca’nın “*Ordular Günaydın!*” şiirinde görebiliriz: “*...Ordular; gücü topluluğun./ Ordular toprağımızın çiçeği./ Kavaklardan çamlara dek./ İşte, en yüce çağların parıltısında, Ordular yapar geleceği./ Akan ne, yıldız ışığı değil, tan ağartısı değil, / Evrenden evrene uzanan, bir sudur. / Dağ taş. / Duyar; yürür; düşünür dağ taş./ Ordular; ulusların usudur*” (Kaynar, 2017, s. 28). Darbeden kısa zaman önce ülke içerisinde vuku bulmuş huzursuzluklar, kargaşalar ve buna bağlı olarak sokakların güvensiz haline gelmesi sonucu yorulan halk için ordu bir umut ışığı olarak görülmüştür.

Darbeyi müteakip, zihniyetlerin değişiminde ve darbeye meşruiyet kazandırılmasında siyasi propaganda önemli rol oynamış ve bu konuda oldukça başarılı olunmuştur. Bu amaçla basın, radyo, afiş, plak, kitap, pul, dergi gibi birçok propaganda aracı kullanılmıştır. Kamuoyunda da en çok yer alan konu üniversite

olaylarında hayatını kaybettiği öne sürülen ve “*hürriyet şehitleri*” olarak gösterilen öğrenciler olmuştur. Darbeciler, üniversite öğrencileri ve aydınlar arasında kabul görebilmek ve kamuoyunda meşruiyet sağlayabilmek için “*hürriyet şehidi*” kavramını kullanmış, bu yolla halkın motivasyonunu yükseltmek istemişlerdir. Bunun dışında dönemin gazetelerinde “27 Mayıs İhtilali olmasaydı korkunç bir baskı rejimi kurulacaktı” haberleri de gündemde olmuştur (Vural, 2020, s. 164, 165, 166). Darbeciler, zaferlerini haklı gösterebilmek için sadece Demokrat Parti’nin son dönemlerinde yaşanan toplumsal ve ekonomik sancıları öne sürmemişler, siyasi propaganda yapma yolunu da sıkça kullanmışlardır. Bu yolla da kamuoyunu, darbenin haklılığına ikna etmeye çalışmışlardır.

Yassıada Yargılamaları

27 Mayıs darbesinin ardından Milli Birlik Komitesi ilk olarak TBMM ve hükümeti feshetmiş ve bütün siyasi faaliyetleri yasaklamıştır (Önal, 2015, s. 526). Daha sonrasında komite tarafından inkılâp mahkemeleri kurulmuştur. Bu mahkemeler bir başkan ile iki üye ve bir savcıdan oluşmuş ve her mahkeme için iki yedek üye ve gerektiği kadar savcı yardımı sağlanmıştır. İnkılâp mahkemeleri hakkındaki kanunun 4. maddesinde cezalara ilişkin bilgi yer almaktadır. Türk Ceza Kanununun ikinci kitabının birinci babının birinci, ikinci ve dördüncü kısımlarındaki yazılı suçları işleyenler, Milli Birlik Komitesi üyelerinin ve bakanlarının şahıslarına karşı tecavüzde bulunanlar, Milli İnkılâp hareketine ve kurallarına karşı zarar verici propagandalar yapanlar ya 5 yıldan başlayarak 15 yıla kadar giden ağır hapis cezasına ya da ölüm cezasına çarptırılacaktır. (Resmi Gazete, 22.08.1960, s. 1). Demokrat Partililer yargılanmak üzere Yassıada’ya götürülmüş ve orada çeşitli davalarda yargılanmışlardır. Yassıada’da kalan tutuklular için özel bir nöbet yöntemi düzenlenmiştir. Bayar ve Menderes’in odalarında 24 saat nöbet tutulur ve nöbetçiler bir saatte bir nöbet değişiminde bulunarak kendilerine ayrılan koltukta görevleri bitene kadar otururlardı. Muhafız subaylar, Bayar ve Menderes ile sadece ilaç, yemek, tuvalet gibi günlük ihtiyaçları ve onların yapacakları başvurularla ilgili olarak konuşabilirlerdi (Özsakallı, 2009, s. 89). Yassıada duruşmalarını yakından takip eden gazeteci yazar Tekin Erer, Menderes’in tutukluluk durumu ile ilgili özetle şunları yazmıştır: Menderes, 16 ay boyunca odasında pencereleri kapalı şekilde tutulmuştu ve odasında sürekli ışık yanıyordu. Menderes başkanlığı süresince çok çalışan ve devamlı hareket halinde olan bir insandı. Böyle çok hareketli bir insanın gündüz ışığına hasret bırakılıp bir odada tutulması ve hareketsiz kalması O’nun ruhi yapısını çok olumsuz etkilemişti. Ayrıca kimseyle konuşurulamıyor ve kimseyle fikir alışverişi yaptırılmıyordu (Menderes ve Akyol, 2007, s. 37).

Samet Ağaoğlu ise Yassıada’da uygulanan rejimi şu şekilde anlatmıştır:

“Başka koşullarla temas imkânlarımız yüzde yüz kesilmişti... Bir kere tam iki ay yemekler ve tıraş olma dışında odalarımızdan çıkamadık. Pencereler hemen her gün kapalı. Koridorların kapısında Tomsonları odalara çevrili nöbetçiler: Her saatte bir değişen nezaretçi subaylar: Aylarca sonra havalandırmaya çıkardıkları zaman da ancak haftada iki veya üç gün ve en fazla yirmi dakika dolaşabiliyorduk... Mesela günün birinde koridorların Heybeli’ye bakan pencerelerini dışarıyı görmeyelim diye koyu sarı renge boyadılar: Bir başka gün kapılarımıza çengel taktılar. Bazen “Hazırlanın, havalandırılmaya çıkılacak” diyorlar, fakat uzun süre beklendikten sonra vazgeçiyordu. Havalandırmaya çıkarken veya sorgulara giderken tek sıra oluyorduk. Ara sıra yemek ve kahvaltılara da böyle indiriyorlardı. Bayar ve Menderes hiçbir zaman aramıza karıştırılmadılar” (Ağaoğlu, 1967, s. 174-175).

Tutukluların hepsinin odasında ada kumandanının her şeyden haberdar olması için dinleme cihazı bulunmaktaydı. Ayrıca yaz alaylarına gelindiğinde adayı sivrisinekler, pireler ve tahtakuruları basmıştı. Böylece tutuklular, sineklerden bitkin düşecek böylece bunalıp uyuyamayacak ve düşünemeyecek hale geleceklerdi. Bu durumun sorumlusunun ada komutanı Tanık Güryay olduğu iddia edilmektedir (Tutar, 2009, s. 65).

Yassıada’da yargılamalar için Yüksek Adalet Divanı adında bir mahkeme oluşturulmuş ve Adalet Divanı birçok yargıç ve savcıdan meydana gelmiştir (Eltetik, 2009, s. 131). Salim Başol, Yüksek Adalet Divanı başkanlığına getirilmiştir. Başsavcılığa ise Altay Ömer Egesel seçilmiştir. Altay Ömer Egesel başkanlığındaki komite tarafından tutuklular tek tek sorgulamalara alınmış ve 14 Ekim 1960 tarihine kadar sorgulamalar bitirilmiştir. Bunun üzerine bir iddianame hazırlanmış ve kabul edildikten sonra da yargılamalar başlamıştır (Atlı, 2020, s. 72, 73). Bu yargılamalar eski İtalyan Ceza Kanunu örnek alınarak yürütülmüştür. Yargılamalar şu sırayla yapılacaktı; ilk olarak iddianame okunacak, sonrasında yargıçlar tarafından sanıklar sorguya çekilecek, ardından iddia makamı dinlenecek, müteakiben iddia makamı tanıkları dinlenecek ve son olarak savunma gerçekleştirilecekti (Eltetik, 2009, s. 133).

14 Ekim 1960 sabahı Yassıada duruşmalarının başladığı gün olmuştur. Yassıada’daki Deniz Okulu büyük jimnastik hanesi mahkeme salonu olarak düzenlemiştir. Salonun sol ve arka tarafına dinleyici tribünleri yerleştirilmiştir. Sanıklar orta yerde oturacak, salona önce dinleyiciler sonra protokol sırasına göre sanıklar alınacaktır. (Tutar 2009, s. 73). Başkan Salim Başol mahkeme salonuna gelip yerini almış, sağına ve soluna ise divanın asil üyeleri oturmuştur. Bu asil üyeler, alınan kararlarda imzası olan kişilerdi. Söz konusu kişiler; Selman Yörük, Rıza Tunç, Abdullah Üner, Hıfzı Tüz, Hasan Gürsel, Mehmet Çokgüler, Vasfi Gökso, Ali Doğan Toran idi (Hürriyet, 16.09.1961, s. 3). Salonda herkesin oturacağı yer belirlenmiştir. Salim Başol duruşmayı açmıştır. Önce yoklamalar yapılmıştır. Menderes, sanıklar bölümünün ön sırasında, başta, Bayar’dan sonra ikinci olarak oturtulmuştur (Aydemir, 2019, s. 469). Menderes’in mahkeme karşısına ilk günkü halini Samet Ağoğlu “*Arkadaşım Menderes*” isimli eserinde şu şekilde anlatmıştır:

“Birden önümdeki sırada Bayar’ın başını tanıdım. Yanında oturanı seçemedim önce. Yalnız çok ince bir boyun, gevşek beyaz yaka ve sarı saçlar gözüme çarptı. Bir ara başını çevirdi, o zaman, Bayar’ın yanında oturanın Adnan Bey olduğunu hayretle gördüm. Yarabbi ne hale gelmişti? Zayıflamış, zayıflamıştı. Yüzünde benek benek çiller. Sanki uzun bir hastalıktan yeni kalkmıştı. Kararname okunduktan sonra celseye kısa bir ara verildi. O zaman Adnan Beyle yüz yüze geldik. Burnu incelmış ve uzamış, bakışları yorgun. Teselli ettim: Siz kadere inanırsınız ne yapalım, üzülmeyin! Cevap yerine, dudaklarında halsiz bir gülümseme...” (Ağaoğlu, 1967, s.176-177).

İthamname okunduktan sonra ilk söz isteyenlerden biri Menderes olmuştur. Kendisine söz verilmiştir. Güçlülükle yerinden kalkar vaziyette ve yavaş yavaş yürüyerek, parmaklık arasında bulunan mikrofona gitmiştir. Ve Menderes’in mahkemedeki ilk sözleri şunlar olmuştur:

“Sadece usule ait maruzatta bulunacağım. Bir insanın, haklarını bütünüyle etrafıyla müdafaa edebilmesi için, muayyen şartların mevcudiyetine lüzum vardır kanaatindeyim. Ve bu maruzatımı takdir buyuracağınızdan eminim. Bendeniz beş aydan beri, tamamıyla tecrit edilmiş vaziyette bulunuyorum. Bir tek odanın içinde ve günün yirmi dört saatinde, her saat değişen bir nöbetçi subay beyin nezareti altında, hiçbir kelime konuşmak imkânını olmamak şartıyla yaşıyorum. Bu itibarla konuşma takatim ve akli melekâtım, hakikaten za’fa uğramış

bulunuyor. Arzum şudur: Bana imkân verecek, moralimi, asabımı düzelterek bir rejimin tatbiki. Nöbetçi subay beyle bir kelime dahi konuşmaya mezun değilim. Beş aylık mecmu konuşmalarım, on, on beş saati geçmez. Bir mazmun huzurunuzda böyle gelecek olursa, haklarını müdafaa etmekte, moralitesinin büyük bir kısmını kaybetmiş olduğuna emin olmamızı istirham ederim. Bendeniz huzurunuzda kumandan beyefendiye şükranlarımı arz ederim ve yine huzurunuzda, subay beylerin nazik muamelelerine teşekkür ederim. Ancak hiçbir kelime konuşmadan günün yirmi dört saatinde karşı karşıya bulunmaktayım” (Aydemir, 2019, s. 470, 472).

İlk günü böyle geçen dava sürecinde Adnan Menderes çok sayıda davadan sanık olmuştur. Duruşmalara, Menderes’e ait suçlamalardan olan Bebek davasıyla ve Bayar’ın ise Köpek davasıyla başlanmıştır. Sonrasın da ise Anayasa İhlali, 6-7 Eylül Olayları ve yolsuzluk ile ilgileri davaların görüşmesine geçilmiştir. (Topçu ve Akılmak Topçu, 2017, s. 67-68). Bu davaların dışında Menderes’sin diğer dava konuları şunlardır: İpar davası, örtülü ödenek, suiistimal davaları, Topkapı olayları, Demokrat İzmir Gazetesi Matbaası’nı tahrip ettirme, istimlak yolsuzlukları, Vatan Cephesi, İstanbul ve Ankara (üniversite) olayları, Çanakkale İskele ve Geyikli 31. kilometre olayları ve Kayseri olaylarıydı. Rejimle ilgili davalar için Başsavcı Egesel ölüm cezası istemiştir. Bunun dışında bir de Radyo davası vardır. Ancak Yüksek Adalet Divanı bu davayı duruşma sırasında müstakil hüviyetli dava görmemiş ve ön karar vermeden Anayasayı ihlal olayı olarak Anayasa davası ile birleştirmiştir (Hürriyet, 15.09.1961). Yargılamalar devam ederken basında, Menderes’in iktidar dönemiyle ilgili olup mahkemede gündeme gelen çeşitli iddialara yer verilmiştir. Milliyet gazetesi sanık Refik Koraltan’ın hatıra defterindeki notlara dayandırarak; Menderes’i bir gurur kapladığı, kendini neredeyse tek adam sandığı, her şeye hâkim ve sahip olma rolüne büründüğü ve ayrıca artık kimseyi dinlemediği iddialarını satırlarına taşımıştır. Bu notlar Adnan Menderes’in hem mütehakkim mizacını hem de kanun ve nizamlara karşı kayıtsız kaldığını ispatlamak amacıyla mahkeme tarafından dikkate alınan bir durum olmuştur (Milliyet, 17.09.1961, s. 4). Cumhuriyet gazetesi ise Menderesle ilgili farklı iddiaları okuyucularına sunmuştur. Bu iddialardan bazıları şöyledir:

1. Demokrat Parti grubu konuşmalarında Menderes, başbakanlığı bırakmayacağını ve gerekirse bunun için silaha başvuracağını söylemiştir.

2. Menderes birçok dava için demokrasiyi yok saymanın gerektiğini dile getirmiştir.

3. Ethem Menderes’in hatıra defterlerine göre de Menderes, genel seçimleri kaybedeceğini hissettiği anda ne olursa olsun iktidarda kalacağını hatta bunun için Cumhuriyet Halk Parti’sini bile dağıtacağını söylemiştir. Bu sözlere ilaveten radyo mücadelesiyle Cumhuriyet Halk Partisi’ni ve İsmet İnönü’yü bitireceğini dile getirmiştir. (Cumhuriyet, 17.09.1961, s. 5).

Yassıada’da birçok isim yargılanmıştır. Menderes gibi dikkat çeken diğer bir isim Celal Bayar olmuştur. Bayar: köpek, 6-7 Eylül Olayları, Topkapı olayları, Kayseri olayları, İstanbul-Ankara olayları, Anayasa ihlali davalarından yargılanmıştır. Fatin Rüştü Zorlu: 6-7 Eylül Olayları, İpar, Radyo, İstanbul-Ankara olayları davalarından; Hasan Polatkan: Barbara, Vinylex, İpar, İstanbul-Ankara olayları davalarından yargılanmıştır. Bunun dışında Adnan Menderes’in yakın arkadaşı Ethem Menderes ise İstanbul-Ankara olayları davasından yargılanmıştır (Milliyet, 15.09.1961, s. 1).

15 Eylül 1961 günü Yassıada’da karar günüdür. Bu tarihi hükmü, Başkan Salim Başol açıklamıştır (Ek 1). Karar, bir aydan beridir Heybeliada Panorama Oteli’nde, geceli gündüzlü çalışan on dört kişilik

Yüksek Adalet Divanı’nın dokuz asil üyesinin imzasını taşımaktadır (Hürriyet, 15.09.1961, s. 1). Kararlar ile ilgili gerekçeler okunmayacak ve 19 davanın kararı bir oturumda açıklanacaktır (Ulus, 15.09. 1961 s. 1). Böylece 14 Ekim 1960 Cuma sabahı saat 9.30 da başlayan tarihi Yassıada duruşmaları 337 gün sonra 15 Eylül 1961 sabahı saat 9.30 da açıklanan Yüksek Adalet Divanı kararıyla son bulacaktır. Bu büyük ve çok sanıklı dava artık tarihe mal olacaktır (Akşam, 15.09.1961, s. 1). Kısacası 15 Eylül 1961 günü, artık söz yargıcındır. Duruşmalar bitmiştir ve sanıklar hüküm giyecektir. Bu hükümler beraattan ölüm cezasına kadar değişmektedir. Esas konu anayasayı ihlalidir. Bunun kanundaki cezası ise ölümdür (Aydemir, 2019, s. 493).

15 Eylül tarihli Ulus gazetesinde Milli Birlik Komitesi basın irtibat bürosu tarafından bir bildiri yayınlanmıştır. Bu metin, verilecek kararlar karşısında halkın dizginlenmesini amaçlamaktadır ve şu şekildedir:

“Aziz Türk Milleti, Yassıada duruşmaları neticelerinin açıklanacağı şu günlerde vatandaş vicdanını bulandıracak ve Milli Birlik Komitesi’nin kanuni otoritesini zedeleyecek mahiyette bazı şayiaların tereddütsüzce yayılmakta olduğu maalesef müşahede edilmektedir. Büyük Türk Milleti şuna emin olmalıdır ki, Milli Birlik Komitesi 27 Mayıs ruhuna uygun yapmış olduğu yeminin ışığı altında kanunlarla sınırlanan yetkilerini, vicdani kanaatlerinden başka hiçbir tesire kapılmaksızın memleketin yüksek menfaatlerine en uygun olarak kullanacaktır. Her zaman milletin huzuru için çalışan Milli Birlik Komitesi bu açıklamayı bir vazife bilmektedir.” (Ulus, 16.09.1961, s. 1).

Mahkemede açıklanan kararların önemli kısımları genel hatlarıyla şu şekildedir: Sanık Adnan Menderes’in yeni doğmuş çocuğu öldürtme ve Doktor Atabek’i azmettirme suçundan beraatına, 6-7 Eylül Olaylarından dolayı 4 sene hapis ve 250 lira para cezası verilmesine ancak bu olayın getirdiği zararlardan ötürü hapis cezasının 6 seneye para cezasının da 375 liraya çevrilmesine, İpar Transport Şirketinin döviz yolsuzluğundan dolayı 400 lira para cezasına ve 6 ay memuriyetten uzaklaştırılmasına, örtülü ödenekten dolayı ağır hapis ve para cezasına çaptırılmasına, Demokrat İzmir, Topkapı, Çanakkale ve Kayseri olayları, Radyo, Vatan Cephesi, İstimlâk yolsuzlukları ve İstanbul-Ankara olaylarında dolayısıyla ölüm cezasına çaptırılmasına karar verilmiştir. Ölüm cezasına çaptırıldığı olaylar Anayasayı ihlal etme olarak kabul edilmiştir (BCA, 010.09.90/275.5). Celal Bayar’ın köpek davasından 4 yıl 2 ay hapsine, Topkapı, Kayseri, İstanbul ve Ankara olaylarından ötürü Anayasayı ihlal etme suçundan ölüm cezasına çaptırılmasına karar verilmiştir (Akşam, 16.09.1961, s. 6). Fatin Rüştü Zorlu’nun, 6-7 Olaylarından dolayı 6 yıl hapsine ve 375 lira para cezasına, İpar Transport Şirketi’nin döviz kaçakçılığı davasından 1 yıl hapsine ve 400 lira para cezasına, İstanbul-Ankara olaylarından dolayı Anayasayı ihlal etme suçundan ölüm cezasına çaptırılmasına karar verilmiştir (Eltetik, 2009, s. 168). Hasan Polatkan’ın, Vinylex davasından 7 yıl hapsine ve rüşvet aldığından dolayı 550 bin lira para cezasına, İpar davasından dolayı 6 ay hapis ve 200 lira para cezasına, Barbara davasından dolayı 3 ay hapis 200 lira para cezasına, İstanbul-Ankara olayları ile Anayasayı ihlal davalarından dolayı ölüm cezasına çaptırılmasına karar verilmiştir (Akşam, 16.09.1961, s. 6). Bunun dışında, müebbet hapis cezasına çaptırılanlar arasında Medeni Berk, İzzet Akçal, Tevfik İleri, Orhan Dinçer, Selim Yatağan, Necmettin Önder gibi isimler yer almıştır (Vatan, 16.09.1961, s. 5).

Milli Birlik Komitesi 15 idam cezası uygun görmüş ama bunlardan 12’sini müebbet hapse çevirmiştir (Hürriyet, 16.09. 1961, s. 1). Cezaları idamdan müebbet hapsine çevrilen isimler şunlardı; Refik Koraltan, Ağâh Erozan, İbrahim Kirazoğlu, Ahmet Hamdi Sancar, Nusret Kirişçioğlu, Bahadır Dülger, Emin Kalafat, Baha Akşit, Osman Kavrakoğlu, Zeki Erataman, Rüştü Erdulhun ve Celal Bayar’dır (Vatan,

16.09.1961, s. 1). Haklarındaki idam kararı Milli Birlik Komitesi tarafından onaylanan sanıklar ise; Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan olmuştur (Milliyet, 16.09.1961, s. 1) (Ek 2). Yüksek Adalet Divanı tarafından kabul edilen ölüm cezaları hakkındaki karar şu şekildedir;

“Yüksek Adalet Divanınca ve İttifakla ölüm cezasına çarptırılan sakat Reiscumhur Celal Bayar, sakat Başbakan Adnan Menderes, sakat Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve sakat Maliye bakanı Hasa Polatkan'ın ölüm cezalarını tasdik etmiş ancak bunlardan Celal Bayar'ın 65 yaşını bitirmiş olması dolayısıyla ölüm cezasını müebbet ağır hapse tahvil eylemişti” (TBMMTD, 15.09.1961, s. 3)

İdamlar ve Yansımaları

Yargılamalar sonucunda kesinleşen infazlar İmralı Adası'nda yapılacaktı. Bu bilgi daha Yassıada mahkemeleri devam ederken söz konusu adanın cezaevi savcısına bildirilmişti ve İmralı Adası'nda hazırlıklar yapılmaya başlanmıştı (Topçu ve Akılmak Topçu, 2017, s. 71). Yassıada yargılanmaları sonrası 16 Eylül de İmralı Adası'na götürülen Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan asılırken Adnan Menderes hâlâ Yassıada'daydı (Sarıtay, 2013, s. 167). Çünkü Menderes komadaydı (Ek 3). Menderes tek pencere odasında oksijen çadırı altında yatmaktaydı. İstanbul Tıp Fakültesi Farmakoloji ve Tedavi Kliniği Direktörü Ord. Prof. Sedat Tavat ve Amiral Eristol Hastahanesi Dahiliye Mütahassısı N. Yeğinsu iki saatlik konsültasyon neticesinde, Menderes'in komaya giriş sebebine iki ihtimal vermişlerdi. Yapılan incelemeye göre, Menderes ya çok miktarda uyku hapi almıştı ya da korku ve heyecanın vermiş olduğu yoğun hisler sebebiyle ender rastlanan koma uykusuna girmişti. Bu konuya açıklık getirmek için Yassıada Kumandanı Albay Tarık Güryay, önceki gün adada arama-tarama yapıldığını ve uyku hapi bulunmasına imkân olmadığını söylemiştir (Akşam, 16.09.1961, s. 5).

Talat Asal, müvekkili Adnan Menderes'in intiharı ile ilgili şüphelerini ve tereddütlerini dile getirmiş ve bunu maddeler halinde sunmuştur:

“1. Menderes uyku ilacı ile intihara kalkışmıştır. Bu husus, hastanede midisinin yıkanmış olması ile sabittir:

2. Kendilerinin hemen her gün doktor muayenesine tabi tutulduğu bir gerçektir. Yassıada kayıtları ile sabittir:

3. Kendilerine ilaç verilmek gerekiyorsa bu ilacın doktor reçetesiyle verildiği de bir gerçektir:

4. Doktor tarafından verilen ilacın reçetesinin eczaneye tevdi edildiği ve ilacın reçete ile kayda geçmek suretiyle ancak teslim olunduğu tartışmasızdır:

5. Uyku ilacının çok ağır bir ilaç olduğu hele hele böyle bir ilacın eczaneden reçetesiz alınamayacağı da ayrı gerçektir:

6. O halde: İnsanı öldürecek miktarda uyku ilacı nasıl ve kimin tarafından tedarik edilmiştir? Yassıada şartlarında bu nasıl mümkün olmuştur?

7. Şöyle bir söylenti vardı: Müvekkilime her gün bir uyku ilacı verilmiş. Kendisi ilacı dilinin altına saklayıp, biriktirmiş ve toptan içmiş.

Şimdi bu söylentiye bakalım:

a- Müvekkilim küçük bir odada hapsedilmektedir.

b- Bu odada soymasız, telli, demirden, siyah bir karyola vardır.

c- Dört ayaklı tahta bir masa vardır; masanın gözleri yoktur.

d-Odada iki sandalye vardır: Birinde müvekkilim, diğerinde nöbetçi oturmaktadır.

e- Odada tahtadan ufacak bir dolap vardır. Bu kadar...”(Asal, 2003, s. 222)

Menderes’in bu kadar ilacı saklamış olması mümkün gözükmemektedir. Çünkü oda içerisindeki koşullar bunu göstermektedir. Yatak ve yorgan çarşaflarının veya yastık kılıflarının içinde saklayamazdı çünkü bunlar sürekli değişmekteydi. Tahta masanın da gözleri olmadığı için masada da saklayamazdı. Dolaba koyması hiç mümkün değildi çünkü dolap açıktı ve sürekli temizlenmekteydi. Elbiselerinin ceplerine de koyması mümkün olamazdı. Üstü devamlı aranmaktaydı. Sonuç olarak, başında nöbetçi olduğu için hiç birini yapması mümkün değildi.(Asal, 2003, s. 222, 223). Bu bilgileri dikkate alınca Menderes’in komaya girmesine neden olan zehirlenmenin ne olduğu net olarak bilinmemektedir demek doğru olacaktır.

Tarih 17 Eylül 1961 idi ve Menderes’in sağlık durumu tamamen düzelmişti. Ancak Menderes o gün ölüme gideceğinden habersizdi (Dodanlı, 2014, s. 239). 17 Eylül Sabahı, en yakın arkadaşı Ethem Menderes, Adnan Menderes’in odasına girmişti. Bu, iki yakın arkadaşın birlikte geçirdikleri son anları olmuştur(Aydemir, 2019, s. 502). Adnan ile Ethem gençlik yıllarından, Aydın’dan, çiftlikten bahsetmişlerdi. Menderes arkadaşına:

“Ah Ethem! Dedi... Bir daha politika mı? Tövbeler olsun! Düşün, Serbest Fırka’ya girdik, sonunda başımıza neler geldi biliyorsun. Hele bir çiftliğe yerleşelim, yemin ediyorum, Aydın’a bile uğramayacağım. Çine Çayı’nın dibindeki söğüt ağaçlarının altında, başımı göğe çevireceğim, söğüt ağaçlarının yüzümde dolaşmasının verdiği saadetle yetineceğim. Hiçbir şeyi karışmayacağım...” demişti (Sarıtaş, 2013, s. 163).

Ama o gün Menderes hakkındaki hüküm infaz edilmiştir. İnfazdan evvel de Menderes’in sıhhi durumunun düzeldiği resmi bir raporla tespit olunmuştur (Cumhuriyet, 18.09.1961, s. 1) (Ek 4). Bu rapordan sonra 17 Eylül Saat 12 sıralarında Adnan Menderes, bir avcıbotla ve yine avcıbot korumalarla İmralı Cezaevi’ne götürülmüş ve kendisini bekleyen infaz savcısı Altay Ömer Egesel tarafından, hakkındaki idam hükmünün burada infaz edileceği bildirilmiştir (Dodanlı, 2014, s. 239). Menderes, hüküm kendisine okununcaya kadar idam edileceğini öğrenememiştir. Menderes’e, Yassıda da muayene edildikten sonra İmralı’ya götürüleceği söylenmiştir. Menderes, “İdam mı götürülüyorum?” diyecek kadar olanlardan habersizdir. Bundan sonra İmam Ethem Akalın ve Abdürrahim Hürdoğan son dini telkinde bulunmuşlardır. Adnan Menderes, son söz olarak “*Hatalarımın ve bazı çocukluklarımın cezasını çekiyorum.*” demiştir. İdamdan önce hükmü kendisine okuyan Başsavcı Egesel ve yardımcılarına, kendilerine karşı hiçbir kırgınlığı olmadığını da söylemiştir (Milliyet, 19.09.1961, s. 1) (Ek 5). Böylece Menderes hakkında verilen idam kararı Milli Birlik Komitesi tarafından onaylandıktan tam 36 saat sonra infaz edilmiştir. (Hürriyet, 18.09.1961, s. 1).

Menderes, Zorlu ve Polatkan’ın idamları Türkiye’nin yakın tarihinde tartışmaya açık bir konu olmuştur. Ülkenin 10 yılını yöneten ve birçok gelişmenin ve değişimin altına imza atan devlet adamlarının idam edilmeleri çok da kabul edilebilir değildir. Birçok ismin idamlarla ve Menderes’in durumuyla ilgili düşüncelerini süreç içerisinde açıkladığını görmekteyiz. Bunlardan birisi olan Burhan Dodanlı şu yorumu yapmaktadır:

“Karşılığında, TCK’nın 146/1 maddesi yerine, diğer sanıklara yapıldığı üzere, 146/3 maddesi ile birlikte hafifletici maddeler pekâlâ uygulanabilirdi. Diğerleri idam edilmediyse, o üç infaz olmayabilirdi. Olmamalıydı... Suçlu da olsa, ömrü boyunca ülkesinin kalkınması uğrunda ter dökmüş o güzide insanlar asılmamalıydı. Aradan bunca yıl geçmiş olsa da, daha nice yıllar boyunca bu acının unutulacağını sanmıyorum. Yazık edilmiştir: Hisler, adalete engel olmuştur. Niyetimiz yargıyı eleştirmek değil, ancak içimizi sızlatan bu hukuka aykırı yargılama sonunda verilen kararın haksızlığını, bu kararın kamu vicdanında açtığı derin yarayı bir kez de bu vesileyle dile getirmekten ibarettir” (Dodanlı, 2014, s. 240-241).

Samet Ağaoğlu ise Adnan Menderes’in idam edildiği günkü duygularını şu cümlelerle anlatmaktadır:

“17 Eylül Pazar sabahı. Adanın küçük meydanında büyük hareket var. Jip gidip geliyor; askerler telaşla dolaşıyorlar; küçük bir torpido biraz açıkta duruyor; hava dağınık bulutlu. Koşullardaki mahkûmların aklına gelen hemen o ihtimal! Acaba bugün mü? Ruhumuzun karanlığında beklediğimiz seher doğmuyor demek! Saat on iki sularında koğuşa bir subay girdi: “Pencerelere yaklaşılmayacak!” Biraz geçti. Dışarıda gürültüler artıyor; torpidodan hoparlörle verilen anlaşılmasız emirler! Subay yine girdi: “Herkes yatağına uzanacak!” demek kaldığımız binanın önünden geçirecekler. Saat on üç. Kirazoğlu hafif sesle Kur’an okuyor. Torpidodan bu sefer açık işitilen bir ses: “Ameliyat oldu mu?” Saat 13.30’a geliyor. Şiddetli bir yağmur başladı. Yatağımda gözlerimi kapadım. Hayalimde ayak sesleri var: Evet, hayalimde, ama onları işitiyorum, tanıdığım sesler. Yavaş yavaş yaklaşıyorlar. Şimdi koğuşun önünden geçiyor diye düşünüyorum. Yapılan bir yolu, hizmete açılan bir fabrikayı görmek için yürüdüğü gibi ağır ağır, adım adım. Soruyorum kendime, neden onlar ve o, neden biz de değil? Onu ve onları ölüme götüren yolda iyi fena ne yapıldıysa beraber yapıldı. Arkadaşları bendim, bizlerdik! O halde evvelki gece ölüme gitmiş olanlar benim için de bizim için de yürüdüler! Şimdi giden de benim için, bizim için gidiyor!” (Ağaoğlu, 1967, s. 203-204).

Tuğrul Sarıtaş, Menderes’in hayatını ve idamını tek bir cümleyle şöyle özetlemiştir: “Çakar Beyli Çiftliği’nden, çakar dikenli yollarda yürüyen, günümüzde suçluluğu ile suçsuzluğu tartışılan, bir devre imza atmış, bir imzasıyla da idam sehpasında sonlanan ömrün adı Menderes!” (Sarış, 2013, s. 5).

Adnan Menderes’in idam edildiği yılda şair Mehmet Hanifi Sarıyıldız, idam mahkûmu adlı şiirinde bazı kaynaklarda demokrasi şehidi olarak da anılan Adnan Menderes’in duygularına seslenerek onun anısına şu satırları zikretmiştir: “. . . İpe çekilen ben miydim, idamı isteyen savcı, kararı veren hâkim, gerçekten hâkim miydi, bilemedim... Buna rağmen, kimseye kurgun ve dargın değilim. Dilerim, İmralı’da toprağıma düşen yağmur, umut ve bereket olur; diyebildim” (Yakar, 2012, s. 132).

Şevket Süreyya Aydemir’in idam konusundaki kanaati ise şu şekildedir: “Türk kamu efkârı, bu hükümleri ve bu infazları asla doğru bulmamıştır!” (Aydemir, 2019, s. 504). Her darbeye, darbeyi gerçekleştirenler, hukuksuz eylemlerine meşruluk kazandırabilmek için gerekçeler ortaya atmışlardır. Çoğu zaman da arkalarında ciddi bir halk desteği sağlamışlardır. Ancak halk tarafından seçilmiş bir iktidarın askerler tarafından devrilmesi ve siyasi liderinin idam edilmesi makul bir durum değildir. Çünkü bu ne siyasi etik açısından ne de ahlaki açıdan kabul edilebilir bir durum olamaz. Ağır’a göre, öncelikle İsmet İnönü’nün darbe

karşısındaki tavrı ağır tenkiti hak etmiştir. Çünkü İnönü’nün destek vererek ortalığı kızıştıran tutumu, kendinden sonra gerçekleşecek darbelerin psikolojik alt yapısını oluşturmuştur (Ağır, 2018, s. 8).

İdamların gerçekleşmemesi için yurt dışından tepkiler gelmişti. Mesela Milletlerarası Hukukçular Komisyonu Genel Sekreteri Leslie Monroe ile Alman Plessen, Yassıada’da ölüm cezasına çarptırılan kişilerin affı için Cemal Gürsel’e bir yazı göndermişlerdi. Yazıda, Yassıada’daki ölüm cezalarının demokrasi ve insanîyet namına affedilip hapis cezasına çevrilmesini rica etmişlerdi. Ayrıca yazının devamında “*ölüm cezasına çaptırılanlar yaptıklarının cezasını hapiste de çekebilirler; bu yetmez mi?*” ifadesi de yer almıştır (BCA, 30.1.0.0/63.388.2). Bunun dışında İngiltere Kraliçesi ve Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Kennedy de idamları önlemeye çalışmış ancak bu da sonuçsuz kalmıştır (<https://m.bianet.org/bianet/siyaset/107229-27-mayis-darbesi-kronolojisi-ve-yassiyada-durusmalari>).

Sonuç olarak, bu idamlar gerçekleşmiştir. Bu idamların üzerinden çok yıllar, çeşitli darbe girişimleri ve bir darbe daha geçmiş, ülke uzun zaman koalisyon hükümetleriyle idare edilir hale gelmiştir. Ülkede düzeni sağlama konusunda büyük çabalar sarf eden Turgut Özal iktidarı döneminde Menderes ve idamı yeniden gündeme gelmiştir. Turgut Özal ve 218 arkadaşının, Menderes, Polatkan ve Zorlu’nun mezarlarının İmralı’ndan nakli ve isimlerinin bazı tesislere verilmesi hakkındaki kanun teklifi mecliste görüşülürken DYP grubu adına konuşma yapan A. Necla Tekinel; merhum Adnan Menderes, merhum Fatın Rüştü Zorlu ve merhum Hasan Polatkan’ın idamının Türk Devletine hiçbir şey kazandırmadığını, Yassıada’da milletin iradesinin ve demokrasinin mahkûm edildiğini, bu adada bir hüküm infazı değil, bir cinayetin söz konusu olduğunu ve devletin gücüyle, imkânlarıyla işlenmiş bu cinayetin milletimizin canını yaktığını belirtmiştir. Menderes’in idam ile zedelenecek Türk demokrasisinin itibarı yıllar sonra İstanbul’da bir devlet töreniyle Menderes’e anıt mezar yapılarak, adına üniversite açılarak ve birçok sokağa, kamu binalarına ismi verilerek aşılmaya çalışılmıştır. İmralı Adası’nda Değirmen Tepe’de bulunan Adnan Menderes’in mezarının nakli ve Menderes’in isminin bazı tesislere verilmesi hakkındaki kanun 22 Mayıs 1987 kabul edilmiştir. İfade-i itibar yapılmak istenmiştir. Buna göre, İstanbul Vatan Caddesi’ne “Adnan Menderes Bulvarı” , İstanbul’da kurulmuş olan hızlı tramvay tesisine, “Adnan Menderes Hızlı Tramvay Tesisi” , İzmir Cumaovası’nda yapılmış olan havaalanına, “Adnan Menderes Havaalanı” , Ereğli Demir Çelik Tesislerine “Ereğli Fatın Rüştü Zorlu Demir Çelik Tesisleri”, Sarıyar Barajı’na da “Sarıyar Hasan Polatkan Barajı” adı verilmiştir. (TBMMTD, 22.05.1987, s. 252 ve TC. Resmi Gazete, 06.06.1987, s. 1). Sonunda, Menderes’in mezarı 17 Eylül 1990’da, idamlardan 29 yıl sonra İstanbul Topkapı’da Cumhurbaşkanı Turgut Özal, TBMM Başkanı Kaya Erdem, Başbakan Yıldırım Akbulut, KKTC Başkanı Derviş Eroğlu gibi isimlerin katıldığı devlet töreniyle anıt mezara nakledilmiştir (Kıyanç, 2020, s.157).

Sonuç

Adnan Menderes 17 Eylül 1961’de idam edilmiş ve ömrünü beklenilmeyen bir sonla tamamlamıştır. Türkiye ilk defa bir başbakanını idam etmiştir. Bu idam sonraki dönemlerde sürekli konuşulan ve tartışılan bir konu olmuştur. Ve gelecek nesiller için de yakın Türkiye tarihinde merak edilen konular arasında yerini almaya devam edecektir. Menderes ve arkadaşlarının Yassıada’ki mahkeme süreçleri adil yargılanma açısından şüpheler doğurmuş aynı zamanda mahkûmiyet kararları kamu vicdanında rahatsızlık uyandırmıştır (<https://islamansiklopedisi.org.tr/menderes-adnan>). O dönemin şahitlerinin anılarında yazdıklarına göre, Menderes ve arkadaşlarına Yassıada’da ağır muamele yapılmıştır. Üzerinden çok yıl geçmesine rağmen Menderes’in Türk siyasetinde izlerini görmek mümkündür. O’nun ülkeyi kalkındırmaya yönelik politikaları gelecek döneme bir siyasi miras olmuştur. Her ne kadar idam edildiğinde basın onun

yanında olmasa da, halk kendi vicdanına bürünüp sessiz kalsa da gelecek süreçte siyasi itibarı O'na geri verilmeye çalışılmıştır.

Türkiye 1960 darbesi sonrasında birçok darbe ve darbe teşebbüsüyle daha karşılaşmıştır. Her biri, teşebbüs sahipleri için mantıklı bir temele dayandırılrsa da ülke için büyük yıkımlar getirmiştir. Sadece demokrasi değil ülke ekonomisi ve iç güvenliği de darbelerden etkilenmiştir. Aynı zamanda darbeler toplumsal barışı da zedelemiştir. Sosyal dayanışma ve insanlar arasında güven gibi duygular büyük yaralar almıştır. Bunun dışında mevcut seçilmişleri askeri yöntemlerle iktidardan indirmek yani darbe yapmak, Orta Doğu'nun ve dünyanın stratejik ülkelerinden birisi olan Türkiye'nin üzerinde oynanmış bir oyun olarak değerlendirilmiştir.

Kaynakça

- [1] BCA, 010.09.90/275.5
- [2] BCA, 30.1.0.0/1.10.2
- [3] BCA, 30.1.0.0/40.236.18
- [4] BCA, 30.1.0.0/63.388.2
- [5] Akşam Gazetesi, 15 Eylül 1961
- [6] Akşam Gazetesi, 16 Eylül 1961
- [7] Cumhuriyet Gazetesi, 17 Eylül 1961
- [8] Cumhuriyet Gazetesi, 18 Eylül 1961
- [9] Hürriyet Gazetesi, 15 Eylül 1961
- [10] Hürriyet Gazetesi, 16 Eylül 1961
- [11] Hürriyet Gazetesi, 18 Eylül 1961
- [12] Milliyet Gazetesi, 15 Eylül 1961
- [13] Milliyet Gazetesi, 16 Eylül 1961
- [14] Milliyet Gazetesi, 17 Eylül 1961
- [15] Milliyet Gazetesi, 19 Eylül 1961
- [16] Ulus Gazetesi, 15 Eylül 1961
- [17] Ulus Gazetesi, 16 Eylül 1961
- [18] Vatan Gazetesi, 16 Eylül 1961
- [19] T.C. Resmi Gazete, 16 Ağustos 1961
- [20] T.C Resmi Gazete, 6 Haziran 1987
- [21] TBMMTD, 18 Nisan 1960
- [22] TBMMTD, 24 Haziran 1960
- [23] TBMMTD, 15 Eylül 1961
- [24] TBMMTD, 22 Mayıs 1987
- [25] Ağaoğlu, Samet (1967), Arkadaşım Menderes, Rek-tur Kitap Servisi, İstanbul
- [26] Ağır, Osman (2018), Türkiye’de Askeri Darbeler Karşısında Siyaset Kurumunun Tutumu, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, sayı, 15 (1-26)
- [27] Akandere, Osman (2003), Bir Demokrasi Beyannamesi Olarak Dörtlü Takrir’in Amacı ve Mahiyeti, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 9 (5-28)
- [28] Asal, Talat (2003), Güneş Batmadı-Müvekkilim Adnan Menderes ve Yassıada, Selis Kitaplar, İstanbul

- [29] Atlı, Cengiz(2020), İngiliz Arşiv Belgeleri Işığında Başbakan Adnan Menderes ve Kabine Üyelerinin Yargılama Süreci, KAREFAD, ÇAKÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt, 8, Sayı, 1 (65-83)
- [30] Aydemir, Sefa Salih(2016), 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesine Giden Süreçte Üniversite'nin Etkisi, International Journal of Eurasian Education And Culture, Sayı, 1 (9-22)
- [31] Aydemir, Şevket Süreyya (2019), Menderes'in Dramı, Remzi Kitabevi, İstanbul
- [32] Bakan, Selahaddin ve Özdemir, Hakan (2013), Türkiye'de 1946-1960 Dönemi İktidar-Muhalefet İlişkileri: Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Demokrat Parti (DP)'ye Karşı, C.Ü İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 14, Sayı 1, Nisan. (373-397)
- [33] Başgil, Ali Fuad (2019), 27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri, Yağmur Yayınları, İstanbul
- [34] Benhür, Çağatay ve Sarıyar, Canan (2018), Bir Kent Ölçeğinde 27 Mayıs Askeri Müdahalesi ve Basın: Mardin Örneği, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. (225-235)
- [35] Bora, Tanıl (2017), Cereyanlar-Türkiye'de Siyasi İdeolojiler, İletişim Yayınları, İstanbul
- [36] Bulut, Sedef(2009), Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu, Akademik Bakış Dergisi, Cilt, 2, Sayı, 4 (125-145)
- [37] Demir, Şerif(2009), Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes, Marmara Üniversitesi, İstanbul. (Doktora Tezi)
- [38] Dikici, Ali, 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi ve Türk Polisi, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt, 30, Sayı, 89 (11-60)
- [39] Dodanlı, Burhan (2014), Adnan Menderes'i ve Demokrasiyi Nasıl Astık? , Parola Yayınları, İstanbul
- [40] Dokuyan, Sabit(2014), Çok Partili Hayata Geçişte Önemli Bir Adım: Demokrat Parti'nin Kurulması, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl 2, Sayı 2/1, Haziran, s. 151-169
- [41] Eltetik, Havva(2009), Fatın Rüştü Zorlu, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta. (Doktora tezi)
- [42] Emiroğlu, Atiye (2011), 27 Mayıs 1960 İhtilali ve Demokrat Parti'nin Tasfiyesi, Selçuk Üniversitesi Kadınhanı Faik İçil Meslek Yüksekokulu Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi, Sayı 1, Mayıs. (13-27)
- [43] Erdoğan, Dilşen İnce(2020), Güç Birliği Karşısında Adnan Menderes'in Siyasi Manevrası: Vatan Cephesi (Manisa Örneğinde), Belgi Dergisi, Cilt, 2, Sayı, 19 (1910-1924)
- [44] <https://islamansiklopedisi.org.tr/menderes-adnan>
- [45] <https://m.bianet.org/bianet/siyaset/107229-27-mayis-darbesi-kronolojisi-ve-yassiyada-durusmalari>
- [46] İlyas, Ahmet (2016), 27 Mayıs Askeri Darbesi'nin Sancıları ve Orduda Tasfiyeler 1960-1964, Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, Sayı 22 (163-178)
- [47] İnalçık, Halil (2016), Tarihçilerin Kutbu (söyleşi: Emine Çaykara), Kültür Yayınları, İstanbul
- [48] Kaynar, Mete Kaan (2017), Türkiye'nin 1960'lı Yılları, İletişim Yayınları, İstanbul
- [49] Keskin, Yusuf Ziya (2012), Demokrat Parti İktidarı ve Günümüze Yansımaları, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi sayı, 5 (107-130)

- [50] Keyder, Çağlar (2014), Türkiye’de Devlet ve Sınıflar, İletişim Yayınları, İstanbul
- [51] Kıyanç, Sinan(2020), Adnan Menderes, Fatın Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan’a İfadeitibar Süreci, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı, 5/1 (140-162)
- [52] Kuruloğlu, Fehim (2019), Sabık Milli Müdafaa ve Münakalat Vekili Hasan Şemi Ergin’in Hatrat ve Günlüğünde 27 Mayıs’a Giden Sürecin Yansımaları, CTAD, Sayı, 29 (149-173)
- [53] Menderes, Aydın ve Akyol, Taha (2007), Demokrasiden Darbeye Babam Adnan Menderes, Doğan Kitap, İstanbul
- [54] Nalbant, Tamer(2019), Demokrat Parti Döneminde Ordu-İktidar İlişkileri, Ankara Üniversitesi, Ankara. (Doktora Tezi)
- [55] Önal, Tekin(2015), Askeri Vesayet Sisteminin İlk Halkası: 27 Mayıs Süreci ve Sonrası, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Sayı, 10/1 (511-534)
- [56] Özsakallı, Mehmet(2009), Yassıada Yargılamalarının Türk Basımındaki Yankıları, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir. (Yüksek Lisans Tezi)
- [57] Savur, Şenay (2019), 27 Mayıs 1960 Darbesi’nin İzmir’e Yansımaları ve Siyasi Partilerin İzmir’deki Örgütlenişi, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi II/4 (39-58)
- [58] Sarıtaş, Tuğrul (2013), Arka Bahçede Neler Oldu?-Adnan Menderes, Kültür Ajans Yayınları, Ankara
- [59] Tanıtturan, Hakan (1992), 1960 Askeri Darbesi Üzerine Bir Değerlendirme, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. (Yüksek Lisans Tezi)
- [60] Taşpınar, G. Tuba(1996), 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul (Yüksek Lisans Tezi)
- [61] Topçu, İlyas ve Akılmak Topçu, Sema(2017), Adnan Menderes’in Yargılanması ve İdamı, Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 61 (59-80)
- [62] Tuna, H. Burçin(2019), 27 Mayıs İhtilali ve Adnan Menderes’in İdam Süreci, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla. (Yüksek Lisans Tezi)
- [63] Tutar, Yelda(2009), 1961 Yassıada Duruşmalarının İstanbul Basımına Yansımaları, Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir. (Yüksek Lisans Tezi)
- [64] Vural, M. Kadri(2020), 27 Mayıs Dönemi’nde Toplumsal Algı İnşası Ve Cemal Gürsel’in Sansürlenmiş Mektubu, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Sayı, 20 (161-186)
- [65] Yakar, Serdar (2012), Dostozan M.Hanifi Sarıyıldız Hayatı ve Şiirleri, Öncü Basımevi, Ankara
- [66] Yaşar, Öznur(2019), 27 Mayıs 1960 Darbesi Dönemi Çizgisel Mizah ve Demokrasi, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Sayı, 12/16 (471-492)
- [67] Yalçın, Durmuş; Akbıyık, Yaşar vd. (2016), Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-II, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara
- [68] Yavuz, Nuri; Akyol, Hasan vd. (2019), “Tarihin İzinde Bir Ömür” Prof. Dr. Nuri Yavuz’a Armağan, Berikan Yayınevi, Ankara

- [68] Yılmaz, Ensar(2010), 1950 Seçimlerinin Önemi, Öne Çıkan Özellikleri ve Siyasal Sonuçları, Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. (31-45)
- [69] Zürcher, Erik Jan (2018), Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, Çeviren: Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul

Journal of Universal History Studies

1271 (1855) Tarihli Kayseri Kazasına Ait Yoklama Defterinin Tanıtımı ve Tahlili¹

**Introduction and Analysis of the Attendance Book of the 1271 (1855) Dated Kayseri
Accident**

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 25.09.2020/29.09.2020

pp. 43-83

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 3/(Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) • October • 2020 •

Hava Selçuk

Erciyes University, Professor Doctor, Department of History, Kayseri, Turkey

Email: hselcuk@erciyes.edu.tr

Orcid Number: 0000-0002-9136-9158

Cite: Selçuk, H . (2020). 1271 (1855) Tarihli Kayseri Kazasına Ait Yoklama Defterinin Tanıtımı ve Tahlili .
Journal of Universal History Studies, 3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue), 43-83. DOI:
10.38000/juhis.799998

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor. (Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

Öz

KAYTAM Arşivinde bulunan ve 3718 numarada kayıtlı 13 Mayıs 1855'den 13 Eylül 1855 tarihine kadara dört aylık zaman içerisinde Kayseri merkez mahalle ve köyleri ile Kayseri'ye bağlı Develi, Zamantı kazalarına bağlı köylerde vefat eden ve yeni doğan kişilerin kayıt edildiği nüfus yoklama defteri çalışmamızın ana kaynağını oluşturmaktadır. Ceride Muhasebesi kalem-i içerisinde yer alan bu defter 22 sayfadan oluşmaktadır. Osmanlı'da genel itibariyle muamele ve vukuatın özetlerini içeren defterlere ceride defterleri denilmektedir. Bu defterin başında Kaza-i Kayseri Maliye-i Celile-i ceride kalem-i alisine şeklinde kayıt düşülmüştür. Defterde yer alan bilgiler doğrultusunda Kayseri şehrinin demografik yapısı ile alakalı değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kayseri, Nüfus Yoklama Defteri, Ceride Defteri

Abstract

The population survey book, which is in the archive of KAYTAM and registered at the number 3718, in four months from May 13, 1855 to September 13, 1855, in Kayseri central neighborhoods and villages and in the villages of Develi and Zamantı districts of Kayseri, is the main of our study constitute the source. This book, which is included in Ceride Accounting item, consists of 22 pages. In the Ottoman Empire, the books containing the summaries of the proceedings and incidents are called ceride books. At the beginning of this book, a record was written as Kaza-i i Kayseri Maliye-i Celile-i ceride kalem-i alisine. In line with the information in the book, evaluations were made regarding the demographic structure of the city of Kayseri.

Keywords: Kayseri, Population Survey Book, Ceride Book

Giriş

Osmanlı Arşivi'nde nüfus kayıtlarını ihtiva eden bir defter fonu “*Bab-ı Defteri Ceride Odası Defterleri*” adı altında geçmekte ve kataloglarda “*D.CRD.d.*” kısaltmasıyla gösterilmektedir. Burada bahsi geçen “*Ceride*” kelimesi, defter ya da gazete anlamlarına gelmektedir. Osmanlı’da genel itibariyle muamele ve vukuatın özetlerini içeren defterlere ceride defterleri denilmektedir. Ceride Nezareti, Osmanlı Devleti’nin 1830-31 dönemine ait nüfus sayımları neticesinde ortaya çıkan nüfus defterlerini muhafaza etmek ve bu tür kayıtlarla ilgilenmek üzere oluşturulmuştur. 1838 yılında Maliye Nezareti kurulurken de Defterdarlık dönemine ait ceride ve mevkufat kalemleri birleştirilerek Ceride Muhasebesi meydana getirilmiştir. Bundan sonra 1840 yılında Maliye Nezareti’nin yapısında düzenleme yapılırken Ceride Muhasebesi de Varidat Muhasebeciliği’ne bağlandı. Ne var ki bu uygulamanın neticesi olarak Varidat Muhasebeciliğinin işleri arttığı için yapılan bir düzenlemeyle birlikte bu iki muhasebecilik tekrar birbirinden ayrıldı (Güneş 2014: 229).

KAYTAM Arşivinde bulunan ve 3718 numarada kayıtlı 13 Mayıs 1855’den 13 Eylül 1855 tarihine kadara dört aylık zaman içerisinde Kayseri merkez mahalle ve köyleri ile Kayseri’ye bağlı Develi, Zamantı kazalarına bağlı köylerde vefat eden ve yeni doğan kişilerin kayıt edildiği nüfus yoklama defteridir. Defter 22 sayfadan oluşmaktadır.

Kayseri merkezde Müslümanların 86 mahallede, Ermenilerin 36 ve Rumların da 14 mahallede yaşadığı tespit edilmiştir. 1831 tarihli nüfus mufassal defterine göre Kayseri merkezde Müslümanlar 52 mahalle ve mahallelere bağlı 34 cemaat ismi zikredilmiştir. 1844 yılında bu mahallelerin 8’inde Müslüman ve Ermeniler, ikisinde Müslümanlar ve Rumlar, bir tanesinde de Müslüman, Rum ve Ermeniler birlikte yaşamaktaydı. 2036 numaralı nüfus defterine göre Kayseri merkezde Ermeniler 36 mahallede bulunmaktaydı. Aynı defterde Rumların Kayseri merkezde 14 mahallede yaşadıkları anlaşılmaktadır. 1844’te sadece Rumların yaşadığı 2 mahalle, sadece Ermenilerin yaşadığı 14 mahalle ve Rum ve Ermenilerin birlikte yaşadığı 6 mahalle mevcuttu. Bu yerleşik mahallelerin dışında konar-göçer şeklinde yaşayan aşiretler de bulunmaktaydı. Aşiretlerin çoğu Türkmen aşiretleri olmaklar beraber konar-göçer aşiretler de Kayseri sınırlarında varlığını sürdürmekteydi(Köse 2018: 33).

Sultan Abdülmecid’in fermanı üzerine Kayseri Livası ve kazalarında 1851 yılında nüfus sayımları yapılmıştır. Bahse konu olan bu sayımların Müslim ve gayrimüslim nüfus tabloda bir arada verilmiştir. Ceride Muhasebesindeki kayda göre, Kayseri merkez ve kazaların hane sayısı 16.949’dur. Müslüman erkek nüfus sayısı ise 39.934 olarak tescil edilmiştir. Gayrimüslim hane sayısı ise 7.567 olarak kayda alınmıştır. Aynı zamanda erkek nüfus sayısı da 23.895 olarak tespit edilmiştir. Bu rakamlarla Kayseri Sancağı dâhilinde Müslim nüfusun gayrimüslim nüfusundan 16.039 kişi ve Müslim hane sayısının da gayrimüslim hane sayısından 9.382 hane fazla olduğu belirlenmiştir. Ayrıca sayıma göre kazaların içinde en büyük kazanın; 1.621 hane ve 4.027 erkek Müslüman nüfus ile 1.053 hane ve 2.845 erkek gayrimüslim nüfuslu Develü kazası olduğu anlaşılmaktadır. Merkezden sonra gayrimüslimlerin yoğunlukta yaşadığı kaza da Develü kazasıdır. Gayrimüslim erkek nüfusunun en az olduğu kaza 48 hane ve 163 erkek nüfus ile Saroğlan kazasının olduğu tespit edilmiştir(Köse 2018: 98-99).

Defterin Tahlili

Kayseri şehrinin Müslüman mahallelerinde (Kale, Hacı Ivaz, Hasinli, Tac-ı Kızıl, Çakaloz, Yenice İsmail Efendi, Yenice Çandırılı, Kalenderhane ve Curcurlar mahallelerinde) 13 Mayıs 1855-13 Eylül 1855

tarihleri arasında dört aylık dönemdeki vukuat: 16 vefat(1kişi 12 yaş altı), 3 tahrir-mande, 1 kişi yeni doğmuş olarak kayıt edilmiştir.

Kayseri şehrinin Gayrimüslim mahallerinden: Eslem Paşa, Kiçikapı, Hacı Mansur, Tus, Darsiyak, Tutak, Rumiyan, Dader, Tavukçu, Batman, Harput, Süleyman, Karabet, Sisliyan, Oduncu, Bektaş, Selaldı, Köyyıkan Mahallerinde yaşayan Ermenilerden 66 kişi vefat etmiştir. 12 yaş ve altı toplam 14 çocuk vefat etmiştir. Vefat edenlerden 1 çocuk 1268 yılı doğumlu diğeri ise 1271 doğumludur. 1271 yılındaki Mayıstan Eylüle kadar süreçte 18 çocuk dünyaya gelmiştir. Nüfus vukuat defterine kayıt edilenlerden 41 kişiden, 2 kişi ala, 6 kişi evsat ve 33 kişi edna cizye kâğıtlarına sahiptir. 1 kişi amel-mande(iş yapamaz durumda) olarak kayıt edilmiştir. Yetişkinlerden bazıları 50 yaş ve üstü toplam 7 kişinin cizye kâğıdı bulunmamaktadır.

Kayseri şehrinin köylerinde ikamet edip nüfus yoklama defterinde kayıt edilen Müslümanlar: Endürlük, Esbile, Gesi-Kuzey, Mancusun-Yukarı Mahalle, Taf-ı Kebir, Menteşe, Kara Öyük, Hacılar-Yukarı Mahalle, Hacılar-Aşağı Mahalle, Kızılviran, Sürtme, Çöreğin-Köstere Nahiyesinde toplam 148 kişinin vukuat kaydı yapılmıştır. 96 vefat, 54 yeni doğum, 2 çocuk doğdukları 1271 yılında vefat etmiştir. 12 yaşın altında 19 çocuk yine aynı yıl içerisinde vefat etmiştir. Köyde vefat edenler arasında en yaşlı kişi Hacılar-Yukarı Mahalle 96/1 de bulunan İbrahim b. Mehmed 70 yaşındadır.

Ermenilerin ikamet ettiği Gergeme ve Cücün köyünden 4 kişi vefat etmiştir. Bu kişilerin üzerlerinde edna cizye kâğıdı bulunmaktadır. Rumların ikamet ettiği Üskübi köyünde 2 kişi vefat etmiş 10 kişi doğmuştur. Burada 1 kişi ala kâğıdına sahiptir.

Kayseri merkez ve köylerinde 39.943 Müslüman ve 23.895 Gayrimüslim yaşamaktadır. Buna göre 213 Müslüman, 72 Gayrimüslim nüfustan vefat eden olmuştur. Yani Müslüman nüfusta ölüm oranı % 0.53 iken Gayrimüslimlerde bu oran % 0,3'tür.

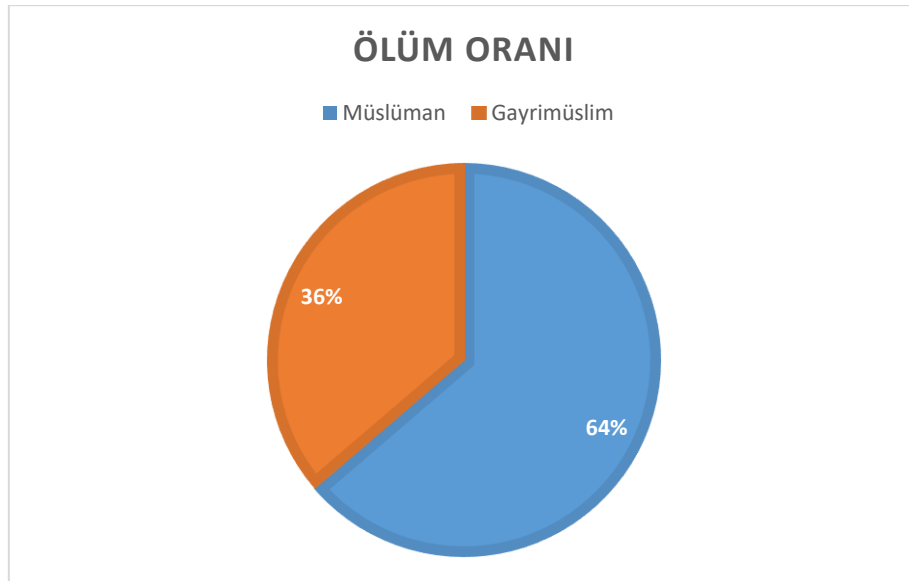
Develi'ye bağlı mahalleler: Cami-i Kebir, Mahalle-i Yedek, Mahalle-i Güney, Mahalle-i Kopçulu, ; Cami-i Kebir mahallesi, Aykösten, Meteris , Mahalle-i Fenese, İli köyü, Sarıca ,Soysallı, Gazi, Öksüd, Tombak, İvazhacılı, İncesu- Epçe, köy ve mahallerinde 190 Müslüman kişinin kayıt tutulmuştur. 101 kişi vefat etmiş 8 tanesi 12 yaş altı çocuktur, 85 yeni doğum kayıt edilmiştir. 4 kişi üzerinde her hangi bir şekilde vefat tabiri bulunmamaktadır. Develi kazasında Everek köyünde mevcut Ermenilerin yaşadığı Su, Kilise ve Tekuşa mahallelerinde 66 kayıt bulunmaktadır. 14 vefat (3 kişi 12 yaş altı çocuk), 50 yeni doğum kayıt edilmiştir. İki kişi üzerinde her hangi bir kayıt bulunmaktadır. Develi'ye tabi Fenese köyünde Ermenilerin yaşadığı Yukarı mahalle, Aşağı mahalle, Karacaviran ve Çomaklı köyünde 63 kayıt bulunmaktadır.40 yeni doğum, 16 vefat (12 yaş altı 6 çocuk) kaydı ile 7 tahrir-mande olarak kayıt edilmiştir. Develiye tabi Aykösten köyünde Rumları yaşadığı Aykösten, Koca Viran beldelerinde 36 kayıt bulunmaktadır. 21 yeni doğum ve 15 vefat (12 yaş altı 3 çocuk) kaydı bulunmaktadır.

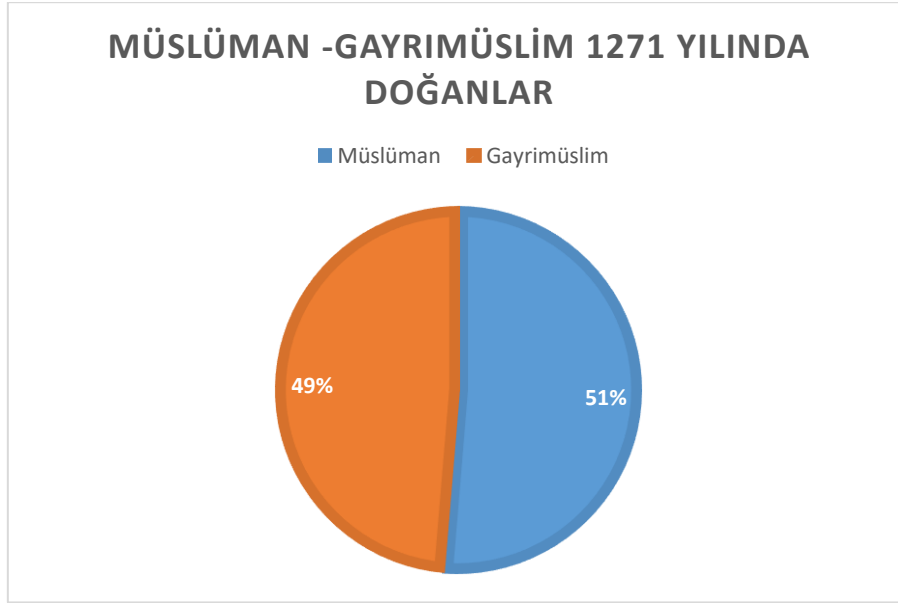
Zamantı kazasına bağlı Güllüniran, Alaybeğli, Şiraz, Persenk, Kozcağaz, Gölete Samağır köylerinde 26 kayıt bulunmaktadır. 8 fevt (1 kişi 12 yaş altı), 18 yeni doğan kaydı bulunmaktadır. 1 kişi doğduğu yıl vefat etmiştir. Müslümanları yaşadığı köylerdir. Zamantı'ya bağlı Eğrek köyünde Ermenilerin kaydı tutulmuştur. 20 kişinin kaydının yapıldığı defterde 9 vefat 11 yeni doğum kayıt edilmiştir.

Toplamda 347 kişi vefat etmiştir. 12 yaş altı vefat eden çocuk sayısı 55'dür. Yani % 84,1 yetişkin % 15,8 çocuk ölümü gerçekleşmiştir.

1855 Mayıs-Eylül aylarındaki vukuatlar

Mahalle/Köy	Milliyeti/ Dini	Vefat	Doğum	Doğan ve ölen/1271	Tahrirmande/ boş	Toplam kayıtlı kişi
Kayseri merkez mahalle	Müslüman	16	1		3	20
Kayseri merkez mahalle	Ermeni	66	17	2		83
Kayseri köyleri	Müslüman	96	52	2		148
Kayseri köyleri	Ermeni	4				4
Kayseri köyleri	Rum	2	9			11
Develi köyleri	Müslüman	101	85		4 boş	190
Develi/Everek	Ermeni	14	50		2 boş	66
Fenese/Develi	Ermeni	16	40		7 tahrir-mande	63
Develi/Aykatan	Rum	15	21			36
Zamantı	Müslüman	8	18	1		26
Eğrek	Ermeni	9	11			20
Toplam		347	304	5	16	667

1271 yılı içerisinde 156 Müslüman aile 148 gayrimüslim ailede çocuk dünyaya gelmiştir. Müslüman aile doğum oranı %51 iken Gayrimüslim ailelerde doğum oranı % 49 civarındadır. Gayrimüslimlerin ölüm oranı %36 iken, Müslümanların ölüm oranı %64 olarak gerçekleşmiştir.

Sonuç

Bu tür nüfusla alakalı defterlerde zaman zaman kişilerin fiziksel görünüşü, meslekleri gibi konular hakkında da kayıtlar bulunmaktadır. Fakat Kayseri'ye ait bu defterde bütün kayıtlı kişiler hakkında bu tür bilgiler bulunmadığı için her hangi bir değerlendirme yapılamamıştır. Bunun yanı sıra defterde sadece erkek nüfus kayıt edilmiştir. Osmanlı sistemi vergi, askerlik ve yönetim düzeni için birtakım verilere ihtiyaç duymuş bunun neticesinde bu tür sayımlar yapılmıştır. Vergi ve askerlik sadece erkeklere mahsus olduğu için erkek nüfus kayıt edilmiştir. Her ne kadar 4 aylık bir sürede demografik yapı ile alakalı fazla bilgi bulunmasa da bölgede bu 4 aylık sürede meydana gelen doğum ve ölümler nüfus yapısının ortaya konulmasında önemlidir. Ayrıca bir şekilde başka bir yere göç edip giden veya çalışmaya giden kişiler de kayıt edilmiştir. Bu süre zarfında Müslüman nüfusun ki sayısı gayrimüslimlerden fazladır doğal olarak daha fazla doğum oranına ve ölüm oranına sahip olduğu görülmüştür. Bununla birlikte ölüm oranının % 64 olması Müslüman nüfus içerisinde ölümlerinin yüksek olduğunu göstermektedir. Doğum oranına baktığımızda bu kadar fark bulunmamaktadır.%1 fark ile iki topluluk arasında neredeyse aynı derecede nüfus artışının olduğu görülmüştür. Kayseri şehri Müslüman mahallelerinden; Kale, Hacı Ivaz, Hasinli, Tac-ı Kızıl, Çakaloz, Yenice İsmail Efendi, Yenice Çandırılı, Kalenderhane ve Curcurlar ile Kayseri şehri Gayrimüslim mahallelerinden Eslem Paşa, Kiçikapı, Hacı Mansur, Tus, Darsiyak, Tutak, Rumiyan, Dader, Tavukçu, Batman, Harput, Süleyman, Karabet, Sisliyan, Oduncu, Bektaş, Selaldı, Köyyıkan ile alakalı bilgiler mevcuttur. Kayseri'ye tabi köylerden Endürlük, Esbile, Gesi-Kuzey, Mancusun-Yukarı Mahalle, Taf-ı Kebir, Menteşe, Kara Öyük, Hacılar-Yukarı Mahalle, Hacılar-Aşağı Mahalle, Kızılviran, Sürtme, Çöreğin-Köstere Nahiyesinde, Gergeme, Cücün, Üskübi; Develi'ye bağlı mahalleler: Cami-i Kebir, Mahalle-i Yedek, Mahalle-i Güney, Mahalle-i Kopçulu, ; Cami-i Kebir mahallesi, Aykösten, Meteris, Mahalle-i Fenese, İli köyü, Sarca, Soysallı, Gazi, Öksüd, Tombak, Ivazhacılı, İncesu- Epçe, köy ve mahalleri ile alakalı nüfus kayıtları mevcuttur.

Kaynakça

- [1] KAYTAM Arşivi, No: 3718, 1271 Tarihli Nüfus Vukuat Defteri.
- [2] Güneş, Mehmet, “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili”, Akademik Bakış, C.8, Sayı:15, 2014, s.221-240.
- [3] Köse, Muhammed, Kayseri Şehri: İdari, Demografik, Sosyal ve İktisadi Yapısı (1830-1860), Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2018.

EKLER

Ek: 1271 Tarihli Nüfus Vukuat Defteri

Kaza-i Kayseri

Maliye-i Celile-i ceride kalem-i alisine (1271-1855)

İşbu yetmiş bir senesi Mayıs ibtidısından Ağustosü gayetine değin Kayseriye ve havi olduğu kaza ve kurasında mevcut ehli-i İslam ve reayanın dört mah zarfında tevellüd ve fevt ve sair vukuatını mübeyyen yoklama defteridir ki ber vech-i ati zıkr ve beyan olundu

Mahalle	Hane	İsmi ve resmi	sinni	tevellüdü	izahat
Mahalle-i Kale	63/1	Orta boylu kara bıyıklı tebaadan İbrahim bin Ahmed fırıncı oğlu	25	1246	Tahrir mande müceddiden 1 Ağustos 71
Mahalle-i Hacı İvaz	3/1	Kır sakallı Abdulkadir Efendi bin Halil İbrahim	69		Fevt: 71 Temmuz
Mahalle-i Tac-ı kızıl	13/1	Kır sakallı... berber AbdulHamid bin Mehmed	25		Fevt: 71 Ağustos
Mahalle-i Hasinli	113/1	Orta boylu kara bıyıklı Habeşi Tiryaki Mehmed bin Bilal	39	1233	Tahrir mande: fi Ağustos 71
Mahalle-i Tutak	1/1	Orta boylu san kır sakallı ebniye müdürü İsmail ağa bin hacı Mehmed	50		Fevt: Ağustos 71
Mahalle-i Tutak	1/2	Oğlu San bıyıklı haffaf Arif	33		Fevt: Ağustos 71
Mahalle-i ...	8/1	Orta boylu kır sakallı zabtiye yüzbaşısı kara Halil ağa bin Mehmed	47		Fevt: Ağustos 71
Mahalle-i Çakaloz	73/1	Kızıl sakallı Köşker Mustafa bin Mehmed		1219	Fevt: Temmuz 71
Mahalle-i Çakaloz	73/2	Oğlu Kızıl bıyıklı Mehmed		1239	Fevt: 71 Temmuz
Mahalle-i Yenice İsmail Efendi	7/1	Kır sakallı Haffaf Hacı Ömer bin Mustafa	65		Fevt: 71 Temmuz
Mahalle-i Yenice İsmail Efendi	26/1	San sakallı Mehmed Nuri bin Abdullah	37		Fevt:37
Mahalle-i Yenice İsmail Efendi	31/1	Kır sakallı talebeden Hacı Hüseyin Efendi	55		Fevt: Temmuz 71
Mahalle-i Yenice İsmail Efendi	57/1	Kaba sakallı İrgad Abdullah bin Ömer	45		Fevt: Temmuz 71
Mahalle-i Yenice İsmail Efendi	48/1	Ak sakallı İhtiyar Memiş bin Memiş	71		Fevt: Ağustos 71

Mahalle-i Yenice İsmail Efendi	64/1	Kumral bıyıklı Abdurrahman bin Mehmed	28		Fevt:Ağustos 71
Mahalle-i Yenice İsmail Efendi	64/2	Oğlu Emin		1270-mevlid	
Mahalle-i Yenice İsmail Efendi	65/3	Ahmed bin Hacı Ahmed	8		Fevt: Ağustos 71
Mahalle-i Yenice Çandırılı	1/1	Ak sakallı ihtiyar Mehmed Efendi bin Ömer	80		Fevt: Haziran 71
Mahalle-i Yenice Çandırılı	1/2	Oğlu kara sakallı İmam-ı mahalle-i Seyyid Mehmed Efendi	40		Fevt:Haziran 71
Mahalle-i Kalenderhane Curcurlar	101/1	Orta boylu ter bıyıklı İrgad Halil İbrahim bin Mustafa boz oğlu İrgad(?)		1248	Tahrir mande müceddiden kayıd fevt: Ağustos 71

Millet-i Ermeni der-nefs-i Kayseriye

Mahalle	Hane	İsmi ve resmi	sinni	tevellüdü	izahat
Mahalle-i Eslam Paşa	14/2	Kumral bıyıklı tüccar Karabet veled-i Tanil	36		Halik: Z.71 vasat
Mahalle-i Kiçikapu	6/1	Ak sakallı .. Artin veled-i Serkiz	60		Halik: R.71-vasat
Mahalle-i Kiçikapu	11/2	Kumral bıyıklı kazzaz.. veled-i Karabet	35		Halik: Z. 71 vasat
Mahalle-i Hacı Mansur	1/3	Agob veled-i Karabet	4		Halik:Za.71
Mahalle-i Tus	1/7	Şab Kabril veled-i Kıvrık	14		Halik :Za.71 Edna
Mahalle-i Tus	8/6	Manik veled-i Artin		Tevlid:1271	
Mahalle-i Tus	20/1	Kara ..Mıgırdıç veled-i Abraham	26		Halik: Za.71 Evsat
Mahalle-i Tus	31/2	Makros veled-i Serkiz	9		Halik:Za.71
Mahalle-i Darsiyak	1/3	Nezar veled-i Ağob		Mevlid:1271	
Mahalle-i Darsiyak	9/3	Ter bıyıklı Agob veled-i Karabet	22		Halik: Z.71
Mahalle-i Darsiyak	15/2	Dikran veled-i Artin		Mevlid:1271	

Mahalle-i Darsiyak	21/3	Artin veled-i Haçer		Mevlid:1271	
Mahalle-i Tutak	12/1	Kır bıyıklı Madros veled-i Avaki	54		Halik: Z.71
Mahalle-i Rumiyan	10/2	Serkiz veled-i Serubi	8		Halik: Z.71
Mahalle-i Rumiyan	11/1	Kır bıyıklı Kırkor veled-i Ohannes	61		Halik: Za 71
Mahalle-i Rumiyan	35/1	Kumral bıyıklı Karabet veled-i Bedros	29		Halik: 71 Edna
Mahalle-i Rumiyan	41/3	Parsih veled-i Agob		Mevlid: 1271	
Mahalle-i Rumiyan	42/2	Ter bıyıklı Kivork veled-i Artin	18		Halik: Za 71
Mahalle-i Rumiyan	61/1	Kumral bıyıklı Ağya veled-i Karabet	24		Halik: Za 71 Edna
Mahalle-i Sınıkçı	62/2	Ohannes veled-i Agob		Tevellüdü: 1268	Halik: Z.71
Mahalle-i Sınıkçı	75/1	Kumral bıyıklı Riyabel veled-i Agob	40		Halik: Z.71 Edna
Mahalle-i Sınıkçı	87/5	İstefan veled-i Bedros	13		Halik: Z.71 Edna
Mahalle-i Sınıkçı	94/6	Serkiz veled-i Ovanis		Tevellüd: 1271	
Mahalle-i Sınıkçı	1222/1	Kumral bıyıklı Serkiz veled-i Toros	31		Halik: Z.71 Evsat
Mahalle-i Sınıkçı	123/3	Asveder veled-i Karabet	7		Halik: Z.71
Mahalle-i Dadır	37/2	Semut veled-i Nişan	1		Halik: Z.71
Mahalle-i Dadır	42/1	Ter bıyıklı Agob veled-i karabet	21		Fevt: D.71 Edna
Mahalle-i Tavukçu	39/1	Kara bıyıklı Agob veled-i Toros	60		Ama: Halik.71 D
Mahalle-i Tavukçu	53/2	Ter bıyıklı Ohannes veled-i Karabet	18		Halik: Z.71 Edna
Mahalle-i Tavukçu	53/3	Karndaşı Serkiz	6		Halik: Z.71
Mahalle-i Tavukçu	67/2	Kumral bıyıklı tüccar Semun veled-i Agob	29		Fevt: Za.71 Ala
Mahalle-i Batman	15/1	Kumral bıyıklı Agob veled-i Evanis	49		Halik: Z.71 Evsat

Mahalle-i Batman	15/2	Irgad Karabet	24		Halik: 71 Edna
Mahalle-i Harput	6/3	kumral bezzaz Ovanis veled-i Kirkor	35		Halik: Z71 Ala
Mahalle-i Harput	11/1	Kumral bıyıklı Bezzaz Parsih veled-i Serkiz	39		Halik: Z71
Mahalle-i Harput	11/6	Oğlu Serkiz		Tevellüdü:1271	Halik: Z71
Mahalle-i Harput	15/4	Nezar veled-i Abraham		tevellüd:1271	
Mahalle-i Harput	16/4	Artin veled-i Agob		Tevellüd:171	
Mahalle-i Harput	16/5	Aleksan veled-i Artin		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Harput	17/3	Karabet veled-i Evanis		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Harput	29/1	Karabıyıklı Karabet veled-i Asveder	45		Halik :Z71 edna
Mahalle-i Harput	29/2	.. Artin	11		Halik:Z71
Mahalle-i Harput	48/1	Kır bıyıklı Kazar veled-i Marferus	70		Halik: Z71
Mahalle-i Harput	73/3	Bedros veled-i Madros	11		Halik: Z71
Mahalle-i Harput	110/1	Kır bıyıklı Evanis veled-i Acem	51		Halik :Z71
Mahalle-i Süleyman	12/1	Kumral bıyıklı Serkiz veled-i Agob	50		Halik:Z71 edna
Mahalle-i Süleyman	20/1	Kumral bıyıklı Tanil veled-i Karabet	48		Halik:Z71 edna
Mahalle-i Süleyman	30/3	Şab Artin veled-i Kazır	15		Halik :Z: 71 edna
Mahalle-i Süleyman	58/3	Artin veled-i Haparsum	10		Halik:Z71
Mahalle-i Süleyman	108/1	Kıral bıyıklı merkurboy veled-i Karabet	55		Halik: Z71 edna
Mahalle-i Süleyman	108/1	Oğlu Kirkor	6		Halik: Za 71
Mahalle-i Karabet	9/3	Ededik veled-i Atin	8		Fevt: Za 71
Mahalle-i karabet	18/1	Ak sakallı Karabet veled-i Oseb	60		Halik: Za 71 amelmend
Mahalle-i Sisliyan	13/1	Kır bıyıklı Artin veled-i Barsih	53		Halik: Za 71 edna

Mahalle-i Sisiyan	27/1	Kumral bıyıklı Karabet veled-i Tavit	43		Halik: Za 71 edna
Mahalle-i Sisiyan	29/1	Kumral bıyıklı Haçar veled-i Serkiz	25		Halik: Za 71 edna
Mahalle-i Oduncu	70/1	Kır bıyıklı Kasber veled-i Karabet	49		Halik: Za 71 edna
Mahalle-i Oduncu	124/1	Kumral bıyıklı Parsih veled-i Kirkor	25		Halik: Z71 Edna
Mahalle-i Oduncu	124/2	Karmdaşı Agob	23		Halik: Za 71 Edna
Mahalle-i Bektaş	46/3	Ter bıyıklı Agob veled-i Semis	18		Halik: Z71 edna
Mahalle-i Selaklı	4/1	Kumral bıyıklı Karabet veled-i Kirkor	60		Halik: Za 71 edna
Mahalle-i Selaklı	4/3	Oğlu Kirkor	24		Halik: Za 71 Edna
Mahalle-i Selaklı	17/4	Artin veled-i Arakil		Tevellüdü: 1271	
Mahalle-i Selaklı	23/1	Kumral bıyıklı Belagoisi veled-i Belagoisi	29		Halik: Z71 edna
Mahalle-i Selaklı	55/4	Nezzar veled-i Serkiz		Tevellüdü: 1271	
Mahalle-i Selaklı	58/4	Kirkor veled-i Serkiz		Tevellüdü: 1271	
Mahalle-i Selaklı	66/48	Kumral bıyıklı Merkarbos veled-i ...	39		Halik: Z71 Edna
Mahalle-i Selaklı	68/4	..Kirkor veled-i Kirkor	16		Halik: Z71 edna
Mahalle-i Selaklı	69/3	Şab Ağya veled-i karabet	13		Halik: 71 edna
Mahalle-i Selaklı	75/2	Kumral bıyıklı Karabet veled-i Ovannes	40		Halik: Z71 edna
Mahalle-i Selaklı	77/8	Ovannes veled-i Abraham		Tevellüdü: 1271	
Mahalle-i Selaklı	97/1	Kara bıyıklı Karabet veled-i Manik	44		Halik: Z71 edna
Mahalle-i Selaklı	97/3	Oğlu Agob	6		Halik: Za 71
Mahalle-i Selaklı	98/7	Misak veled-i Apak		Tevellüdü: 1271	
Mahalle-i Selaklı	99/3	Agob veled-i Evedik		Tevellüdü: 1271	

Mahalle-i Selahî	117/3	Agob veled-i Bogos		Tevellüdü: 1271	
Mahalle-i Selahî	150/4	Ovannes veled-i Artin	8		Halik: Z. 71
Mahalle-i Selahî	31/1	Kara bıyıklı Ağya veled-i Karabet	45		Halik: Z/71 edna
Mahalle-i Selahî	31/3	Oğlu Serkiz	12		Z. 71
Mahalle-i Köyyikan	4/1	Kumral bıyıklı Agob veled-i Tavıt	45		Halik: Z/71 edna
Mahalle-i Köyyikan	62/5	Kumral bıyıklı Toros veled-i ..	44		Halik: Z. 71 edna
Mahalle-i Köyyikan	88/1	Kumral bıyıklı Agob veled-i Kivork	44		Halik: Za 71 edna
Mahalle-i Köyyikan	115/1	Kır bıyıklı Agob veled-i kivork	40		Halik: Za 71 edna

Kuraha-i Kayseri Ehl-i İslam

Karye-i Endürlük	1/2	İbrahim bin İbrahim	4		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Endürlük	2/4	Osman bin Mustafa		Tevellüdü: 1268	
Karye-i Endürlük	4/4	Mustafa bin Mehmed		Tevellüdü: 1268	
Karye-i Endürlük	7/4	Mehmed bin Mehmed		Tevellüdü: 1271	
Karye-i Endürlük	10/3	Mehmed bin Süleyman	6		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Endürlük	11/4	Osman bin Osman		Tevellüdü: 1269	
Karye-i Endürlük	15/5	Hasan Hüseyin bin Mehmed		Tevellüdü: 1269	
Karye-i Endürlük	16/2	İbrahim bin Süleyman		Tevellüdü: 1271	
Karye-i Endürlük	17/4	Mustafa bin Mehmed		Tevellüdü: 1271	
Karye-i Endürlük	19/4	Ali bin Ali		Tevellüdü: 1269	
Karye-i Endürlük	20/4	Hasan Ali bin Mustafa		Tevellüdü: 1268	Fevt: Ağustos 71
Karye-i Esbile	20/2	Ter bıyıklı Ali bin Osman	20		Fevt: Temmuz 1271
Karye-i Gesi Mahalle-i Kuzay	58/1	Kumral bıyıklı İbrahim bin Abdullah		1234	Fevt: Temmuz 71
Karye-i Mancusun Mahalle-i Yukan	58/3	Kumral bıyıklı Ahmed bin Mahmud	35		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Taf-ı Kebir	21/1	Kumral sakallı Hzır bin Osman	45		Fevt: Ağustos 71

Karye-i Taf-ı Kebir	26/10	Kır sakallı Hasan bin Ömer	50		Fevt: Ağustos 71
Karye-i Taf-ı Kebir	45/3	Ter bıyıklı Emin bin hasan		Tevellüdü: 1224	Fevt: Ağustos 71
Karye-i Taf-ı Kebir	9/1	Ter bıyıklı Ömer bin Ömer	20		Fevt: Ağustos 71
Karye-i Mentеше	21/2	Kumral bıyıklı Mehmed bin Hüseyin		1242	Fevt: Ağustos 71
Karye-i Kara Öyük	2/1	Kır sakallı Hüseyin bin Ali	65		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Kara Öyük	14/2	Ter bıyıklı Hamza bin Hasan	18		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Kara Öyük	17/2	İbrahim bin Mehmed		Tevellüdü: 1271	
Karye-i Kara Öyük	26/1	Kır sakallı Ahmed bin Mehmed	52		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Kara Öyük	30/2	Ter bıyıklı Ali bin Ali	26		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Kara Öyük	30/3	İbrahim bin Hasan		Tevellüdü: 1271	
Karye-i Kara Öyük	31/1	Kır sakallı Mustafa bin Mehmed	50		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Kara Öyük	33/2	Şab Süleyman bin Feyzi	13		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	10/4	Kafa oğlu Hüseyin bin hüseyin	30		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	12/1	Patat oğlu Mehmed bin Ali	64		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	17/3	İbrahim bin Sbi Mehmed		Tevellüdü: 1270	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	18/1	Salih oğlu Hacı Osman	48		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	19/1	Salih oğlu Hacı Osman bin Osman	35		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	24/3	..oğlu Seyyid Mehmed bin İbrahim	28		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	25/4	Halil bin Ömer		Mevlûd: 1270	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	26/6	Mehmed bin Mustafa		Mevlûd: 1270	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	28/3	Akreb oğlu Hasan bin Kusi	20		Fevt: Temmuz 1271

Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	34/6	Mustafa bin Ahmed		Mevlûd: 1271	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	34/3	Semuz bin Ahmed		Mevlûd: 1271	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	43/4	Mehmed bin Abdullah(?)		Mevlûd: 1270	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	43/1	Çam Hasan oğlu Hasan bin Memiş	57		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	43/6	Hafidi Numan bin hasan		Mevlûd: 1269	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	52/4	Ali bin İsmail		Mevlûd: 1270	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	58/2	Mehmed bin Hasan	10		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	58/3	Karndaşı Mustafa	7		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	63/5	Ahmed bin İbrahim		Mevlûd: 1270	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	69/1	Hafiz(?) oğlu Hüseyin bin hüseyin	45		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	71/2	Ali bin Mustafa	11		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	72/1	Kartal oğlu İsmail bin Mehmed	45		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	72/2	Oğlu İsmail	17		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	73/2	Mehmed bin Sadık	9		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	73/4	Karndaşı Mehmed		Mevlûd: 1270	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	67/3	Hasan bin Hüseyin		Mevlûd: 1270	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	80/4	Hasan bin Süleyman	18		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	83/6	Ali bin Ali		Mevlûd: 1270	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	84/6	Ali bin Osman	1		Fevt: 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukan	88/1	Kel Musa oğlu Ahmed bin İsmail	55		Fevt: Temmuz 71

Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukarı	88/3	Hafidi Nuh bin Mehmed		Mevlûd:1270	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukarı	90/3	İsmail bin Hacı Mehmed	12		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukarı	92/1	Çukadar oğlu Osman bin Osman	25		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukarı	96/1	İşâ(?) oğlu İbrahim bin Mehmed	70		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukarı	111/3	Arif bin İbrahim		Mevlûd: 1269	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukarı	118/3	Derviş bin Mehmed		Mevlûd: 1270	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukarı	119/1	Çolak Hasan oğlu Ali bin Mehmed	33		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukarı	120/1	Hasan Beşe oğlu Hüseyin bin Hüseyin	29		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukarı	124/1	Köfteci oğlu Hüseyin bin Hüseyin	29		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Yukarı	81/3	Mehmed bin Mehmed	11		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	2/1	Kara sakallı Ali bin Hüseyin	50		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	2/5	Hafidi Ali bin Mehmed		Mevlûd: 1271	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	2/6	Diğeri Hüseyin bin Mehmed		Mevlûd: 1271	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	3/1	Kır sakallı Hüseyin bin Mehmed	65		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	3/8	Hafidi İbrahim bin İbrahim		Mevlûd: 1269	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	3/9	Diğeri Osman		Mevlûd: 1271	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	4/2	Hasan bin Hasan		Mevlûd: 1271	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	7/3	Hüseyin bin Hüseyin		Mevlûd: 1271	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	8/1	Ak sakallı İsa bin İsa	65		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	8/4	Hafidi Sadık bin Mustafa		Mevlûd: 1270	

Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	11/1	Kumral sakallı İsmail bin İsmail	42		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	12/3	Ter bıyıklı İsmail bin Musa	24		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	12/4	Karndaşı ...	22		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	18/1	Kara sakallı Ahmed bin Süleyman	37		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	20/1	Kumral sakallı Memiş bin Hüseyin	48		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	22/5	Ter bıyıklı İbrahim bin Ahmed	19		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	25/1	Ter bıyıklı Ömer bin Mehmed	22		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	25/2	Oğlu Ömer		Mevlûd: 1269	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	27/1	Ter bıyıklı Salih bin Salih	25		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	48/1	Köse sakallı Ahmed bin Mustafa	30		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	48/3	Karndaşı Ali	26		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	51/2	Ter bıyıklı Memiş bin Memiş	20		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	51/3	Karndaşı Mustafa	11		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	51/4	Diğeri Ali	3		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	53/1	Kumral sakallı Mehmed bin Mehmed	45		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	54/2	Mehmed bin Mehmed	8		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	58/1	Kumral sakallı Mehmed bin Mehmed	40		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	63/1	Sarı sakallı Ahmed bin Ahmed	45		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	63/3	Üveği oğlu İbrahim bin İbrahim	20		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	65/2	Numan bin Ahmed		Mevlûd: 1270	

Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	65/3	Karadağ Ahmed		Mevlûd:1271	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	66/3	Mustafa bin Mustafa		Mevlûd: 1271	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	69/1	Kır sakallı Mehmed bin Seyyid Mehmed	58		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	69/2	Oğlu Ahmed	38		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	71/3	İbrahim bin İbrahim		Mevlûd:1270	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	79/4	Ömer bin Ömer		Mevlûd: 1269	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	80/1	Ter byıklı Veli bin Mehmed	19		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	87/2	Mehmed bin Mehmed		Mevlûd:1271	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	88/4	Şükri bin Hacı Mehmed		Mevlûd:1270	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	89/5	Ahmed bin Nasuh		Mevlûd:1271	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	93/3	Kumral sakallı İzzet bin Mustafa	25		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	93/4	Ahmed bin Ali	4		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	93/6	Bekir bin İbrahim	8		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	93/11	Osman bin Ali		Mevlûd:1271	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	93/12	İbrahim bin Osman		Mevlûd:1270	
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	94/1	Kumral sakallı Halil bin Ramazan	30		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	95/2	Ter byıklı Mustafa bin Hacı İbrahim	20		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	96/1	Kır sakallı Mehmed bin Ahmed	50		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	96/5	Karadağ Halil İbrahim	40		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	96/6	Hafidi Mehmed bin Ahmed		Mevlûd:1270	

Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	108/1	Hacı Abdi oğlu Mustafa bin Mustafa	32		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	114/1	Kır sakallı Osman bin Ahmed	50		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	114/3	Oğlu Osman	9		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Hacılar Mahalle-i Aşağı	119/1	Kara sakallı Hacı Veli bin Osman	45		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Kızılviran	19/1	Kırca sakallı Ömer bin Ömer	50		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Kızılviran	33/3	Hüseyin bin Hüseyin		Mevlûd: 1271	
Karye-i Kızılviran	41/1	Ali Osman bin Ali	12		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Kızılviran	42/4	İbrahim bin İbrahim		Mevlûd: 1271	
Karye-i Kızılviran	45/3	Ter byıklı memiş bin Memiş	22		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Kızılviran	68/4	Mustafa bin Himmet		Mevlûd: 1271	
Karye-i Kızılviran	72/5	Hamza bin Ali		Mevlûd: 1271	
Karye-i Kızılviran	81/3	Ter byıklı Mahmud bin Mahmud	20		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Kızılviran	104/4	Ali bin Ali	13		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Kızılviran	104/6	Karndaşı Halil	6		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Kızılviran	90/1	Kır sakallı Ali bin Ahmed	60		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Kızılviran	114/1	Kara sakallı Süleyman bin Ahmed	48		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Kızılviran	120/1	Kırca sakallı Mehmed bin Ahmed			Fevt: Temmuz 71
Karye-i Kızılviran	123/2	Kara sakallı Mehmed Ali bin Mehmed			Fevt: Temmuz 71
Karye-i Kızılviran	147/4	Ter byıklı İsmail bin Mehmed	23		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Kızılviran	153/1	Kır sakallı Abdülcelil bin Mehmed	65		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Kızılviran	158/2	Mehmed bin Mehmed	1		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Kızılviran	173/1	Kır sakallı Ali bin Hüseyin	42		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Kızılviran	182/1	Ak sakallı Mustafa bin	65		Fevt: Temmuz 71

		Osman			
Karye-i Kızılıran	198/1	Kırca sakallı Seyyid Ahmed bin İbrahim	48		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Sürtme	3/3	Osman bin Osman		Mivlud:1271	
Karye-i Sürtme	19/1	Ak sakallı Halil bin Hüseyin	65		Fevt: Mayıs 71
Karye-i Sürtme	23/1	Hasan bin Mehmed		Mevlud; 1271	
Karye-i Sürtme	31/1	Kır sakallı Yusuf bin Ali	55		Fevt: Mayıs 71
Karye-i Çöregın der nahıye-i Köstere	2/6	Abdullah bin Hüseyin	10		Fevt: Haziran 71
Karye-i Çöregın der nahıye-i Köstere	4/4	Ahmed bin Bektaş	8		Fevt: Haziran 71
Karye-i Çöregın der nahıye-i Köstere	6/6	Hasan bin Abdulkadir		Mevlud:1271	
Karye-i Çöregın der nahıye-i Köstere	7/4	Mehmed bin Ahmed		Mevlud:1271	

Kuraha-i Kayseri Millet-i Emeni

Karye-i Gergeme	1/2	Kumral sakallı Manik veled-i Melkut	28		Halik: Z. '1; Edna
Karye-i Cüctin der nahıye-i Köstere	12/1	Ak sakallı Bedros veled-i Bogos	60		Halik: B: 71, edna
Karye-i Cüctin der nahıye-i Köstere	12/2	Oğlu ter bıyıklı Serkız	21		Halik: B:71, edna
Karye-i Cüctin der nahıye-i Köstere	17/1	Kır sakallı Avafa veled-i Evanis	53		Halik: B. 71, edna

Millet-i Rum

Karye-i Üskübi	5/3	Yorgi veled-i Yorgi		tevellud:1271	
Karye-i Üskübi	8/4	Vasil veled-i Yüri		tevellud:1271	
Karye-i Üskübi	11/3	Yivani veled-i Yuri		Tevellud:1271	
Karye-i Üskübi	16/3	Kumral bıyıklı dölger veled-i Jusan veled-i Bali	29		Halik: Z. 71, ala
Karye-i Üskübi	16/7	Yivan veled-i Yorgi		Tevellud:1271	
Karye-i Üskübi	20/4	Save veled-i Emir		Tevellud:1271	

Karye-i Üskübi	24/3	Yıvan veled-i Yorgi		Tevellüd: 1271	
Karye-i Üskübi	27/4	Yordam veled-i Mihâl		Tevellüd:1271	
Karye-i Üskübi	28/4	İntitaar(?) veled-i Yıvan		Tevellüd:1271	
Karye-i Üskübi	36/4	Bodos veled-i Simon		Tevellüd:1266	Halik: 71
Karye-i Üskübi	42/5	Kostantin veled-i İntatsin(?)		Tevellüd:1271	

Kaza-i Develü tabi-i İiva-i Kayseriyye

Mahalle-i Cami-i Kebir der kaza-i Develü	10/1	. Halil İbrahim bin Osman		Mevlüd:1271	
Mahalle-i Cami-i Kebir der kaza-i Develü	14/1	Ali bin Mehmed.. a... oğlu			Fevt:Haziran 71
Mahalle-i Cami-i Kebir der kaza-i Develü	20/2	Hiv bin Ahmed eli karaoğlu	25		Fevt: B 21 Nisan 71
Mahalle-i Cami-i Kebir der kaza-i Develü	20/3	Karındaşı Hüseyin	22		Fevt: Mayıs 71
Mahalle-i Cami-i Kebir der kaza-i Develü	30/1	Mehmed bin İbrahim şehirdioğlu	22		Fevt: Nisan 71
Mahalle-i Cami-i Kebir der kaza-i Develü	43/1	İsmail bin Bekir karabekir oğlu	62		Fevt: 21 Haziran 71
Mahalle-i Cami-i Kebir der kaza-i Develü	43/5	Hafid(?) Abdullah bin Hüseyin		Mevlüd:1271	
Mahalle-i Cami-i Kebir der kaza-i Develü	44/5	Mustafa bin Mustafa		Mevlüd:1271	
Mahalle-i Cami-i Kebir der kaza-i Develü	46/7	Hafid Abdülkerim bin Yusuf		Mevlüd: 1271	
Mahalle-i Cami-i Kebir der kaza-i Develü	46/8	Karındaşı Sadık		1272	
Mahalle-i Cami-i Kebir der kaza-i Develü	51/2	Ömer Osman bin Mustafa Kelinkör oğlu	22		Fevt: 25 Mayıs 71
Mahalle-i Cami-i Kebir der kaza-i Develü	56/1	İbrahim bin Ahmed Murad oğlu	17		Fevt: 27 Nisan 71
Mahalle-i Cami-i Kebir der kaza-i Develü	85/1	Ömer bin Ömer Kayserlioğlu	36		Fevt: Mart 71
Mahalle-i Cami-i Kebir der kaza-i Develü	96/1	Seyyid Mehmed bin Halil			
Mahalle-i Cami-i Kebir der kaza-i Develü	96/2	Osman bin Ahmed Ahmed oğlu	26		Fevt: 11 Mayıs 71

Mahalle-i Cami-i Kebir der kaza-i Develü	98/2	Osman bin Ahmed oğlu	23		Fevt: 11 Mayıs 71
Mahalle-i Cami-i Kebir der kaza-i Develü	99/2	Hasan bin Ali Küçük Alioğlu	22		11 Haziran 71
Mahalle-i Cami-i Kebir der kaza-i Develü	105/1	Hasan bin İsmail Kömüdoğlu	55		Fevt: 21 Mart 71
Mahalle-i Cami-i Kebir der kaza-i Develü	116/1	Mükremin bin Mehmed	24		Fevt: 21 Nisan 71
Mahalle-i Cami-i Kebir der kaza-i Develü	123/4	Ahmed bin Mehmed	13		Mart 71
Mahalle-i Yedek der kaza-i Develü	2/3	Hafid Abdullah bin Mehmed Dede efendi zade		Mevlüt:1271	
Mahalle-i Yedek der kaza-i Develü	20/1	Mustafa bin Ali Kuş Ali oğlu	54		Fevt: 13 Mart 71
Mahalle-i Yedek der kaza-i Develü	24/7	Hafid Abdullah bin Hüseyin Himmet oğlu		Mevlüt:1271	
Mahalle-i Yedek der kaza-i Develü	43/3	Süleyman bin İbrahim Uzun oğlu	15		Fevt: 21 Nisan 71
Mahalle-i Yedek der kaza-i Develü	49/4	Derviş Süleyman bin Yusuf	20		Fevt: Haziran 71
Mahalle-i Yedek der kaza-i Develü	50/1	Ali bin hali Talimoğlu	55		Fevt: Haziran 71
Mahalle-i Yedek der kaza-i Develü	55/1	Hasan bin Ali müezzin oğlu	62		Fevt: 23 Temmuz 71
Mahalle-i Yedek der kaza-i Develü	93/3	Hafid Ahmed bin ..		Mevlüt:1271	
Mahalle-i Güney der kaza-i Develü	1/4	Mustafa bin Mahmud		Mevlüt:1271	
Mahalle-i Güney der kaza-i Develü	11/3	Ahmed bin Mustafa		Mevlüt:1271	
Mahalle-i Güney der kaza-i Develü	18/5	İsmail bin Ali		Mevlüt:1271	
Mahalle-i Güney der kaza-i Develü	21/5	Abdulkadir bin Ali		Mevlüt:1271	
Mahalle-i Güney der kaza-i Develü	24/1	Hamza bin Süleyman Selli Ali oğlu	72		Fevt: Temmuz 71
Mahalle-i Güney der kaza-i Develü	32/2	Mehmed bin İsmail	17		Fevt: 71
Mahalle-i Güney der kaza-i Develü	37/1	Mehmed bin Hacı İbrahim Hoca oğlu	38		Fevt: 11 Mart 71

Mahalle-i Güney der kaza-i Develü	38/3	Süleyman bin Hasan Çulhaoğlu	22		23 Nisan 71
Mahalle-i Güney der kaza-i Develü	39/2	Yusuf bin Halil Makbuloğlu	25		Fevt: Nisan 71
Mahalle-i Güney der kaza-i Develü	45/2	Hasan bin Hüseyin	22		Fevt: Mart 71
Mahalle-i Güney der kaza-i Develü	49/2	Ömer bin Musli		Mevlüd:1271	
Mahalle-i Güney der kaza-i Develü	52/2	Mustafa bin Mahmud Kebablioğlu	21		Fevt: 23 Temmuz 71
Mahalle-i Güney der kaza-i Develü	60/4	Ahmed bin Abdurahim Baltacıoğ		1268	Fevt: 12 Mart 71
Mahalle-i Güney der kaza-i Develü	63/1	Abdurahman bin Mehmed Abdurahim oğlu	15		Fevt: 12 Mart 71
Mahalle-i Güney der kaza-i Develü	70/1	Yusuf bin Akça Cevlanoğlu	30		Fevt: 17 Temmuz 71
Mahalle-i Güney der kaza-i Develü	75/8	Halil bin Osman Haliloğlu		1268	Fevt:27 Temmuz 71
Mahalle-i Güney der kaza-i Develü	82/3	Hasan bin İbrahim	12		Fevt: 25 Mart 71
Mahalle-i Güney der kaza-i Develü	121/3	Ahmed bin Müteveffa Ahmed Humanoğlu		Mevlüd:1271	
Mahalle-i Güney der kaza-i Develü	132/1	Mehmed bin Hasan Bağçeci oğlu	52		Fevt: 29 Mart 71
Mahalle-i Güney der kaza-i Develü	140/3	Halil bin Ahmed		Mevlüd:1271	
Mahalle-i Güney der kaza-i Develü	141/3	Abdülkerim bin Ahmed		Mevlüd:1271	
Mahalle-i Güney der kaza-i Develü	144/8	Hafid Ömer bin Ömer		Mevlüd:1271	
Mahalle-i Güney der kaza-i Develü	155/1	Mehmed bin Osman Tomureukoğlu	69		Fevt: 29 Nisan 71
Mahalle-i Kopçullu kaza-i Develü	1/7	Saadettin bin hacı Mehmed		1271	
Mahalle-i Kopçullu kaza-i Develü	12/4	Hafidi Mehmed bin İbrahim		Mevlüd: 1271	
Mahalle-i Kopçullu kaza-i Develü	14/3	Mahmud bin İsham efendi		Mevlüd: 1271	
Mahalle-i Kopçullu kaza-i Develü	68/2	Mehmed bin mehmed Kulbakhioğlu	26		Fevt: 3 Mart 71

Everek tabi-i Develü Mahalle-i Cami-i Kebir der karye-i mezbur	9/7	Mevlüt bin Hasan		Mevlüt:1271	
Everek tabi-i Develü Mahalle-i Cami-i Kebir der karye-i mezbur	14/1	Mustafa bin Mustafa Çobanoğlu	65		Fevt: 25 Haziran 71
Everek tabi-i Develü Mahalle-i Cami-i Kebir der karye-i mezbur	41/1	Bekir bin Ömer Koca Ömeroğlu	25		Fevt: 23 Nisan 71
Everek tabi-i Develü Mahalle-i Cami-i Kebir der karye-i mezbur	42/7	Bekir bin Bekir		Mevlüt: 1271	
Everek tabi-i Develü Mahalle-i Cami-i Kebir der karye-i mezbur	45/3	Mehmed bin Ali		Mevlüt:1271	
Everek tabi-i Develü Mahalle-i Cami-i Kebir der karye-i mezbur	63/1	Ahmed bin Mehmed	42		Fevt: 24 Nisan 71
Everek tabi-i Develü Mahalle-i Cami-i Kebir der karye-i mezbur	64/2	İsmail bin Mehmed	23		Fevt:12 Mart 71
Everek tabi-i Develü Mahalle-i Cami-i Kebir der karye-i mezbur	74/2	Halil bin Ali Kadkaoğlu	24		Fevt:21 Haziran 71
Everek tabi-i Develü Mahalle-i Cami-i Kebir der karye-i mezbur	74/	Kandıraş Osman	20		Fevt:71
Everek tabi-i Develü Mahalle-i Cami-i Kebir der karye-i mezbur	77/3	İbrahim bin Abdullah Katarcıoğlu	22		Fevt: 11 Temmuz 71
Everek tabi-i Develü Mahalle-i Cami-i Kebir der karye-i mezbur	89/4	İsmail bin Osman		Mevlüt:1271	
Everek tabi-i Develü Mahalle-i Cami-i Kebir der karye-i mezbur	90/2	Seyyid Ahmed bin Ahmed Abdullahoğlu	26		Fevt:13 Nisan 71
Everek tabi-i Develü Mahalle-i Cami-i Kebir der karye-i mezbur	90/3	Biraderi Ahmed	25		Fevt:21 Haziran 71
Everek tabi-i Develü Mahalle-i Cami-i Kebir der karye-i mezbur	91/3	Mehmed bin Halil .. oğlu		Mevlüt:1271	
Everek tabi-i Develü Mahalle-i Cami-i Kebir der karye-i mezbur	93/2	Abdullah bin Ali Efendi		Mevlüt:1271	

Everek tabi-i Develü Mahalle-i Cami-i Kebir der karye-i mezbur	95/1	Ali bin İbrahim	44		Fevt: Nisan 71
Everek tabi-i Develü Mahalle-i Cami-i Kebir der karye-i mezbur	99/2	Ahmed bin Mustafa	24		Fevt:21 Nisan 71
Everek tabi-i Develü Mahalle-i Cami-i Kebir der karye-i mezbur	102/1	İsmail bin Hasan Sipahioglu	60		Fevt: 13 Temmuz 71
Everek tabi-i Develü Mahalle-i Cami-i Kebir der karye-i mezbur	102/3	Hafidi İbrahim bin İsmail		1271	
Mahalle-i Meteris der karye-i mezbur	34/1	Ömer bin Mustafa Şişlioglu	55		Fevt: 13 Haziran 71
Mahalle-i Meteris der karye-i mezbur	39/1	Hacı Hafil bin Mehmedcezveci oğlu	58		Fevt: 3 Mart 71
Mahalle-i Meteris der karye-i mezbur	168/1	Hasan bin İsmail	59		Fevt: 13 Mart 71
Mahalle-i Feneseli tabi-i Develü	5/9	Hüseyin bin Salahaddin		Mevlüt:1271	
Mahalle-i Feneseli tabi-i Develü	10/6	Hafid Abdullah bin İbrahim		Mevlüt: 1271	
Mahalle-i Feneseli tabi-i Develü	11/6	Mustafa bin Mehmed Ali		Mevlüt:1271	
Mahalle-i Feneseli tabi-i Develü	13/3	Mehmed Ali bin halil		Mevlüt:1271	
Mahalle-i Feneseli tabi-i Develü	17/1	Ali bin Osman Keburoğlu	60		Fevt: 23 Mart 71
Mahalle-i Feneseli tabi-i Develü	19	Hasan bin İsmail	18		Fevt: 71
Mahalle-i Feneseli tabi-i Develü	20/4	Mustafa bin Ömer Araboğlu		Mevlüt:1271	
Mahalle-i Feneseli tabi-i Develü	32/1	Hasan bin hüseyin farishaoglu	55		Fevt: 3 Mayıs 71
Mahalle-i Feneseli tabi-i Develü	36/3	İbrahim bin Ömer dede Ömer oğlu	29		Fevt: 23 Mayıs 71
Mahalle-i Feneseli tabi-i Develü	37/5	Hafid İsmail bin İsmail		Mevlüt: 1271	
Mahalle-i Feneseli tabi-i Develü	42/2	İbiş bin Hüseyin Köse Osman oğlu	14		Fevt: 23 Nisan 71
Mahalle-i Feneseli tabi-i Develü	46/4	Hasan bin Mehmed		Mevlüt:1271	

Mahalle-i Feneseli tabi-i Develü	502	Mehmed bin Mehmed		Mevlûd: 1271	
Mahalle-i Feneseli tabi-i Develü	54/6	Hafid Numan bin Mehmed		Mevlûd:1271	
Mahalle-i Feneseli tabi-i Develü	83/2	Osman bin Mehmed	11		Fevt: 21 Haziran 71
Mahalle-i Feneseli tabi-i Develü	85/2	Ali bin ...	28		Fevt: 71
Mahalle-i Feneseli tabi-i Develü	85	Oğlu Halil		Mevlûd:1271	
Mahalle-i Feneseli tabi-i Develü	86/9	Hafid bin Mükremin Osman		Mevlûd:1271	
Mahalle-i Feneseli tabi-i Develü	89/11	Diğeri Yakub bin Hasan		Mevlûd.1271	
Karye-i İli Pınartabi-i kaza-i Develü	1/1	Ali bin Ali köse oğlu	58		Fevt: 11 Mart 71
Karye-i İli Pınartabi-i kaza-i Develü	3/5	Hafid Halil bin İbrahim Mustafa oğlu		Mevlûd:1271	
Karye-i İli Pınartabi-i kaza-i Develü	6/1	Mehmed bin İbrahim Kethüdaoğlu	60		Fevt: 13 Haziran 71
Karye-i Sanca tabi-i Develü	2/3	İsmail bin Hasan Kar Bakkal oğlu		Mevlûd:1271	
Karye-i Sanca tabi-i Develü	6/1	Bekir bin Hüseyin Bağcıoğlu	60		Fevt: 17 Mart 71
Karye-i Sanca tabi-i Develü	8/4	Mustafa bin Halil Mürseloğlu		Mevlûd:1271	
Karye-i Sanca tabi-i Develü	9/6	Süleyman bin Emin		Mevlûd: 1271	
Karye-i Sanca tabi-i Develü	15/6	Hafid Abdullah bin Mehmed Kocaman oğlu		Mevlûd: 1268	
Karye-i Sanca tabi-i Develü	18/1	Ahmed bin Halil	32		Fevt: 23 Nisan 71
Karye-i Sanca tabi-i Develü	23/3	Hafid Dumuş bin Mustafa		Mevlûd: 1271	
Karye-i Sanca tabi-i Develü	24/3	Abdunahman bin Mehmed Tozluoğlu		Mevlûd: 1266	Fevt: 17 Temmuz 71
Karye-i Sanca tabi-i Develü	24/4	Kandıraşı Ali		Mevlûd: 1271	
Karye-i Sanca tabi-i Develü	25/4	Mustafa bin Ali Sofuoğlu	2		Fevt: 21 Temmuz 71

Karye-i Sanca tabi-i Develtü	28/4	Ömer bin Dumuş Kürdoğlu	1		Fevt: 21 Mart 71
Karye-i Sanca tabi-i Develtü	32/1	Süleyman bin Mustafa Kel yakuboğlu	37		Fevt: 19 Mart 71
Karye-i Sanca tabi-i Develtü	37/4	Hafid Hüseyin bin Hamza		Mevlüd: 1271	
Karye-i Senderemeke Tabi-i Develtü	7/3	Hüseyin bin Veys Kel Seyyid oğlu		Mevlüd: 1271	
Karye-i Senderemeke Tabi-i Develtü	16/3	Hafid Hamza bin Hüseyin		Mevlüd: 1271	
Karye-i Senderemeke Tabi-i Develtü	48/1	Bekir bin Yusuf . . oğlu	32		Fevt: 21 Mart 71
Karye-i Senderemeke Tabi-i Develtü	48/6	Oğlu Mehmed		Mevlüd: 1271	
Karye-i Senderemeke Tabi-i Develtü	56/3	Ali bin Ömer Kel Seyyid oğlu		Mevlüd: 1271	
Karye-i Soysallı tabi-i Develtü	2/5	Hafid İbrahim bin Hasan		Mevlüd: 1271	
Karye-i Soysallı tabi-i Develtü	13/5	Mehmed bin Hüseyin		Mevlüd: 1271	
Karye-i Soysallı tabi-i Develtü	19/3	İbrahim bin İbrahim Köse Hacı oğlu	1		Fevt: 21 Mart 71
Karye-i Soysallı tabi-i Develtü	19/4	Emmisi Mehmed	25		Fevt: 23 Nisan 71
Karye-i Soysallı tabi-i Develtü	28/3	Musa bin Osman		1268	Fevt: 27 Temmuz 71
Karye-i Soysallı tabi-i Develtü	29/3	Ali bin Veli		Mevlüd: 1271	
Karye-i Soysallı tabi-i Develtü	38/4	Yeğeni Ahmed bin Ömer		1268	Fevt: 71
Karye-i Soysallı tabi-i Develtü	39/3	Veli bin Mehmed Hamze Beşe oğlu	25		Fevt: 18 Haziran 71
Karye-i Soysallı tabi-i Develtü	45/5	Hafid Abdullah bin Hüseyin		1268	Fevt: 15 Temmuz 71
Karye-i Soysallı tabi-i Develtü	48/1	Cafer bin Cafer Köse Hacı oğlu	50		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Soysallı tabi-i Develtü	50/1	Mehmed bin Mehmed . . oğlu	25		Fevt: 25 Haziran 71
Karye-i Soysallı tabi-i Develtü	56/1	Enbiya bin Hasan Enbiya oğlu	34		Fevt: 23 Mart 71

Karye-i Soysallı tabi-i Develtü	562	..Es-Seyyid Mehmed	25		Fevt:11 Nisan 71
Karye-i Soysallı tabi-i Develtü	57/1	Mehmed bin Ali	26		Fevt:9 Temmuz 71
Karye-i Gazi tabi-i kaza-i Develtü	2/1	Süleyman bin Bekir İmam kızı oğlu	60		Fevt: 7 Mart 71
Karye-i Gazi tabi-i kaza-i Develtü	2/1	Oğlu Ali Osman	29		Fevt: 3 Haziran 71
Karye-i Gazi tabi-i kaza-i Develtü	2/6	Hafid Ahmed bin Cafer		Mevlûd:1271	
Karye-i Gazi tabi-i kaza-i Develtü	4/1	Ahmed bin Ali Veli .. oğlu	24		Fevt:11 Nisan 71
Karye-i Gazi tabi-i kaza-i Develtü	3/1	Enrullah Mahmud Beğzade oğlu	44		Fevt Nisan 71
Karye-i Gazi tabi-i kaza-i Develtü	7/3	Abdullah bin mustafa Tanacı oğlu		Mevlûd:1271	
Karye-i Gazi tabi-i kaza-i Develtü	16/5	Hafid Mükremin bin Abdulkadir		Mevlûd: 1271	
Karye-i Gazi tabi-i kaza-i Develtü	25/1	Osman bin Mehmed Erbuoğlu	60		Fevt:17 Mart 71
Karye-i Gazi tabi-i kaza-i Develtü	28/4	Abdullah bin Osman		Mevlûd:1271	
Karye-i Gazi tabi-i kaza-i Develtü	32/2	Dumuş Ali bin ..	1		Fevt:1 Temmuz 71
Karye-i Gazi tabi-i kaza-i Develtü	34/2	Abdulkerim bin Hasan Kurt oğlu	23		Fevt: 27 Temmuz 71
Karye-i Gazi tabi-i kaza-i Develtü	36/1	Hüseyin bin Osman Arab Gazi oğlu	25		Fevt:11 Haziran 71
Karye-i Gazi tabi-i kaza-i Develtü	38/1	Ermin bin Ömer ..	38		Fevt:17 Temmuz 71
Karye-i Gazi tabi-i kaza-i Develtü	38/2	Oğlu Ömer		Mevlûd:1271	
Karye-i Gazi tabi-i kaza-i Develtü	43/3	Ömer bin Mustafa		Mevlûd:1271	
Karye-i Gazi tabi-i kaza-i Develtü	48/5	Hafid Ali bin Mehmed		Mevlûd:1271	
Karye-i Gazi tabi-i kaza-i Develtü	50/7	Hafid İsmail bin Mustafa		Mevlûd:1271	
Karye-i Gazi tabi-i kaza-i Develtü	52/3	Mustafa bin Osman		Mevlûd:1271	

Karye-i Gazi tabi-i kaza-i Develü	54/2	Süleyman bin Halil	10		Fevt:17 Nisan 71
Karye-i Gazi tabi-i kaza-i Develü	54/.	Karındaşı Abdullah		Mevlüt:1271	
Karye-i Öksüd tabi-i kaza-i Develü	3/1	Hüseyin bin Mehmed çoban oğlu	58		Fevt:11 Mart 71
Karye-i Öksüd tabi-i kaza-i Develü	4/2	Dumuş Ali bin Abdunahman Memiş oğlu		1266	Fevt:13 Haziran 71
Karye-i Öksüd tabi-i kaza-i Develü	4/3	Karındaşı Duran		Mevlüt:1271	
Karye-i Öksüd tabi-i kaza-i Develü	8/4	Hafid Hasan bin ...		Mevlüt:1271	
Karye-i Öksüd tabi-i kaza-i Develü	9/1	Hüseyin bin Süleyman Ali Fakı oğlu	70		Fevt: 17 Nisan 71
Karye-i Öksüd tabi-i kaza-i Develü	17/4	Mehmed bin Süleyman		Mevlüt:1271	
Karye-i Öksüd tabi-i kaza-i Develü	23/5	İbrahim bin Halid		Mevlüt:1271	
Karye-i Öksüd tabi-i kaza-i Develü	25/6	Hafid Mehmed bin Hüseyin Hacı Hüseyin oğlu		1266	Fevt: Mart 1271
Karye-i Öksüd tabi-i kaza-i Develü	29/3	Mehmed bin Abdaltalib Kürdoğlu	11		Fevt:17 Haziran 71
Karye-i Öksüd tabi-i kaza-i Develü	35/5	Salih bin Mustafa		Mevlüt:1271	
Karye-i Öksüd tabi-i kaza-i Develü	38/3	Osman bin Osman		Mevlüt:1271	
Karye-i Öksüd tabi-i kaza-i Develü	43/5	Hafid Yusuf bin Ali		Mevlüt:1271	
Karye-i Öksüd tabi-i kaza-i Develü	46/1	Mustafa bin Mehmed İdris oğlu	22		Fevt: 25 Temmuz 71
Karye-i Öksüd tabi-i kaza-i Develü	46/3	Oğlu Mahmud		Mevlüt:1271	
Karye-i Öksüd tabi-i kaza-i Develü	50/3	İshak bin Ahmed Bektaşoğlu		Mevlüt:1271	
Karye-i Öksüd tabi-i kaza-i Develü	54/5	Mehmed bin Mustafa		Mevlüt:1271	
Karye-i Öksüd tabi-i kaza-i Develü	57/2	Dumuş Ali bin İbrahim Frenkioğlu			
Karye-i Tombak tabi-i	20/4	Mehmed bin Ömer		Mevlüt:1271	

Develü					
Karye-i Tombak tabi-i Develü	24/4	Mevlüd bin Bekir		Mevlüd:1271	
Karye-i Tombak tabi-i Develü	35/1	Osman bin Memiş Karaoğlu	44		Fevt: 11 nisan 71
Karye-i Tombak tabi-i Develü	35/6	Hafid İbrahim bin Mehmed		Mevlüd:1271	
Karye-i Tombak tabi-i Develü	46/1	Ali Mehmed bin Abdullah Musa beşe oğlu	25		Fevt:18 Haziran 71
Karye-i Tombak tabi-i Develü	40/3	Ömer bin Mehmed Baan Ali oğlu		Mevlüd:1268	Fevt: Mart 71
Karye-i Tombak tabi-i Develü	40/4	Kandıra Rüstem		Mevlüd:1271	
Karye-i Tombak tabi-i Develü	41/3	Süleyman bin Ahmed		Mevlüd:1271	
Karye-i İvazhacılı tabi-i Develü	2/6	Bekir bin Mustafa		Mevlüd:1271	
Karye-i İvazhacılı tabi-i Develü	7/2	Ali bin Seyyid Hüseyin Kethüda oğlu	20		Fevt: 14 Mart 71
Karye-i İvazhacılı tabi-i Develü	19/10	Hafid Memiş bin Bekir		Mevlüd:1271	
Karye-i İvazhacılı tabi-i Develü	20/7	Hafid Ali bin Hüseyin		Mevlüd:1271	
Karye-i İvazhacılı tabi-i Develü	21/1	Ali bin Ali San Mehmedli oğlu	50		Fevt: 17 haziran 71
Karye-i İvazhacılı tabi-i Develü	26/3	Osman bin Himmet		Mevlüd:1271	
Karye-i İvazhacılı tabi-i Develü	43/1	Osman bin Mehmed Beğolu	45		Fevt:11 Mart 71
Karye-i İncesu tabi-i Kaza-i Develü	1/4	Mustafa bin Ahmed Efendi		Mevlüd:1271	
Karye-i İncesu tabi-i Kaza-i Develü	11/6	Ali bin Hüseyin Avan oğlu	13		Fevt:17 Temmuz 71
Karye-i Epçe tabi-i kaza-i Develü	1/8	Ali Mehmed bin Mehmed		Mevlüd:1271	
Karye-i Epçe tabi-i kaza-i Develü	2/6	Süleyman bin Mükremin Abdulkadiroğlu	19		Fevt: 9 Mart 71
Karye-i Epçe tabi-i kaza-i Develü	6/3	Mustafa bin halil Mehdioglu	18	1269	Fevt: 27 Mart 71

Karye-i Epçe tabi-i kaza-i Develtü	66				
------------------------------------	----	--	--	--	--

Karye-i Evrek tabi-i Kaza-i Develtü millet-i Emeniyân

Mahalle-i Su der karye-i Mezbur	2/5	Agob veled-i Parsih		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Su der karye-i Mezbur	3/8	Agob veled-i Avenis Kazı oğlu		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Su der karye-i Mezbur	5/3	Melkon veled-i Vartok		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Su der karye-i Mezbur	7/1	torunu Parsih veled-i Madok		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Su der karye-i Mezbur	9/1	Asver veled-i Serkiz Siredane oğlu	49		Halik: 21 Mart 71
Mahalle-i Su der karye-i Mezbur	12/8	Babil veled-i Agob		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Su der karye-i Mezbur	19/2	Kirkor veled-i Aleksan Zuhaloğlu	12		Halik: 17 Haziran 71
Mahalle-i Su der karye-i Mezbur	20/4	Karabet veled-i Toros		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Su der karye-i Mezbur	24/3	Bedros veled-i Emice		Tevellüd: 2171	
Mahalle-i Su der karye-i Mezbur	27/4	Emice veled-i Asodor		Tevellüd: 1271	
Mahalle-i Su der karye-i Mezbur	33/3	Karabet veled-i Varkuma	11		Halik: 11 Mayıs 71
Mahalle-i Su der karye-i Mezbur	34/6	Ovannes veled-i Ovannes		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Su der karye-i Mezbur	36/6	Kirkor veled-i karabet		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Su der karye-i Mezbur	37/5	Sehak veled-i Anderyas		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Su der karye-i Mezbur	44/5	Torunu Serkiz veled-i Karabet		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Su der karye-i Mezbur	47/3	Torunu Karabet veled-i Ohannes		Tevellüd: 1271	
Mahalle-i Su der karye-i Mezbur	51/6	Torunu Serkiz veled-i Artin		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Su der karye-i Mezbur	52/2	Artin veled-i Serkiz		Tevellüd:1271	

Mahalle-i Su der karye-i Mezbur	61/2	Troho veled-i Ağya Tüfenkçioğlu	35		Halik:27 Mart 71
Mahalle-i Su der karye-i Mezbur	67/8	Artin veled-i Karabet Hannes oğlu		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Su der karye-i Mezbur	69/5	Haçir veled-i karabet		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Su der karye-i Mezbur	70/8	Torunu Zerik veled-i Ohannes		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Su der karye-i Mezbur	71/1	Artin veled-i David Çomaklı oğlu	46		Halik:19 nisan 71
Mahalle-i Su der karye-i Mezbur	72/5	Tırtan veled-i Bafos		Tevellüd: 1271	
Mahalle-i Su der karye-i Mezbur	83/2	Agob veled-i Asodur kazmacı oğlu		Tevellüd: 1271	
Mahalle-i Su der karye-i Mezbur	86/6	Torunu Agob veled-i Artin		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Su der karye-i Mezbur	87/4	Menbus veled-i agob İskenderoğlu		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Kilise der karye-i mezbur	1/1	Angel veled-i Angel	59		Halik: Mart 71
Mahalle-i Kilise der karye-i mezbur	13/9	Torunu Avadik veled-i Mikail		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Kilise der karye-i mezbur	24/4	Torunu Agob veled-i Avakim		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Kilise der karye-i mezbur	26/5	Torunu Manok veled-i Avadik		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Kilise der karye-i mezbur	32/3	Karabet veled-i Ohan Kiş oğlu		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Kilise der karye-i mezbur	36/7	Karabet veled-i serkiz		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Kilise der karye-i mezbur	37/5	Torunu Toros veled-i Karabet		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Kilise der karye-i mezbur	45/1	Kasbar veled-i Abraham ...	32		
Mahalle-i Kilise der karye-i mezbur	58/3	Ohannes veled-i Serkiz		Tevellüd: 1271	
Mahalle-i Kilise der karye-i mezbur	60/8	Sirebi veled-i Karabet		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Kilise der karye-i mezbur	68/3	Artice veled-i Ohan		Tevellüd:1271	

Mahalle-i KİLİSE der karye-i mezbur	71/1	Parsih veled-i Hacadar			Halik: 18 Mart 71
Mahalle-i KİLİSE der karye-i mezbur	79/4	Avadik veled-i Serkiz		Tevellüd:1271	
Mahalle-i KİLİSE der karye-i mezbur	85/1	Asador veled-i Agob. oğlu	37		Halik: 17 Haziran 71
Mahalle-i KİLİSE der karye-i mezbur	90/6	Tarucak veled-i Makok Ohannes oğlu		Tevellüd:1271	
Mahalle-i KİLİSE der karye-i mezbur	101/1	Karib veled-i Ment Kaz yoran oğlu	29	Halik:13 Mayıs 71	
Mahalle-i KİLİSE der karye-i mezbur	105/5	Agob veled-i Avanis Çalikkazer oğlu		Tevellüd: 1271	
Mahalle-i Tekuşa der karye-i mezbur	5/3	Oseb veled-i Hodbek Kürkçüoğlu	27		
Mahalle-i Tekuşa der karye-i mezbur	8/9	Asveder veled-i Karabet		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Tekuşa der karye-i mezbur	9/7	Torunu Hecid veled-i Karabet		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Tekuşa der karye-i mezbur	11/5	Dede veled-i Avadik		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Tekuşa der karye-i mezbur	14/6	Torunu Bedros veled-i Serkiz		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Tekuşa der karye-i mezbur	17/5	Nişan veled-i Karabet		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Tekuşa der karye-i mezbur	21/7	Torunu Parsih veled-i Haçador		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Tekuşa der karye-i mezbur	27/1	Assvador veled-i Karabet Acem oğlu	33		Halik:27 temmuz 71
Mahalle-i Tekuşa der karye-i mezbur	30/5	Torunu Kirkor veled-i Toros		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Tekuşa der karye-i mezbur	32/4	Avadik veled-i toros		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Tekuşa der karye-i mezbur	35/4	Artin veled-i Karabet		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Tekuşa der karye-i mezbur	37/1	Anderyas veled-i Bogasar	60		Halik:25 Nisan 71
Mahalle-i Tekuşa der karye-i mezbur	42/3	Karabet veled-i Ohan Masruf oğlu	8		Halik:23 Nisan 71
Mahalle-i Tekuşa der karye-i mezbur	51/7	Torunu Karabet veled-i Serkiz		Tevellüd:1271	

Mahalle-i Tekuşa der karye-i mezbur	65/1	Karabet veled-i Baytar Baytaroğlu	52		Halik: Temmuz 71
Mahalle-i Tekuşa der karye-i mezbur	68/5	Torunu Karabet veled-i Bedros		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Tekuşa der karye-i mezbur	73/5	Torunu Sirubi veled-i Varton		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Tekuşa der karye-i mezbur	75/5	Artin veled-i Bogos		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Tekuşa der karye-i mezbur	75/6	Yeğeni Ana veled-i Karabet		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Tekuşa der karye-i mezbur	83/1	Karabet veled-i Kırkor Kulaksızoğlu	44		Halik: 11 Mart 71
Mahalle-i Tekuşa der karye-i mezbur	85/4	Torunu Ağya veled-i Serkiz		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Tekuşa der karye-i mezbur	95/1	Ohan veled-i Şahin	37		Halik:17 Haziran 71

Karye-i Fenese tabi-i Develü millet-i Emeniyan

Mahalle-i Yukan der karye-i mezbur	2/5	Kabril veled-i Kırkor Mambariz oğlu		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Yukan der karye-i mezbur	12/4	Torunu Artin oğlu Tirtak		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Yukan der karye-i mezbur	18/1	Karabet veled-i Serkiz Ürgüboğlu	58		Halik: 11 Haziran 71
Mahalle-i Yukan der karye-i mezbur	23/1	Mıgırdıç veled-i Ohan .. oğlu	57		Halik:13 Mayıs 71
Mahalle-i Yukan der karye-i mezbur	39/1	Karabet veled-i Sehak İreki oğlu	31		Halik: 23 Nisan 71
Mahalle-i Yukan der karye-i mezbur	40/5	Torunu Haçador veled-i Kırkor		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Yukan der karye-i mezbur	47/7	Torunu agob veled-i Kabril		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Yukan der karye-i mezbur	54/7	Bogos veled-i Filos		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Yukan der karye-i mezbur	57/7	Torunu Bedros veled-i Karabet		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Yukan der karye-i mezbur	59/1	David veled-i Toros Basdımacı oğlu	84		Halik: 25 Mayıs 71
Mahalle-i Yukan der karye-i mezbur	59/3	Torunu Avakim veled-i Avadik	16		Halik: 21 Mart 71

Mahalle-i Yukan der karye-i mezbur	88/2	Damadı orta boylu ter bıyıklı Kivork veled-i Karabet	20		Tahrirde yazılmamış olmağla kayıt: Edna
Mahalle-i Yukan der karye-i mezbur	89/2	Karabet veled-i David Kambaniz oğlu		Tevellüd.1271	
Mahalle-i Yukan der karye-i mezbur	103/1	Kirkor veled-i Ohan Anderik oğlu	50		Halik:13 Haziran 71
Mahalle-i Yukan der karye-i mezbur	106/8	Torunu Nazar veled-i Karabet		Tevellüd.1271	
Mahalle-i Yukan der karye-i mezbur	108/3	Yeğeni Ferer veled-i Kirkor		Tevellüd.1271	
Mahalle-i Yukan der karye-i mezbur	112/3	Matik veled-i Mesali ...	11		Halik:27 Temmuz 71
Mahalle-i Yukan der karye-i mezbur	123/1	Kumral bıyıklı Eğerci Serkiz veled-i Kabartertaş damadı	35		Tahrirde yazılmamış olmağla
Mahalle-i Yukan der karye-i mezbur	123/2	Oğlu Murat	7		Bu dahi
Mahalle-i Aşağı der karye-i Fenese tabi-i Develü	6/12	Torunu Avadik veled-i Artin		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Aşağı der karye-i Fenese tabi-i Develü	8/2	Simon veled-i Artice Kulakoğlu	35		Halik:11 Mart 71
Mahalle-i Aşağı der karye-i Fenese tabi-i Develü	23/8	Yeğeni Kazar veled-i Serkiz Taş mütevelloğlu		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Aşağı der karye-i Fenese tabi-i Develü	31/4	Torunu .. veled-i Kirkor		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Aşağı der karye-i Fenese tabi-i Develü	42/5	Torunu Haçarsun veled-i Kirkor		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Aşağı der karye-i Fenese tabi-i Develü	42/6	Diğeri Serkiz veled-i Agob		Tevellüd:1271	
Mahalle-i Aşağı der karye-i Fenese tabi-i Develü	46/1	Simon veled-i Avanis tabtuk oğlu	47		Halik: 17 Nisan 71
Mahalle-i Aşağı der karye-i Fenese tabi-i Develü	57/2	Mıgırđıç veled-i Artin Yağlı oğlu	6		Halik: 23 Nisan 71
Mahalle-i Aşağı der karye-i Fenese tabi-i Develü	73/4	Serkiz veled-i karaset Tabtuk oğlu		Tevellüd. 1271	

Develü					
Mahalle-i Aşağı der karye-i Fenese tabi-i Develü	77/1	Kırkor veled-i Takur .. oğlu	39		Halik: Haziran 71
Mahalle-i Aşağı der karye-i Fenese tabi-i Develü	117/1	Orta boylu ak sakallı ihtiyar Bağdasar veled-i Haçir demidci damadı	65		Amelmend: Tahirde yazılmamış olmağa
Mahalle-i Aşağı der karye-i Fenese tabi-i Develü	117/2	Oğlu kumral bıyıklı eskici Parsih	20		Bu dahi: Evsat
Mahalle-i Aşağı der karye-i Fenese tabi-i Develü	117/3	Diğeri şab-ı emred Agob	14		Bu dahi: Edna
Mahalle-i Aşağı der karye-i Fenese tabi-i Develü	117/4	Diğeri Haçer	8		Bu dahi
Karye-i Karacaviran tabi-i Develü	1/5	Torunu Mikayil veled-i ...		Tevellüd. 1271	
Karye-i Karacaviran tabi-i Develü	2/4	Karabet veled-i matos		Tevellüd. 1271	
Karye-i Karacaviran tabi-i Develü	6/8	Torunu Karabet veled-i Esteban		Tevellüd. 1271	
Karye-i Karacaviran tabi-i Develü	7/3	Kazar veled-i manik		Tevellüd. 1271	
Karye-i Karacaviran tabi-i Develü	9/5	Toros veled-i Kırkor		Tevellüd. 1271	
Karye-i Karacaviran tabi-i Develü	13/8	Ohan veled-i Artin tomaran oğlu	1		Halik: 21 mart 71
Karye-i Karacaviran tabi-i Develü	15/13	Torunu Oseb veled-i Bogos		Tevellüd. 1271	
Karye-i Karacaviran tabi-i Develü	16/4	Karabet veled-i Agob Karaköylü oğlu		Tevellüd. 1271	
Karye-i Çomaklı tabi-i Develü	1/13	Torunu Rebabil veled-i karabet		Tevellüd:1271	
Karye-i Çomaklı tabi-i Develü	2/3	Mikail veled-i Mıgırdıç Mihail oğlu		Tevellüd:1271	
Karye-i Çomaklı tabi-i Develü	18/6	Torunu Nişan veled-i kivork		Tevellüd:1271	
Karye-i Çomaklı tabi-i Develü	27/1	.. veled-i agob kezir oğlu	59		Halik: 17 Haziran 71
Karye-i Çomaklı tabi-i Develü	27/3	Torunu agob veled-i Karabet		Tevellüd:1271	

Karye-i Çomaklı tabi-i Develü	28/4	Torunu Bali veled-i karabet		Tevellüd:1271	
Karye-i Çomaklı tabi-i Develü	29/10	Torunu Nigabet veled-i ağya		Tevellüd:1271	
Karye-i Çomaklı tabi-i Develü	37/3	Torunu .. veled-i karabet		Tevellüd:1271	
Karye-i Çomaklı tabi-i Develü	39/8	Torunu Davud veled-i serkiz		Tevellüd:1271	
Karye-i Çomaklı tabi-i Develü	41/6	Kirkor veled-i Ovanis .. oğlu		Tevellüd:1271	
Karye-i Çomaklı tabi-i Develü	45/15	Yeğeni Milkes veled-i Kazar		Tevellüd:1271	
Karye-i Çomaklı tabi-i Develü	46/5	Agob veled-i Karabet		Tevellüd:1271	
Karye-i Çomaklı tabi-i Develü	49/6	Torunu Agob veled-i Kirkor		Tevellüd:1271	
Karye-i Çomaklı tabi-i Develü	58/9	Yeğeni Kivork veled-i Deve ikizler		Tevellüd:1271	
Karye-i Çomaklı tabi-i Develü	61/8	Torunu Toros veled-i Haçarsun		Tevellüd:1271	
Karye-i Çomaklı tabi-i Develü	61/9	Oğlu Maduros veled-i Melkon		Tevellüd:1271	
Karye-i Çomaklı tabi-i Develü	66/4	Kalos veled-i Toros Çolakoğlu		1266	Halik: 17 Mart 71
Karye-i Çomaklı tabi-i Develü	67/9	Bersum veled-i Haçarsun Kayabaliğ oğlu		1267	Halik: 19 Ağustos 71
Karye-i Çomaklı tabi-i Develü	67/10	Kivork veled-i Toros		1268	Halik: 19 Temmuz 71
Karye-i Çomaklı tabi-i Develü	67/11	Kanndaşı Serkiz veled-i Toros		Tevellüd:1271	
Karye-i Çomaklı tabi-i Develü	68/8	Torunu ... veled-i karabet		Tevellüd:1271	
Karye-i Çomaklı tabi-i Develü	68/9	Diğeri Agob veledi-Kirekos		Tevellüd:1271	

Karye-i Aykösten tabi-i kaza-i Develü Millet-i Rumiyan

Karye-i Aykösten	4/1	İnşekat veled-i Beranis veled-i Ağa. oğlu	67		Halik: 22 Temmuz 71
Karye-i Aykösten	4/4	Torunu Kostan veled-i		Tevellüd:1271	

		...			
Karye-i Aykösten	17/1	İlyâ veled-i Efsam Efsam oğlu	46		Halik: 11 Mayıs 71
Karye-i Aykösten	17/2	Oğlu Yıvan	14		Halik: 13 Mart 71
Karye-i Aykösten	19/1	Harelem veled-i Andon Andasoğlu	43		Halik: 13 Haziran 71
Karye-i Aykösten	29/2	İstaveri veled-i Aleksi çolak oğlu	37		Halik: 11 Nisan 71
Karye-i Aykösten	38/4	Torunu Todori veled-i Yıvan		Tevellüd: 1271	
Karye-i Aykösten	41/1	Ananiyle veled-i Harzem veled-i Ağaçlı oğlu	44		Halik: Haziran 71
Karye-i Aykösten	52/6	Yıvan veled-i Mostani Yıldroğlu		Tevellüd: 1271	
Karye-i Aykösten	64/3	Bire Hamuz veled-i Bi. oğlu	30		Halik: Temmuz 71
Karye-i Aykösten	65/1	İstavere veled-i İsayi İsayi oğlu	45		Halik: 17 Nisan 71
Karye-i Aykösten	67/3	Üveği kanndaşı Yıvan veled-i todori karabetoğlu	11		Halik: 27 Mart 71
Karye-i Aykösten	82/3	Harelem veled-i Zekerya Yaldır oğlu		Tevellüd: 1271	
Karye-i Aykösten	83/1	İftad veled-i Save kara kafiroğlu	26		Halik: 21 Mart 71
Karye-i Aykösten	93/4	Vacil veled-i İlyâ Afşarköylü oğlu		Tevellüd: 1271	
Karye-i Koca Viran	1/7	Orasam veled-i Kastonu		Tevellüd: 1271	
Karye-i Koca Viran	1/8	Legondi veled-i Beraş		Tevellüd: 1271	
Karye-i Koca Viran	2/2	Torunu Miled veled-i Berakeş		Tevellüd: 1271	
Karye-i Koca Viran	3/4	Kostatoni veled-i yıvan. oğlu	17		Halik: 11 Haziran 71
Karye-i Koca Viran	3/9	Torunu dimid veled-i Kireki		Tevellüd: 1271	
Karye-i Koca Viran	3/10	Diğeri Beraş veled-i Andon		Tevellüd: 1271	
Karye-i Koca Viran	3/11	Diğeri İvestol veled-i Kostani		Tevellüd: 1271	

Karye-i Koca Viran	4/1	İstasi veled-i Tom Mihail oğlu	65		Halik: 19 Mart 71
Karye-i Koca Viran	4/7	Tonunu Erniya veled-i Mihail		Tevellüd:1271	
Karye-i Koca Viran	4/	Diğeri Biretahoz veled-i Tom		Tevellüd:1271	
Karye-i Koca Viran	4/9	Diğertorunu Simon veled-i Vasil		Tevellüd:1271	
Karye-i Koca Viran	5/1	Harelem veled-i kamender Mehender oğlu	45		Halik: 11 Temmuz 71
Karye-i Koca Viran	5/5	Oğlu Legur		Tevellüd:1271	
Karye-i Koca Viran	8/5	Yordam veled-i Beraşki Mihail oğlu	1		Halik: 11 Temmuz 71
Karye-i Koca Viran	8/	Diğeri Nikola	2		Halik: 17 Nisan 71
Karye-i Koca Viran	8/7	Diğeri . veled-i Yarar		Tevellüd:1271	
Karye-i Koca Viran	8/8	Diğeri Nikola veled-i Kezyanos		Tevellüd:1271	
Karye-i Koca Viran	9/10	Andon veled-i İlya		Tevellüd:1271	
Karye-i Koca Viran	9/11	Vasil veled-i Save		Tevellüd:1271	
Karye-i Koca Viran	10/3	Yordan veled-i Lazeri		Tevellüd:1271	
Karye-i Koca Viran	12/3	Kalender veled-i Antos Kazuroğlu		Tevellüd:1271	
MÜHÜRLER					

Kaza-i Zamantı üabi-i liva-i Kayseriyye

Karye-i Güllü viran	19/5	Süleyman bin Ali		Mevlüd:1271	
Karye-i Güllü viran	25/5	Ahmed bin Mükremin		Mevlüd:1271	
Karye-i Güllü viran	27/7	Salahaddin bin Mustafa		Mevlüd:1271	
Karye-i Güllü viran	39/9	Süleyman bin Mehmed		Mevlüd:1271	
Karye-i Güllü viran	46/3	Abdullah bin Ali	12		Fevt: 1 Temmuz 71
Karye-i Güllü viran	46/5	Abdullah bin Ali		Mevlüd:1271	
Karye-i Alaybeğli	2/5	Abdullah bin Ömer		Mevlüd:1271	
Karye-i Alaybeğli	3/3	Süleyman bin Hasan		Mevlüd:1271	
Karye-i Alaybeğli	6/6	Mustafa bin Abdulkadir		Mevlüd:1271	

Karye-i Alaybeğli	14/3	Mustafa bin Mehmed		Mevlûd:1271	
Karye-i Alaybeğli	17/5	Hasan bin Osman		Mevlûd:1271	
Karye-i Alaybeğli	23/3	Yusuf bin Ali		Mevlûd:1271	
Karye-i Alaybeğli	26/3	Kumral bıyıklı zabita Dal mehmed bin Dumuş	1227		Halik: Ağustos 71
Karye-i Şiraz	8/6	Numan bin Mustafa		Mevlûd:1271	
Karye-i Şiraz	14/6	Ali bin Salih		Tevellûd:1271	Fevt: 71
Karye-i Şiraz	22/1	Kır sakallı çiftçi Mehmed bin Bekir	1208		Fevt: Ağustos 71
Karye-i Persenk	1/4	Mehmed bin Osman		Mevlûd:1271	
Karye-i Persenk	7/6	Osman bin Mükremin		Mevlûd:1271	
Karye-i Persenk	8/7	Hanefi bin İbiş		Mevlûd:1271	
Karye-i Karadayı	4/2	Ömer bin Osman		Mevlûd:1271	
Karye-i Karadayı	8/4	Bekir bin Osman		Mevlûd:1271	
Karye-i Karadayı	36/4	Mehmed bin Mükremin		Mevlûd:1271	
Karye-i Kozağaz	2/1	Kumral sakallı sınıkçı Mustafa bin İbrahim	1210		Fevt: Temmuz 71
Karye-i Kozağaz	6/1	Ak sakallı sınıkçı Osman bin İbiş	1204		Fevt: Ağustos 71
Karye-i Gölete	4/1	Kır sakallı sınıkçı Süleymanın bin Mehmed	1206		Fevt:1206
Karye-i samağır	14/1	Kır sakallı sınıkçı Mehmed bin İsmail	1212		Fevt: Ağustos 71

Karye-i Eğrek der kaza-i zamantı Millet-i Ermeni

Karye-i Eğrek	1/3	Şab Ohannes veled-i Arekis		1252	Halik: Z. 71 Edna
Karye-i Eğrek	1/8	Serkiz veled-i Ohannes		Tevellûd.1271	
Karye-i Eğrek	1/9	Karındaşı Ohannes		Tevellûd.1271	
Karye-i Eğrek	32/5	Şab Ohannes	1252		Halik: Z.71 Edna
Karye-i Eğrek	33/9	Ohannes veled-i Kiregos		Tevellûd.1271	
Karye-i Eğrek	42/1	Ak sakallı Semut veled-i Karabet			Halik:Z. 71 Edna

Karye-i Eğrek	529	Kirkor veled-i Artin		Tevellüd.1271	
Karye-i Eğrek	53/5	Manik veled-i Miğirdiç		Tevellüd.1271	
Karye-i Eğrek	57/1	Kır sakallı çiftçi Serkiz veled-i Şehak			Halik: Z71
Karye-i Eğrek	57/6	Karabet veled-i Kazar		Tevellüd.1271	
Karye-i Eğrek	76/3	Karabet veled-i Artin		Tevellüd.1271	
Karye-i Eğrek	77/5	Oğlu Manik		1253	Halik: Z71
Karye-i Eğrek	81/5	Agob veled-i Kirkor		Tevellüd.1271	
Karye-i Eğrek	81/6	Kirkor veled-i Onan		Tevellüd.1271	
Karye-i Eğrek	94/5	Serkiz veled-i Ohan		Tevellüd.1271	
Karye-i Eğrek	97/4	Kumral bıyıklı Ergan Karabet veled			Halik:Z71
Karye-i Eğrek	98/2	San bıyıklı çiftçi Kazar			Halik: Z71
Karye-i Eğrek	105/3	Arakil veled-i Ohannes		Tevellüd:1271	
Karye-i Eğrek	106/3	Şab-ı emred Kirkor			Halik:z.71 Edna
Karye-i Eğrek	107/2	Şab ...			Halik: 71 Z

Elviye-i sairede icra buyrulduğu mistillü Kayseri Sancağı nüfus zukun bu kaleme defterinin dört mah da bir defa takdimi irade ve nizamı iktizasından olduğundan işbu defter-i mezkur yetmiş bir senesi Mayıs ıbtidasından Ağustosuna değin bu kaleme-i lazmesi memurları marifeti ve nezaret-i acizanelerimiz ile nizamına tatbiken bi't-tesviye maliye-i celile-i ceride kalem-i alisine takdim olunmak üzere takdim-i hak-pay-ı vala-yı müşiraneleri kılınmış olmağla ol bâbda ve her halde emr u ferman hazret-i veliyü'l-emindir.

Journal of Universal History Studies

Eski Mezopotamya Ticaret Yolları¹

Ancient Mesopotamian Trade Routes

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 01.09.2020/22.09.2020

pp. 84-98

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 3/(Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) • October • 2020 •

Hasan Ali Şahin

Erciyes University, Professor Doctor, Department of History, Kayseri, Turkey

Email: hasahin@erciyes.edu.tr

Orcid Number: 0000-0001-7391-7598

Cite: Şahin, H . (2020). Eski Mezopotamya Ticaret Yolları . Journal of Universal History Studies , 3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) , 84-98 . DOI: 10.38000/juhis.789051

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor. (Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

Öz

Güney Mezopotamya’da yaşayan Sumerlerin erken tarihlerde komşu ülkelerle ticarete geçmelerinin sebebi yaşadıkları coğrafyada toprak dışında bir malzemenin olmayışından kaynaklıdır. Sumerler resmi binaları tuğladan, özel evleri ise kerpiçten yaparlardı. Gerek tapınakları süslemek için gerekse silah hammaddesi olarak kalay, bakır, değerli taşlar, altın, gümüş vb. şeyleri komşu ülkelerden tedarik etme yolunu seçtiler. Bu maksatla kara yolundan Elam ülkesine, Anadolu ve Suriye limanlarına, Körfezden su yolu ile Dilmun (Bahreyn), Magan (Umman) ve Meluhha (İndus, günümüz Pakistan)a ulaşarak buralardan bahsettiğimiz değerli madenleri taşıdılar. Böylelikle Sumerler’den itibaren bu bölgenin ticari ilişkileri komşu ülkelerle devam etti. Sumerlerin, Akadların, Asurluların, Babillilerin hammadde ihtiyaçları bazen ticari ilişkilerle bazen de yapılan askeri seferler sonucu yağma ve haraç yoluyla sağlandı diyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Sümerler, Ticaret yolları, Anadolu, Susa, Bahreyn, Umman

Abstract

The reason why the Sumerians living in Southern Mesopotamia started to trade with neighboring countries in the early years is due to the lack of any material other than the land in the geography they live in. Sumerians used to build official buildings from brick and private houses from adobe. Tin, copper, precious stones, gold, silver, etc. are used both to decorate temples and as weapon raw materials. They chose to procure things from neighboring countries. For this purpose, they reached Elam country, Anatolian and Syrian ports from the land route, Dilmun (Bahrain), Magan (Oman) and Meluhha (Indus, present day Pakistan) by water from the Gulf and carried the precious mines we mentioned here. Thus, the commercial relations of this region continued with neighboring countries since the Sumerians. We can say that it was obtained sometimes through trade relations and sometimes through pillage and extortion as a result of military expeditions. We can say that the raw material needs of the Sumerians, Akkads, Assyrians and Babylonians were met sometimes through trade relations and sometimes through pillage and tribute as a result of military expeditions.

Keywords: Sumerians, Trade routes, Anatolia, Susa, Bahrain, Oman

Giriş

Fetihler, askeri seferler ve baskınlar ganimet olarak gerekli malzemeleri elde etmek için kullanılırdı. Özellikle, M.Ö. üçüncü binyılın son yüzyıllarında güçlü Mezopotamya imparatorlukları bazı komşuları bastırıp geçici olarak kontrol etmeyi başardı. Bu devletler vasallardan haraç olarak veya hayati bölgelerde daha kalıcı bir askeri veya ticari varlık oluşturarak mal akışını güvence altına almaya çalıştılar. İran'ın güneybatısındaki Susa, M.Ö. 3. binyılın son yüzyıllarında sık sık Mezopotamya krallarının egemenliği altındaydı. Eski Akad İmparatorluğu, Cezire'nin kuzeyinde, güney Anadolu'yu izleyebileceği Nagar (Tell Brak) kalesini inşa etti. Ancak Yeni Asur İmparatorluğu'nun yükselişinden önce, M.Ö. ilk binyılda, bu alanların çoğu nadiren zapt edildi. Mezopotamya tarihinin çoğunda kesinlikle bu katkının odak noktası olan M.Ö. ikinci binyılın ilk yüzyıllarında ticaretin tercih edilen, en verimli ve muhtemelen en ucuz malzemeleri elde etmenin en kolay yolu olduğu anlamına geliyordu. Bölgelerarası değişim şeklinde, eşek kervanları ve tekneleri ile yurt dışına ulaşan girişimciler, tercihen koloni, pazar kasabaları ve Basra Körfezi'ndeki Bahreyn, güneybatı İran'daki Susa gibi ticaret limanlarına veya çeşitli bölgelerden tüccarların bulunduğu Yukarı Fırat'ta Emar ve Karkamış şehirlerine ulaşıyordu. Ticaretin önemi, özellikle Yukarı Fırat bölgesinden ve Basra Körfezi bölgesinden gelen yabancıların Mezopotamya şehirlerine ve rıhtımlarına alıcı ve satıcı olarak kabul edildiği anlamına geliyordu (K.R. Veenhof 2010, s. 42).

Eski Asur Şehri bir yandan Güney Mezopotamya'dan gelen ve kuzeye doğru uzanan, diğer yandan doğudan gelen ve Akdeniz'e ulaşan yollar üzerinde bulunmaktaydı. Bu yüzden M.Ö. II. bin yılbaşlarında bir yandan Anadolu, öte yandan İran, güneyde Babil ve batıda Suriye ile ticari ilişkiler geliştirilerek, Asur Şehri her türlü malın alınıp satıldığı bir açık pazar haline gelmişti.

Anadolu-Mezopotamya ilişkilerine ışık tutan ilk belgeler, şar-tamhari metinleri adı verilen Akadca vesikalardır. Bu belgelere göre, Akad Kralı Sargon (M.Ö. 2334-2279) Anadolu'ya sefer yapmıştır. Bunun nedeni, Anadolu'da Puruşanda şehrinde oturan Akadlı tüccarların yerliler tarafından taciz edilmesi sonucu Sargon'dan yardım istemeleridir. Bu olayın anlatıldığı belgeler Mısır'daki Tell el-Amarna arşivinde bulunmuş olup, bunun bir kopyası da Boğazköy'de ortaya çıkmıştır. Boğazköy nüshası Hititçe yazılmış olup, M.Ö. 14. yüzyıla aittir. Sargon'un batı seferini anlatan bir belge de, Kültepe'de 1958 kazı mevsiminde ortaya çıkmıştır. Bu belgede(Günbattu 1998, s. 261-279), Hattum, Kaniş, Hutura, Kilarie, Hahhum, Luluwa gibi Anadolu şehirlerinden bahsedilmektedir.

Sargon'dan sonra torunu Naram-Sin (M.Ö. 2254-2218) Anadolu'ya bir sefer düzenlemiştir. Naram-Sin'in savaştığı krallar arasında Kaniş kralı Zıpani, Kursaura kralı Tişkenpi, Hatti kralı Pampa, Turki kralı İlü-nail sayılmaktadır.

Anadolu-Mezopotamya ilişkilerine ışık tutan bir diğer belge ise, Lagaş Beyi Gudea'nın (M.Ö. 2144-2114) yazdırmış olduğu silindir kitabesidir. Sumerlerin son kez tarih sahnesinde göründükleri dönem olan III. Ur Devri'nde Lagaş şehrinin beyi olan Gudea'nın Tanrı Ningirsu adına bir tapınak yaptırdığı ve bu tapınağı süslemek için, Magan ve Meluhha'dan kereste, Amanos dağlarından güzel kokulu sedir ağacı, Hahhum'dan ise, altın tozu getirttiği anlatılmaktadır(Tosun-Yalvaç, 1976, Gudea Statüsü B, s. 34-35). Böylece, Anadolu-Mezopotamya arasındaki ilişkilerin M.Ö. 2400'lerde Akad Devleti zamanında başlayıp, bu devletin yıkılmasından sonra, III. Ur Devri'nde de devam ettiği ve Koloni Devri'ne gelindiğinde ise, daha sistemli ve daha kapsamlı bir ticari ilişkiye girişildiği görülmektedir.

Son dönemlerde Türkmenistan'ın kuzey-doğusundan kuzey'de Afganistan'dan güneyde Arab-Fars körfezine kadar bölgelerdeki erken medeniyetlerin gelişimi ve orijini ile ilgili önceki görüşler değişti. 1960 ve 1970'lerde M.Ö. 4. ve 3. binyıl sitelerinde İran'da (Godin-Tepe Tal İblis Tali Malyan, Tepe Yahya, Şahdan ve Şehri-sohta) beklenmedik ölçüde zengin teknolojik ve felsefi şehir merkezlerini açığa çıkardı.

Türkmenistan'ın güneyindeki Altın-tepe ve Namazgahtepe'de yapılan kazılar Orta Asya kültürlerinin Mezopotamya ve İndus kompleks toplumlarının ortak geleceğini açıklar. Namazgah medeniyeti Türkmenistan için öncül medeniyet olarak bilinacak, radyo-karbon tarihleri Orta Asya'da şehirleşmenin Sumer-İndus ve İran'la aynı çizgide bağımsız ve farklı olarak geliştiğini göstermiştir. Kuzey Afganistan'daki Baktria'nın güneyindeki mezar soygunlarının sonuçları sürpriz olmadı. Türkmenistan ile Margiana (Merv vahası üzerine kurulmuş tarihi bir bölgedir) yakın ilişkileri gösterdi. 3. binyıl sonu ile 2. binyıl başlarına tarihlenen özellikle madencilik ile taş oymacılığı konusunda benzerliği görüldü(T.F. Potts, 1993, s. 379-402).

İran ve Turan şehir kültürünün gelişiminin radikal bir şekilde yeniden takdir edilmesiyle yükselmiştir. Yakınoğu'nun doğusu denilen bölge çok önemli bir kıvrılma özelliği, geniş ticaret ve diğer kültür merkezleri olup, bunlar Türkmenistan, Baktria, İndus, İran ve Arap körfezi arasındadır. Proto-Elamca tabletler ve diğer bürokratik kayıtlar M.Ö. 3. binyıla ait Susa'da bulunmuş olup, Sistan'a kadar işaretlendi. Sumer kültürünün doğu sınırını uzattı veya Proto-Harappa dünyasının kısıyına kadar direkt ilişkileri gösterdi. M.Ö. 3. binyıl ortası ve sonunda madencilik taş işçiliği gliptik, trans-Elamit ve Baktria stili eserlerin geniş bir şekilde Baktria'dan Belucistan ve Susa'ya kadar ulaştığı görülmüştür. Buradaki işçiliğin uzun süre farz edildiği gibi yerel üretim olmadığı bilakis, 1000 km kuzey-doğu ekseninde değişim ağının yayıldığını gösterir.

Büyük İndus vadisiyle Mezopotamya arasındaki ilişkiler bu zamanda İran ticaret yollarının çöküşüyle başladı. Sumer tabletlerinde Dilmun diye anılan yer ki, burası Güney Mezopotamya'ya ulaşan doğu deniz ticaretinin bir antreposu olarak belirtilir. Belgelerde Magan ve Meluhha aynı şekilde Marhasi (Güney İranda Kirman) Sargon ve haleflerine ait olan Akadca belgelerde geçer. Sargon'un bahsettiği gibi, Meluhha gemileri Agade kentinde demirlemiş ise, bunlar muhtemelen Meluhha yapımı eşyaların ticaretiyle ilgili değildi. Bunlar önce Magan'da bekliyor veya Dilmun'da yüklerini indiriyordu. Bunlar aracı limanlardı. Meluhhalılar eşyalarını hammaddeler, bakır, diorit, ahşap ve statit gibi maddeleri getirip burada satıyorlar sonra bunlar Mezopotamya'ya taşıyorlardı. Tabii ki, Sumerler ya da Akadların bunun karşılığında ne verdikleri açıklanmıyor. Geleneksel olarak bilim adamları, Mezopotamyalıların kumaş ve yağ gibi görünmez ihraç maddeleriyle madenler, taşlar ve ahşapları Körfez ya da Güney Asya'dan değiştirdiklerine inanmışlardır. Lagaş'tan Sargon öncesi belgelerde Mezopotamya hububatı aromalar, yün ve gümüşün Dilmun'dan bakır ve kalayla değiştirildiğini görmekteyiz. Mezopotamya'da ve Dilmun'da gümüş madeni bulunmaz ancak Harappa sitelerinde bulunurdu. Akad Devri öncesinde kalayın Dilmun'dan gelmesi iddiası oldukça şaşırtıcıdır, zira kalay/bronz İran'da çok bilinmez, aynı zamanda Körfezde ve İndus vadisinde ancak Sargon döneminden sonra bilinir. Kalay, bu görünmez ihracatın farklı bir formudur. Bu "görünmez ihracat" tahıl, tekstil, yağ Mezopotamya ile Dilmun ticaretinde ve hatta Magan'ın batı kıyılarıyla olan ticarete makuldür. Fakat büyük tahıl ve tekstil gemilerinin olması zordur. Meluhhalıların Aşağı İndus vadisinden geçmeleri zordur. Mezopotamya gemilerinin/botlarının Magan ve belki de İndus vadisinde 3. binyıl sonlarında ulaşmalarının araştırılması gerektiği belirtildi. Ancak Meluhha deniz tüccarlarının Mezopotamya'dan Dilmuna veya Magana bakır, diorit, statit gibi bozulabilir eşyaları taşıyabiliyorsa İndus vadisine geri getirebilirdi. Ayrıca, bozulmayan Mezopotamya eşyalarının Güney Asya'da olabileceği

açıklanır. Mezopotamya ile Meluhha arasındaki ticaretin halen spekülâtif olacağından daha çok araştırılması gerekir. Ancak şu an daha çok kültürel ve sosyo-ekonomik olarak Körfez ticaretinin önemi görülür (Christopher P. Thornton 2013, s. 602).

Bu dönemde İran'ın batı yarısı Susa dahil olmak üzere Şimaşki Hanedanı tarafından ve yaklaşık M.Ö. 1900'den itibaren Sikkalmah hanedanı tarafından yönetildi. Bu hanedanın ekonomik alanı, yukarı ülkelerin yani Zağros dağlarının ve Kura ırmağı vadisinin kontrolü, Anşan civarındaki (Tell-ı Malyan) ve Susa'daki tarım işletmeleri üzerine kurulmuştur. Daha sonraki döneme ait az bilgi olmasına rağmen, M.Ö. 18. yüzyılın ilk on yıllarında Susa kalay bulunan bir yer olmuştur (Dercksen, 2004, s. 27).

Susa'nın doğu sınırına ilişkin en eski yazının kanıtı yüz yıl önce Fransa'nın Susa'da yaptığı kazılardan geldi. Susiyana, Sumer kültürünü 4. bin yıl boyunca genişletmiştir. (Geç Uruk/Susa II). Bu dönemde güney Mezopotamya'da tam ölçekli şehircilik yükselmişti. Yönetim aygıtları özellikle çağdaş Urukla karşılaştırılır. Benzer organizasyonel kanıtların paylaşıldığını gösteren kil taşıyıcılar, tarım toplumunu resmeden işaretler, bullalar, kil mühürler, kavanozlar ve numaralı tabletler, işaretler otoriteyi tanıtmak için kullanılan tipik silindirik mühür baskılarıdır (Potts, 1993, s. 384).

M.Ö. 1950-1850 yıllarını kapsayan İsin-Larsa Devri'nde, Mari'de Yahdun-Lim kral olarak bulunuyordu. Bu devirde Mari Krallığı'nın hâkimiyet sahası Hana ve Terqa şehirlerine kadar ulaşıyordu. Orta Fırat bölgesinde yer alan Mari şehrinin Babil üzerinden gelerek Akdeniz'e giden ticaret yolu üzerinde önemli bir işlevi bulunduğu gibi, Mari'den itibaren Habur Vadisini takip ederek giden yol Qattunan'a ulaştığında mallar ırmağın doğu kıyısına taşınırdı. Habur'un doğusundan giden yol Şubat-Enlil'e ve Habur üçgenindeki diğer şehirlere ulaşırdı, batıya doğru giden kolun ise, Eski Asur yolu ile birleştiği anlaşılır. Mari'den itibaren kuzey-batı istikametinde ilerleyen yoldan Emar'a (Meskene) ulaşıp, oradan Halep'e ve Halep'ten Qatna yolu ile Hazor üzerinden Gazze'ye varılırdı. Buradan Mısır'a giden bir yol bulunurdu (Hesse, 2006, s. 12-13). Böylece, Mari Mezopotamya ve Suriye'den güney-kuzey ve doğu-batı istikametinde giden yolların önemli bir uğrak yeri olmuştur.

Eşnunna Daduša'nın son yılı, Hammurabi'nin 13. yılına tarihlenen ve Larsa'da bulunan bir senet, kalay almak üzere Susa'ya bir yolculuktan bahseder (TCL 10, 125). Mari kralı Zimrîlim ile Susa kralı arasında kısa bir uzlaşma döneminde Mari'ye kalay sağlanmıştı. Özbekistan'da çıkarılan kalay madeni, Sikkalmah Hanedanı tarafından kontrol edilen bu yoldan ulaşıyordu. Bu yol Mezopotamya'dan önce Susa'ya direkt olarak varıyordu. Ancak, Susa'dan gelen tüccarların yolu, Mezopotamya'ya ulaşmasıyla birlikte merkezi modern Bağdat yakınlarında olan Eşnunna Devletinin topraklarından geçiyordu. Bu devletin tarihi hakkındaki detaylar halen karanlıktır. III. Ur Devleti'nden bağımsızlığını elde etmesinden sonra Eşnunna Devleti 15 yıl bağımsız olmuştur. Subarlar tarafından fethedildiğinde, müstevliler İsin kralı İşbi-Erri'nin yardımıyla kovulmuşlardır. Elamla olan ilişkiler yoğun görünmektedir. Bilalama'nın kızı Mekubi M.Ö. 1970'te Şimaşki kralı Tan-Ruhuratir ile evlenmiştir. Fakat Bilalama'nın kısa hakimiyetinden sonra Eşnunna tekrar işgale uğramıştır. M.Ö. 20. yüzyılın ilk yarısında Eski Asur kralı İlišuma Bilalama ile çağdaştır. Ancak, Eşnunna, İlišuma'nın özgürlük verdiği Akadlılar arasında geçmez. Bu liste her halde Asur için önemine binaen seçilmiş olup, Awal, Kismar ve Dêr'in içinde bulunduğu yerlerdir. Dêr Şehri, Susa ve Mezopotamya arasındaki yol üzerindedir (Dercksen, 2004, s. 27).

Eşnunna M.Ö. 1920'den itibaren yaklaşık olarak 1860'ta İpiq-Adad II'nin idaresinin başlarına kadar gücünü yitirmektedir. Bu dönem Kaniş kârumunun II. tabakasından gelen belgelerin kapsadığı ve

Anadolu-Asur ilişkilerinin devam ettiği, Asur kralları Şarru-kēn, Puzur-Aššur II, Naram-Suen ve Erişum II dönemidir. Eşnunna herhangi bir siyasi gücün yokluğundan istifade etmiş olmalıdır. Asurla olan kalay ticaretinin kronolojik gelişimi konusunda bilgi olmasa da Eşnunna'nın bu çağdaki önemi Asur tarafından kalay ithalatında anlamlı olmasıdır. Susa'dan Asur'a giden yol Dēr ve Awal üzerinden geçerek buradan dağ eteğindeki yoldan Asur'a ulaşmaktaydı(Dercksen, 2004, s. 27).

Merkezi körfez bölgesi Geç Uruk devrinde Mezopotamya ile ilişkileri yeniledi. Kısmen arkeolojik kanıtlar ve kısmen de Uruk tabletlerinden, 3. binyılın 2. yarısında Bahreyn ve Suudi Arabistan bölgesinin doğusundaki Dilmunla ilgili metinlerde bakır ön plana çıkmaktadır. Bu yüzden Umman bakırı merkezi körfezi geçerek ya da Dilmun-Umman yarımadasını da kullanarak güneyindeki bölgelere kadar geniş bir coğrafyaya ulaşmanın edebi ve ekonomik belgelerdeki kanıtları bulunur. Birincisi *enku.dilmun*, *Dilmun.enku*, vergi yada kira toplamayla ilgili bir memurdur. Dilmun vergi toplayıcısı olarak görevlendirilmiştir. Bu adam Körfezden ticari ilişkilerle ilgili taşıdığı eşyaların bir kısmını toplayan kişidir. Edebi metinlerde metaller, tunç, Dilmun baltası gibi objelerden bahsedilir. Ekonomik belgelerde Dilmun'dan bakır, tekstil söz konusudur. Bir balya Dilmun kumaşı ya da tereyağı gibi. NUN.E. DİLMUN, 30 adet Dilmun eşyasından bahsedilir(Robert Carter 2013 s. 589).

Kalayın Asur'a taşınmasında takip edilen yol konusunda bilgi veren tabletlerden hareketle, Asur'un güneyinden gelen yol için māt šapiltum "Aşağı Ülke" ifadesinin geçtiği belirtilmiştir(Dercksen 2004, s. 28). Şallim-ahum tarafından ortağı Pūšu-kēn ve oğlu Dān-Aššur'a gönderilen iki belgede geçer. AKT 3, 73: "Tüccara ait olan 33 mana gümüş için Kusia buraya taşıdı. Şehrin hükmüne göre gümüşün 1/3'ü kalay satın almak üzere yoktur. Aşağı ülkeden kervanın gelmesi üzerine ben eşyaların ticaretini satın alacağım ve Kusia onu sana taşıyacak" deniliyor. AKT 3, 74: "Tüccara ait olan gümüşü Kusia buraya taşıdı, Aşağı Ülke'nin kervanı alıkondu. Burada kalay ticareti olmuyor. Eğer Aşağı Ülke'nin kervanı buraya ulaşırsa şehrin verdiği hükme göre kalay ve kumaşlar satın alacağım".

Diğer bir belgede şunları okuyoruz: "Onlar çıkmayı reddettiler, biz sana yazıyoruz. Ela buraya ulaştığı andan itibaren kalay satın alacağız. Kalay sarılmıştır. Üç sargı kalay için satın alınmıştır. Dān-Aššur için bana yazdığına göre Aşağı Ülke'de satın alındı. Bana yazdığına göre kalay satın alacağım ve eğer Dān-Aššur engellerse tüm kalayı nakledeceğim. Seyyahlarla gönderebilirim"(KTS 1, 41, A).

Māt-šapiltum'in coğrafi anlamı için bir yorum yapılarak, Aşağı Ülke'nin her hangi bir yer adıyla eşitlenmesine müsaade etmeyeceği, bir kervanın şehir ya da ülkeden isim alması yaygındır ve orada toplanan kervan için isimlendirilir(Dercksen 2004, s. 28). AKT 3, 66 ile karşılaştırıldığında, kervan Hahhum'dan Kaniş'e giderken "harranim ša hahhim", Hahhum kervanı diye anılırdı.

Eski Asurca'da māt šapiltum'un karşılığı olmasa da, mātum šapiltum Mari tabletlerinde üç yerde geçer. Burada Mari bakış açısından bölgenin güneydoğusundan bahsedilir. Bu belgeler yüz yıl sonraki Eski Asurca belgelere referanstır. İlk defa ARM 26/1 205, (mātım ša šapiltim) Zimrilim zamanına ait olup, burada bir düşman ülkesi kastedilmiştir. İkinci referans, A. 1333'te yer alır ve mātum šapiltum F. Van Koppen tarafından yayınlanmıştır(Koppen 1997, s. 420). Yasnah-Adad'dan gelen bir mektup, Aşağı Ülke ve Eşnunna kralı hakkında bilgi ister. Van Koppen, Aşağı Ülke denilen bölgede birkaç ülkenin varlığından söz etmektedir. Birisi Aşağı ve Yukarı Suhum diye ikiye bölünen Suhum'dur. Suhum şehri Bābil'den Asur'a giden alternatif yol üzerinde bulunuyordu. Suhumun Mari valisi olan Meptum tarafından gönderilen bir mektupta buradan bahsedilir. Burada Zimrilim'e rapor sunan Meptum Eşnunna'dan gelen 29 eşek yükü kalayın ulaştığını bildirir. Bu kervanların yalnızca kuzeye gittiği belirtilmiştir(Dercksen 2004, s. 29). A.

1333'te Ešnunna ile coğrafi birleşimi söz konusudur. Üçüncü Mari tableti Aşağı Ülkeyle alakalı olarak A. 4309, Ešnunna, Bābil, mātum šapiltum, Numha, İdamaras sırasıyla bahsedilir ve māt šapiltum'un Larsa krallığı olacağı söylenir(Dercksen 2004, s. 29).

Eski Asurca belgelerde geçen Aşağı Ülke muhtemelen Ešnunna'nın güney bölgesi için bir genel ifade olduğu ve tahminen Mari belgelerinden gelen zamandaki Larsa krallığı anlamına geleceği görülür. Buradan anlaşıldığına göre, Larsa veya diğer Akadlı tüccarlar Asur'a kumaş veya kalay taşıyan bir aracı durumundadırlar. Asur'a kalay taşıdıkları gibi, M.Ö. 19. yüz yılın ilk on yıllarında Eski Asurca kayıtlardan tarihlenebilen Larsalı Sumuel'in hakimiyetinde vuku bulduğu görülür. Bu dönemde Ur ve Dilmun arasındaki ticaret devam etmiştir ve Ur şehri Mezopotamya'ya kalayın girdiği yerdir, ayrıca İlišuma'nın Akadlılar ve oğullarına özgürlük tanıdığı zaman etkilenmiş şehirlerden biridir. Fakat Dilmun yoluyla ithal edilen mallar arasında kalaydan bahsedilmez. Asur'a kalay taşıyan yolun bir parçasını kontrol etmesinden dolayı Larsa bunun dışında tutulur(Dercksen 2004, s. 29).

Ur Şehrinin kalay ticaretindeki rolü hariç tutulamaz. Susa'da M.Ö. 1927'de Larsalı Gungunumun idaresi zamanında kral olan Atta-huşu Mezopotamya'ya kalay taşımak için bir transit yol kurmuştur. Bu M.Ö. 18. yüzyılın başlarında olmalıdır. Kaniş kârum II. tabakadan mektuplarda bahsedilen bilgiler Güney Mezopotamya ile Asur arasındaki ticaret anlaşmaları üzerine bulunabilir. Asur Şehir Devletinin büyük kralı ile bir yemin yaptığı görülür (Kt. 92/k 309, Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2002, 351). Kralın kimliği belli değildir.

Mari kralı Zimrilim'e gönderilen bir mektupta lapis taşının Susa'da bulunduğundan söz edilir. Mektup, Şamşi-Adad'dan öncesine aittir, Şamşi-Adad, Naram-Suen'in 23. yılında doğmuştur. Bu dönem Kaniş kârum II. tabakanın yıkılmasından birkaç on yıl sonrasına aittir. Halen Asur'a kalayın Susa yoluyla geldiği kabul edilir. Asurlular, Akadlıların Anadolu'ya kalay ihracatı üzerindeki tekelini önlemeye çalışmışlardır. Kültepe 1962 yılı kazılarında ortaya çıkan bir antlaşma belgesinden görüleceği gibi(Kt. n/k 715) Akadlılar Ešnunna yoluyla kalay sağlayan ve Güney Mezopotamya veya Ešnunna'da oturanlardır. Asur'a gelen kalay Susa için de önemli bir rol sağlamıştır.

Asur'dan Anadolu'ya Ulaşan Yollar

Asur'dan itibaren kervanların kuzeye doğru ilerleyerek, Şadduatum'a ulaştıkları oradan hareketle Razamaya vardıkları görülür. Sonra Tell Rimahla eşitlenen Qattara'ya ulaşıyor ve oradan Karana'ya varılıyordu. Daha sonra Uhakim ve Sirwunum'da Haburatum ve Burulum istasyonları bulunuyordu. Azuhinum'dan Ašihum'â oradan Şubat-Enlil'e ulaşıp oradan güney-batıya hareket edilip İlan-sura'ya varılırdı. Sonra Habur'un kolları üzerinde yer alan Amaz, Nahur, Adnum, Mardaman ve Eluhtum'a ulaşılırdı(Heimpel 2005, s. XXIII). Burası yaklaşık olarak Türkiye-Suriye sınırındır.

Asur'dan Anadolu'ya doğru ilerleyen kervan yoluna baktığımızda şu şekilde bir güzergâh izlemektedir; A; Apum-Haqa-Tegaramma, B; Asur-Qattara-Burullum-Şimala -Hahhum- Zalpa; C, Asur-Hamisanum-Şimala-Zalpa; D. Qattara, Taraqum-Abum-Amaz-Nahur-Abrum- Haqa.

Burullum'u Viranşehirde lokalize etmemiz halinde, Şimala'yı Siverek'e yerleştirip buradan itibaren yol batıya dönerek Fırat'ı geçip Hahhum'a ulaşıyordu. Hahhum'dan itibaren bir yol batıya doğru ilerleyip, Timelkiya üzerinden, Hurama geçilerek, diğer bir yol ise, kuzeye ilerleyip Darende civarında olması gereken Zalpa üzerinden Gürün-Pınarbaşı yolundan Kaniş'e varılıyordu. Fırat'ın doğusundaki önemli bir merkez

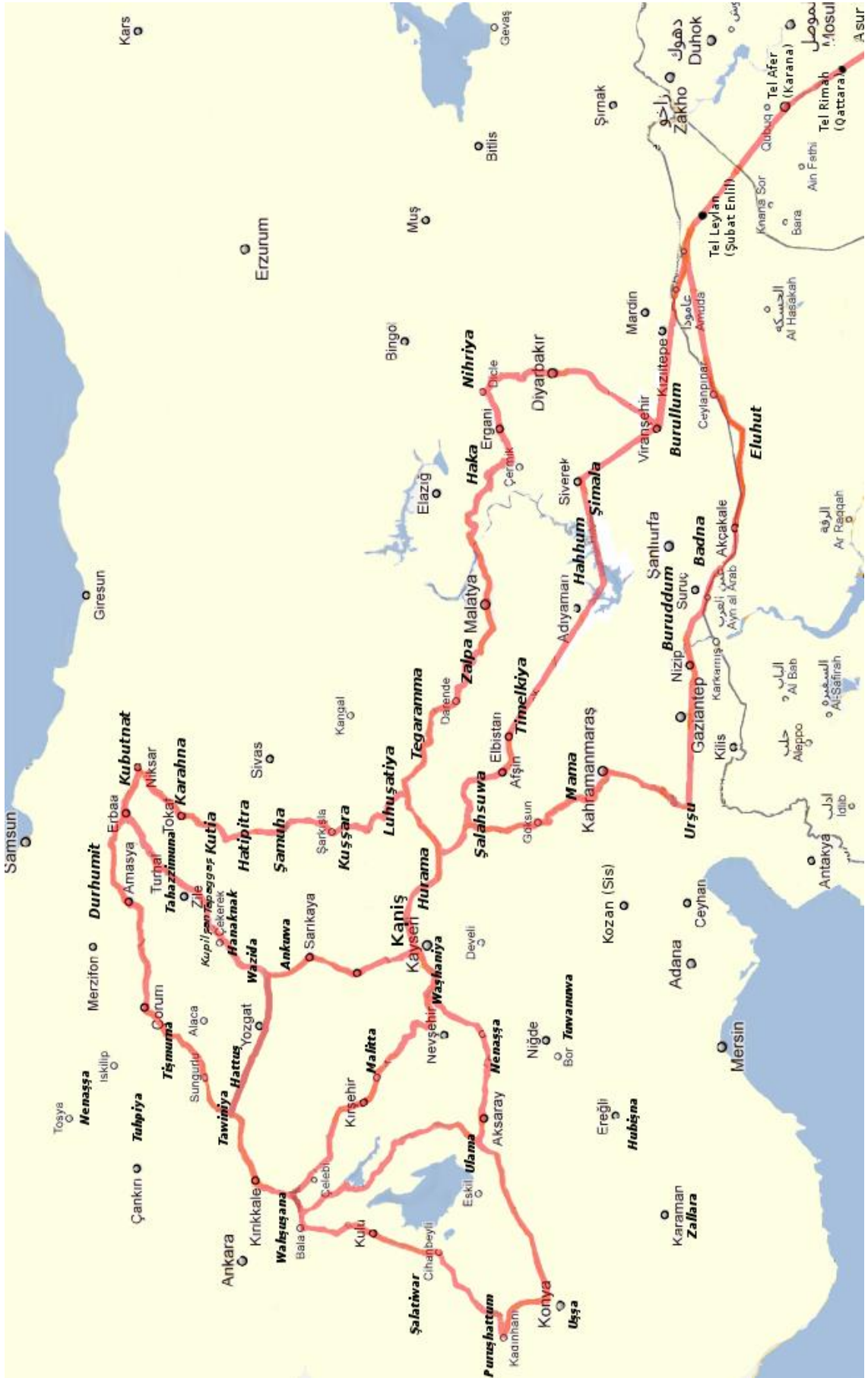
Haqa olup, Elaziğ'in güneyinde yer almış olmalıdır. İster Şubat-Enlil ile eşimsenen Apum'dan, ister Yukarı Dicle bölgesinde olacağı söylenen Nihriya'dan, isterse Habur üçgeninde Asur'dan itibaren 15. istasyon olan Eluhut'tan gelen yolda ikinci önemli merkezin Haqa olduğu görülür. Haqa'dan sonra Fırat ırmağı geçilerek, kuzeye ve batıya doğru yolun devam etmiş olması gerekir. Yani bir yolun Malatya üzerinden Kayseri'ye doğru, diğer yolun Hekimhan üzerinden Sivas'a doğru gitmiş olması muhtemeldir.

Asurlu tüccarların kervanları Timelkiya'dan kuzeye doğru harran-sukinum denilen yoldan, Luhuzatiya, Kuşşara, Şamuha, Karahna ve Kubumat üzerinden Amasya civarında olacağı düşünülen Durhumit'e ulaşıyordu. Şöyleki, Elbistan civarında olacağı kabul edilen Timelkiya'dan itibaren Afşin üzerinden ilerleyip kuzeye dönerek, Pınarbaşı'nın doğusunda olması muhtemel Luhuşatiya'ya ve oradan Şarkışla civarında aranması gereken Kuşşara'ya ulaşıyordu. Kuşşara'dan sonra Kızılırmak geçilerek Şamuha'ya varılıyordu (Yıldızeli'nin Kayalıpınar köyü). Buradan itibaren Hatipitra-Kutia geçilerek Tokat'ın hemen kuzeyinde bulunan Hititlerin Karahna kenti olacağını düşündüğümüz Comana Pontika'ya varılmaktaydı. Buradan itibaren Klasik Kaberia/Kybistra (Niksar) lokalize edilen Kubumat'a ve oradan Amasya civarında olması muhtemel Durhumit'e ulaşıyordu.

Timelkiya'dan sonra Hurama geçilerek Kaniş'e kervanlar geldiği gibi, Şalahşuwa üzerinden Kaniş'e veya Kaniş'e uğramadan güneyden Waşhaniya- Puruštattum yolu devam ediyordu (Nevşehir'in güneyinden Konya Ovasına doğru). Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kaniş'ten itibaren batıya giden yolun Nevşehir'in güneyinde Aksaray'a ve oradan biri batıya Konya Ovasına doğru ilerlerken diğerinin kuzey-batıya Ankara'ya doğru devam ettiği anlaşılır. Bu yollardan biri üzerinde; Waşhania-Nenaşsa-(Nenizi)Ulama-Puruštattum diğerinde ise, Waşhania-Nenaşsa-Athuruşna-Malita-Wahşuşana şehirleri yer almaktadır.

Asurlu tüccarların ticari mallarını Hurama'ya kadar getirdikleri ve buradan yolun ikiye ayrıldığı, birinin harran-sukinum diğeri ise, pazurtum diye adlandırıldığı görülmektedir. Tüccarların yazışmalarında, Timelkia'dan Puruštattuma kadar iki yolun uzandığı anlaşılmaktadır. Bunlardan biri harran-sukinum diğeri ise, pazurtum olup, bu yol Hurama yolu olmalıdır (Şahin 2004, s. 29, 51). İmđilum isimli tüccarın Puşuken'e yazdığı mektupta, Zalpa'nın kumaşlarını ve Hurama'nın bakırını Tawinia yoluyla harran-sukinumdan Wahşuşana'ya girdirdim demektedir (KTS 2,4). Bu şekilde, Hurama'dan itibaren kuzeye doğru uzanan yolun harran-sukinum olarak isimlendirdikleri görülmüyor.

Bir belgeden anlaşıldığına göre (AKT 3 s. 111-112, Kt. 83/k 284) ticari mallar harran sukinum'dan geçerek şehre girdiğinde şadduatum ödeniyordu. Harran-sukinum'dan gelen kervanlardan alınan bu vergiye ilişkin etraflıca bilgi bulunur. Kaniş kârûmunun diğer kârûm ve wabartumlara demir madeniyle ilgili yazdığı belgelerde, yüklenmiş merkeplerin harran-sukinum'dan getirilmesi istenmektedir (Çeçen 1997, Kt. 92/k 203). Kt. n/k 705'te; "senin malını 30 eşekle harran sukinum'dan buraya getirsin" ifadeleri yer alırken, Kt. 75/k 58'de "100 kutanum kumaşını harran sukinum'dan getirdim", denilmektedir (Bayram 1998, s. 288). Tüccarların, şadduatum vergisini Asur Devleti adına kârûm dairesine ödedikleri anlaşılmaktadır.

Hasan Ali Şahin Arşivi

Basra Körfezi Yolu

Sumer edebi metinlerinde Dilmun, Magan ve Meluhha diye geçen bu üç yer, Dilmun. Yukarı Körfez, Magan Aşağı Körfez ve Meluhha İndus vadisi olarak görülmüştür. 3. binyılın sonlarındaki tüm referanslar sıkça gemilerle ve deniz yoluyla güney Mezopotamya ile yapılan ticareti gösterir. Pers körfezi ile Hindistan'dan ithalatla ilgili bir durumdur. Dördüncü binyılda, doğudan kara ticareti kilit bir rol oynadı. Daha iyi kazanmak üzere önce Uruk ve sonra Proto-Elam tüccarları ve idarecilerinin İran platosuna yayılmasına yol açtı. Deniz ticareti büyüdükçe daha maliyetli kara ticareti kötüleştirdi ve üçüncü binyılın ilk yarısında kuzey-merkez ve kuzey-doğu İran ticaret yollarının (Godin Tepe'den Tepe Hisara) çökmesine katkıda bulundu(Thornton, 2013, s. 600).

Umman bakırlarının ihracatını kanıtlayan daha erken tarihe dair belgelerden, Uruk döneminde Mezopotamya'ya ulaşan bakırın Umman'dan organize edildiği anlaşılıyor. Araştırmacılar, bir yandan edebi metinlerden yararlanarak, diğer yandan cevher ve eserlerin yapılan kurşun izotoplarının analizleri sonucu Umman bakırını bir işaret buldular. Uruk devrinden Akad devrine kadar Mezopotamya'dan 179 obje analiz edildi. 23 adedi Uruk dönemi eserleri ve 6 eser Umman orijinli bakır (% 27) 3 adedi Umman'dan gelip Uruk'ta bulundu. Uruk dönemi dışındakilerle ilgili kronolojik bilgi yoktur. Kuzey Iraktaki Tepe Gawra'dan gelen iki adet obje ve 1 adet Şeyh Hasan'dan gelen Orta Uruk devrine aittir. Son iki keşif Orta ve Geç Uruk devrinde Ummanla Mezopotamya arasındaki ilişkileri destekler görünüyor. Potansiyel olarak bakır ticareti üzerine kurulmuştur. Abu Dabi Emirliği'ne doğrudan ilk silindir mühür Geç Uruk devrine tarihlendi. Bu mühürler, Kuzey Suriye'deki Uruk kolonilerinde bulunmuş olup, aynı zamanda tekstil endüstrisindeki yüksek görevi temsil etmektedir(Carter 2013, s.582).

5. binyıl Ubeyd seramikleri Doğu Arabistan kıyıları boyunca Birleşik Arap Emirliklerine kadar kanıtlandı. Uruk dönemi seramikleri Umman yarımadasının hem batı hem de doğu kıyılarında bulunmaz. Belki de bölgenin 4. binyıl sitelerinde eksiktir. R'as-al Hamra modern Maskat sitesinde ise Uruk döneminden 2 adet parça Mezopotamya seramiği bulundu. Ne olursa olsun, Mısır'a, Kafkaslara ve Merkezi kuzey İran'a kadar olan iyi bilinen Uruk ticareti gemiciliği kapsamaz, Mezopotamya'nın 4. Binde Ummanla sınırlı bir görünümü vardır. Bu tablo 4. binyıl sonu ile 3. binyıl başlarında dramatik olarak değişir. Bu devirde Yeni Hafit Dönemi (M.Ö. 3100-2700) denilen Umman yarımadası toplumları dramatik bir dönüşüm geçirdi(Thornton, 2013, s. 606).

İlk defa taş ve kerpiçten yapılan mimariyle kalıcı büyük yerleşmeler kuruldu. Abu-Dabi'den R'as-al Hadda kadar alçak tepeler üzerinde taştan Tümülüs mezarların on binlercesi bulundu. Oldukça görünür durumda olan mezar buluntuları yanmış statit süsler, metal, kabuk, yarı taş silahlar, aletler bakırdan eserler görülmüştür. Çok önemlisi Hafit dönemi mezarların hepsi bir adet Cemdet-Nasir sitilinde (M.Ö. 3100-2900) minyatür ya da Er hanedan I (M.Ö. 2900-2700) sitilinde vazolar görülür.

Mezopotamya sitilindeki bu vazoların orijini konusunda bunların Mezopotamya'da üretildiği ve Umman yarımadasına taşındığı iddia edildi. Bu çok renkli kavanozlar ve el yapımı devetüyu ve iyi pişirilmiş olan kavanozlar için kısmen doğrudur. Fakat Hafit dönemi mezarlardaki seramiklerin çoğunluğu farklı karakterdedir. Biçimleri ve renkleri ve yeşilimsi devetüyu kavanozlar için olsa da çoğu farklı karakterdedir. Ancak iyi pişmiş olmayan ve el yapımı olmayanlar sıkça kaba üretimler olanlardır. Hafit seramikleri Mezopotamya formunda yerel üretim olabilir (imitasyon). Akad Devri'ne kadar Mezopotamya ithal seramikler Magan'da bulunamadı. Onun yerine geç dönem Umm an-Nasir gömüleri yerel yapım boyalı kaplar ve ithal kaplar İran Belucistan'dan ve Harappa'dan güzel boyalı kaplar getirildi. Dilmun'dan gelen

Barbar seramikler Birleşik Arap Emirlikleri kıyılarında bulundu. Wadi Suq kültürü M.Ö. 2000-1500 Mezopotamya ve Dilmun seramikleri B.A. E. kıyılarında bulundu. Geç Harappa kapları Umman'ın doğu kıyılarında Bahreyn sitelerinde kısıtlı olarak görülür(Thornton, 2013, s. 608).

Kuzeydeki Uruk yayılımıyla aynı zamanda Güney Mezopotamya'nın ticari çıkarlarının Körfez'de yeniden aktif hale gelmesi tesadüf değildir. Bazıları kuzeydeki Uruk çıkarlarının güneydeki bir sosyo-çevresel çöküş aşamasıyla sona erdiğine inanıyor olsa da, kolonilerle iletişimin zayıflamasına ve sonuç olarak güney kolonistlerinin yeniden dirilen yerel topluluklar tarafından sınır dışı edilmesine yol açıyor. Diğerleri güneyde bu tür bir aksama için hiçbir kanıt görmemektedir. Bunun yerine güney nüfusu ticaret çıkarlarını Körfez bölgesine çevirmiş olabilir, zira Körfez içindeki deniz taşımacılığının nispi etkinliği Fırat ve Dicle'ye kadar olan nehir taşımacılığına kıyasla yolculuk süreleri açısından Körfez bölgesinden bir bakır kaynağına Anadolu ve İran'daki eski kaynaklardan kesinlikle daha kolay erişildi. Örnek olarak; Fırat nehrinden Uruk'tan Hacinebi'deki Uruk ticaret deposuna yolculuk nehrin girişinden sonra 1360 km civarındaydı. Fırat'taki eski nehir tekneleri çekme takımının büyüklüğüne ve muhtemel teknenin büyüklüğüne bağlı olarak günde 10 -20 km arasında değişen hızlarla yukarı çekilmektedir(Robert Carter 2013, s. 589).

Ur şehri Fırat Nehri'ne sahip olması ile birlikte bunun haricinde büyük bir limandı. Ur Kraliyet Mezarlarındaki göz kamaştırıcı zenginlik büyük olasılıkla çok eski, etkin, oldukça kazanç ve kâr elde edilen bir transit ticarettir. Bu ticaret bir yandan nehir yoluyla Mezopotamya'nın geri kalanıyla, Suriye ve Anadolu'yla, öte yandan da Basra Körfezi boyunca Dilmun, Magan, Doğu İran hatta İndus Vadisi'yle yapılmaktaydı. Birçok yüzyıl boyunca Ur'a zenginlik katmış olması gereken bir ticaretti(Georges Roux, 2005, s. 55-58) Ur mezarları özellikle bu şehrin sahip olduğu kültürü yansıtmaktadır. El sanat ürünlerinin kalitesinden, madenleri ve değerli taşları işleyebilmesi bakımından yüksek bir teknolojiye sahip oldukları anlaşılmaktadır. Dolayısı ile uzak ülkelerden gelen Lapis Lazuli'nin örneğin Badaşan gibi, Ur şehrinin uluslararası ticaret ve takas gerçekleştirmeye yetecek kadar kaynağı sağladığı düşünülmektedir(Leick, s. 159).

Coğrafi konumuna göre Ur Şehri Bağdat ile İran Körfezi arasında yer almakta idi. Kentin bir zamanlar Basra Körfezi'nin önündeki lagüne akmakta olan nehrin kıyısında olduğu görülür. Bu coğrafi konumu Ur'dan denize ve lagüne dökülen diğer başka akarsular vasıtasıyla ulaşabildiğini göstermekteydi. Eskiden özellikle deniz ulaşımı malların ithalatında ve ihracatında önemli bir takım roller üstlenmekteydi. Ur'lu tüccarların gemi yolculuğu ile tekelleştirilmiş olan güney Mezopotamya'ya bağlantılı olan ticaret yolları ile Basra Körfezi kıyılarında ilişkilerde buldukları görülür(Oppenheim, 1954, s. 13).

Sumer kralları zaman zaman üçüncü binyılın ortası ve sonu arasında Körfez bölgelerini fethetmekle övünüyorlardı. Bu tür iddiaların ilki potansiyel olarak Er hanedan devrinde hüküm süren Nanşe dönemi kadar erken, duvar plakalarına ve pivot taşlarına yazılan Ur-Nanşe (Lagaşın İlk Hanedanı, M.Ö. 2500) metinlerinde yaygın olarak iki farklı çeviri vardır: birincisi Ur-Nanşe'nin Dilmun gemilerinin yabancı topraklardan Lagaşa odun taşıdığı konusudur. Bununla birlikte Ur-Nanşe'nin boyunduruğunu Dilmun teknelerine bıraktığı (yani tabi tuttuğunu) iddia ediyor. Akad kralları birkaç fetih iddiasında bulundu. Akadlı Sargon, Enlil'in ona Yukarı Deniz'den Aşağı Deniz'e kadar olan ülkeleri verdiğini söyledi ve Meluhha teknelerini, Magan teknelerini ve Dilmun teknelerini Akkad rıhtımına bağlandığını beyan etti. Bu, Lagaş ve Ur gibi büyük deniz ticareti yapan Sumer şehirlerinin daha önce keyfini çıkardığı ticareti güvence altına almayı amaçlamış olabilir. Daha sonra Maniştusu, Anşan ve Şerihum'a karşı yürütülen bir kampanya sonrasında Aşağı Deniz'i geçip otuz iki efendiyi yendiğini iddia etti.

Dilmun veya Magan'dan belirli bir söz edilmese de; Naram-Sin daha sonra Magan'ın boyun eğdiğini ve kralını ele geçirdiğini iddia etti (Potts 1990, s. 136-137). Ayrıca iki kez boyunduruğunu Dilmun ve Magan'a (Heykel D ve Silindir A) yatırdığını iddia eden Gudea (ikinci Lagaş Hanedanlığı) döneminde Körfez bölgeleri üzerinde hegemonya iddiaları var. III. Ur Hanedanı kralı Ur-Nammu, "Magan teknesini Nanna'ya iade ettiğini", yani Magan ile ticareti geri yüklediğini belirtti. Az sayıda belge, Kraliyet övünmelerinin abartısı ile bozulmamış, III. Ur İmparatorluğu'nun Dilmun'a ve bir süre Aşağı Körfez'e (Magan) kadar genişlediğine dair iyi kanıtlar sağlar. İlk olarak, Şulgi'nin 34. yılına ait bir metni Magan'a birlik gönderilmesinden bahsediyor. İkincisi, resmi bir devletten Şulgi'ye bir mektubun kopyalarında "beyim, deniz ve Dilmun topraklarından Simurrum sınırlarına kadar her konuda bana talimat verdiniz" ifadeleri geçer. İkincisi, Dilmun'un Şulgi'nin Diyarı. Üçüncüsü, Şulgi'nin asker göndermesinden 13-14 yıl sonrasına ait olan, Amar Sin'in 1. yılına ait bir belgede, Magan valisine (ensi) atıfta bulunur. Doğru'dan Mezopotamya yönetiminin bu aşaması, Kuveyt Fila höyük dizisinin tabanında, Failaka adasında, III. Ur Dönemi'nin yakın zamanda tanımlanmış bir alanı F6 höyüğü ile ilgilidir. Ur'un yaklaşık 260 km güneydoğusunda doğrudan bir hatla Failaka, Isin-Larsa döneminde Dilmun uygarlığının önemli bir ticaret istasyonu olacaktı. Yeni keşfedilen seviyeler tamamen Mezopotamya maddi kültürü sergilemektedir. Bu sitenin Körfez halkları ve ticaret ağları üzerinde kontrolü sağlamak için kurulmuş olan III. Ur İmparatorluğu'nun bir karakolunu temsil edip etmediğini sormak zorunda. Bu, metinlerde Dilmun ile ticaretten bahsedilmemesini uzlaştıracaktır (Carter 2013, s. 593-594).

Sonuç

Güney Mezopotamya'da dünyanın ilk medeniyetlerinden birini kuran Sumerler artı ürünlerini komşu ülkelerle yapılan ticaretle takas ederek, ihtiyaçları olan madenleri sağlamaya çalıştılar. Dilmun diye bahsettikleri günümüz Bahreyn özellikle altın, gümüş, bakır ve kalayın sağlandığı yer olmuştur. Ayrıca daha güneydeki Ummanla ve günümüz Pakistanı'nda yer alan İndus vadisindeki medeniyetlerle ticari münasebetleri bulunduğu ve bakırın Umman'dan kalayın ise İndus bölgesinden gelmiş olacağı görülür. Güney Mezopotamya'dan Fırat kervan yolu kuzeye doğru ilerleyip Mari (Suriye-İrak sınırında) ve oradan önemli Akdeniz limanları olan Ugarit (Laskiye) ve Amurru (Trablusşam) ulaşmaktaydı.

M.Ö. II. Binyıl başlarında Musul'un 110 km güneyinde Dicle nehri kıyısında yer alan Asur kenti önemli ticaret yolları üzerinde bulunuyordu. Elamın başkenti Susa'dan gelen kervan yolu Asur'dan itibaren kuzeye doğru ilerleyip, Karana (Tel Afer) ve Apum (Tel Leylan)u geçerek, batıya doğru günümüz Türkiye topraklarına ulaşıyordu. Kervanlar Fırat ırmağını üç yerden geçerek Orta Anadolu'ya doğru ilerlemekteydi. Birincisi, en güneyde Urfa/Birecik'ten, Gaziantep ve Kahramanmaraş üzerinden; ikincisi, Adıyaman/Kahta'nın kuzeyinde Sumeysat/Samsat'tan geçerek, Elbistan-Afşin-Göksun-Sarız üzerinden, üçüncü yol ise, Malatya'nın doğusundan geçerek Malatya- Darende-Gürün-Pınarbaşı üzerinden Kaniş'e ulaşan yollardır. Kaniş (Kayseri şehir merkezine 20 km uzaklıkta)'in kuzeyinden ilerleyerek Kızılırmak'ı Sivas/Yıldızeli'nin Kayalıpınar Köyünde (Şamuha) geçerek Tokat'a doğru devamla Amasya'ya kadar ulaşıyordu. Buradan günümüz Samsun-Ankara yolu boyunca devamla Kırıkkale civarında yine Kızılırmak'ı geçerek Tuz Gölü'nün hem doğu hem de batısına doğru ilerleyip, Konya'nın kuzeyinde olacağını düşündüğümüz Puruṣhattum'a kadar giden kervan yolunun varlığı görülür. Ayrıca kervanlar Kaniş'ten itibaren İncesu-Ürgüp üzerinden giderek, Nevşehir'in güneyinden geçip Aksaray ve oradan Konya ovasına ulaşır son istasyon Puruṣhattuma varmaktaydı. Kaniş'ten Amasya'ya doğru uzanan bir diğer yol ise, Sarıkaya üzerinden Sorgun'un doğusundan geçip Çekerek ve Zile üzerinden giderek Durhumit'e ulaşmaktadır

(Amasya civarı). Görüleceği üzere Asurlu tüccarların kervanları Anadolu'da kuzeyde Amasya'dan batıda Konya Ovası'na ya da Afyona kadar ilerliyordu. Asurlu tüccarların M.Ö. 1975-1711 yılları arasında güneyde Şanlıurfa'dan kuzeyde Amasya ve batıda Afyonkarahisar'a kadar yaklaşık 40 şehirde birer ticaret kolonisi kurarak yerleştikleri ve Asur'dan getirdikleri başta kalay ve kumaş olmak üzere çeşitli ürünleri önce bakırla takas edip sonra gümüşe ve altına çevirip ülkelerine taşıdıkları anlaşılmıştır.

Kaynakça

- [1] AKT III, E. Bilgiç-C. Günbattu, Ankaraner Kültepetafeln, (FAOS B-3) Stuttgart.
- [2] ARM 26, Georges Dossin, Charles-Francois Jean, Archives royales de Mari. Mari ; 1,2. – 1988; 26,1,2
- [3] Bayram, Sabahattin(1998) ‘Kültepe’den Kaçakçılıkla İlgili Yeni metinler’, XXXIV. Uluslararası Assyoloji Kongresi Bildirileri, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara. s. 285-289.
- [4] BIN IV, Clay, A.T, Letters and Transactions from Cappadocia, Babylonian Inscriptions in the Collection of J.B. Nies IV, New Haven 1927.
- [5] Carter, Robert (2013), ‘Sumerian and Gulf’ chapter 30, Edited by, Harriet Crawford, THE SUMERIAN WORLD, New York, 2013, (579-599)
- [6] CCT, Cuneiform Texts from Cappadocian Tablets in the British Museum.
- [7] Çeçen , Salih (1997) ‘Kaniş Kārumu’nun Diğer Kārüm ve Wabartumlara KÜ.AN (amutum) ile İlgili Önemli Talimatları’, Belleten, C. LXI, (1997), S. 231, (219-232)
- [8] Dercksen, Jan G. (2004), Old Assyrian Institutions, Leiden .
- [9] Garelli , Paul (1963), Les Assyriens en Cappadoce, Paris.
- [10]Günbattu, Cahit (1998), ‘Kültepe’den Sargon’a Ait bir Tablet’, III. Uluslararası Hititoloji Kongresi, Çorum 1996, Ankara (261-279).
- [11]Heimpel, Wolfrang (2005), Letters to the Kings of Mari, Eisenbrauns .
- [12]Hesse, Khristiana Josephos (2006) ‘Aspects of Cultural Interactions in the Old Babylonian Period. The Contact Between Mari and Hazor A case Study’, Uppsala Universty, Departman of Archaeology and Ancient History,
- [13]KTS I.J. Lewy, Julius, Keilschrifttexte in den Antiken-Museen zu Stanbul, İstanbul 1926.
- [14]KTS II Donbaz, Veysel, Keilschrifttexte in den Antiken-Museen zu Stanbul, Stuttgart.
- [15]Koppen, F. Van (1997) , ‘L'expédition à Tilmun et la révolte des bédouins’, MARI 8, Paris, (417-430)
- [16]Leick, Gwendolyn (2019), Kentin Mucidi Mezopotamya Mitoloji, Arkeoloji ve Tarih (Çev. Ekin Duru) (İstanbul: Say Yayınları, 2019).
- [17]Potts, T.F (1993), ‘Patterns in third-millennium BC Mesopotamia and İran’, Archaeology ,vol .24, (379-402)
- [18]Potts D. T.(1990) , The Arabian Gulf in Antiquity, Volume I. Oxford: Clarendon Press.
- [19]Roux , Georges (2005) , ‘Ur Mezarlığı’nın Büyük Gizemi İçinde Eski Yakındoğu’ Sümer’den Kutsal Kitap’a, Cultura (Ankara: Dost Kitabevi,),(55-58)
- [20]Şahin, H.Ali, (2004), Anadolu’da Koloniler Devri, Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi yayını, Kayseri.
- [21]Thornton, Christopher P. (2013),” Mesopotomia, Meluhha, and Those in between,” , Edited by,

Harriet Crawford, chapter 31, The Sumerian World, New York, (600-620)

[22]Tosun, Mebrure- Kadiye-Yalvaç (1976), Sumer Dili Grameri, Türk Tarih Kurumu Yayını Ankara.

[23]TCL Textes Cuneiformes Musee du Louvre , Paris.

[24]Veenhof, Klaas,R (1972), Aspects of Old Assyrian Trade and Its Terminology, Leiden.

[25]Veenhof, Klaas,R (2010),“The City, its Traders, and its Commercial Network”: Journal of the Economic and Social History of the Orient, 2010, Vol. 53, No. 1/2, Empires and Emporia: The Orient in World Historical Space and Time (39-82)

ISSN 2667-4432

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/juhis>

Journal of Universal History Studies

Balkanlarda Osmanlı Öncesi Kuman/Kıpçak Türkleri¹

Cuman/Kipchak Turks in the Pre-Ottoman Balkans

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 13.09.2020/28.09.2020

pp. 99-111

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 3/(Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) • October • 2020 •

Ahmet GÖKBEL

Ahi Evran University, Professor Doctor, International Relations, Kırşehir, Turkey

Email: agokbel@gmail.com

Orcid Number: 0000-0001-8259-8808

Cite: Gökbel, A. (2020). Balkanlarda Osmanlı Öncesi Kuman/Kıpçak Türkleri . Journal of Universal History Studies , 3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) , 99-111 . DOI: 10.38000/juhis.794463

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

Öz

Makalede Osmanlı öncesi Balkanlar'da Kuman/Kıpçak Türkleri'nin durumu ele alınacaktır. Asıl konumuza geçmeden önce Kumanların tanınması amacıyla onların menşei, ortaya çıkışları ve bu Türk kavminin çeşitli milletler tarafından hangi isimlerle anıldıkları hakkında bilgi verilecektir. Bu ön bilgiden sonra Kumanlar'ın Osmanlı öncesinde Balkanlardaki durumu üzerinde durulacak ve bunun daha iyi anlaşılması için Kuman-Macar, Kuman-Romen ve Kuman-Bulgar ilişkileri tek tek ele alınarak konumuz işlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kumanlar, Kıpçaklar, Kumanlar-Macarlar, Kumanlar-Romenler, Kumanlar-Bulgarlar.

Abstract

This article will discuss the situation of the Cuman / Kipchak Turks in the Balkans before the Ottoman Empire. Before moving on to our main subject, it will give information about the origin of the Cumans, their emergence, and the names of these Turkish people by various nations. After this preliminary information, the article will focus on the situation of the Cumans in the Balkans before the Ottoman Empire and will discuss the relations of the Cumans with different nations such as Hungarians, Romanians and Bulgarians for a better understanding.

Keywords: Cumans, Kipchaks, Cumans-Hungarians, Cumans-Romanians, Cumans-Bulgarians.

Giriş

Kuman/Kıpçak kabilelerinin etnik menşei meselesi, Türkoloji'nin en çapraşık problemlerinden birisidir. Bazı farklı görüşler ortaya atılmış ise de, çoğu tarihçiler Kumanlar'ın (Kıpçaklar) *bir Türk boyu* olduğunda birleşirler. Bunların menşesine dair ilk geniş araştırmayı yapanların başında Marquart'ı görmekteyiz. Marquart'ın Kuman'ları Uzak Doğu'da "*Murqa*" diye anılan ve Amur Nehri civarında yaşadıklarını iddia ettiği bir Moğol kavminin "*Kun*" kabilesine bağlama iddiası, onun kaynaktaki bir takım ifadeleri doğru okumaması (Örneğin "firka" sözünü kavmin ismi olarak anlayıp "Murqa" şeklinde yorumlaması) dolayısıyla kabul görmez (Marquart, 1914, s.80). Marquart'ın verilen örneğe benzeyen çok fazla yanlışı Pelliot ve Eberhard tarafından düzeltilmiş ve tarihçiler gözünde Kuman'ların Moğol'lara dayandığı fikri kabul edilmemiştir (Rasonyi, 1983, s.28; Kurat, 1937, s.184-185; Gökbel, 2000, s. 32-33). Diğer yandan "Kun" adının, yine bir Moğol-Tibet karışımı olan T'u-yü-hun kavim isminden kısaltma olabileceğine yönelik G.Haloun'un iddiası da (Kafesoğlu, 1993, s.175; Kurat, 1937, s.185) ikna edici bulunmamaktadır.

Her şeye rağmen, Kuman'ların ırkî vaziyetleri kimi araştırmacıları, onlarla Âri'ler (Hind-Avrupalılar) arasında ilişki kurmaya yönlendirmektedir. Hem soy, hem kültür yönünden Türk'ü Moğol'dan çok fazla ayıramadıkları bilinen Barthold, Marquart ve Pellio'la aralarında Rassovsky'nin de olduğu garp bilginleri, tam olarak Türk saymadıkları Kuman-Kıpçak tipinin, nihayet Moğol bölgesinde Türkleşmiş bir Hind-Avrupalı kavimden ortaya çıkabileceği üzerinde durmaktadırlar (Golden, 1996, s. 47-63; Kurat, 1972, s. 71; oğlu, 1993, s.176). Diğer yandan M.Ö. II. asırda Tanrı Dağları'nın şimal bölgeleriyle Isık Gölü civarlarında meskun ve başbuğları "Kun-mo" veya "Kun-mi" (Kun-beğ, Kun-bi) olarak anılan Hun soyu ve kültürüne mensup olup ve Türklere ait bir *kurt* efsanesine sahip ve milattan sonraları da varlıklarını sürdüren Wu-sun (veya U-sun) kavminin (Ögel, 1948, s. 277-278), Çin belgelerinde saçları kırmızı (kumral), mavi-yeşil gözlü olduğu aktarılmaktadır (Eberhard, 1996, s. 104-105). Diğer yandan İslâm kaynaklarından (Birûnî 1050 sıraları, Mervezi XII. asrın ilk çeyreği) Orta Asya'da Kun isminde bir Türk kavminin, X. asır başında Kuzey Çin'de kurulan Moğol K'i-tan devletinin, özellikle 936 yılında Çin'de Liao hanedanı olarak bütün kıtayı ele geçirme çabası karşısında, buldukları yerleri bırakarak "sarılar ülkesi" (Şâriya)'ne doğru geriye çekildikleri anlaşılmaktadır (Kafesoğlu, 1993, s.176). Bu "sarı"larla, adları aynı anlamda olan Kunlar'ın, köken yönünden alakası araştırılmıştır: Mervezi'ye göre kısmen Aral gölüne kadar çekilmiş olan bu "sarı"ların ya "Sarı-Uygur"lardan olabileceği (Minorsky, 1937, s.317) veya "sarı-su" ırmak adında ve Türgiş hâkanının başkenti dolaylarındaki (çu'nun batısı) İbn Hurdâdbih'in aktardığı "sarigh" kasabasında izleri bulunan "Sarı Türgiş"lerle birleştirilebileceği zannedilmiştir (Minorsky, 1937, s.284). Ayrıca Kimek ülkesine kadar uzandığı zannedilen yol üstünde Gerdizi'nin "*Ulu Kuman*" diye aktardığı bir bozkır alanı mevcuttur (Minorsky, 1937, s.306-315).

Bahaeddin Ögel, Kuman/Kıpçak'ları *Kuzey Türkleri* 'i olarak görür. Ona göre, Kuzeybatı Sibirya'da İrtiş nehri ile Ural nehri arasında yaşayan Türklere ekseri *Kıpçak* adı verilmiştir. O, Bulgarlar ve Macarların ilk başlarda Türk tesirlerini, çoğunlukla Kuman/Kıpçak'lardan aldığını ve VI. yüzyılda Bulgarlarla Macarları bu bölgelerden uzaklaştıran Sabır Türklerinin de köken itibariyle Kumanlar'dan olabileceği fikrini taşımaktadır (Ögel, 1979, s.152).

Kaynaklarda *Kun*, *Kimek* gibi Türk varlıkları eşliğinde zaman zaman *Başkurt*, *Uz* ve *As* gibi müstakil sayılan boylar da Kıpçaklar içerisinde veya onların yanında bahsedilirler. Kimi müverrihlere göre de Kanglı, Kıpçak, Kun ve Kimak gibi kabileler geniş manada Kuman/Kıpçak oluşumunun ayrı şubelerinden

sayılmaktadır (Hazai, 1979, s.126; Togan, 1981, s.159; Özyetkin, 1994, s.16; Sümer, 1997, s. 53-55; Kıldıroğlu, 2013, s. 120-126). Bazı kaynakların *Kıpçak-Kanglı* ve *Kıpçak-Kimek* irtibatını aktardığı görülmektedir. Yaygın anlayışa göre Kıpçaklar, Kimekler'in büyük ve etkili kollarından birini meydana getirmektedir. X. yüzyılda Kimek'lerin "İmi", "İmâk", "Tatar", "Balandır", "Khufçâğ", "Lngâz" ve "Eclad" isimindeki boylardan oluştuğu anlaşılmaktadır (Gerdizî, 1968, s. 357; Hazai, 1979, s.126; Kurat, 1972, s. 69; Sümer, 1967, s. 53-55,73-75; Türk Ansiklopedisi, 1975, s. 109).² Türk mitolojisi ve Türk boylarının menşeleri hakkında söylenen efsaneler de Kuman/Kıpçakların bir Türk boyu olduğunu desteklemektedir. Sonuç olarak, genel kabul görmeyen bir iki rivayetin haricinde tüm müverrihler, köken olarak Kumanların Türk olduğu konusunda ortak kanaate sahiptirler.

Kuman/Kıpçak'ların ortaya çıkışları konusuna gelince, bu konuda net bir şey söylemek mümkün değildir. Bu konuda genel kanaat, bu kavmin VIII. asırdan başlayarak IX, X ve XI. Yüzyıllarda tam olarak tarih sahnesine çıkmış bulunmalarıdır.³ Tarafımızca kabul gören kanaat da bu minvaldedir. Fakat bu inanışlar haricinde, VI. asırda Bulgarlarla Macarları Karadeniz'in şimalinden (Cenup Rusya) kovalayan Sabir Türk'lerini, köken olarak Kumanlar'a dayandırarak (Abstracta, 1997, s. 95; Ögel, 1979, s. 152) Kumanlar'ın ortaya çıkışlarını V. ve VI. asra kadar geriye götürülenler olduğu gibi, bu kavmin daha I. asırdan itibaren Kafkasya dağlarının şimalinde bulunan stepler ülkesinde meskun olduğunu ve bu bölgeye de "Kumanya" adının verildiğini ortaya atanlar da mevcuttur (Aygil, 1995, s. 24).

Doğu kaynaklarında Kıpçak adıyla bilinen bu Türk kavmi, Batı kaynaklarında ve Ermenilerde değişik şekillerde ifade edilmektedir. Bu nedenle bozkırlı Türk boyları arasında ayrı bir konum işgal ederler. Onlara Bizanslılar *Cumanus*, *Kumanos*, *Kumanoi*, *Komani*, Ruslar *Polovets*, Almanlar ve diğer batılı kaynaklar *Falones*, *Falben*, *Valoni*, *Valwen*, *Pallidi*, Ermeniler *Xarteks*, Macarlar *Kun*, Sırpalar, Bulgarlar, Makedonlar, Hırvatlar, Slovenler, Çekler, Slovaklar ve Lehler *Kumani* demişlerdir (Hazai, 1979, 125-126; Rasonyi, 1993, s. 136; Uğurlu, 1987, s. 7; Baştav, 1989, s. 11; Hamzaoğlu, 2000, s. 409). Latin verilerinde Bizanslıları mütakiben Kuman ismi zikredilmektedir. Türkçedeki Kuman ismi ise Bizans'tan gelmiş olabilir.

Kuman/Kıpçaklar, farklı coğrafyalarda türlü baskın girişimleri yapıp Türk tarihinde kayda değer bir şekilde yer almalarına karşın etkili bir birlik olarak hiçbir vakit bilinen bir merkez çevresinde birleşip yetkin bir birlik ortaya çıkaramamışlar ve bağımsız bir Kuman/Kıpçak siyasi yapısı oluşturamamışlardır (Sa'di-i Şirazi, 1989, s. 25; Sümer, 1997, s. 63). Bu durumun en mühim nedenlerinden bir tanesi, Kuman oluşumunun yoğun olarak göçebe olmaları yani göçebelik gelenek ve usullerine hassasiyetle bağlı olmalarıdır (Kurat, 1972, s. 75). Bu yönleri onların yerleşik ayak uyduramamalarına, dolayısıyla da yerleşik bir düzende kalamamalarına meydan vermiştir. Kumanlar'ın farklı ülkelerde veya yönetimleri altına girdikleri grupların baskısı ile yerleşik düzene adapte oldukları, daha sonra da bir şekilde yok olup gittikleri anlaşılmaktadır.

Kumanlar hakkında böyle genel bir girişten yaptıktan sonra, şimdi de Kumanlar'ın Osmanlı öncesinde Balkanlar'daki konumu üzerinde duralım. Kumanlar'ın Balkanlardaki durumunu, Kuman-Macar, Kuman-Romen, Kuman-Bulgar ilişkileri şeklinde ele alacağız.

² Ayrıca Kuman/Kıpçak-Kimek ve Kuman/Kıpçak-Kanglı ilişkileri için bkz: (Kaşgarlı Mahmud, 1972, s. 29,379; Minorsky, 1937, s. 316; Şeşen, 1985, s. 28; Rasonyi, 1993, s. 139-140; Sümer, 1967, s. 809; Kafesoğlu, 1993, s. 177; Çeyet, 1993, s. 34-35; Türk Ansiklopedisi, 1974, s. 203).

³ Bu konuda bkz: (Minorsky, 1937, s. 305; Ahincanov, 1995, s. 156,184; Pritsak, 1995, s. 153; Kurat, 1937, s. 32,184; Kurat, 1972 s. 72; Hazai, 1979, s. 373; Ögel, 1988, s. 290; Sümer, 1980, s. 32; Safran, 1993, s. 10; Rasonyi, 1993, s. 139-140; Rasonyi, 1983, s. 32-33). Ayrıca Kıpçaklar ile Kimeklerin X. asırda yerleşmiş olduğu bölgeler ve Kıpçak-Kimek yakınlığı için bkz. (Ahincanov, 1995 s. 168-170).

Kumanlar-Macarlar

Kumanların Doğu Avrupa'da ilk görünmeleri, Rus kaynaklarına göre 1030-1050 yıllarındadır (Türk Ansiklopedisi, 1975, s.40). 1060 yılı sonrasında Uzları takip ederek Tuna boylarına doğru hızlı bir biçimde yürümüşler ve 1064'te Uzları Tuna'nın cenubuna yollamışlardır. Diğer yandan Kumanların Transilvanya (Erdel)-Macaristan tarafında da yol aldıkları aktarılmaktadır. Bu nedenle XI. yüzyılın hitamına doğru, Karadeniz'in şimalindeki bozkırların bütünüyle Kumanlar'ın hükmü altına girdiği görülüyor (Rasonyi, 1943, s. 577-581; Kurat, 1972, s. 73; Baştav, 1989, s. XI). Aynı zamanda kimi Kuman oluşumlarının Macaristan kralı Laszlo (1077-1095) iktidarında, Karadeniz'in şimal kesimlerinden Karpatlar Havzası'na giderek bahsi geçen Macar kralının yönetimi altına girdikleri ve eski Macaristan'ın farklı topraklarına yerleştirildikleri, ardından da Slovakya'da 30'un üzerinde köy yerleşimleri meydana getirdikleri aktarılmaktadır. Kimilerinin ise Avusturya'ya veya Morova'ya geçtikleri söylenilmektedir (Eckhart, 1949, s. 36-37; Blaškovič 1966, s. 344-345).

XI. yüzyılın hitamına doğru *Güney Rusya, Moldava ve Eflak* civarlarını bütünüyle zapteden Kumanlar, sonraki yıllarda Bizans'a, Macaristan'a, cenup Rusya prenslik topraklarına, dahası onların sınırlarını aşarak *Lehistan*'a yürüdüler. Bu zamanlarda bahsi geçen topraklarda etkin ve sürekli hücumlarla işgal edenlerin çoğunluğunu, Kuman/Kıpçakların 5 bölüğünden biri olan Tuna bölüğü Kıpçakları meydana getirmektedir.

1091'de Macaristan'a akınlar yaparak Macar meskun mahaline giren Kumanlar'dan (Bela, 1949) Tuna bölümüne dahil olanların bir bölümünün XII. yüzyılın ilk dönemlerinde Macaristan'da ordu hizmetinde yer aldıkları aktarılıyor (Arat, 1967, s. 713-716; Kafesoğlu, 1993, s. 179; Safran, 1993, s. 15).

1099'da *Bonyak (Benek)* kumandasındaki Kuman askeri birliği, Rus prenslerinin Macarlara yönelik gerçekleştirdikleri bir akında Rusların tarafında bulunmuşlardır ve Rusların kazanmasında Kuman komutan Bonyak'ın önemli katkıları olmuştur. Bundan sonra, XII. Yüzyıl süresince Kumanlar ile Macarlar arasında yaşanan olaylara çok fazla hakim değiliz. Bu yıllarda Kumanlar büyük ihtimalle Dnestr boyları ve Tuna'nın aşağı taraflarına kadar göçerek normal yaşantılarını sürdürmüşlerdir. Bu dönemlerde o civarlarda Kumanlara baskı kuracak başka bir göçebe Türk boyunun da olmadığı anlaşılmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Kumanlar'dan çoğu Macaristan'a gitmiş ve Macar kralları tarafından farklı bölgelere yerleştirilmişti. Onlar, Macar kralının askeri gücü içerisinde atlı asker atlı asker olarak vazifelendirilmişlerdi. Ayrıca 1132'de Çek kralının Alman imparatoruna İtalya seferi sırasında, Kumanlar'dan meydana gelen bir askeri birlik yolladığı bilinmektedir. Bohemya'da Kumanlar olmadığına göre, bu kuvvetlerin Macar kralının olduğu anlaşılmaktadır. Çok sonraları, 1203'de Alman imparatoru Otto'nun (IV) Tübingen'deki kuvvetleri içerisinde Kumanların yer aldığı aktarılıyor. Bu güçlerin de Macaristan'dan geldikleri büyük oranda doğrudur (Eckhart, 1949, s. 48-49; Kurat, 1972, s. 81-85). İşte bu yolla Kumanların garptaki kolları sürekli olarak Macaristan'a kaymış ve orada kralların askeri vazifeleri altına girerek yerleşik düzeni benimsemişlerdir.

1239'da Doneç havzasında Batu Han yönetimindeki Moğol güçleri ile Kumanlar arasındaki savaşta Kuman ordusu yenilmiş ve *Kotyán (Köten)* önderliğindeki 40 binin üzerinde Kuman Macaristan'a sığınmıştır. Sonuç olarak Macaristan'a küçümsenemeyecek sayıda Kuman daha girmiştir (Eckhart, 1949, s. 49, 64-65; Rasonyi, 1939, s. 410-411).

Macaristan kralı *Bela*, Moğolların savaş stratejilerine hakim olan Kuman hafif atlı birliklerinden

faydalanarak, Kumanları Moğollara karşı kullanmak istemişti. Halbuki Moğol birliklerine Kumanların şarktaki 3 veya 4 grubundan çok sayıda atlı birlik dahil olmuştu. Moğol ordusundaki askerlerin Türkçe konuşması, Avusturya prensi Fridrik Badenbergr'in Macarlar tarafındaki Kuman Hanı Köten'in Moğol casusu olabileceği şeklindeki öngörüsünü doğrulamaktadır. Galejana gelen halkın masum Köten'i parçalayarak öldürdüğü kayıtlardadır. Bundan sonra Kumanlar, Moğollar ile Macarlar arasında cereyan eden büyük savaştan önce Macar ordusunu bırakarak Macaristan'dan Balkanlara doğru çekilmiş ve Macar ordusu Moğollar önünde yalnız kalmıştır. Macar ordusu eski süvari yöntemini unuttuğundan dolayı, hafif Moğol atlısının ok hücumu karşısında dağılmıştır. Büyük miktarda asker kaybeden Macaristan'ın tekrardan toparlanmasında Kumanların rolü çok büyük olmuştur. Çünkü Moğolların geriye çekilmesinin sonrasında Macar kralı Bela yanlısını anlayıp Kumanları ülkesine yeniden almaya başlamıştır (Rasonyi, 1993, s. 142; Eckhart, 1949, s. 49-50; Özyetkin, 1994, s. 20).

Özellikle 1200'lü yılların ikinci yarısından başlayarak nüfusu azalan Macaristan'da Kumanlar önemli bir askeri varlık haline gelmişlerdir. Ülkenin yaklaşık yüzde otuzu Kumanların yönetimi altına girmiştir. Macaristan'a kabul edilmesinin ilk koşulu Hıristiyanlığı kabul etmek olduğu halde, bu gerçekleşmemiştir. Kumanlar eski inançlarını devam ettiriyordu (Eckhart, 1949, s. 54-55; Rasonyi, 1983, s. 35). Kumanların ülkedeki hakimiyeti onları biraz şımartmıştı. Macarlar bu gelişmeden pek de memnun değildi. Bundan dolayı ülkede iç karışıklıklar çoğaldı. Bu taraf tutma esnasında yaşanan çatışmalardan dolayı memleketin Macar ve Hıristiyan karakteri tehlike altına girdi. Macar karşıtı olarak garpta haçlı seferi hazırlıkları başlarken, Kral Laszlo IV. (ana tarafından Köten Han'ın torunu) içlerinde *Uzur*, *Alpar* ve *Tolun*'un da yer aldığı 7 Kuman oymak başkanı ile bir araya gelerek Kumanların bir düzene çekilip çeşitli kurallar oluşturulması noktasında hemfikir oldular. Bu anlaşma ve "*Teteny Kurultayı*" hükümleri gereğince Kumanlar, Hıristiyan olmayı, yerleşik hayata geçmeyi, konut inşa etmeyi, Hıristiyan esirleri özgür bırakmayı benimsediler. Bu anlaşma sürecinde Kumanlar eski kültürlerine bağlı kalarak kafalarını tıraş etme müsaadesini aldılar. Bu kanunla, Kumanlar Tuna ile Tisa nehirleri ve Maroş-Temeş ırmakları arasına yerleştiler. Kararlardan benimsmeyen Kumanlar ise ayaklanarak Moldva tarafından akına kalkan Oldamur Han'ın yönetimine girdiler. Oldamur'un akını başarısız olunca, Kumanlarla ilgili verilen kararlar yürürlük buldu (Eckhart, 1949, s. 65-66, 71; Melek Tekin, 1991, s. 155-156; Rasonyi, 1939, s. 411-412).

XV. yüzyılın hitamına gidilirken bazı Kumanlarda eski inançların devam ettiği görülmektedir. Fakat zamanla onların da Macar yaşantısına uyum sağladıkları anlaşılıyor ve 1470'de Dnyester civarından Macaristan'a gelen Kuman nüfusunun da Macar kimliğine benzediği günümüze gelen bilgiler arasında yer almaktadır (Rasonyi, 1983, s. 35-36; Rasonyi, 1939, s. 412).

XVI. yüzyıldan başlayarak Kumanların tarihi Macar tarihiyle iç içe geçmekte ve bugün onlar gerçek Macar olarak kabul görseler de, onların yerleştikleri alanlardaki yer isimleri, arşiv belgelerinde ortaya konulan şahıs isimleri ve hatta günümüzde geçerli kimi soyadları onların Türk olduklarına delil olmaktadır (Rasonyi, 1993, s. 143).

Kumanlar-Romenler

Romanya'da özellikle son dönemlerde tarih, arkeoloji, dil, folklor ve etnografya alanlarında yapılan çalışmalarda Romenlerin çeşitli yüzyıllarda Türkler ve Türk medeniyeti ile ilişki içerisinde olduğu ve bu kişilerde etkilendikleri ortaya konulmuştur. Eflak, Moldavya, Transilvanya ve Dobruca gibi Romen toprakları Türkler ve Türk Medeniyeti ile ilk irtibatını IX-XIII.yüzyıllarda kurmuştur. Bazı Romen tarihçilere göre *Peçenek Türkleri* Moldavya'nın cenubuna IX. yüzyılın sonlarında, kimilerine göre ise X. Yüzyılın başında

yerleşmişlerdir (Ekrem, 1983, s. 1709).

Peçenek ve Oğuzların ardından Kumanların XI. asrın ikinci yarısından sonra Harezm'den Tuna nehri kenarındaki “*Demir Kapılar*” bölgesine kadar uzanan geniş bir coğrafyayı ele geçirerek Dobruca'nın cenubuna ve Karadeniz civarlarına, Deli-Orman tarafına kadar meskun oldukları aktarılmaktadır. (Ülküsal, 1966, s. 15; Ekrem, 1983, s. 1709-1710; Ülküsal, 1976, s. 1082) Kumanların Karpat-Tuna bölgesindeki egemenliği büyük Moğol yayılımına(1241) kadar, yani yaklaşık olarak iki asır sürmüştür. Kumanlar geriye kalan Türk kavimlerinin tersine hakimiyetlerinin sonu dönemlerine doğru kitle olarak Hristiyanlığı kabul etmişlerdir (Zobian, 1984, s. 265; Guboğlu, 1976, s. 769-770). Fakat Dobruca civarındaki ve diğer Türk kavimleriyle beraber yaşayan Kumanları dışarıda bırakmak gerekmektedir kanaatine sahibiz.

Romenlerin Balkanlarda ve özellikle Eflak'ta ve Moldavya'da Peçenekler ile ve sonrasında da Kumanlarla birlikte yaşadıkları kesindir. Kumanların döneminde bu coğrafyaya “*Kumania*” denildiği bilinen bir gerçektir. Romen tarihçi Filitti, “*Kumania*”nın kuman tabakası ile onlara bağlı Romen toprağı olduğunu kabul eder (Rasonyi, 1983, s. 42-43).

Romenler tarafından istila edilen alanların yerleşme tarihinde ve dahası Romen devletinin kuruluşunda Türklerin önemli bir etkisi olduğunu, Romen şahıs adlarının incelenmesi doğrulamaktadır. Eflak ve Boğdan akarsu isimlerinin büyük bölümü Türkçedir. Bilindiği üzere yerleşme tarihi açısından akarsu isimleri birinci dereceden önem arz etmektedir. Diğer yandan Romen tarihinin başlangıcının olduğu yer “*Curteo de Arges*” Türkçe olduğu gibi Romen devletini kuran kişi de Kuman soyundan bir Türk'tür (Zobian, 1984, s. 266-267; Rasonyi, 1939, s. 418-419).

Moğol istilasının ardından günümüz Romanya coğrafyasında Romenler çok az bulunmasına karşın Kumanlar önemli bir fonksiyona sahipti. Moğolların ardından burada bir yüzyıl kadar barış hâkim oldu. 1330'lu yıllara gelindiğinde birden bire Romen prensinin belirip askeri ve siyasî alanlarda başarı yakaladığını görüyoruz. *Basaraba* isimindeki bu kişi, Romenlerin ilk hükümdar hanedanı kurucusu olarak kabul edilmektedir (Rasonyi, 1993, s. 150). Ancak bir yüzyıl kadar önce “*Kumania*” olarak adlandırılan bir ülkenin birden bire “*Romania*” olması müverrihler tarafından şaşkınlıkla karşılanmıştır.

“*Basaraba*”nın Kıpçak Toktemir Han'ın oğlu olduğunu iddia edenler (Öztuna, 1990, s. 165; Kafesoğlu, 1993, s. 183; Çeyet, 1993, s. 36) olduğu gibi onun bir Türk veya Türkleşmiş Moğol olduğu kabulünü taşıyanlar da vardır (Rasonyi, 1993, s. 150). Moğol hakimiyeti esnasında Türkçe konuşulduğu ve halkın çoğunlukla Türklerden oluştuğu göz önünde bulundurulursa, *Basaraba*, Türkleşmiş Moğollardan olsa bile (Rasonyi, 1993, s. 150) Türk Kültürünü temsil ettiği açıktır. Rasonyi, Macar arşivlerini temel alarak bu civarda Kumanlar ile Tatarların (Moğollar) birlikte yaşadığını aktarmaktadır. Öyle ki, *Basaraba*'nın babasının isminin “*Tokomer*” olduğu bilinmektedir. Rus salnamesine göre, *Basaraba*'dan bir kuşak evvel, *Basarabya*'da ve onun civarındaki talanlarda “*Toktomer*” isimli bir Tatar prensi yaşıyordu. Cengiz'in oğlu Coci ailesinde, iki asır içinde 4 kez *Toktomer* isminin geçtiği biliniyor. Acaba *Basaraba*'nın pederi olan *Toktomer*, Coci'nin oğlu *Orda*'nın torunu olan *Toktomer* ile aynı kişi midir, yoksa *Tokta Han*'ın oğlu *İlbasar*'ın biraderi olan *Toktomer* midir? Sonuç olarak hangisinin oğlu olursa olsun Cengiz Han'ın 5. veya 6. göbekten torunu sayılmaktadır (Rasonyi, 1939, s. 419-420).

Kumanların ve dolayısıyla Tatarların, Romanya'da üstlendikleri bu önemli vazifeleri sadece “*Basaraba*” değil, diğer belgelerin de onayladığı görülmektedir. XV ve XVI. asır kaynaklarında aktarılan Romen devlet önderleri ve soylu ailelerin isimleri içerisinde; “*Akbaş, Bilik, Akkuş, Bozdoğan, Berendey, Bars*

Barak, Bağbars, Belçir, Buğa, Kara, Kazan, Şişman, Kızıl, Temirtaş, Ötemiş ve Tok” gibi bir çok Kuman ismine tesadüf edilir (Kafesoğlu, 1993 s. 184; Öztuna, 1990, s. 164). Romanya’daki birçok köy isimleri içerisinde de buna benzer şahıs isimlerinden esinlenmiş olanlar mevcuttur (Zobian, 1984, s. 265-272; Rasonyi, 1973, s. 74).

XIV. asrın ikinci yarısında, *Dobruca*’da kurulan devleti de Kumanlardan saymak gerekmektedir. Bir yandan Bulgar, bir yandan da Bizans gücünün zayıfladığı bir dönemde, Bizans imparatoriçesi Anna tarafından desteğine baş vurulan (1346’da) aşağı Tuna bölgesi yerel komutanlarından Balika’nın oğlu Dobrotiç, 1354’lerden sonra, ilerleyen zamanlarda kendi ismiyle zikredilecek olan coğrafyanın hâkimi olarak 1385 senesine kadar Balkanlar ve Karadeniz’de önemli siyasî vazife üslenmiştir. (Decel, 1977, s. 633) Dobruca devletini, 1354 senesi yerine Dobrotic’in babası Balika dönemiyle, yani 1320 senesinde başlatanlar da vardır. (Öztuna, 1990, s. 161) Bakır paraları günümüze ulaşmış olan Dobrotic’in oğlu İvanko (Vanko-Yanko) zamanında XIV. yüzyılın hitamına doğru bir ara Romen yönetimi altına girdiği tahmin edilen bu ufak “*Dobruca Devleti*”nin toprakları 1417 senesinde Osmanlı Devleti’nin yönetimi altına girmiştir (Decel, 1977 s. 633).

Kumanlar-Bulgarlar ve Sonuç Yerine

Tarihi kayıtlar, Peçenekler’in XI. asrın ikinci yarısının ortalarına kadar Bulgaristan’a hâkim olduğunu aktarmaktadır. Bu tarihlerden başlayarak Bulgaristan civarında Kuman Türkleri görünmeye başlamaktadır (Bailly, Tarihsiz, s. 316; Çay, 1985, s. 66). XI. asrın sonlarından itibaren XII. asırda Kumanlar, Romanya ve Ukrayna üzerinden adeta bir fırtına gibi Balkanlara inmeye başlamışlar, birinci olarak şimal Bulgaristan’ın *Tuna boyu* ve *Dobruca* bölgelerine, ardından cenuba inerek Rodoplar ve Makedonya’nın şark bölgesine yerleşmişler ve dağıldıkları topraklara da coğrafi adlarını vermişlerdir. Örneğin;, Sofya’daki *Kumantsi*, Nevrokop’ta *Kumança*, Makedonya’daki *Kumanova*, Kesriye’de *Kumaniçevo*, Vidin’de *Kumani* adası, Niğbolu’da *Komana*, Lofça’da *Kumanitsa* gibi isimler onların eserleridir (Memişoğlu, 1995, s. 18-19; A. J. Yakubovskiy, 1952, s. 273-297). Şunu da aktarmak gerekir ki, Kumanlarla Bulgarların ilk irtibatını Kumanların bu civara gelmesi sonrasına hasretmemek gerekmektedir. Çünkü 1060’larda Aşgıl (İsgıl) Bulgarlarının, göç alanları arasında yer alan Don nehri bölgesinde Kumanlarla ilişki kurdukları, sonraki senelerde de Cimc (Emba) ve Yayık boyunda göçen Oğuz ve Kumanların bir bölümüyle ekonomik ilişkiler içerisinde oldukları (Alp,1987, s. 252-257; Kurat, 1970, s. 785) anlaşılmaktadır.

Kumanların 1087 senesinde Peçeneklerin de yardımıyla Bulgaristan, Yeni Pazar, Kosova, Bosna Makedonya ve Arnavutluk’u kapsayan ve merkezi *Kumanova* olan” “*Kuman-Peçenek Türk Federasyonu*” nu oluşturdukları ve böylece de ilk kez Türk harici yapılara karşı “*milli birliğin*” meydana getirilmesi yolunu seçtikleri aktarılmaktadır. Fakat Kuman-Peçenek birlikteliği 1091 senesinde politik özelliğini yitirmiştir (Hazai, 1979, s. 373; Memişoğlu, 1995, s. 19). XI. asrın hitamında bu civardaki Kuman etkisi Bulgaristan’daki Bizans iktidarını bitirmiş ve bölgede yaşayanlara bir rahatlık getirmiştir. Bu zamanlarda bölgeye gelen Kumanlar çoğunlukla Hıristiyanlaşmış ve Slavlaşmıştır (Çay, 1985, s. 66). Bu şekilde Batı Trakya, Makedonya ve Bulgaristan’ın dağlık bölgelerinde bulunan çok sayıda Kuman Türkü, sonraki dönemlerde yine Karadeniz’in şimalinden gelen Kuman gurupları ve Osmanlı Devleti döneminde Anadolu’dan gelen Türkler yardımıyla kendilerini yenileme fırsatı bulmuşlardır.

XII. asrın sonlarına gelirken Romenlerin, Kumanların ve Bulgarların yapılanmasına ne kadar etki ettikleri daha iyi anlaşılır. Zamanında Avarların Slavları teşkilatlandırması gibi, Kuman yöneticilerinin de Balkanlarda benzeyen hizmetleri mevcuttur. 1185-1237 civarında Tuna’nın cenup kısmında yoğun olarak

yaşayan Kumanların Bizans'a yönelik Bulgar bağımsızlık çabalarında yer edindikleri bilinmektedir. Mücadeleyi başararak II. Bulgar devletinin yönetimin ele alan *Çar Asen* (1187-1196) Kuman kökenlidir (Khoniates, 1995, s. 120-123; Rasonyi, 1993, s. 153-154; Zobjan, 1984, s. 271; Kafesoğlu, 1993, s. 183). Asen'in ikinci kardeşi Kaloyan yönetiminde Bulgar krallığının daha da geliştiği ve Kaloyan'ın, Bulgar ve Roma kiliselerinin birleşmesini kabullendiği aktarılmaktadır.

1218 yılından sonra eski Asen'in kanından gelen ve Bulgar krallarının en önemlilerinden olan *II. Asen*'in, (1218-1241) Sırp kralı ile yakın dostluk ilişkileri içerisinde olduğu, *I. Asen*'in tersine Romayla bütünleşme anlayışını bırakarak İznik Rum kilisesi ile anlaştığı ve Bulgar kilisesini patriklik haline soktuğu belirtiliyor. Yine Kral II. Asen'in, İstanbul'da güçsüz Latin İmparatorluğunun yaşamasından faydalanarak Bulgar krallığını Balkanların en önemli siyasi gücü durumuna getirdiği bir dönemde, şarktan gelen Moğol güçlerinin, Bulgaristan krallığını önemli ölçüde zayıflattığı ve krallığın gerileme dönemine girdiği anlaşılmaktadır (Acaroğlu, 1988, s. 13).⁴

1240-1241de Rus ve Kuman topraklarının Moğollar tarafından istila edilmesi sonrasında Kumanlardan bir kısmın Aşağı İdil ve Don boyundan Orta İdil ve Bulgaristan'ın ormanlık ve dağlık topraklarına gelerek Balkanlardaki Kuman yoğunluğunu artırdıkları görülmektedir (Ostrogorsky, 1981, s. 402-406; Kurat, 1970, s. 799; Kurat, 1972, s. 97; Adji, 2002, s.221-232). Bu sırada Bizans İmparatoru Johannes Vatatzes'in Balkanlarda yeniden gücünü artırdığı ve Moğolların önünden çekilen Kumanların bir bölümünü toprak karşılığında askeri hizmet yükümlülüğüyle Trakya'da, Makedonya'da ve Batı Anadolu (Menderes Vadisi, vb)'da yerleştirdiği (Rasonyi, 1993, s. 154; Gökbel, 2001, s.39; Tekin, 1991, s. 157) ve Bulgar krallığı içerisinde etkin olarak yer alan diğer Kuman gruplarına karşı en etkili şekilde kullandığı aktarılıyor.

1280 yılında Bulgar krallığının yönetimine yine Kuman kökenli olan Terter'in geçtiği görülmektedir (Rasonyi, 1993, s. 154; Gökbel, 2001, s.39; Tekin, 1991, s. 157). Terter, Bizans'ın baskısını sonlandırıp Moğolların hakimiyetini kabullenmiş ve şahsını da o dönemde Altınordu'nun garbında olan Nogay Han'a yaslamıştır. O esnada Bulgaristan'ın yegane erki Nogay Handı. Bulgar krallarını tahtan indirmek ve çıkarmak ondan sorulmaktaydı (Acaroğlu, 1988, s. 14). Terter'den sonra sırayla oğlu *Svetoslav* ve torunu *II. Terter* tahta çıkmış ve Terter hanedanı 1323 senesine değin iktidarı elinde tutmuştur (Öztuna, 1990, s. 157).

1323 senesinden başlayarak Bulgaristan'ın yönetiminde yine Kuman kökenli Şişman ailesini görmekteyiz. Mikhail Şişman da Nogay Han'ın takdiriyle bu vazifeye getirilmiştir. Şişman yönetiminde Bulgaristan'da gerçek manada birlik olmamıştır. Şişman Vidin şehrinin beyi olmuştur. Terter'in biraderi Eltimir, cenup Bulgaristan'da Kızanlık civarının hakimiydi. Yine XIV. Asırda, yukarıda bahsettiğimiz gibi, diğer bir Kuman komutanı Balık da Dobruca'da iktidar kurmuştur. O dönemde asıl Bulgar kökenli olanlar cenup Bulgaristan'da etkindi. Nogay Han'ın desteğiyle Bulgaristan'da birliği gerçekleştirme gayretleri içerisinde olan Şişman, bu amacını gerçekleştirememiştir. Şişman'ın ardından *Aleksandır İvan* (1331-1365), ve aynı soydan *II. Şişman* (1365-1393) yönetime gelmiştir (Acaroğlu, 1988, s. 14-15).

1393 senesinden sonra bu coğrafyada Osmanlı hâkimiyeti kurulmuş, II. Bulgar krallığı sonlanmış ve bu nedenle Bulgaristan'daki Kuman egemenliği noktalanmıştır. Sonuç olarak II. Bulgar Krallığında Kumanlar önemli roller üstlenmişlerdir. Gerek krallar, gerekse yüksek soylu sınıfı onlardan meydana

⁴ Ayrıca bkz: (Feher, 1984)

gelmiştir. Diğer yandan Moğolların ağırlığı ile hayat bulan Altınordu Devleti hızlı bir şekilde Kumanlaştığı için Nogay Han iktidarındaki Tatar egemenliği esnasında da Kuman baskın oluşu devam etmiştir.

Kaynakça

- [1] Abstracta, Iranica (Suppl. Studia Iranica) (1997), XV-XVII, 1992-1993, Tahran.
- [2] Acaroğlu, M. Türker (1988), Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- [3] Adji, Murat (2002), Kıpçaklar, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- [4] Ahincanov, S.M. (1995), Kapçaku-Kıpçaki, Almatı.
- [5] Alp, İlker (1987), Bulgar Türk Devleti, Tarihte Türk Devletleri I, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara.
- [6] Arat, Reşid Rahmeti (1967), "Kıpçak", İslam Ansiklopedisi, Cilt 6, MEB, İstanbul.
- [7] Aygil, Yakup (1995). Hıristiyan Türklerin Kısa Tarihi, Ant Yayınları, İstanbul.
- [8] Bailly, Auguste (t.y.). Bizans Tarihi, Çev. Haluk Şaman, C.2, İstanbul.
- [9] Baştav, Şerif (1989), Bizans İmparatorluğu Tarihi (1261-1461), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- [10] Bela, Kossanyi (1949), "XI-XII.nci Asırlarda Uz'lar ve Komanlar'ın Tarihine Dair", Çev. Hamit Koşay, Belleten, Cilt 8, sayı 29, (II.Kanun), Ankara.
- [11]Çay, M. Abdulhaluk (1985), Bulgaristan Türkleri. Türk Kültürü, Cilt 23, Sayı262, Ankara.
- [12]Çeyet, Cevat (1993), Türklerin Tarih ve Medeniyetine Bir Bakış. Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü.
- [13]Decel, Aurel (1977), "Dobruca", İslam Ansiklopedisi, Cilt 3. MEB, İstanbul.
- [14]Eckhart, F. (1949), Macaristan Tarihi, Çev. İ. Kafesoğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [15]Eberhard, W. (1996), Çin'in Şimal Komşuları, Çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [16]Ekrem, Mehmet Ali (1983), "Türk Medeniyetinin Romen Ülkelerinde İzlerine Dair Bazı Mülahazalar", VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, (Ankara, 11-15 Ekim1976), Cilt 3, Ankara.
- [17]Feher, Geza (1984), Bulgar Türkleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [18]Gerdizi, Ebu Said Abdülhay b. Dahhak b. Mahmud (1968), Zeynü'l-Ahbar, Haz. Abdülhay Habibi, Bünyad-ı Ferheng-i İran, Tahran.
- [19]Golden, Peter B. (1996), "Kıpçak Kabilelerinin Menşesine Yeni Bir Bakış", Uluslararası Türk Dili Kongresi (1992), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [20]Gökbel, Ahmet (2000), Kıpçak Türkleri, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- [21]Gökbel, Ahmet (2001), "Bulgaristan Türk Halk Kültüründe Kuman (Kıpçak) Türkleri'nin Yeri", Bulgaristan Türk Folkloru (II. Uluslararası Bulgaristan Türk Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri), Folklor Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara.
- [22]Guboğlu, Mihail (1976), "Romen Ulusunun Eski Türk Kavimleri ile İlişkileri Hakkında", VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Cilt 2, Ankara.

- [23]Hamzaoğlu, Yusuf (2000), Balkan Türklüğü, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- [24]Hazai, G. (1979), “Kıpçak”, The Encyclopedia of Islam, (New Edition), V, Leiden.
- [25]Hazai, G. (1979), “Kuman”, The Encyclopedia of Islam, (New Edition), V, Leiden.
- [26]Kaşgarlı Mahmud (1992), Divanü Lügati't-Türk, III, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- [27]Kafesoğlu, İbrahim (1993), Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- [28]Khoniates, Niketas (1995), Historia, (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), Çev. F. Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [29]Kıldıroğlu, Mehmet (2013), Kırgızlar ve Kıpçaklar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [30]Kumanoglu, Yusuf Blaškovič (1966), “Çekoslovakya Topraklarında Eski Türklerin İzleri”, Reşid Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara. (341-351)
- [31]Kurat, Akdes Nimet (1937), Peçenek Tarihi, Devlet Basımevi, İstanbul.
- [32]Kurat, Akdes Nimet (1972), IV-XIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- [33]Kurat, Akdes Nimet (1970), “Bulgar”, İA, II, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- [34]Kurat, Akdes Nimet (1970), “Bulgaristan”, İA, II, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- [35]Marquart, J. (1914), Über das Volkstum der Komanen, Drugulin, Berlin.
- [36]Memişoğlu, Hüseyin (1995), Bulgaristan'da Türk Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- [37]Minorsky, V. (1937), Hudud al-'Alam: the Regions of the World: a Persian Geography 372 A.H.-982 A.D., Çev. Minorsky, London.
- [38]Ostrogorsky, Georg (1981), Bizans Devleti Tarihi, Çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [39]Ögel, Bahaeddin (1948), “Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt 6, sayı 4, Ankara. (259-278)
- [40]Ögel, Bahaeddin (1979), Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Kömen Yayınları, Ankara.
- [41]Ögel, Bahaeddin (1988), İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [42]Öztuna, Yılmaz (1990), Devletler ve Hanedanlar, III, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- [43]Özyetkin, Melek (1994), “Kıpçak (Kuman) Türkleri I”, Kırm Dergisi, II/6, Ankara.
- [44]Pritsak, Omeljan (1995), “Polovets ve Ruslar”, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Türk Dünyası Araştırmaları, sa:94, İstanbul.
- [45]Rasonyi, Laszlo (1993), Tarihte Türklük, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- [46]Rasonyi, Laszlo (1983), Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler, Haz.

- Ş.K.Seferoğlu- Adnan Müderrisoğlu, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- [47]Rasonyi, Laszlo (1943), “Ortaçağda Erdelde Türklüğün İzleri”, II. Türk Tarih Kongresi, (20-25 Eylül 1937), Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul.
- [48]Rasonyi, Laszlo (1939), “Tuna Havzasında Kumanlar”, Belleten, Cilt 3, sayı 11-12, Ankara.
- [49]Rasonyi, Laszlo (1973), “Kuman Özel Adları”, Türk Kültürü Araştırmaları (1966-1969), Ankara.
- [50]Sümer, Faruk (1997), Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller ve Türk Destanları, Ders Kitapları Anonim Şirketi, İstanbul.
- [51]Sümer, Faruk (1967), “Kimek”, İslam Ansiklopedisi, Cilt 6, MEB, İstanbul.
- [52]Sümer, Faruk (1980), Oğuzlar (Türkmenler), Ana Yayınları, İstanbul.
- [53]Sa'di-i Şirazi (1989), Gülistan tercümesi: Kitabı Gülistan bi't-Türki, Haz. Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Çev. Seyf-i Serayi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [54]Safran, Mustafa (1993), Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügatlere Göre Kuman/Kıpçak'larda Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- [55]Şeşen, Ramazan (1985), İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [56]Tekin, Melek (1991), Türk Tarihi Ansiklopedisi, Milliyet Yayınları, İstanbul.
- [57]Togan, Z.V. (1981), Umumi Türk Tarihine Giriş, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- [58]Türk Ansiklopedisi (1974), “Kanglı”, Cilt 21, MEB, Ankara.
- [59]Türk Ansiklopedisi (1975), “Kimekler”, Cilt 22, MEB, Ankara.
- [60]Türk Ansiklopedisi (1975), “Kıpçak”, Cilt 22, MEB, Ankara.
- [61]Uğurlu, Mustafa (1987), Münyetü'l-Guzât, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- [62]Ülküsal, Müstecib (1966), Dobruca ve Türkler, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- [63]Ülküsal, Müstecib (1976), “Romanya Türkleri”, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- [64]Yakubovskiy, A. J. (1952), “IX ve X. Asırlarda İtil ve Bulgar'ın Tarihî Topoğrafisi Meselesine Dair”, Belleten, Cilt 16, sayı 62, Ankara.
- [65]Zobian, Maria Lazarescu (1984), “Cumania as the Name of Thirteenth Century Moldavia and Eastern Wallachia”, Journal of Turkish Studies (Turks, Hungarians and Kıpçaks), Cilt 8, Harvard.

Journal of Universal History Studies

Adnan Menderes'in Siyasal Karakteri ve 27 Mayıs¹

The Political Character of Adnan Menderes and May 27

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 01.10.2020/04.10.2020

pp. 112-130

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 3/(Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) • October • 2020 •

Selma Göktürk Çetinkaya

Bilecik Şeyh Edebali University, Assistant Professor, Department of History, Bilecik, Turkey

Email: selma.cetinkaya@bilecik.edu.tr

Orcid Number: 0000-0001-6828-1679

Cite: Göktürk Çetinkaya, S . (2020). Adnan Menderes'in Siyasal Karakteri ve 27 Mayıs . Journal of Universal History Studies , 3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) , 112-130 . DOI: 10.38000/juhis.803470

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

Öz

Türk Siyasi Tarihi, 1945'te demokrasi adına önemli bir döneme girerek çok partili hayata geçmiş; dört yıl sonra da demokrasi daha da sağlamlaşmıştır. 1950 Genel Seçimleri iktidar ve muhalefette yer değişikliğine yol açmıştır. Cumhuriyet Halk Partisi'nden Demokrat Parti'ye geçen siyasi erkte ipi göğüsleyen isim olarak karşımıza Adnan Menderes çıkmaktadır. Menderes, on yıl boyunca partinin genel başkanlığını ve başbakanlığı üstlenmiştir. Ayrıca Demokrat Parti'nin halka tanıtılması, parti politikalarının halkın anlayabileceği şekilde anlatılması hep Menderes vasıtasıyla olmuştur. Bu nedenle muhalefet, iktidara gelebilmek adına verdiği mücadelede ana rakip olarak Menderes'i görmüştür. Menderes ise kendi üzerinden gerçekleştirilen eleştirileri göğüslemeye çalışmıştır ki bu durum onu daha öne çıkarmıştır. Giderek artan bu politik mücadelenin neticesi ise demokrasiden vazgeçmek olmuştur. 27 Mayıs'ta ordunun müdahalesi ile Demokrat Parti'nin iktidarına, başbakan Menderes'in de hayatına son verilmiştir. 27 Mayıs'ın nedenlerini sıralarken Demokrat Parti'nin politikalarından ziyade Menderes'in siyasi karakteri tartışılmalıdır ve aslında günümüzde de özellikle sosyal medyada 27 Mayıs ve 17 Eylül tarihlerinde Adnan Menderes'in olumlu ve olumsuz özellikleri üzerinden paylaşım yapılmaktadır. Ayrıca 1960'tan günümüze kadar Demokrat Parti'nin devamı olan partilerle muhalefet partilerinin söylemlerinde de Adnan Menderes sıkça yer almaktadır. Bu sebeple hazırlanan çalışmada Menderes'in siyasi karakteri üzerinden 1950'li yıllar ve 27 Mayıs değerlendirilmiştir. Adnan Menderes'in toplumu analiz edebilmesi, halk-lider ilişkisinde samimi tavırları, gücünü halktan aldığı için muhalefetin gücünü önemsememesi üzerine çizilebilecek siyasi duruşunun 1950'li yılların politikasını ve demokrasisini nasıl etkilediği sorusuna cevap bulmaya çalışılmıştır. Muhalefetin yalnızca diğer partilerden değil, parti içinden gelmesi ve tek kişi olma halinin eleştirilmesine de değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Adnan Menderes, Demokrat Parti, 27 Mayıs Darbesi, Liderlik, Jakobenlik.

Abstract

Turkish Political History has entered an important period for democracy in 1945. The transition to multi-party life further strengthened democracy four years later. The 1950 General Elections changed the place of power and opposition. Political power has passed from the Republican People's Party to the Democratic Party. But it carried its political power over the leader of the Democrat Party and the Prime Minister Adnan Menderes. He has always done the introduction of the Democratic Party to the public and the explanation of party policies in a way that the public can understand. For this reason, the main opponent in the struggle of the opposition to come to power is Menderes. Menderes, on the other hand, fought himself with the criticisms made on him. This has made Menderes more prominent. But the result of this political struggle has been to give up democracy. On May 27, with the intervention of the army, the power of the Democrat Party and the life of Prime Minister Menderes were ended. When listing the reasons for May 27, the political character of Menderes should be discussed, not the Democratic Party's policies. In fact, the positive and negative characteristics of Adnan Menderes are discussed today, especially on social media on May 27 and September 17. In addition, Adnan Menderes frequently takes place in the discourses of the parties that are the continuation of the Democratic Party and the opposition parties since 1960. For this reason, the 1950's and May 27th were evaluated over the political character of Menderes in the study prepared. Adnan Menderes' political stance can be drawn on his ability to analyse the society, his sincere attitude in the people-leader relationship, and his contempt for the power of the opposition because he takes his power from the people. An attempt has been made to find an answer to the question of how this stance affected the politics and democracy of the 1950s. The criticism of the opposition coming not only from other parties but also from within the party and being a single person was mentioned.

Keywords: Adnan Menderes, Democrat Party, May 27 Coup D'etat, Leadership, Jacobenism.

Giriş

Cumhuriyet Dönemi Türk Siyasi Tarihinde darbe noktasında öncül konumda bulunan 27 Mayıs 1960, aynı zamanda Başbakan Adnan Menderes'in şahsında kişiselleşerek idamı ve bunun analiziyle de antidemokratik fiili, toplum genelinin bilincinde çağrıştırmaktadır. Bu bilinç beraberinde Menderes'e "demokrasi kahramanı" etiketini getirip sonrasındaki süreçlerde kendisinin politik kulislerin en çok zikredilen ismi haline gelmesine sebebiyet verecektir. Buradan hareketle 27 Mayıs Darbesinin yaratıcılarının Demokrat Parti iktidarı kadar ve hatta daha fazla Adnan Menderes liderliğini bitirmeye yönelik bir gaye çerçevesinde harekete geçtikleri ve kısa vadede bu gayeye eriştikleri bir realite olmakla birlikte uzun süreli yorumladığımızda Menderes'in bugün toplumun genelinde bıraktığı izlenim, sonrasındaki siyasal erkin sağ kanatta kalmasının da tesiriyle pek de değişikliğe uğramamıştır. Hatta idam ile beraber toplumdaki Adnan Menderes algısının 1961'den günümüze değin duygusal artışa geçtiği de gözlemlenmektedir. Bir nevi 27 Mayıs, 17 Eylül ile özdeşleştirilerek tek bir okumaya gidilmiştir. Bunda 27 Mayıs'ın his-fikir bağlamında (fiil bağlamında herhangi bir kesim tarafından karşıt duruş gösterilememiştir) karşısında duran kesimin Menderes'in idamıyla birlikte genişlemesinin etkisi kadar politik kazanç maksadıyla böyle bir yönlendirmeye gidildiği de bir gerçektir. Bu durumda 1950'li yıllarda Demokrat Parti'ye çok şey katan Menderes, kendisine yüklenen anlamla partisinin ardıllarına da katkıda bulunmayı sürdürmektedir.

Adnan Menderes'in siyasal karakteri üzerinden politik söylemler muhalefet tarafından da devam ettirilirken bunun bir yerde Demokrat Parti'nin ardıllarına yöneltilen eleştiriler için izlenen yöntemlerden biri olarak karşımıza çıktığını ifade etmek mümkündür. Kısaca 27 Mayıs anlatımının gerek darbe yapıcıların Başbakan Adnan Menderes odaklı olması, darbeyi makul görenlerin Menderes'in politikalarıyla darbe sürecini birlikte ele almaları ve gerekse toplumun 27 Mayıs denilince direkt Adnan Menderes'i aklına getirmesi hasebiyle, darbe yazımının da Demokrat Parti merkezinden ziyade Adnan Menderes merkezli olması gerekliliğini ortaya koyar. Genel manada da parti temelinde değil, partiyi iktidara taşıyan liderler temelli düşünülmesi gereken Türk siyasi yapılanmasında, bu yapıyı bozma hedefli darbeleri de, liderlere yönelik hareketler olarak görmek yerinde olacaktır. Buradan yola çıkarak hazırlanan metnin özü, 27 Mayıs'ı Adnan Menderes merkezinde ele alıp, darbenin kendisine yönelik bir fiil olup olmadığını liderlik vasfı temelinde incelemeye dayanmaktadır.

Siyasi Literatürde Karizmatik Liderlik ve Jakobenlik Kavramları Kapsamında Adnan Menderes

Fransızca kökenli "karizma" kelimesi, Türk Dil Kurumu tarafından "bir kimsenin kişiliği etrafında olduğu kabul edilen ve niteliği kolay açıklanamayan, hayranlık uyandıran etkileyici güç" şeklinde tanımlanmış; "karizmatik" sözcüğü ise 'etkileyici' olarak dilimize çevrilmiştir (Türkçe Sözlük, 2005, s. 1090). Karizmatik liderlik kavramını izah edebilmek için Max Weber'den okuma yapmak ve "psikolojik, fiziksel, ekonomik, ahlaki, dini, siyasi bunalım dönemlerinde ortaya çıkan, herkese nasip olmayan doğüstü ve bedence/ruhça özel yeteneklere sahip olan doğal önderler" tanımlamasına odaklanabilmek yerinde olacaktır. Weber'e göre başarısı ölçüsünde itaatkâr yahut yandaş kitlesinin artış göstereceği karizmatik liderin etkili olacağı kesim, toplumsal açıdan sınırlandırılmış olmalı ve yerellik arz etmelidir (Weber, 2004, s. 326-328). Buradan hareketle ve Cumhuriyet dönemi temel alındığında Türk Siyasi Tarihinde karizmatik liderlik kavramının karşımıza ilk çıkardığı isim kuşkusuz Mustafa Kemal Atatürk olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin çöküş döneminde ortaya çıkan, milleti topyekûn bir mücadele için birleştirebilen ve millet hâkimiyetine dayalı yönetsel dönemi başlatarak Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran, sadece Türk milleti üzerinde değil dünyada bıraktığı etki ile bir milletin topyekûn mücadelesini başlatan Atatürk'ten sonra Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nın da etkisiyle diplomatik problemler ve bu problemlerin tesiriyle görülen ekonomik ve ideolojik sıkıntılar içinde kalmıştır. Savaşa dâhil olmamak için yoğun çaba sarf edilen ve fakat toplumun eğitim seviyesi yüksek kesiminin ideolojileri çerçevesinde savaşa katılımın da hat safhada tartışıldığı Türkiye, bir yandan Türkcülük fikriyatının savunucuları ile Sosyalizm/Komünizm etkisinde olan grubun fikir çatışmalarına, öte yandan Mihver ve Müttefik Blokların kendi yanlarına çekme mücadelesine maruz kalmıştır. Tüm bu faktörlere rağmen olağanüstü bir dönemden başarıyla çıktığı muhakkaktır. Bu savaşlarla eş zamanlı olarak, rahatsızlık duyulan ekonomik uygulamalar nedeniyle ülke yöneticilerine yönelik tepkiler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Her ne kadar savaş döneminde bu tepkiler fazla dışa vurulamamış ise de İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle beraber toplumsal tepkiler daha da sesli hale gelmeye başlamıştır.

Savaşın ardından gerek kırsal gerek kentsel kesimden, muhafazakâr kısımdan olduğu kadar ve belki daha fazla gayrimüslim kısımdan, ekonomik seviyesi ve eğitim düzeyi farklı gruplardan yöneticilerin hoşnut olmayacağı fikirler kendisini göstermeye ve konuşulmaya başlamıştır. Savaş sürecinde yaşanan ideolojik mücadelelere müdahil olan ülke yöneticileri, iki tarafı da kendisine küstürmüş, ideolojilerini savunan kesimleri karşısına almıştır. Diplomatik ilişkiler ise güven sorunu yaşadığımız Batı'nın ekseninde şekillenmeye başlarken Sovyet Rusya ile münasebetler tehdit içerikli ve talepkar notalarla gergin bir hale dönüşmüştür. Dönemin yönetim kadrosu ve özellikle Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, devleti savaş dışında tutma hususunda başarılı bir karne almışsa da ve sınırlar dâhilinde bir cephe açılmamış, askeri mücadele yaşanmamış, İnönü'nün tabiriyle kimse babasız bırakılmamışsa da savaşın olumsuz etkilerinin yine de fazlasıyla hissedildiğini söylemek de yanlış olmayacaktır. Nitekim sosyal, düşünsel, eğitsel, ekonomik ve diplomatik mücadelelerin hat safhada gözlemlendiği Türkiye'de 1945 ile birlikte toplumsal tepkiler siyasal boyutlara ulaşmaya başlamıştır.

Weber'in bahsettiği ve yukarıda da değinildiği üzere “psikolojik, fiziksel, ekonomik, ahlaki, dini, siyasi bunalım dönemlerinde ortaya çıkan” ve belki de ihtiyaç duyulan karizmatik liderlik, Türkiye'de savaşın son yılında, 1945'te² kendisini göstermeye başlamıştır. Bir yıl içinde palazlanan politik muhalif kanat, Cumhuriyet Halk Partisi'nden mecburi de olsa kopmaya başlamış ve bu kopuş 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'nin doğmasına³ vesile olmuştur. Yeni partinin kurucuları için ifade edilen ve 7 Haziran 1945 tarihli Dörtlü Takriri atfen “Dörtler” tanımlamasının içindeki en sesli isim olan Adnan Menderes, 27 Mayıs 1960'a değin sürecek siyasi hayatı boyunca da partisinin en güçlü ve ön planda olan ismi haline gelmiştir.

Bunalımlı bir dönemin ardından toplumun neredeyse her kesiminin ihtiyaç duyduğu yeni bir soluk, yeni bir devinim Demokratlarla mümkün olurken Demokratlar içinde halkın kendisini en fazla yakın

² Adnan Menderes, yeni bir yapılanmanın fikrini ortaya ilk atan isim olarak kendisini gösteren Refik Koraltan'ın dikkatini Toprak Kanunu Tasarısı görüşmeleri sürecinde çekmiştir: “Toprak Kanunu tasarısının konuşulması sırasında dikkatle ve takdirle takip ettiğim Adnan Bey'e maksadımın umumi hatlarını münasip fırsatlarla açmış ve derhal mutabakat cevabını almıştım. Bayar'a da bu temaslarını anlattım 'iyi bir genç çalışılabilir' karşılığını verdi.” Bkz. Kamil Maman, *Tek Parti Devrinden 27 Mayıs İhtilali'ne Demokratlar, DP'nin Kurucusu Anlatıyor-Refik Koraltan*, TİMAŞ, İstanbul 2013, s. 84.

³ Demokrat Parti'nin doğuş serüveni ile ilgili anı-kitaplardan bazıları için bkz. Rıfık Salim Burçak, *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş 1945-1950*, Olguç Matbaası, Ankara 1979. Cüneyt Arcayürek, *Demokrasinin İlk Yılları (1947-1951)*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1983. Metin Toket, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları (1944-1973)*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1990. Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-IV Demokrasiye Geçiş (1946-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

hissettiği isim ise Adnan Menderes olmuştur. Menderes de enerjisini halktan almış, insanlar tarafından takdir gördükçe ve desteklendikçe çalışma isteğinde artış gözlenmiştir. 1950-1960 arasındaki dönemde kurulan beş Menderes Hükümetinin⁴ güttüğü politikalarda, hayata geçirdiği icraatlarda Başbakan Adnan Menderes'in bu hâletiruhiyesini görebilmek mümkündür. Menderes, hükümetlerde birlikte görev aldığı isimlerin büyük çoğunluğu⁵ ile pozitif iletişim içerisinde olmasıyla da on yıllık iktidarı döneminde Demokrat Parti'yi büyüten isimlerin başında yer almıştır. Bu vasfıyla Robert House'un Yol-Amaç Teorisi'nde belirtildiği haliyle (House ve Mitchell, 1975, s. 1), Adnan Menderes'in etkin ve tatmin edici performans gösteren bir lider olarak astlarının motivasyonu üzerinde tesirini hissettirdiğini söyleyebilmek mümkündür. Bu minval üzere Demokrat Parti Manisa Milletvekili olan ve Çalışma, Sanayi ve Devlet Bakanlıklarında bulunan Samet Ağaoğlu da Başbakan Menderes'in rehberliğinin toplum için oldukça iyi olduğunu ifade etmektedir. Adnan Menderes'in halen "kanunların siyasi kişiliği üzerinde övücü yazı ve konuşmaları yasakladığı insanlardan biri"⁶ olduğu dönemde yazdığı "Arkadaşım Menderes" adlı kitabında Ağaoğlu'nun şu sözleri önemli görülmelidir:

"Demokrat Parti'nin genç idealistler yanını Menderes temsil ediyordu... Menderes klasik anlamı ile bir idealistti. Kafasında hayal ettiği bir Türkiye vardı. Bu hayali gerçekleştirmek için çırpınıyordu. Hataları, günahları bu uğurda olmuştu. Yine bu uğurda başını cellada verdi... Onun hayatınca sürmüş asıl çabalaması kendini halka sevdirmek yolunda oldu. Eğer dimağ ve ruhunun gizli sırrı üstün adam inancı Menderes'i iddia edildiği gibi demokrasiden uzaklaştıran rüzgâr ise, ancak halkın yardımı ile ona dayanarak idealini gerçekleştirebileceğine inanmış bulunması onu demokrasiye yaklaştıran, bağlayan zorlama idi"(Ağaoğlu, 2011, s. 20-21).

Türkiye'nin ve Türk toplumunun daha iyi yerlere gelebilmesi için çaba sarf eden ve gücünü yine toplumdan alan Adnan Menderes'i halkın kendisine yakın bulma nedeni de burada aranmalıdır. Aslında ideallerini gerçekleştirebilmenin tek yolunu halktan kabul görmekte bulan Menderes, halkın desteği olmadığı takdirde amacına ulaşamayacağını bilincindeydi. Buradan hareketle halkın anlayabileceği bir lisanla ve yaşamla onları kendi tarafında tutma gayreti sürdürdü ki halkın alışkın olmadığı bu tutum, halka siyasi bir lider tarafından anlaşıldığını hissettirdi. Karşılıklı değer görme üzerine dayalı lider-toplum ilişkisi ise demokrasinin uygulanabilirliğini kolaylaştırdı. Elbette burada mühim olan Menderes'in toplumun lisanına ve yaşamına aşina olmasıydı. Bu özelliğinde hayatının yaklaşık ilk 42 senesini memleketinde geçirmiş olması, köylüyü ve kırsalı bilmesi, büyük kentten ve politikadan uzak kalmasının etkisi fazladır. Tabanın talep ve şikâyetlerinin farkında olma, liderin başarısına ivme kazandıran bir durumdur ki bunu Menderes'in siyasi karakterinde belirleyici unsur olarak değerlendirmek mümkündür. Öyle ki Menderes'i diğer siyasilerden ayıran birincil unsur da burada aranmalıdır. Nitekim 1946-1956 yılları arasında Demokrat Parti İstanbul ve İzmir milletvekillikleri yapan, daha sonra Hürriyet Partisi'ne katılan gazeteci kökenli Cihad Baban şöyle anlatmıştır:

⁴ I. Menderes Hükümeti: 22 Mayıs 1950-9 Mart 1951, II. Menderes Hükümeti: 9 Mart 1951-17 Mayıs 1954, III. Menderes Hükümeti: 17 Mayıs 1954-9 Aralık 1955, IV. Menderes Hükümeti: 9 Aralık 1955-25 Kasım 1957, V. Menderes Hükümeti: 25 Kasım 1957-27 Mayıs 1960. Ayrıntılı bilgi için bkz. Türker Sanal, *Menderes Hükümetleri*, Sim Matbaacılık, Ankara 2003.

⁵ Nimet Arzık, Menderes'le arası iyi olmayanlar arasında Fatin Rüştü Zorlu, Nedim Ökmen gibi isimlerden bahsetmektedir. Bkz. Nimet Arzık, *Menderes'i İpe Götürenler*, Kurtuluş Matbaası, Ankara 1966, s. 36, 39.

⁶ Kitap 1967'de yazılmış ve yukarıdaki ifadeler Ağaoğlu tarafından eserin önsözünde belirtilmiştir. Bkz. Samet Ağaoğlu, *Arkadaşım Menderes İpin Gölgesindeki Günler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 9.

“Beraberce yola çıkan dört DP kurucusu arasında hitabetiyle, bir mesele üzerine eğilip ısrarlı çalışmasıyla her gün biraz daha temayüz edecek, başlangıçta beraber yola çıkanları geride bırakarak ilerleyecekti. Menderes, vatandaşın ve bilhassa basit vatandaşın duygularına hitap etmesini, köyü yakından tanıyan bir insan olarak, iyi biliyordu.” (Baban, 1970, s. 133-134).

Fotoğraf 1. Yurt gezisinde Adnan Menderes, Samet Ağaoğlu ve Namık Gedik.

Kaynak: BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü (030.1.0.0). Yer: 2.16.21. Sayfa: 20.

Adnan Menderes’in köyü yakından tanıma ve bu minval üzere vatandaşa seslenme özelliğinde hem yeti hem de yetenek söz konusudur. Daha açık bir ifadeyle Menderes’in halkla yakın olabilme özelliğinde doğal yatkınlık kadar sonradan kazanılmış bir taraf da vardır. Özellikle Atatürk Döneminde Konya, Antalya ve İçel, İnönü Döneminde Eskişehir, Afyon ve Kütahya’nın Cumhuriyet Halk Partisi il müfettişliği görevini üstlenmesi (Ergun, 2017, s. 67-119) ve halkla iç içe olması Menderes’in siyasal karakterinin belirleyicileri arasında yer almaktadır. Nabzını iyi tutabildiği toplumu konuşmalarıyla ve tavırlarıyla kendisine bağlayan, Baban’ın ifadelerindeki “basit vatandaş” zihniyetinden uzak durarak her kesime saygı duyduğu imajını çizen ve doğal olarak saygınlık kazanan Demokrat Parti’nin lokomotif Adnan Menderes’in belki de Weber’in karizmatik lider tanımlamasında yer alan “ruhça özel yeteneği” de kendisini üstün, halkı hor görmemesidir. Bu özelliğiyle sadece destekleyicilerinin değil, karşıtlarının da dikkatini çeken, partisinin on yıl boyunca iktidarda kalmasında başrolü üstlenen, demir kıratın süvarisi olan Menderes, gün geçtikçe demir kıratın ta kendisi haline gelmiştir. Buna dair en iyi değerlendirme ise kuşkusuz Şevket Süreyya Aydemir’e aittir:

“Kıratın süvarisi kim? Evet, kırata kim binecekti, kıratın dizginleri kimin elinde olacaktır? Başların içinde bir baş, daha partinin doğum ağrıları arasında kendine yol açıyordu. Kendi basacağı yollara kendi basamak taşlarını sıralıyordu... Bu yeni baş, atılgan ve ihtirashıdır. Karşılaştığı direnişlerde, geri çekilmeye niyeti yoktur... Partinin daha program hazırlıkları safhasından başlayarak ve partinin kuruluşunu takip eden bütün buhranlarda ve

parçalanmalarda karşındakileri tasfiye eden odur. Böyle olunca da, demek ki, kıratın şahlandığı meydana, kırata bir sahip belirmektedir. İşte bu sahip Adnan Menderes'tir. Kıratın sahibi o olacaktır. Ve nitekim öyle de olur. Hulasa, Demokrat Parti'nin hikâyesi biraz da Menderes'in hikâyesi demektir... Kırat demek, Adnan Menderes demek..."(Aydemir, 2010, s. 140-141).

Adnan Menderes'in bir yerde Demokrat Parti'nin sembolü olması, muhalif partilerin ve bu doğrultuda bilhassa gazetelerin (öteki muhalif unsurlar basın kadar öne çıkmamış, görünür hale gelmeleri darbe sürecinde olmuştur) iktidara yönelik tenkitlerini Menderes üzerine yöneltmesinin de ana nedenidir. Menderes'in olumsuzluklarının toplumca bilinmesi, halkın gözünden düşürülmeye çalışılması⁷ ve bunun üzerinden iktidarın yıpratılması üzerine kurulu muhalif duruş, liderine bağlılık noktasında katı olan taban tarafından elbette zorlanmıştır. Tabanın katı bağlılığı üzerinden muhalefet tarafından yapılan putlaştırma⁸ tenkitleri de bu zorlanmanın bir neticesidir denilebilir. Muhalefetin şahsı üzerinden siyaset yapmasıyla ilgili olarak iktidara sahip olmak için kendisinin düşmesini yeterli görmenin doğru olmadığını belirten Menderes, "memlekette bir değil, bin Menderes vardır" (Uyar, 2017, s. 191) cümlesiyle milletle bir oluşluğa gönderme yapmıştır. Bu göndermeden Demokrat Partili politikacılara bir pay çıkarılabilir mi sorusunu başbakanın bunu kastetmemiş olduğunu söyleyerek cevap vermek yeterli olacaktır. Öte yandan Demokrat Parti içinde de Adnan Menderes'in şahsına yönelik eleştirel bakışın olduğu mutlaklıdır. Koraltan'ın günlüğüne 1 Şubat 1958'te yazdığı "Bu adama bir zamandır gurur geldi. Artık emruhu emrüküm; nerede ise tek adam. Her şeye hâkim ve sahip rolüne geçti" (Küçük, 2008, s. 67) cümleleri Meclis başkanının Menderes'in tavırlarından rahatsızlık duyduğunu göstermektedir. Demokrat Partililerin bu tür rahatsızlıklarının gün yüzüne çıkması elbette 27 Mayıs öncesinde olmamış, iktidar döneminde rahatsızlıklarını ifade edenler zaten partiden ayrılmışlardır. Demokratlar ise, özellikle 27 Mayıs süreci itibarıyla başarısızlıkların nedeni olarak başbakanı göstermeye başlamışlardır ki Yalman'a göre "politika şeytanlarına kendini kaptırdığından dolayı dövünen" (Yalman, 1971, s. 360) Menderes'e öncesinde bu tutumun tam tersinin takınılması⁹ liderin çevresindeki kişilerde olması gereken "sadakat ve ketumiyet" (Tekeli, s. 2011: 64) ile açıklanamaz. Bir yerde başarının sembolü olarak gösterilen Menderes, artık başarısızlıkların nedeni şeklinde lanse edilerek suçtan arınma hali söz konusudur.

Başarıda olduğu gibi başarısızlıkta da Adnan Menderes'in hedef gösterilmiş olması, "her şeye o karar verdi, onun hatası, tüm yetki ondaydı" savunusuna geçilmesi başbakanın karakterinde jakobenizmin var olup olmadığının da değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Karizma gibi Fransızca kökenli bir kelime olan jakoben, Türk Dil Kurumu tarafından hem demokrasi yanlısı hem de tepeden inmece olarak anlamlandırılmıştır (Türkçe Sözlük, 2005, s. 1013). Bu anlamıyla 2005'te Süleyman Demirel'in jakobenizmi "siyasi iktidarın yetkiyi kimseyle paylaşmak istememesi, iktidar benim, her şeye ben karar veririm demesi. . .

⁷ "Menderes'in destekçilerinin ve özellikle de köylü seçmenlerin gözündeki saygınlığını ortadan kaldırmak gerekiyordu... Kendisine yöneltilen bize göre boş suçlamaların tek nedeni buydu". Bkz. Kasapsaraçoğlu, 2015, s. 143.

⁸ "Her şey gösteriyor ki DP bir put yaratmanın peşindedir. Vazife duygusuyla ve memleketçi hislerle silkinmeleri, put imali yolundaki çalışmalara derhal son vermeleri gerekenlerin başında, şu anda elbette ki büyüklü küçüklü Demokratlar gelmektedir. . . Felaket, iktidarın bir partiden bir putun eline geçmesidir. Memleketlerin mukadderatına putlar kayıtsız ve şartsız hâkim oldular mı, putların kendi partileri dâhil, topyekûn milletin başına açılacak gailenin haddi hesabı bulunmadığı yakın tarih misalleriyle sabittir." Bkz. Akis, "Put", 13 Ocak 1960, s. 5. "Menderes istediğim zaman olaylara hükmederim diye düşünüyordum. Kendisini tanılaştırmıştı". Bkz. Arzık, s. 127.

⁹ "Ah bu insanların alçaklığı! Menderes'in elini bir kere sıkabilmek için on insanı çiğnemekten çekinmeyenler, onu Allah'ın sevgili kulu diye bağırarlara basanlar, şimdi aleyhine konuşarak başlarını kurtarmaya çalışıyorlar. Bunlardan biri de Mümtaz Tarhan. Menderes'e hitap ediyordu: 'Camiler sana senakar, surlar sana duakar'. Şimdi bağırıyor: 'Yıkan odur, vuran odur.' Fahrettin Kerim Gökay ise bir ayağı İsviçre'de pusu kurmuş gözletiyor: Menderes ipe ve hapse gidecek, şu gürlüti kapanmadan dönmeyecek!" Bkz. Samet Ağaoğlu, *Yassıada, Kayseri ve Toptaşı Cezaevi Günlükleri*, YKY, İstanbul 2013, s. 110.

Millet iradesini ben temsil ediyorum, yönetimde son söz benim; millet bana yetki verdi istediğimi yaparım, yetkiyi kimseyle paylaşmam felsefesi” şeklinde kabul ederek kendisiyle beraber Adnan Menderes’i de jakoben olarak nitelendirdiği görülmektedir (Donat, 2005). Jakobenizm böyle bir tanımla kabul görmeye beraber tarihi süreçte inceleyerek kavramı konu kapsamında detaylandırmak yerinde olacaktır. Tarihsel özüne inildiğinde Jakobenler Fransız İhtilali’nde yer almış olan liberal orta sınıfın içindeki bir kesimdir. Özünde burjuva ideolojisi de bulunan Jakobenler, ihtilalin üçüncü ve zirve döneminin iktidardındılar ve 2 Haziran 1793-27 Temmuz 1794 arasında Fransa’da yönetimi üstlenmişlerdir. Geniş toprakları olan, köylülerden toprak kirası alan, gıda ürünleri kaçakçılığında ve bu ürünlerin yüksek fiyatla satışından zenginleyen Jironenlere karşı feodal ayrıcalıkların kalkmasını isteyerek isyan eden köylüler tarafından desteklenen Jakobenlerin emekçi kesimle yakınlığı olduğunu, ayrıca “küçük ve orta köylü mülk sahipleri ile küçük esnaf ve dükkân sahiplerinin” desteğine sahip bulunduğunu da belirtmek gerekir. Yani Jakobenleri düşük gelirliyle desteklenmiş, gücünü halktan alan bir grup olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır ki bu destekle beraber iktidarları boyunca kendilerine karşı olanların cezalandırılmasıyla da tarihe adlarını yazdırmışlardır. Öte yandan düşük gelirli halkın yaşamında (feodal ayrıcalıkların kaldırılmasını sağlayan ve toprakların neredeyse tümüne sahip olan köylüler hariç) pek bir değişkenlik görülmediği de muhakkaktır. Kısaca Jakobenler halktan alınan destekle bitirdikleri önceki dönemin yerinde yükselmeye başlayınca özgürlük, kardeşlik ve eşitlikte direnen halkın tepkisiyle karşılaşmışlardır. Bu da beraberinde cezalandırmaların yoksul halka, işçi kesimine yöneltilmesine neden olmuştur. Buradan hareketle işçi birliklerinin kurulması, grevlerin yapılması yasaklanmıştır. Jakobenlerin uygulamalarıyla feodalizm bitmiş fakat kapitalizm gelmiştir ve iktidarları da Thermidor (Temmuz) Darbesi ile sona ermiştir (Yeliseyeva, 2014, s. 68-79; Demirli, 2018, s. 59-66).

Bu değerlendirme içinden bakıldığında Adnan Menderes’in jakoben olma hali liberal tutumu, burjuva ideolojisi ve gücünü özellikle düşük ve orta gelirli halktan alması noktasında kendini göstermektedir. Her şeye tek başına mı karar vermiştir sorusu için “baş aktör Menderes’ti, Celal Bayar rejisör ve prodüktördü” (Arzık, 1960, s. 48) izahı açıklayıcı olacaktır. Öte yandan Menderes’in yerini sağlamlaştırmak adına kendi fikrinden olmayana yönelik aldığı tavırların da göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Ancak siyasetin çizgisi içinde muhalefete ceza kesme durumu, doğru olmamakla beraber, Türkiye’de diğer liderler zamanında da söz konusu olmuştur. Dolayısıyla küçük veya zorlama benzerlikler ile Adnan Menderes’i Jakobenizm içinde değerlendirmek pek makul görülmemektedir yahut her liderin Jakoben tutum içerisinde az veya çok rahatlıkla değerlendirilebileceği belirtilmelidir. Öte yandan gücünü halktan aldığı için karar verme yetkisinin kendisinde toplandığına dair bir hissiyatın Adnan Menderes’te mevcut olduğu da kabul edilmelidir ki bununla ilgili yorumlamalar parti içinden ve dışından yapılmıştır. Hatta Menderes bizzat bununla ilgili izahat da vermiştir:

“Ben kendimi bu millete hizmet için adanmış bir insanım. Bu millet de kendisini hizmete adayan başbakanını bağrına basmış! Millet ile ben, iki su gibi karışmışız birbirimize... Türkiye’de demokrasi ayakta durdukça, insanlar seçimle gelip gittikçe, bu millet beni hizmet edeceğim yerde tutacaktır” (Demirel, 2011, s. 264-265).

Bu ve bunun gibi cümlelerde Adnan Menderes’in kendisine duyduğu güvenle seçmenine duyduğu sonsuz güvenin birleştiğini görebilmekteyiz. Ancak bu özgüven dolu cümleler, zaman içinde partiye karşı olan muhalefetin şahsi muhalefete dönüşmesine neden olmuş ve politik atmosferin darbe alacak kadar sertleşmesine yol açmıştır. Şahsi muhalefet, bir yerde kişiselleşen iktidara karşı duruş olarak da okunabilmelidir ki Menderes’in tek başına yeterli bir çoğunluk olmaya gidişi, 29 Kasım 1955’te kendi

partisinden kişisel güvenoyu talep edişi,¹⁰ sarsılmayacağı düşünülen liderliğin içsel sarsıntılara yönelmesinin faktörleri arasında sayılabilmelidir. Diğer partilerle baş etme çabasında iken partisi içindeki muhaliflerle de uğraşmaya gidiş, elbette Demokrat Parti ile birlikte Menderes'i de yıpratmıştır. Buna rağmen yerini kimsenin dolduramayacağına dair bir hisse kapıldığını şu satırlarda görebilmek mümkündür:

“Aman Adnan, her şeyi yüzüstü bırak git’ diyen şeytana uyacağım geliyor. Kimi getirecekler yani, Köprülü hazretlerini mi? Yoksa midesinden başka bir şey düşünmeyen Nedim Beyefendi’yi mi? Kömür işini yüzüne gözüne bulaştıran Çelikbaş’ı mı? Bunlar hiç mi tarih bilmiyor; bir lider, bir başvekil kolay mı yetişir. Churchill (Adenauer), Roosevelt’in yerini doldurmak kolay mı oldu?” (Sarol, 2014, s. 20).

Yerinin doldurulamayacağı düşüncesine sahip olan liderlerle dolu siyasi tarihte bir o kadar da bu fikrin yol açtığı olumsuz politikalar karşımıza çıkmaktadır. “Sihirli kuvvetlere sahip olduğuna bile inanılan Menderes’in taşkın gururu” (Yalman, 1971, s. 357) da 1960 muhalefedinin hissettiği idi ve bu hisler olumsuz eylemleri büyütüştür. Nitekim 27 Mayıs’ta da bu durum yaşanmış; demokrasinin tartışıldığı süreç daha da antidemokratik gelişmelere doğru sürüklenip darbeyi beraberinde getirmiştir. Partiden ayrılanların hâlihazırdaki muhalefetle birlikte hareket etmeye başlaması, siyaset dışı muhalefetin söylemlerine kesilen cezalara verilen tepkilerin içten içe büyümeyi sürdürmesi, bu büyüme karşısında politik atmosferin sertleşmesi ve toplumu içine çekmesi, muhalefette iktidarın (kişiselleştirsek Adnan Menderes’in) seçimle bile değiştirilemeyeceği endişesinin çoğalması 27 Mayıs öncesi Türkiye’nin panoramasıdır. Bu panoramadan hareketle ve Tekeli’nin de ifade ettiği üzere,¹¹ yaratılan güçlü liderlerin kazandıkları otonomi/kendi kendine yönetme hakkı ile seçimle değiştirilebilmesinin ortadan kalktığını, en azından iki tarafın da böyle bir hisse kapıldığını; bu değişikliğin ancak vefat veya yaşlanma ve bunların haricinde antidemokratik müdahalelerle olabileceğini söylemek mümkündür. Kısaca demokrasi içindeki kıstaslardan birinden dahi uzaklaşma onun tamamen ortadan kalkmasına yol açabilecektir. Bunu önlemek de yine liderin görevleri arasında sayılmalıdır. Bu bağlamda, Başbakan Menderes’in 27 Mayıs öncesi söylem ve seyahatleri değerlendirilmeli, oluşan kargaşayı durdurma niyeti ile geç de olsa yaptığı erken seçim açıklaması gözden kaçırılmamalıdır. 30 Nisan 1960 tarihinde Çankaya Köşkü’nde gerçekleşen beşli toplantıda (Celal Bayar, Refik Koraltan, Adnan Menderes, Fatih Rüştü Zorlu, Ali Fuat Başgil) İstanbul Üniversitesi Anayasa Hukuku Ordinaryüs Profesörü Başgil’in sunduğu istifa çözümünü kısa bir süre için de olsa kabullenmesi, ardından sorunu halkla konuşarak çözmeyi daha mantıklı bulması (Başgil, 2017, s. 142-145) bir şeyler yapma gayretini göstermektedir. Fakat gayretin yetersiz veya geç kalması Adnan Menderes’in ve Demokrat Parti’nin on yıllık iktidarının sona ermesine neden olacaktır.

27 Mayıs Darbesi’nin Yaşanmasında Adnan Menderes’in Siyasal Karakterinin Rolü

27 Mayıs 1960; siyasilerin, basın, akademisyenlerin, yargının, askeri ve sivil bürokratların muhalefette kalan kanadının (iktidara yakın duran hatta iktidardan olan muhalefetin varlığı da buna dâhildir) siyasal erkin demokrasiden uzaklaştığı düşüncesiyle hareketlenmeye başlaması, iktidarın ise bu hareketliliği

¹⁰ “Muhterem arkadaşlarım, vekil arkadaşlarım, grubunuzun yüksek temayülüne uyarak çekilmiş bulunuyorlar, ben kendimi partimizin reisi sıfatıyla yüksek takdirlerinize terk ediyorum”. Bkz. Mükerrer Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, Cilt II, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2014, s. 31.

¹¹ “Güçlü lider yaratıldı mı, onun pratikte seçim yoluyla değiştirilmesi olanaksızlaşır. Bir tür otonomi kazanır. Türkiye’de liderler genellikle ya askeri müdahaleler gibi dış zorlamalar ya da ölüm, yaşlılık vb. biyolojik zorunluluklarla el değiştirmiştir. Böyle bir değişme zorunluluğunda da yeni liderin seçimi genellikle partinin ikinci derecedeki liderleri ya da hizip başkanları arasında yapılmamaktadır.” Bkz. İlhan Tekeli, *Türkiye İçin Siyaset ve Demokrasi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s. 66.

bitirme çabası içinde doğan kargaşa ortamına, ordunun müdahale ettiği tarih olarak hafızalara kazınmıştır. On yıllık süre zarfında iktidarı elinde tutan Demokrat Parti'nin başarısında Başbakan Adnan Menderes'in etkisi oldukça fazladır, hatta en büyük rolü Menderes üstlenmiştir. Bu sebeptendir ki 27 Mayıs Darbesi, Adnan Menderes'le şahsileşmiştir. Esas olarak darbede hedef alınanın da Menderes olduğu gerçeği, dönem sağlıklı bir şekilde analiz edildiğinde görülecektir. Öyle ki darbenin ertesinde yaşananlar, özellikle yargılamalar ve idam sürecinde bu durumu gözlemleyebilmek mümkündür. Ancak Adnan Menderes'le şahsileşen bu darbenin hedefi var olan demokrasiden ıramış politik tutuma son vermektir. Dolayısıyla tutumu kim sergilerse sergilesin karşı tepkinin değişmeyeceği mutlak ve bu ayrıntı dönem analizlerinde gözden kaçırılmamalıdır. Bir önceki başlık altında belirtildiği üzere liderin otonomi kazanmasının demokrasiyi zedelemesi genel halinin neticesidir. 27 Mayıs ve dönemin liderinin Adnan Menderes olması bu antidemokratik hareketliliğin ona yönelmesine yol açmıştır.

27 Mayıs Darbesi; Devlet Başkanı, Başbakan, Silahlı Kuvvetler Komutanı ve Başkomutan unvanlarını kendisinde toplayacak olan, 27 Mayıs öncesinin Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Cemal Gürsel'in radyodan Türk milletine yaptığı konuşmadan anlaşıldığı üzere, son bir aydır devam eden ve toplumsal bunalıma neden olabilecek olayların kanlı bir kardeş kavgasına yol açmaması gayesiyle yapılmıştır. Nitekim darbe bildirisinde de Kurmay Albay Alparslan Türkeş tarafından ordunun yönetime el koyma sebebi kardeş kavgasının yaşanmasını önlemek¹² olarak ifade edilmiştir. Bildiriye göre demokrasi buhran yaşamıştır ve “müessif hadiseler” bu müdahaleyi zorunlu hale getirmiştir (Erer, 1963, s. 434-436; İpekçi ve Coşar, 2010, s. 181). Bu durumda Türkiye'nin müessif durumu için özellikle 27 Mayıs öncesindeki son bir aylık sürece odaklanmak yerine olacaktır. Son ay, TBMM'de yoğun tartışmalar sonucunda kabul edilen Tahkikat Komisyonu'nun görev ve sorumluluğunun artırılması konusuyula başlamıştır. Tartışmalar esnasında Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanı İsmet İnönü'ye TBMM'de 12 oturuma katılmama cezası verilmiştir. İnönü'nün “kabul edilirse siyasi hayatımız tamir kabul etmez bir uçuruma gidecektir” dediği (TBMMZC, 18.04.1960, s. 199) bu komisyonun yetkileriyle¹³ basın ve siyaset sessizliğe bürünmüş; buna karşın muhalefetin sesi üniversite gençliği olmuştur ve 28 Nisan itibarıyla İstanbul ve Ankara'da öğrenci olayları yaşanmaya başlamıştır (Önder, 1970, s. 3; Çetinkaya, 2016, s. 309). Olaylar esnasında öğrencilerin söylemlerinde de Menderes'in adının geçmesi,¹⁴ 27 Mayıs'ın hedefinin başbakan olduğuna dair verilebilecek bir başka örnektir denilebilir.

¹² Kardeş kavgası ile ilgili olarak Menderes'in 1957'de Meclis kürsüsünden yaptığı şu konuşma mühim görülmelidir: “Eğer bu memlekette, milletimiz ve insanların için pek tabii olan güzel hisler bizleri sevk ve idare edecek ve bu güzel hisler, her türlü garaz, kin ve kıskançlık hislerini susturmak kudretini gösterecek olursa, böylesine bir memleket aşkı ile bu memlekette halledemeyeceğimiz hiçbir dava kalmaz. Yeter ki; memleket işlerinde, memleket aşkıyla iyi niyet, rehberimiz olsun. Bunun aksi ise, bizi kardeş kavgasına götürür. Bu da, ancak düşmanlarımızı sevindirir.” Bkz. (TBMMZC, 25.02.1957, s. 768)

¹³ Tahkikat Komisyonunun yetkilerini şu şekilde sıralamak mümkündür: “Her türlü yayını yasaklamak, yayın yasağına uyulmazsa süreli yayın veya belli sürelerle yayınlanmayan yayınların basılması ya da dağıtılmasını yasaklamak, toplatılmasına, tatil edilmesine veya matbaanın kapatılmasına karar vermek, inceleme için gereken veya kanıt olabilecek her türlü evrak, belge veya eşyayı alıkoymak, siyasi içerikli toplantı, hareket, gösteri gibi faaliyetler hakkında önlem ve karar almak, incelemenin doğru şekilde sonuçlanması için gerekli göreceği tüm tedbir ve kararları almak ve hükümetin bütün vasıtalarından faydalanmak”. Bkz. Resmi Gazete, Türkiye Büyük Millet Meclisi Tahkikat Encümenlerinin Vazife ve Salâhiyetleri Hakkında Kanun, Kanun No: 7468, 28 Nisan 1960, Sayı: 10491.

¹⁴ “Ankara'nın taşına bak, gözlerimin yaşına bak. Menderes'e esir olduk, şu Allah'ın işine bak.” Bkz. Ali İsmet Gencer, *Hürriyet Savaşı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1961, s. 30.

Fotoğraf 2. İstanbul Üniversitesi'nde yaşanan olayların Dünya Gazetesi muhabiri Osman Özcan'ın fotoğrafına yansımaları.

Kaynak: BCA, Yassıada Mahkemesi Kararları (10.9.0.0). Yer: 118.371.2. Sayfa: 2.

Üniversiteli gençlerin yarattığı kargaşa ortamının darbeye gerekçe gösterilme gayreti, dönemi bilenler tarafından kabul gören bir realitedir. Bu gösteriler esnasında gençlerin “ordu- gençlik elele” sloganları atması, olaylarla beraber İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığına getirilen Fahri Özdilek’in kendi ifadesiyle “27 Mayıs İhtilalinin idarecileri” arasında yer alması ve Milli Birlik Komitesi üyesi olması (TTK, 70/2) ordunun müdahalesinin 27 Mayıs’tan önce başladığını göstermesi açısından mühim ayrıntılardır. Öte yandan ordunun müdahil durumunu ortaya koyan nedenin, siyasal erkin tek güç olup önüne geçilememeye başladığı endişesi olduğu da unutulmamalıdır. Bu girift hal, özellikle son ayda iki tarafın birbirine yönelik hamlelerini karşımıza çıkarmaktadır. Darbeden sonra kardeş kavgasından söz edilmemesi (Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, 2012, s. 180) ve olayların bıçak sırtı gibi kesilmesinin izahının yapılması elbette zaruridir. Samimi bir izah ile hadiselerdeki planlı hareket ediş kendisini ele verecektir. Ancak gidişatın getirdiği endişenin Menderes’in hareketliliğinde ve söylemlerinde yol açtığı farklılık da öncesindeki politik tutumunda hataları olduğunu anlamaya başladığını göstermektedir ki bu hataların da aynı seviyede izaha ihtiyacı vardır. Diğer taraftan Menderes’in söylem ve hareketliliğinde gayenin muhalefetin fikirlerini değiştirmekten ziyade toplumun algısında kendine dair izlenimin değişmesini önlemek olduğu da açıklanmalıdır.

Gücünün kaynağı olarak gördüğü halkın gözünden düşmemek ve muhalefete gereken cevabı halkın vereceğine inanmak temelli bu yaklaşım Adnan Menderes’in siyasal karakterinin öne çıkan bir yanıdır. Ayrıca kriz anında varlığını hissettirmeye çalışması ve sıkıntıları gidermek adına çaba sarf etmesi, çıktığı gezilerde (Cumhuriyet, 25 Mayıs 1960, s. 1-5; Zafer, 26 Mayıs 1960, s. 1) ve radyo konuşmalarında özellikle öğrencileri yatıştırmaya yönelik söylemlerde bulunması karizmatik liderliğe yönelik bir davranıştır. Ancak durumu siyasetin gerginliğinden kaçarak sine-i millete gittiği şeklinde ele almak, sonraki gelişmelerin bilinciyle duygusal bir yorumlama olacaktır ki bu da sondan okumayı, ana odaklanmadan çıkmayı ve objektiflikten uzaklaşmayı beraberinde getirmektedir. Her ne kadar Adnan Menderes’in halk ile arasındaki duygusal bağ, onun karakteristik özelliği olup liderlik vasfı buna göre şekillense de özde liderliği korumak ve gücü elde tutmak amacının bulunduğu da unutulmamalıdır. Toplumun Menderes’e desteğinin 1954’teki seviyede olmadığı barizdir, seçmenin şartlar dâhilinde kolaylıkla oy verdiği partiyi değiştirdiği ve statiklikten uzak olan Türk siyasetinde iktidarın halkı elinde tutmaya çalışması ile muhalefetin halkı kazanma arzusu

çarpışırken liderin bu mücadele için uğraşması olağan görülmelidir. Bu uğraşı, Menderes'te kişisel özelliklerinin etkisiyle daha öne çıkmaktadır ve partisinden ziyade şahsi bir amaca da hizmet etmektedir.

Fotoğraf 3. Eskişehir'de şeker fabrikasını gezen Adnan Menderes.

Kaynak: Tekin Erer, “27 Mayıs’ın İlk Günü”, Son Havadis, 3 Haziran 1980.

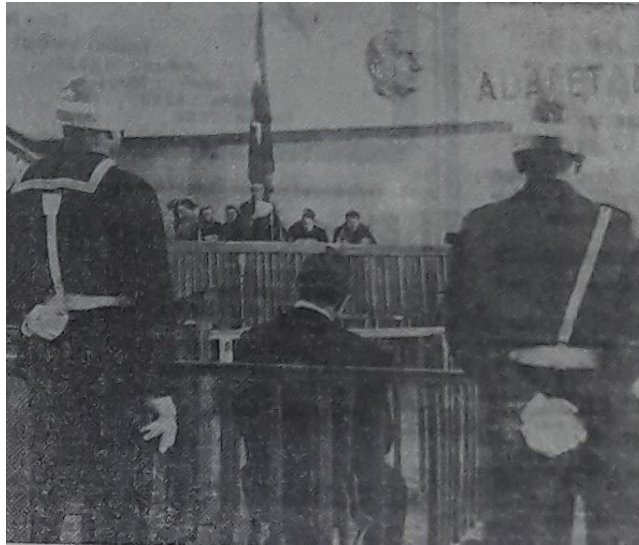
Halkı anlayabilen, toprağın önemini bilen, toprakla uğraşan insanların sesi olarak kabul gören ve 1950’lerin Türk siyasetine adını veren Adnan Menderes, Türk toplumunun çoğunluğunun karakterini analiz edebilmiş olmasıyla bilinmektedir. Bunun temelinde iki tarafın, yönetilen ile yönetenin birbirini anlayabildiği genel fikri bulunmaktadır. Bu minval üzere halkla arasında karşılıklı bir itaat ile güvenin olduğunu düşünen Başbakan Menderes’in “...Millet, kale gibi iktidarın arkasındadır ve beklenmedik olaylarla karşılaşılmazsa, Demokrat Parti, Allah’ın izniyle daha çok uzun yıllar millete hizmet edecektir. Milletın topyekûn desteğini istemeye hakkımız vardır...” sözleri mühimdir. Çalışmanın önceki sayfalarında da kendisinin benzeri cümlelerine rastlanılacak olan Menderes, milletin desteğini göreceğinden emin tavrıyla dikkat çekmektedir. Başbakana bu emin olma halini veren hissiyat ise on yıl boyunca halk için yapılan icraatlar, halkın ayağına götürülen çalışmalarlardır. Nitekim Menderes, halk için ve halkla birlikte politika üretebilen ender siyasi karakterler arasında yer almıştır. Bu durum onun liderliğinde pozitif etki bırakmakla beraber 27 Mayıs’ın yaşanmasında engelleyici bir faktör olamamıştır. Hatta Menderes, ikazlara rağmen, olumsuzlukların yaşanabileceğini öğrenci olaylarına kadar fark edememiştir. Her ne kadar darbe ve ihtilal söylemleri siyaseten zikredilmeye başlanmışsa da bunun gerçekleşebileceğini hissetmemiştir. Örneğin Çorum Milletvekili Hüseyin Ortakçoğlu’nun askerın silahlı müdahalede bulunacağına dair uyarısı üzerine “Türkiye’nin hiçbir şeyini eksik bırakmadım. Bu milletin menfaatini her yerde muhafaza ettik. Geçmişte hiç olmadığı kadar da bunda başarılı olduk. Bu Mehmetçikler bize neden silah çeksinler ki?” (Taşyürek, 2009, s. 117) ifadelerini kullanmıştır.

Adnan Menderes’in duygu ve düşüncelerinin karşılıklı olduğunu düşünmesi, bu nedenle de söylentilerin inandırıcı olmadığı şeklindeki hisleri siyasi karakterini tehlikeye atacak kadar yoğundur. Temkinli yaklaşma ve mesafe koyma konularında eksileri olan Menderes’in Ortakçoğlu’nun “Onların hedefi bir tek sensin. Yurt dışına git, üç beş ayı geçmez muzaffer bir şekilde dönersin. Hem bizi, hem memleketi, hem de kendini kurtarırısın” sözlerine verdiği karşılık ise “Biz topraklarından bu vatan topraklarına çivilenmiş insanlarız, buradan başka nereye gidebiliriz?” (Taşyürek, 2009, s. 117) olmuştur. Ortakçoğlu’nun sözlerinden Demokratları kurtarabilecek kişinin Menderes olduğu anlamı çıkmaktadır ki, bu da başbakanın üzerinde ağır

bir yük bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca hedefin Menderes olduğunun belirtilmesi de çalışmanın genelindeki tezi doğrular niteliktedir. Başka bir yere gitmeyi düşünmeyişte ise Menderes'in milli hislerinin kuvvetli olduğunu görmek mümkündür ki dönemin pek çok ismi tarafından zaten buna sık sık vurgu yapılmıştır. Neticede İstiklal Madalyası sahibi (Aydemir, 2010, s. 54), gençlik yıllarında tüm yaşları gibi bu toprakların düşman eline geçmemesi için çaba sarf etmiş ve partisinin on yıllık iktidarı döneminde ülkenin ve toplumun kalkınması için gayret göstermiş bir siyasi lidere yönelik nihai tutum fazlasıyla yıkıcı olmuştur.

Adnan Menderes'in Hüseyin Ortakçioğlu ile yaptığı konuşmadan kısa süre sonra gerçekleşen 27 Mayıs Darbesi, toplumda çoğunluğu teşkil etmeyen bir kitle tarafından olumlu bir gelişme şeklinde görülüşse de ülkenin geri kalanında ve özellikle de tabanda bir tepki yaşanmamış, Menderes'e yönelik hissiyatta bir azalma da gözlemlenmemiştir (Zürcher, 1998, s. 351). Elbette tepkinin gözlemlenmemesi müdahalenin ordu tarafından yapılmış olması ve askere karşı durmak istenmemesiyle açıklanabilir. Dolayısıyla bu tepkisizliği yahut sessizliği bir kabulleniş olarak okumak yerinde olmayacaktır. Zira bu kesimin seçtiği bir parti ve lider, kendilerinin dışında gelişen bir eylemle etkisiz hale getirilmiştir. On yıllık iktidarı boyunca Demokrat Parti'nin ve onun nezdinde Adnan Menderes'in yanlışlarının olmadığını söylemek elbette doğru değildir. Ancak bu müdahale ile ceza yalnızca partiye ya da Menderes'e kesilmemiştir. Türk demokrasisi yaşanan bu antidemokratik eylem nedeniyle büyük darbe almıştır. Esasen 27 Mayıs, halkın çoğunluğunun tercihine saygı duyulmamasının göstergesidir ve demokrasiyle bağdaşmayan bu gelişme Türk siyasetini zedelemiştir. Öte yandan 27 Mayıs Darbesi ile özellikle de darbe mahkemelerinde alınan idam kararının infazıyla Adnan Menderes'in liderlik vasfında onun destekleyicisi olan kesimin gözünde bir değişiklik olmadığı gibi hislerde yoğunlaşma gözlemlenmiştir. Diğer bir ifadeyle özellikle 17 Eylül ile lider Menderes'e kahraman/idol/örnek Menderes etiketleri giydirilmesi bizzat darbe yapımcılar vasıtasıyla mümkün hale gelmiş; ardıllarının seçmen kazanmak için siyasi malzeme haline getirdiği ve başarılı olduğu bu etiketleri bizzat darbe zihniyetindekiler yaratmıştır.

Fotoğraf 4. İdam kararının açıklanmasından iki gün önce Adnan Menderes mahkeme salonunda

Kaynak: Tank Güryay, "Yassıada'da Kumandan Bendim", *Hürriyet*, 19 Temmuz 1970, s. 5.

Demokrat Parti gibi darbe ile ilgili yargılamaların yapıldığı Yassıada da toplum tarafından Adnan Menderes ile eş mana ifade etmiş; Adnan Menderes'in şahsında kişiselleşen Yassıada; 27 Mayıs ve buradan hareketle Adnan Menderes demek olmuştur. Yalnızca bu kavramsal yaklaşım dahi 1960 Darbesinin Menderes'e yönelik olduğunun ve onun hedef seçildiğinin göstergesidir. Ayrıca darbenin bir numaralı sanığının Menderes olması (Akyol, 1987, s. 9-10) da bu tezi desteklemektedir. Karaveli'nin ifadesiyle "Enerjik, çalışkan, hırslı, yurda hizmet aşkıyla dolu, dürüst, tok, yetenekli ve karizmatik bir lider" en verimli döneminde, henüz 60 yaşında kaybedilmiştir ki bu durum ülkenin kaybıdır (Karaveli, 2001, s. 167-168). Güçlü mihrakların dar alanları dâhilinde gerçekleştirilmiş olmasına karşın tüm Türk milletine mal edilmeye çalışılan 27 Mayıs Darbesi¹⁵ ile başlayan sürecin Başbakan Menderes için onun idamıyla sona ereceği düşünülmüşse de çalışmanın başında da belirtildiği üzere günümüze kadar artarak devam eden, karizmatik gücü yükselen bir lider karakteri söz konusudur. Öyle ki Adnan Menderes'in naaşı¹⁶ bile İmralı'da unutulup gidilmesi fikriyle ailesine verilmemiş, ancak bu fikrin aksine farklı illerden kendi topraklarına defnedilmesi için pek çok teklif gelmiştir. Konya'dan, Kayseri'den, Tarsus'tan gelen tekliflere (Dilligil, 1988, s. 153-154) bakıldığında Menderes'in kendi topraklarında defnini isteyen insanların bunu bir ayrıcalık kabul ederek öne geçmek gayesi ile hareket ettiği görülmektedir. "Telafi edilemeyecek büyük bir hata" (Erkanlı, 1987, s. 173) yapan darbeci zihniyet, halk için ve halkla birlikte hareket eden bir liderin yaşamına son vermekle kalmamış, demokratik manada da halkın sosyo-kültürel değer yargılarında yıkıma sebebiyet vermiştir. Türkiye'nin kaybedecek zamanının olmadığını düşünerek çalışan Adnan Menderes "neredeysen her zaman, gündüz veya gece ofisinde bulunabilir, birçok danışmanla yeni planları tartışabilir ya da yeni bir fabrika açmak, yeni bir proje için temel atmak ya da yerel bir sorunu şahsen çözüme kavuşturmak için ülkenin farklı bölgelerine uçabilir" halde tasvir edilmiştir. "Bütün bunlara ek olarak, zamanının büyük bir kısmını uluslararası diplomatlarla görüşmeler yapmak ya da konferanslara katılmak için yurtdışına iyi niyet ziyaretleri yapmak için harcamaktadır" ifadeleri de yine Menderes için telaffuz edilmiştir (BCA, 030.1.0.0/1.9.6). Ancak demokrasiden uzak bir hareket olan 27 Mayıs ile Menderes'in gayesinden sapılmış, Türkiye çok zaman kaybetmiş, geriye gitmiş ve yapılan kalkınma politikaları sekteye uğramıştır.

Sonuç

Tüm darbeler ve daha da yaygın bir ifade ile tüm anti-demokratik hareketler, yaşandığı topluma tamamıyla zarar vermektedir. Hedef belli bir kişi veya zümre olarak gösterilse dahi asıl olan bütün devlete ve millete darbe vurulduğudur. Genel itibarıyla kardeş kavgasını önlemek, demokrasiden uzaklaşılmasına meydan vermemek gibi benzer gerekçelerle kendisini gösteren bu hareketlerin Cumhuriyet döneminde ilk olanı 27 Mayıs Darbesidir. Demokrat Parti'nin icraatlarının demokrasiyle bağdaşmadığı ifade edilerek ve her kanattan muhalefetin sebep olduğu kargaşa ortamı örnek gösterilerek gerçekleştirilen 27 Mayıs Darbesinin hedefi, çalışmanın özünde verilmeye çalışıldığı üzere, iktidardaki partiden ziyade partinin lideri olan ve 1950-1960 arasındaki döneme ismini veren Başbakan Adnan Menderes'tir.

Demokrat Parti'nin kuruluş sürecinden başlayarak kendini hep öne atan/çıkarıcı, halkın sesini duyurmaya çalışan, halkın siyasete dâhil olmasını sağlayan isim Adnan Menderes olmuştur. Demokrasinin olmazsa olmazlarından olan seçimlerle sadece iktidarın değil, aynı zamanda muhalefetin de belirlendiği

¹⁵ 1961 Anayasası, "Tarihi boyunca bağımsız yaşamış, hak ve hürriyetleri için savaşmış olan; Anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960 Devrimini yapan Türk milleti" ifadesiyle başlamaktadır. Bkz. Resmi Gazete, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Kanun No: 334, 20 Temmuz 1961, Sayı: 10859.

¹⁶ Aynı durum Başbakan Adnan Menderes ile beraber idam cezasına çarptırılan ve bu cezaları infaz edilen Dışişleri Bakanı Fatih Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan için de geçerlidir.

realitesinin idrak edilemediği ve belki de bu bilinçsizlikle darbelere başvurulduğu Türkiye’de, çoğunluğun Adnan Menderes sevgisinden dolayı Demokrat Parti’nin yine seçileceği endişesiyle hareket edilerek gerçekleştirilen 27 Mayıs bu bulgunun ilk örneği olmuştur. On yıl süren Menderes İktidarı döneminde kalburüstü kesimle kalburun altında kalan halk, bir diğer ifadeyle iskarpinlilerle çarıkılılar, sosyete ile gariban bir tutulmaya çalışılmış; bu hakkaniyet Atatürk’ün Halkçılık ilkesiyle demokrasinin eşitlik kıstasının uygulanışını sembolize etmiştir.

Halk için ve halkla birlikte hareket eden bir lider olarak karşımıza çıkan Adnan Menderes, toplumun sorunlarını ortadan kaldırmaya çalışmış; heyecanını on yıl boyunca taşımış ve ne olursa olsun hevesi kırılmamıştır. Kargaşa ortamlarında dahi çözüm yolları sunabilen Menderes, siyaseten gösterdiği güçlü duruşunun altında taşıdığı duygusal karakteriyle de dikkat çekmiştir. 27 Mayıs öncesinde yaşanan üniversite olayları esnasındaki konuşmaları analiz edildiğinde gençlerin siyasete alet edilmesinden duyduğu üzüntü gözlemlenecektir. Radyo konuşmalarıyla seslendiği gençlere yerlerinin okul olduğunu söyleyen Başbakan Menderes, son günlerde dahi memleketin geleceğini düşünen bir lider olmuş; sonun geldiğini bildiği halde Yunanistan gezisini iptal ederek halkın içine inmeyi, yurdunu gezmeyi yeğlemiştir. Kardeş kavgasının dökülmesini körükleyen değil bilakis yıllar öncesinden böyle bir gelişmeden duyacağı korkulardan bahseden Menderes’in infazından sonraki süreçte başlayan ve önü alınamayan ideolojik kamplaşmalarla ülke gerçekten kargaşa ortamına girmiş, bir ilk olan 27 Mayıs maalesef darbe zihniyetinin yerleştiği dar çevrelerin sonrasında da başvurduğu demokrasiden azade bir hareket olarak ardıklarını yaratmıştır.

Türk tarihinin kara lekesi olan ve demokrasi kavramının yerleşemediğini gösteren 27 Mayıs Darbesi ile darbe mahkemelerinin verdiği cezaların neticesinde üç siyasinin idamının infaz edilmesi demokrasi geçmişimizin mahcubiyetidir. Başbakanını darağacında sallandırmanın ezasını çeken millet, bu darbeyi devrim olarak gösterenler tarafından suç ortağı ilan edilmesi ve bunu demokratik dedikleri 1961 Anayasası’nın başında göstermesi ise 1950’leri hakkıyla ve tarafsız bir gözle okuyanların kabul edemeyeceği bir ağırlıktadır. Dönemi bilenler, bugün yapılan gri propagandaların, 58 yıl öncesinin hesabını veremeyecek olan zihniyettekilerin Adnan Menderes üzerinden özellikle siyasal, diplomatik, eğitsel, kültürel sahalarda toplumda yaratmaya çalıştığı algı operasyonu olduğunun bilincindedirler.

Kaynakça

- [1] Ağaoğlu, Samet (2013), *Yassıada, Kayseri ve Toptaşı Cezaevi Günlükleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- [2] Ağaoğlu, Samet (2011), *Arkadaşım Menderes İpin Gölgesindeki Günler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- [3] *Akis Dergisi*, 13 Ocak 1960.
- [4] Akyol, Taha (28 Eylül 1987) “Mektuplarla Yassıada Zulmü”, *Tercüman*, 9-10.
- [5] Arcayürek, Cüneyt (1983), *Demokrasinin İlk Yılları (1947-1951)*, Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- [6] Arzık, Nimet (1966), *Menderes’i İpe Götürenler*, Kurtuluş Matbaası, Ankara.
- [7] Aydemir, Şevket Süreyya (2010), *Menderes’in Dramı, Remzi Kitabevi*, İstanbul.
- [8] Baban, Cihad (1970), *Politika Galerisi (Büstler ve Portreler)*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- [9] Başgil, Ali Fuat (1990), *Ord. Prof. Dr. Ali Fuat Başgil’in Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- [10] Başgil, Ali Fuat (2017), *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul.
- [11] BCA, 030.1.0.0/ 1.9.6/ 3.
- [12] BCA, 030.1.0.0/ 2.16.21/ 20.
- [13] BCA, 10.9.0.0/ 118.371.2/ 2.
- [14] Burçak, Rıfık Salim (1979), *Türkiye’de Demokrasiye Geçiş 1945-1950*, Olgaç Matbaası, Ankara.
- [15] *Cumhuriyet Gazetesi*, 25 Mayıs 1960.
- [16] Çetinkaya, Selma (2015), *Türkiye’de İktidar-Muhalefet İlişkileri (1954-1960)*. Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- [17] Çetinkaya, Selma (2016), “555-K”. 12-14 Ekim 2016 Uluslararası Osmaneli Sosyal Bilimler Kongresi, Bilecik.
- [18] Demirel, Tanel (2011), *Türkiye’nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul.
- [19] Demirli, Aynur (2018). “Devrimin Çocuklarını Yargılamak: Jakobenler”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, sayı 8/1, Haziran. (57-68).
- [20] Dilligil, Turhan (1988), *İmralı’da Üç Mezar*, Dem Yayınları, İstanbul.
- [21] Donat, Yavuz (28 Mart 2005), “Bugünkü Durum”, *Sabah*, Erişim adresi: https://www.sabah.com.tr/yazarlar/donat/2005/03/28/demirel_menderes_jakobendi_ben_de_tayyip_b
- [22] Erer, Tekin (3 Haziran 1980), “27 Mayıs’ın İlk Günü”, *Son Havadis*.
- [23] Erer, Tekin (1963), *On Yılım Mücadelesi*, Cilt II, Ticaret Postası Matbaası, İstanbul.
- [24] Ergun, A. Yavuz (2017), *CHP’li Menderes 1931-1945*, Boyut Yayıncılık, İstanbul.
- [25] Erkanlı, Orhan (1987), *Askeri Demokrasi (1960-1980)*, Güneş Yayınları, İstanbul.

- [26] Gencer, Ali İsmet (1961), Hürriyet Savaşı, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti Yayınları, İstanbul.
- [27] Goloğlu, Mahmut (2013), Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-IV Demokrasiye Geçiş (1946-1950), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- [28] Güryay, Tarık (19 Temmuz 1970), "Yassıada'da Kumandan Bendim", Hürriyet.
- [29] House, Robert J. ve Terence R. Mitchell (1975), Path-Goal Theory of Leadership, National Technical Information Service U. S. Department of Commerce, Washington.
- [30] İpekçi, Abdi ve Ömer Sami Coşar (2010), İhtilalin İçyüzü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- [31] Karaveli, Orhan (2001), Görgü Tanığı, Bir Gazetecinin Sıradışı Anıları, Doğan Kitap, İstanbul.
- [32] Kasapsaraçoğlu, Murat (2015), İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1950-1960), Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul.
- [33] Küçük, Sami (2007), Rumeli'den 27 Mayıs'a İhtilalin Kaderini Belirleyen Köşk Hareketi, Mikado Yayınları, İstanbul.
- [34] Maman, Kamil (2013), Tek Parti Devrinden 27 Mayıs İhtilali'ne Demokratlar, DP'nin Kurucusu Anlatıyor-Refik Koraltan, TİMAŞ, İstanbul.
- [35] Önder, Necmettin (15 Kasım 1970), "Yassıada Mahkemesinin Perde Arkası". Adalet.
- [36] Resmi Gazete, Türkiye Büyük Millet Meclisi Tahkikat Encümenlerinin Vazife ve Salâhiyetleri Hakkında Kanun, Kanun No: 7468, 28 Nisan 1960, Sayı: 10491.
- [37] Resmi Gazete, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Kanun No: 334, 20 Temmuz 1961, Sayı: 10859.
- [38] Sanal, Türker (2003), Menderes Hükümetleri, Sim Matbaacılık, Ankara.
- [39] Sarol, Mükerrerem (2014), Bilinmeyen Menderes, Cilt II, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- [40] Taşyürek, Muzaffer (2009), Adnan Menderes, Anonim Yayıncılık, İstanbul.
- [41] TBMM ZC, 25 Şubat 1957.
- [42] TBMM ZC, 18 Nisan 1960.
- [43] Tekeli, İlhan (2011), Türkiye İçin Siyaset ve Demokrasi Yazıları, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- [44] Toker, Metin (1990), Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları (1944-1973), Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- [45] TTK Arşivi, 70/ 2.
- [46] Türkçe Sözlük (2005), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- [47] Uyar, Hakkı (2017), Demokrat Parti İktidarında CHP 1950-1960, Doğan Kitap, İstanbul.
- [48] Ülkemizde Demokrasiye Müdahale Eden Tüm Darbe ve Muhtıralar ile Demokrasiyi İşlevsiz Kılan Diğer Bütün Girişim ve Süreçlerin Tüm Boyutları ile Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, Kasım 2012.

- [49] Weber, Max (2004), Sosyoloji Yazıları, (Çev. Taha Parla), İletişim Yayınları, İstanbul.
- [50] Yalman, Ahmet Emin (1971), Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, Cilt IV, Rey Yayınları, İstanbul.
- [51] Yeliseyeva, N. V. (2014), Yakın Çağlar Tarihi, Yordam Kitap, İstanbul.
- [52] Zafer, 26 Mayıs 1960.
- [53] Zürcher, Erik Jan (1998), Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul.

Journal of Universal History Studies

9 Subay Olayı'nda Samet Kuşçu'nun Rolü¹

The Role of Samet Kuşçu in 9 Officer Events

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 12.09.2020/28.09.2020

pp. 131-147

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 3(Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) • October • 2020 •

Neslihan Altuncuoğlu

Erciyes University, Assistant Professor, Department of History, Kayseri, Turkey

Email: altuncuoglu@erciyes.edu.tr

Orcid Number: 0000-0002-3244-5077

Merve Durmuş

Erciyes University, Post Graduate, Department of History, Kayseri, Turkey

Email: mervedurmus46@gmail.com

Orcid Number: 0000-0002-7441-0139

Cite: Altuncuoğlu, N , Durmuş, M . (2020). 9 Subay Olayı'nda Samet Kuşçu'nun Rolü . Journal of Universal History Studies , 3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) , 131-147 . DOI: 10.38000/juhis.794185

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

Öz

Samet Kuşçu, 1919 yılında Antakya'da doğmuştur. 1938'de Kuleli Askeri Lisesi'ni birincilikle bitirmiştir. Daha sonra Harp Akademisine başlayarak orduda hızla yükselmiştir. Kısa bir süre sonra ordu içerisinde oluşturulan cuntalardan ve gizli müdahale hareketlerinden haberdar olmaya başlamıştır. Milli Savunma Bakanlığı İstanbul Temsil Bürosu Başkanlığını yürütürken 9 Subay Olayı meydana gelmiştir. 1957 yılında hükümete karşı darbe yapılacağını öğrenince durumu ihbar etmiştir. Ancak dönemin hükümeti gerekli özeni göstermek bir yana bu durumu askıya almıştır. Sonrasında tutuklanarak ordudan ihraç edilmiş, haklılığı ispatlanınca serbest bırakılmıştır. Bu olaydan sonra hiçbir subay, iletme noktasında, Kuşçu kadar kararlı olamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Darbe, 9 Subay Olayı, Adnan Menderes, Samet Kuşçu.

Abstract

Samet Kuşçu was born in 1919 in Antakya. Samet Kuşçu graduated from Kuleli Military High School in 1938. Later, he started to the Warfare Academy and quickly rose in the army as a promising bright officer. With his duties, intelligence and culture, he made him aware of the junta and secret intervention movements created within the army. When he learned that there would be a coup against the government in 1957, he reported this. However, the government of the period suspended this situation instead of taking necessary care. Instead of the officers, Samet Kuşçu was arrested and expelled from the army. He was released when Kuşçu's proved right from the 1960 coup. After Samet Kuşçu, no officer was able to tell the government what happened in the army to the government.

Keywords: Coup, 9 Officer Incidents, Adnan Menderes, Samet Kuşçu.

Giriş

Samet Kuşçu 1919 yılında Antakya’da doğmuştur. 1938 yılında Kuleli Askeri Lisesi’ni birincilikle bitirmiş, 1949’da Harp Akademisi’nden Kurmay Yüzbaşı olarak mezun olmuştur. 1949-1953 arasında Genelkurmay İstihbarat Başkanlığı Dış Şube Protokol Müdürlüğü, 1954-1956 arasında Paris’te NATO Başkumandanlık Karargâhı’nda İstihbarat Dairesi Şube Müdürlüğü yapmıştır. 1956’da Türkiye’ye döndüğünde İstanbul’da Milli Savunma Bakanlığı (MSB) Temsil Bürosu Başkanlığı gibi önemli bir göreve atanmış bu görevdeyken, onun nüfuzundan yararlanmak isteyen cunta yapılanması, 1957’de onunla temasa geçmiştir (Çetinkaya, 2015, s.287).

1958’de Milli Savunma Bakanlığı İstanbul Temsil Bürosu Başkanlığını yürütürken 9 Subay Olayı patlak vermiştir. Daha sonra İstanbul Müstahkem Mevki Komutanlığı 82. Piyade Taburu görevine atanmıştır. Dönemin İçişleri Bakanı Namık Gedik, Kuşçu’yu ve genel kültür bakımından yüksek seviyede bir insan olarak tanımlamıştır (Özdağ, 2004, s.95-97). Samet Kuşçu, Harp Okulundan beri çalışkanlığı, zekâsı ve kültürü ile sivrilmemiş bir kurmay binbaşısıdır. Birden fazla dil bilmesi onu rakiplerinden bir adım öne çıkarmıştır (Milliyet Gazetesi 5 Haziran 1962, s.5).

Ordunun hareketlenme süreci 1950 yılına değin dayanmaktadır. 1950 yılında iktidara gelen yeni hükümetin oldukça önemli başarıları olmuştur. Ancak iktidardan memnun olmayan genç subaylardan bazıları Faruk Ateşdağlı ekseninde toplanmıştır. 1952 yılında bu toplanmalar bir teşkilat haline gelmiştir. 1954 yılında ise İstanbul’daki askeri birlikler içinde Dündar Seyhan ve Orhan Kabibay’ın başını çektiği bir örgütlenme meydana gelmiştir (Kurt, 2017, s.80). Bu iki subay ekseninde gerçekleşen örgütlenmeler 1954 yılından sonra hız kazanmış, ordu içerisinde bu cuntalaşmalar genişleyerek 30’u geçen bir üye sayısına ulaşmıştır (Özçelik ve Güneş, 2018, s.273)

1954 yılından sonra Türkiye, dış alımlar için dolara yüklenirken ekonomik bunalım baş göstermiştir. Adnan Menderes hükümeti gerekli kredileri arasa da yaşanan devalüasyonla birlikte sorunlar daha da artmıştır (Demirer, 2012, s.264). Ordu, Türkiye’nin içinde bulunduğu durumu öne sürerek müdahale etme yolunu seçmiştir (Kayalı, 1994, s.62). Yani 1954 yılından sonra memleketin durumu bahane edilerek bir ihtilal kazanı kaynatılmaya başlanmıştır. Türk Silahlı Kuvvetleri kendi içerisinde meşru hükümeti devirmek için ardı ardına cuntalar kurarak güç mücadelesine girişmeye başlaması bunun delili niteliğinde olmuştur. İktidarın kendi menfaatlerini düşünerek orduyu ihmal ettiği iddiaları güç kazanmaya başlamıştı. Bu doğrultuda örtülü gruplaşmalar birbiri ardınca ortaya çıkmıştır (Kaynar, 2015, s.286). Diğer yandan Ankara’da ise Talat Aydemir, Milli Savunma Bakanı Ethem Menderes’in yaveri Adnan Çelikoğlu, Sezai Okan ve Osman Köksal gibi isimlerin içinde yer aldığı başka bir cunta örgütlenmesi bulunmaktaydı. Bu durum örgütlenmelerin etki alanını genişletirken iktidara karşı bir harekât ihtiyacını doğurmuştur. Bu iki cunta 1957 yılında güçlerini birleştirerek Ankara ve İstanbul’da etkin hale gelmeye başlamıştır (Kurt, 2017, s.80).

Bu cuntaların birleşme sürecinde Samet Kuşçu etkin bir rol oynamıştır. Binbaşı Samet Kuşçu, ordu içerisinde başarılı bir subaydı. Ülkedeki bu olayları değerlendirirken hükümetin hem orduya hem de ekonomiye karşı ihmali ve vurdumduymazlığı olduğunu söylemiştir (Kaynar, 2015, s.286). Fakat bir yandan da kurulan ihtilal örgütleri içerisine girmek istemiştir. Ancak cunta üyeleri Kuşçu’ya güvenmediği için uzun süre kurulan ihtilal komitesine girmek imkânı bulamamıştır (İpekçi ve Coşar, 1962, s.54). Hatta kurulan cuntanın önemli kişilerinden Sadı Kocaş, Kurmay Binbaşı Cihat Akyol’a Samet Kuşçu ile görüşmemesini iletmiştir. Daha sonra Kocaş’ın bazı şüpheli hareketleri Kuşçu ile birlikte hareket ettiği izlenimi uyandırmıştır.

Bu doğrultuda Kocaş'ın, Kuşçu ile bağlarını olduğunu düşünen kişiler İstanbul'daki diğer cuntalarla birleşmesi teklifine ret cevabı vermişlerdir(Kocaş 1977, s.356). Nihayetinde Sadi Kocaş ile Osman Köksal'ın görüşmesi sonucu bu iki komitenin gizlilik çerçevesinin bozulması şartıyla toplanması kararlaştırılmıştır. Daha sonra Talat Aydemir bu gizli görüşmeyi ve Samet Kuşçu'nun adını herkese ifşa etse de bir neticeye ulaşamamıştır(Kocaş, 1977, s.376).

Bu iki cunta grubunun birleşmesiyle ilk darbe komitesi resmen kurulmuştur(Kaynar, 2015, s.286). Demokrasiye uygun olmayan 9 Subay Olayı'nın başlangıcı 1957 seçimleri olmuştur. Sadi Kocaş'ın örgütü Kenan Esengin, Baha Vefa Karatay, Suphi Karaman ve Osmanlı Köksal'dan oluşuyordu(İpekçi ve Coşar, 1962, s.39-41). 1957 Eylül ayında komitenin hava kuvvetleri konusundaki etkisini artırmak için Genel Sekreter Dünder Seyhan görevlendirilmiştir. Ona yardımcı olarak da Halim Mentеш önerilmiştir. Aynı zamanda havacılarından Kurmay Yarbay Ekrem Acuner, Kurmay Yarbay Mucip Ataklı ve Kurmay Binbaşı Remzi Kalaycıoğlu da örgüte dâhil edilmiştir (Aydemir, 2010, s.34). Bu subay grubunun 1957 seçimlerinin arifesinde aldığı karar hükümete karşı harekete geçmek olmuştur (İpekçi ve Coşar, 1962, s.86). 1957 seçimlerinin hemen akabinde yapacakları müdahale için hazırlıklara başlamışlardır. Hükümet 1957'de ordudaki hareketlenmelerin farkında olmadığı için, mecliste denetimi kısıtlayan önlemler almıştır(Arcayürek, 1984, s.260).

29 Ekim 1957 tarihinde yani seçimlerden iki gün sonra Ankara Hipodromu'ndaki geçit töreninde darbe başlatılacak ardından devlet yöneticileri tutuklanacaktı. Cuntacı subayların amacı seçim arifesindeki gerginlikten faydalanmaktır. Cuntacılar bu planı devreye sokabilmek için ilk olarak İsmet İnönü'ye gitmişlerdir. CHP genel başkanı İnönü ise bu harekâtın gereksiz olduğunu zaten DP'nin seçimleri kaybedeceğini söylemiştir. İnönü'den yeterli desteği bulamayan subaylar bu sefer Milli Savunma Bakanı Şemi Ergin'in kapısını çalmıştır. Ancak Ergin'de bu harekâta önderlik edemeyeceğini söylemiştir(Akça ve Kıyanç, 2018, s.540). Seçimlerin DP lehine sonuçlanması planları alt üst etmiştir. Devletin istihbarat teşkilatı olan Milli Emniyet Hizmeti ise bu olayları yakından takip etmiştir. Olayların ihbar edilmesinin kaçınılmaz olduğu bu dönemde 9 Subay Olayı meydana gelmiştir(Çetinkaya, 2015, s.294; Kaynar, 2015, s.287).

9 Subay Olayında Samet Kuşçu

Samet Kuşçu bu cuntanın içerisine darbe yapmak için mi yoksa istihbarat almak için mi girmiştir? Bu sorunun cevabı kesin olarak bilinmemekle birlikte arkadaşlarının ona güven duymaması ve ondan şüphelenmesi ikinci ihtimali güçlendirmektedir. Samet Kuşçu, cuntanın içine girince bazı arkadaşlarının hareketlerinden şüphelenmeye başlamıştır (Gül, 2011, s.213). Kuşçu'nun örgütün içerisine girmesi arkadaşı Ata Tan ile yıllar sonra karşılaşması sonucu meydana gelmiştir. Ata Tan, ilk olarak cuntanın başında bulunan Faruk Güventürk'e, Kuşçu'dan bahsetmiştir. Kuşçu'ya İstanbul Ordu Temsil Bürosu'nda başkanlık görevi verilince ordudaki gelişmelerden daha hızlı haberdar olmaya başlamıştır. Orduda darbe yapmak üzere bir cunta kurulduğunu öğrenince bu cunta içerisinde kimlerin olduğunu keşfetmeye çalışmıştı. Sadi Kocaş, Ata Tan'ı, Kuşçu konusunda birçok kez ikaz etmiştir. Ancak Tan, Kuşçu'yu darbe komitesine içerisine almak isteyince Kuşçu ve cunta lideri Güventürk arasında bir görüşme ayarlamıştır. Kasım 1957 tarihinde yapılan görüşmede Güventürk, Kuşçu'ya darbe hazırlıklarını anlatmıştır. Güventürk'ün bu bilgileri vermesinin nedeni Kuşçu'yu ateşli bir ihtilal taraftarı olarak görmesinden kaynaklanmıştır (İpekçi ve Coşar, 1962, s.70-73).

Kuşçu, Güventürk'ün bu itimadını Milli Savunma Bakanına çok yakın olduğunu ve tayin konusunda yetkili olduğunu söyleyerek kazanmıştır. Kuşçu daha sonra Yüzbaşı Hasan Sabuncu'nunda bu işin içinde olduğunu öğrenecektir. Cunta içerisinde bulunan Osman Köksal ise Kuşçu'ya güvenmemek konusunda ısrar etmiştir. Cunta ile temasları yeni yeni başlayan Albay İlhami Barut ise İstanbul Kolordu Kurmay Başkanlığı görevini sürdürüyordu (Özdağ, s.2004, s.95-97). Barut, müdahale gerekli olduğu durumda İstanbul'da harekete geçmeye hazır olduğunu bildirmiştir. Samet Kuşçu, İlhami Barut'un zamanla güvenini kazanınca onu kilit mevkilere getirme hususunda ısrarcı olmuştur. Ona yapacakları darbe planını ayrıntılı olarak anlatmıştır. Ancak zaman içerisinde İlhami Barut'un Kuşçu konusundaki kanaati değişince cunta hakkında bilgi vermemeye özen göstermiştir (İpekçi ve Coşar, 1962, s.75)

Cunta üyelerinin Kuşçu'ya güveni yitirmesinin sebebi, Kuşçu'nun darbe yapmaya karşı olduğundan ileri gelmektedir. Ancak Kuşçu'ya güvenmemekle birlikte zaman zaman kendisiyle ülkenin durumu hakkında görüş alışverişi yapmışlardır. Kuşçu, hükümet darbesi yapma konusundaki fikirlerini yapılan görüşmelerde hissettirmiştir. Bu doğrultuda darbe cuntası Kuşçu'yu yapılanma dışında tutmaya çalışmıştır (Kaynar, 2015, s.289). Kuşçu hakkındaki şüpheler artınca büro başkanlığı görevinden alınarak İstanbul Boğaz Müstahkem Mevkii Kumandanlığı 82. Piyade Taburuna tayin edilmiştir. Bu göreve geldikten sonra da araştırmalarına devam ederek Yüzbaşı Kâzım Özfirat ve Binbaşı Ahmet Dalkılıç'ın bu işin içinde olduğunu tespit etmiştir. Bu iki genç subay sık sık Samet Kuşçu ile dertleşip DP iktidarını ağır bir şekilde eleştirmeye başlamıştır (İpekçi ve Coşar, 1962, s.72).

Samet Kuşçu, ihbar kararını 20 Aralık 1957 tarihinde almıştır. Kendisini bu ihbar kararına nelerin sevk ettiğine dair iki iddia vardır: Samet Kuşçu'ya karşı olan kişiler tarafından onun Demokrat Parti iktidarına hoş görünmek ve geleceği için bir yatırımda bulunmak istediği için bu ihbarı yaptığını dile getirilmiştir. Samet Kuşçu ise "*Menderes'e sadık subaylar*" teşkilatının kendisinin tuzağa düşürmeye çalıştıkları için ihbar ettiğini söylemiştir. Ancak bilinen gerçek Kuşçu'nun darbeci subaylarla temasını bir güvensizlik çerçevesinde gerçekleştirdiğidir (İpekçi ve Coşar, 1962, s.76). 9 Subay Olayı 1958 yılında Demokrat Parti'nin en keskin karşıtlarından olan General Faruk Güventürk ve Albay Cemal Yıldırım ekseninde askeri bir komplo olarak meydana gelmiştir (Başgil, 2008) Namık Gedik, Kuşçu'nun bu ihbarı yapmasındaki asıl nedeni kendisinin de bu komploya dahil olduğunu hatta başındaki kişi olduğunu ancak Kazım Özfirat'ın hareketlerinden şüphelenince kendi canını kurtarmak için ihbarda bulunduğunu söylemiştir. Ayrıca Kuşçu, C.H.P. İstanbul Milletvekili adayı Emekli Kurmay Albay Cemal Yıldırım'ın hükümet tarafından sıkı takibe alınması da kendisinin şüphelerini artırdığı söyleyerek ihbarda bulunduğunu dile getirmiştir (Burçak, 1998, s.528).

Bir diğer iddia ise Samet Kuşçu'nun başlangıçta darbecilerle birlikte olmaya yatkın olduğunu ancak kendisiyle irtibat kuran İlhami Barut'un Milli Emniyetin adamı olduğu vehmine kapılarak kendisini kurtarmak için evvelden muhbirliğe soyunduğu ifade edilmiştir (Sunay, 2010, s.110). Aslında Samet Kuşçu'nun amacı kendisine hazırlanıldığını düşündüğü bir komplodan suçsuz olarak çıkmaktır. Bu olayın dış güçlerle bağlantısı olduğunu söylemek güç olmakla birlikte yine de ABD istihbarat örgütü durumdan haberdardı (Altaylı, 2013, s.349). Kuşçu'nun bahsettiği komplo, darbe planını yapanlar ilk olarak 1. Ordu Telsiz Bürosu Başkanı Samet Kuşçu ile irtibata geçmiştir. Daha sonra bu irtibatın kesilmesiyle birlikte Kuşçu kendisine bir ihanet yapıldığı hissine kapılarak ihbarda bulunmuştur (Çetiner, 2019, s.31).

Kuşçu darbeci subayların Menderes'e sadıklar örgütünden olduğunu ve kendisi ihbar edilmeden önce, onları ihbar etmeye karar verdiğini dile getirdi. 20 Aralık 1957 tarihinde Demokrat Parti'nin gazeteci

kökenli aynı zamanda İstanbul Milletvekili olan Mithat Perin'i aradı. Mithat Perin, Kuşçu ile görüşmesinden sonra, Başbakanlık Özel Kalem Müdürü Muzaffer Ersü'nün yakın arkadaşı olan Şefik Fenmen'e, "*Samet tahkikat istiyor.*" demiştir. Ancak Muzaffer Ersü, Şefik Fenmen'i durdurmuştur. Kuşçu'nun ulaşmaya çalıştığı kişi aslında Başbakan Adnan Menderestir (Kaynar, 2015, s.288). Samet Kuşçu, Menderes'in çembere alındığını ve kendisiyle doğrudan konuşmasının engellendiğini söylemiştir. Bu doğrultuda Menderes'in yanındaki adamların cunta delillerini kararttığını, 9 Subay olayı'nın açığa çıkmasına manî olduklarını belirtmiştir (Kocabaş, 2012, s.136). Kuşçu, bu subayların Mısır'daki Nasır darbesine benzer bir harekât içinde olduklarını biliyordu. Bunu engellemek için çok uğraştı ancak Menderes'in çok yakınındaki kişiler dahi bu girişimin içinde olduğu için olay örtbas edilmiştir. Mesela Menderes'in yaveri Muzaffer Ersü, 9 Subay Olayı faillerinden İlhami Barut ile iş birliği içindeydi (Demirer, 2012, s.263).

21 Aralık 1957 günü Kuşçu, eski İstanbul Merkez Komutanı emekli General Kazım Demirkan'ın evine gider (Atılgan ve Koç, 2019 s.386). Samet Kuşçu, Kazım Demirkan'a:

"Seçimlerde CHP adayı olan emekli Kurmay Albay Cemal Yıldırım ordu içinde CHP lehinde bir hareket hazırlamıştır. Yıldırım benim akademiden hocamdır. Teşebbüsü bana açtı, mahsustan kendisine uymuş gibi göründüm. Teşkilatlarında XV. Kolordunun Kurmay Yarbaşkanı Kurmay Albay İlhami Barut da var. Barut, seçimlerde bir hadise çıktığı takdirde yukarıdan gelen emirleri aşağıya intikal ettirmemek için tertibat aldı ve evvela Kolordu Komutanını hapsedmeyi kararlaştırmıştır. Ata Tan adında bir kurmay binbaşı da Ankara'daki arkadaşlarıyla temas ediyor ve kilit noktalara kendi gibi düşünenleri tayin ettiriyor. Bir de benim yanımda çalışan Kazım Özfırat mevcut. Bunların niyetleri isyan çıkarmaktır. Ben durumu artık ihbar etmek istiyorum. Bilirim, siz Başbakanın yakını ve mutemedisiniz. Size geldim" demiştir (Toker, 1992, s.47-48).

Samet Kuşçu, orduda isyan hazırlığı var diyip orduyu ihbar etmiştir. Bunun üzerine Kurmay Yüzbaşı Kazım Atafırat ve Albay İlhami Barut derhal bir toplantı yapmıştır (Bildirici, 1998, s.30-32). Kuşçu, bu teşkilatın içinde Barut ve Atafırat'ın da olduğunu, özellikle Barut'un rütbesinden dolayı çok tehlikeli işler yapacağını önceden söylemiş ancak dinletememiştir. Kazım Demirkan, Kuşçu'ya bu ihbarını yazıya dökmesini istemiştir. Kuşçu, daha sonra Mithat Perin'in yanına giderek ona: "*Ben Boğazlar müstahkem mevki taburunda görevli binbaşyım. Söyleyeceklerimi bir şey elde etmek veya mikâfat almak için söylemiyorum. Bir memleket çocuğu olarak bu ihbarı yapıyorum. Anlatacaklarımı Kazım Demirkan Paşaya da anlattım. Sizden, orduda isyan hazırlığı yapıldığı bilgisini başbakana vermenizi istiyorum.*" diyerek aynı ifadeyi vermiştir (Maraşlı, 2015, s.170). Daha sonra CHP adayı olan Cemal Yıldırım, Faruk Güventürk, İlhami Barut, Kazım Atıfırat, Naci Aşkın, Hasan Sabuncu gibi subayların bu müdahalenin lideri olduğunu kendisinin bu duruma bizzat şahit olduğunu izah etmiştir. Ardından bu ifadesini Arap Harfleriyle yazarak Kazım Demirkan'ın eşine teslim etmiştir (Arcayürek, 1989, s.261).

Milli Savunma Bakanı Şemi Ergin böyle bir harekete ihtimal vermediğini söylemiştir. Kazım Demirkan, darbeyi yapacak subayların adlarını ve görevlerini İçişleri Bakanı Namık Gedik'e, o da başbakana haber vermiştir. Yani Muzaffer Ersü'nün bütün engellerine rağmen Menderes, 23 Aralık 1957'de Samet Kuşçu'nun ihbarından ve dolayısıyla cunta girişiminden haberdar edilmiştir (Kaynar, 2015, s.288). Samet Kuşçu daha sonra Gedik ile konuşarak, darbe öncesi hareketliliği yakından takip ederek bunun aslında üç yıllık bir planlama olduğunu dile getirmiştir (Onuş, 2003, s.28-29). Binbaşı Kuşçu, İçişleri Bakanı Namık Gedik'e ordudaki hareketlenmelerden bahsederek durumu anlatmıştır (Gültekin, 2004, s.155; Apuhan, 2010,

s.134). Başbakan çok yoğun olduğu için Perin, İç İşleri Bakanı Namık Gedik'e bilgi verince, Gedik ve Kuşçu arasında bir görüşme ayarlanmıştır. Samet Kuşçu bildiği her şeyi Park Otel'de İçişleri bakanı Dr. Namık Gedik, 1'nci Ordu müfettişi Orgeneral Fazıl Bilge ve emekli General Kazım Demirkan'ın huzurunda tekrar anlatmıştır. Kuşçu, bu görüşmede darbe planını bütün ayrıntıları ile anlatmıştır. İlk olarak uygun bir dille Bakanlar Kurulunu cumhurbaşkanının ağzıyla İstanbul'da toplantıya davet edileceğini ardından tutuklanacağını söylemiştir(Burçak, 1998, s.528). Ardından Cumhurbaşkanının İstanbul Şale köşkünde basılacağını, başbakanın makamına silahla girilip tehdit edileceği, radyo evinin ele geçirileceğini ve darbenin İstanbul, İzmir, Ankara ağırlıklı olacağını söylemiştir(Maraşlı, 2015, s.171).

Namık Gedik, Kuşçu'nun bu iddialarının incelenmeye değer olduğunu söylerken Şemi Ergin zaten cuntanın içinde olduğu için bu ihbarın önemsenmemesi gerektiği hususu üstünde dikkatle durmuştur(İpekçi ve Coşar, 1962, s.80). Bu durum Demokrat Parti içerisinde kopuklukların başladığının göstergesiydi(Aydemir, 1993 s.116). Menderes'in aklındaki tek soru Samet Kuşçu böyle bir teşkilatın kurulduğunu bu kadar kısa süre içerisinde kimden ve nasıl öğrendiğiydi. Oklar bakanlıktan çekilecek olan Şemi Ergin'e çevrilmişti. Samet Kuşçu almış olduğu görevlerle bakan Şemi Ergin'in mutlak güvenini kazanmıştır. Gerçekte Samet Kuşçu ve Şemi Ergin arasında sıkı münasebetler vardı (Burçak, 1998, s.527-529). Şemi Ergin 9 Subay Olayı'nın örtbas edilmesinde büyük rol oynadı. İlk olarak kendisine cunta liderliği teklifi gelince bunu kabul etmemiş daha sonra Kuşçu bu harekâtı ihbar edince darbeye ihtimal vermediğini söyleyerek hükümeti yanıltmıştır (Akça ve Kıyanç, 2018, s.540).

Sezai Okan, Güventürk'ün orduda ıslahat adı altında yazdığı raporu görünce Kuşçu'nun ihbar etmekte çok haklı olduğunu anladı. Çünkü bu raporda Celal Bayar'ı ve Menderes'i tenkit eden ağır ifadelerle birlikte Şemi Ergin'e devlet başkanlığı teklifi yapılıyordu (İpekçi ve Coşar, 1962 s.67). Cuntanın kurtuluşunu sağlayan kişi ise Milli Savunma Bakanı Şemi Ergin'in emir subayı Adnan Çelikoğludur. Çelikoğlu, bakana oldukça fazla tesir ederek tahkikatın başka safhalara kaymasını engellemiştir. Daha da önemlisi dokuz subayın tutuklandıktan sonra aralarından birinin her şeyi anlattığı bir ihbar mektubu yazmasıdır. Adnan Çelikoğlu bu mektubun da dikkate alınmaması için büyük çaba sarf etmiştir (Kaynar, 2015, s.289). Bu ihbardan önce cuntanın başındaki kişi olan Faruk Güventürk, Şemi Ergin ile orduda ıslahat raporu hazırlamak konusunda destek almıştır. Ancak sonraki gün Polatlı'da alıkonulmuştur (İpekçi ve Coşar, 1962 s.66).

Ayrıca Çelikoğlu, Makarios lakablı Faruk Güventürk'ün gözaltına alındığını ve arkadaşlarının tedbirli olup üzerinde vesika ve benzeri belgeler buldurulmaması gerektiğini söylemiştir. Kuşçu'nun bu harekâtı öğrenmesi Faruk Güventürk ile görüşmesi sonucu olmuştur. Güventürk, Kuşçu'ya bir ihtilal hazırlığı içinde olduğunu ve Bandırma Hava Üssü ile 3'üncü zırhlı tugayın ve 66'ncı tümenin tamamen emrinde bulunduğunu ve Kuşçu'yu teşkilâtına almayı teklif etmiştir. Kuşçu daha sonra bu ihbarı gerçekleştirdi. Ancak ihbarın derinliğine bakılacak olursa Güventürk ve Kuşçu arasında geçmişten gelen hususi bir mesele olduğu anlaşılmaktadır. Kuşçu teşkilatın derinliğini tam olarak bilmiyordu. Güventürk'den öğrendiği kadarını hükümete bildirmiştir(Seyhan, 1966, s.67-68). Samet Kuşçu'nun ihbar ettiği subaylar Albay İlhami Barut, Yüzbaşı Kazım Özfırat, Yarbay Faruk Güventürk, Binbaşı Ata Tan, Binbaşı Asım Ural, Albay Naci Aşkun, Yüzbaşı Hasan Sabuncu, Piyade Binbaşı Ahmet Dalkılıç ve emekli Subay Cemal Yıldırım'dır (Atılğan ve Koç, 2016, s.386). Samet Kuşçu 9 Subaya ek teşkilâtın üyeleri olarak şu isimleri de bildirmişti: Kurmay Binbaşı Baha Arıkan, Yüzbaşı Kadir Özçıtak, Yüzbaşı Azmi Berebeyoğlu, Yüzbaşı İsmail Tüzün, Binbaşı Mesrur Toker, Yüzbaşı İbrahim Nazlı, Yüzbaşı Sami Özarıslan gibi kişilerin ismini vermiştir. Mahkeme bu

subaylardan bazılarını celbetmiş ama teşkilâtı meydana çıkaracak bir ipucu elde edememiştir (İpekçi ve Coşar, 1962, s.86).

Güventürk grubuna dâhil olan Naci Aşkun 66. Tümen Kumandanıydı. Kuşçu, Aşkun'un cunta içerisinde olduğunu hem kendi söylemlerinden hem de Güventürk'ün ifadelerinden anlamıştır. Ancak Kuşçu daha sonra Aşkun'un cuntadaki yerini ispatlayamayınca Aşkun, ilk tahliye edilen subaylardan birisi olmuştur. Cemal Yıldırım ise Samet Kuşçu'nun eski komutanıdır. Daha sonra CHP'den adaylığını koyarak ordudan ayrılmıştır. Kuşçu, Yıldırımın kendisine Ankara'da tanınmış subaylarla birleşerek hükümeti devirmek için teşkilat kurulması ve İstanbul'da bulunan zırhlı tugay mensupları ile de anlaşarak burada da bir teşkilat meydana getirilmesi hususlarında telkin ve teşviklerde bulunduğunu iddia etmiştir. Ancak Samet Kuşçu bu iddiasını da ispat edecek yeterli delile sahip değildir. Ancak Namık Gedik, delil yetersizliğine rağmen inisiyatifi derhal eline alarak Kuşçu'nun isimlerini vermiş olduğu 9 subayı alıkoymuştur. Bu 9 subay, kötü gidişe son vermek için kendilerine görev düştüğünü düşünen kişilerdir. 1957 seçimleri esnasında İstanbul, Ankara ve İzmir'de çeşitli kollara sahip olmuşlardı. İhbar edilen subaylar üç gruba tasnif edildi:

1 Albay Barut, Yüzbaşı Özfırat, ve Binbaşı Dalkılıç,

2 Yarbay Güventürk, Binbaşı -Ural, Albay Aşkun, Binbaşı Tan ve Yüzbaşı Sabuncu,

3 Cemal Yıldırım.(İpekçi ve Coşar, 1962, s.85-88)

Darbeci subaylardan Cemal Yıldırım'ın CHP tarafından sıkı takibe alınması Kuşçu'yu ürkütse de o hükümete herkesten önce haber verip durumdan kurtulma niyetindeydi. Kuşçu, ihbarı yapmakla, darbenin içinde kendisinin de olduğunu tespit edilmesi halinde suçsuz addedileceğini hatta böyle bir teşkilatı ortaya çıkardığı için ödüllendirileceğini dahi düşünmüştür(Maraşlı, 2015, s.171). Kuşçu yapmış olduğu ihbarda daha çok İlhami Barut üzerinde duruyordu. Kuşçu, Barut'un birkaç gece evvel Kazım Özfırat'ın evinde hükümet darbesi planını anlattığını söyledi (İpekçi ve Coşar, 1962, s.86). İlhami Barut'un pozisyonunu da göz önüne getiren Kuşçu, Barut'u Milli Emniyetin ağzından laf yapan biri olarak görüyordu. Hükümet ihbar edilenler arasında eski Temsil Bürosu Başkanı Cemal Yıldırım'ı da görünce bu darbede CHP'nin bir parmağı olduğu düşünülmüştür (Ulay, 1968, s.56). Namık Gedik, Kuşçu ile bir plan yaparak İlhami Barut ile konuşmalarını kayda almasını söylemiştir. 1. Şube Müdürleri ve polis ekipleri Kuşçu ile birlikte tertibatı kurmuştur. Milli Savunma Bakanı Şemi Ergin ve Emniyet Müdürü Hayrettin Nakipoğlu'da Kuşçu'ya iştirak etmiştir (Maraşlı, 2015, s.171).

Barut ve Kuşçu'nun görüşmesi 24 Aralık 1958 Salı akşamı gerçekleşmiştir. Kuşçu, bu görüşmeden önce Komiser Muavini Muzaffer Us ve Telsiz Teknisyeni Nihat Yalçınır vasıtasıyla evinin balkonuna bir ses kayıt cihazı yerleştirmiştir. Daha sonra İlhami Barut'u arayarak kilit noktalara yapılacak tayinler hakkında görüşmek istediğini söylemiştir. İlhami Barut, yapılan görüşmede Kuşçu'nun heyecanlı tavırlarından ve sormuş olduğu sorulardan şüphelenmiştir. Kuşçu'nun, İlhami Barut'a sorduğu bazı sorular şunlardır:

"Sence işe pasif mukavemetle mi başlamalı, suikastlarla mı?"

"Faruk Güventürk'ü tanyor musun? Cemal Yıldırım'ın bu hazırlıklardan haberi var değil mi?"

"Sen seçim zamanı uygunsuz bir emir karşısında kalsaydın Kolordu Kumandanı Ekrem Paşayı tevkif eder, yerine Muhafız Bölük Kumandanını getireceğini söylemiştin. Şimdi

Ekrem Paşanın yerine Hayati Paşa getirilecekmış. Onun için de aynı şeyi mi düşünüürsün, yoksa açılmayı mı tercih edersin? Yakınlığın var mı Hayati Paşaya?

Kazım Özfırat, Cevat Çevik ile temas halinde... Cerbezeli bir adammış ihtilâli yaptıktan sonra ondan İstanbul'un idaresi için faydalanılabilir değil mi? Ne dersin?

Kuşçu'nun bu gibi soruları yüksek sesle sorması Barut'un şüphelerini iyice artırmıştır. Barut dinlendiğine iyice kanaat getirdikten sonra "Olmaz öyle şeyler", "Bunlar boş söz", "O senin fikrin ben öyle düşünmüyorum" gibi cevaplarla Kuşçu'nun sorularını geçiştirmeye çalışmıştır. Daha sonra bu kayıt Namık Gedik'e dinletilmiştir (İpekçi ve Coşar, 1962, s.81-82). Yani İlhami Barut, Kuşçu ile olan konuşmasında harekâta dair en ufak bir ipucu dahi vermemiştir (Kocabaş, 2012, s.135-136). Namık Gedik kaydı dinleyince İlhami Barut'un sesi net olmamakla birlikte Samet Kuşçu'nun sesinin gayet net geldiğini fark etmiştir. Kuşçu bir komploya kurban gittiğini söylemiş ancak sözleri artık dikkate alınmamıştır (Maraşlı, 2015, s.172).

Dinlenen kayıt İlhami Barut'u ele vermekten ziyade Kuşçu'nun aleyhine kullanılabilir bir delil mahiyetine gelmişti. Kuşçu, bunun üzerine tuzağa düşürüldüğü söyleyerek Şemi Ergin'e sığınmıştır. Ergin, zaten mevcut cuntanın içinde olduğu için Kuşçu'ya yardım etmemiştir. Bunun üzerine Kuşçu hayatının artık güvence altında olmadığını düşünerek kaçmayı tercih etmiştir. İlk olarak Harbiye'deki birinci ordu karargâhında bulunan Tümgeneral Cemal Uluçevik'in yanına giderek kendisini öldüreceklerini söylemiştir. Ardından yine şuur kaybıyla Merkez Kumandanı General Hakkı Sokullu'nun yanına koşmuştur. Sokullu'nun odası kalabalık olunca derdini anlatamamış ve eski çalıştığı yer olan Temsil Bürosuna gelmiştir. Burada Yedek Subay Zeki Müren ile görüşerek kendisine acil bir otomobil bulması gerektiğini söylemiştir. Daha sonra Kuşçu'nun geçirdiği buhran hafifleyince tekrar Park Otel'e dönmüştür. Namık Gedik, Kuşçu'nun Emniyet Başmüfettişliğine götürülmesi emrini vermiştir. Kuşçu, burada verdiği sorguda olayları darmadağın anlatarak yeni isimler söylemiştir (İpekçi ve Coşar, 1962, s.83-84).

Daha sonra buradan da kaçarak Amerikan Başkonsolosluğu'na gitti. ABD İstanbul Başkonsolosu, İstanbul Emniyet Müdürü Hayrettin Nakipoğlu'na bir telefon açarak bir Türk Yüzbaşının kendilerine sığındığını ve Türkiye'de darbe yapılacağını söylediğini iletmıştır. CIA'nın İstanbul İstasyon Şefi, Kuşçu'yu, Türk ordusuna teslim etmek istemiştir. Samet Kuşçu, MIT'in o zamanki adı olan MAH'a teslim edilmiştir (Avcı, 2004, s.155; Arcayürek, 1984, s.29-31). Konsolosluk, polise haber verince Kuşçu, Vedat Sokullu idaresindeki bir ekiple emniyete getirilmiştir (Bayburt, 2001, s.285). Kuşçu'yu karşılayan 1. Şube Müdürü Nevzat Ünlüaydır. Burada yapılan sorgulamada darbe yapacak subaylara dair bildiği her şeyi anlatmıştır (Dikici, 2014, s.32). Samet Kuşçu'nun bu tahkikatını yürüten sorgu hâkimi General Arif Onat tüm çabasına rağmen herhangi bir delil bulamamıştır. Tahkikat sırasında Milli Savunma Bakanı Şemi Ergin'e gönderilen ihbar mektubunda iki Kurmay Binbaşı olan Orhan Erkanlı ve Suphi Gürsoy'un isimleri bulunmaktadır. Erkanlı ve Gürsoy cunta ile ortak ifadeler verince hiçbir şey ispatlanamamıştır (Akça ve Kıyanç, 2018, s.541).

Bir diğer iddiaya göre de bu olay şöyle ortaya çıkmıştır: Samet Kuşçu, Refik Koraltan ile aile dostuydu. Bu doğrultuda bildiği her şeyi ilk olarak Refik Koraltan'ın kızına anlatmıştır. Koraltan bu durumu öğrenince derhal Menderes ve Bayar'ı haberdar etmiştir. Fakat Menderes, Kuşçu ve Koraltan'ın yakınlığını bildiği için bu iddiaları asılsız bulmuştur (Koraltan, 2013, s.34). İhbar başlangıçta ciddiye alınmış, subaylar 27-29 Aralık 1957 tarihinde gözaltına alınmıştır (Neziroğlu, 2013, s.70-71). Sırasıyla Cemal Yıldırım, İlhami Barut, Ahmet Dalkılıç, Ata Tan, Naci Aşkun, Hasan Sabuncu, Faruk Güventürk ve Kazım Özfırat gözaltına alınmıştır (İpekçi ve Coşar, 1962, s.89). 9 subay, 16 Ocak 1958 tarihinde mahkeme kararıyla

tutuklanmıştır(Ahmad, 1976, s.1-5). Başbakan Adnan Menderes, 9 Subay tutuklandıktan sonra işin henüz birinci bölümünün aydınlatıldığı devamının kademeler şeklinde ortaya çıkacağını belirtmiştir. Refik Koraltan ise henüz işin temeline inilemediğini ve ele geçirilen kişilerin icracı mevkiide insanlar olduğunu dile getirmiştir(Burçak, 1998, s.529). Tutuklu subaylar yapılan sorgulamada hiçbir gizli örgütle ilişkilerinin olmadığını, hatta kendilerine böyle bir harekâttan bahseden kişinin Samet Kuşçu olduğunu söyleyerek büyük bir skandala imza atmışlardır(İpekçi ve Coşar, 1962, s.92-93). İlk olarak Harbiye'de "tabutluk" denilen yerde 4 ay kalan 9 subayın davası Hâkim General Akif Onat başkanlığında yönetilmiştir (Milliyet, 26 Kasım 1958, s.1-5). Dokuz Subay tutuklandıktan sonra konu askeri mahkemeye taşınmıştır. İhbar edilen subaylar kısa süre cezaevlerinde tutulduktan sonra delil yetersizliğinden serbest bırakılmıştır(Başgil, 2008, s.113). Samet Kuşçu ise kurulan teşkilatın esasını bilmemek ile suçlanmıştır (Ulay, 1968, s.57).

Mahkemede sekiz sanık mahkeme heyetini kesin itimatlarını bildirdiği halde Samet Kuşçu duruşma hâkimini reddetmiştir. Daha sonra hâkim suçsuz bulunmuş Kuşçu'ya 20 lira para cezası verilmiştir. Samet Kuşçu, bu redde katılmayan aralarında kendi kardeşi Kenan Kuşçu'nun da bulunduğu avukatlarını azletmiştir (Milliyet, 27 Mayıs 1958, s.1). Böyle dalgalı geçen duruşmada sekiz muvazzaf ve bir emekli subayın beraatlerine karar verilmiştir (İpekçi ve Coşar, 1962, s.100). Samet Kuşçu, yanlış ihbar suçundan hüküm giymiş hükümet büyük bir zaaf göstermiştir (Eroğlu, 2003, s.220).

Samet Kuşçu'nun mahkûmiyet kararında şu hususlar dikkate alınmıştır:

- 1: *Suçun devlet ve hükümet büyüklerine müteveccih oluşu,*
- 2: *Kahraman Türk silahlı kuvvetlerinin itibarını sarsıcı mahiyet göstermesi,*
- 3: *Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisini istihdaf edici bulunuşu,*
- 4: *Silahlı kuvvetler mensuplarının morali üzerinde müessir oluşu,*
- 5: *Dünyanın ve Orta Doğu'nun buhranlarla ve askeri hükümet darbeleriyle sarsıldığı bir zaman içine rastlamasıdır.(Milliyet, 26 Kasım 1958, s.1-5)*

5 Nisan 1958 tarihinde başlayan yargılamalarda Faruk Güventürk, Ata Tan, Ahmet Dalkılıç ve Hasan Sabuncu tutuksuz yargılanarak tahliye edilmiştir. Daha sonra 26 Mayıs 1958 tarihli celsede ise Cemal Yıldırım, Samet Kuşçu'yu isyan kışkırtıcılığı yapmakla suçlamıştır. 26 Haziran 1958 tarihli celsede ise tutukluluk istemiyle sadece Samet Kuşçu yargılanmış diğer subaylar darbeye herhangi bir alakaları olmadığını söylemiştir. Dokuz Subay Olayı davası, 25 Kasım 1958'de neticeye ulaşmıştır. Samet Kuşçu orduyu isyana teşvik ve iftira suçundan iki yıl hapse mahkûm edilmiştir (Atılğan ve Koç, 2019, s. 389). Kuşçu, iki subay ve üç inzibat eri refakatinde Askeri Cezaevine götürülmüştür (Milliyet, 26 Kasım 1958, s.1) Ordudan ihraç edilmiş daha sonra 1960 Darbesi'nde haklılığı ispatlanınca serbest bırakılmıştır (Demirer, 2012, s.109) Bu olay sonunda sekiz subay delil yetersizliğinden beraat edince büyük tartışmalar ortaya çıkmıştır. Mahkemede Kuşçu'nun sözlerini dikkate almayıp delil yetersizliğini bahane ettiğine dair tartışmalar yaşanmıştır(Kocabaş, 2009, s.144-145; Tuncay, 1981, s.184-185). Bu olay arşiv belgesinde şu şekilde verilmektedir:

"İsyan muharrikliği suçundan dolayı Kurmay Binbaşı Samet Kuşçu'nun Askeri Ceza Kanununun 941, 105, ve 32. Maddeleri gereğince iki sene hapsine ve üründen ihracına dair Birinci Ordu Kumandanlığı Askeri Mahkemesince verilen ve kesinleşmiş olan 25 Kasım 1958 tarih ve 58/61 esas 58/166 karar sayılı hükmün, Askeri Muhakeme Usulü Kanununun

246/3 ncü maddesine tevfikeyen yerine getirilmesi tensip edilmiştir. Bu kararın icrasına Milli Müdafâ Vekili memurdur.” (BCA, Dosya no: 31374, Yer no: 277-22-14).

Yani hükümet tahkikatı derinleştirmek bir yana gerçekleri söyleyen Samet Kuşçu'yu cezalandırmıştır(Bozdağ, 2009, s.133-134). Darbeci subaylar yerine muhbir subay Samet Kuşçu isyan kışkırtıcılığı yapmak ve fesat çıkarmak suçlamaları ile hapse mahkûm edilmiştir(Kurt, 2017, s.80). Bu tutuklamalar orduda bir suskunluk döneminin başlangıcı kabul edilmiştir(Turan, 2002, s.112).

Samet Kuşçu elde ettiği bilgileri hükümete ulaştırabilmek için çok çaba harcarsa bile başarılı olamamıştır. Çünkü iktidar ordudan herhangi bir tehlike gelmeyeceğine o denli inanmıştır ki bir binbaşının sözleri dikkate değer görülmemiştir(Arcayürek, 1984, s.261). Kısacası Kuşçu'nun ihbar ettiği kişiler hakkında yeterli delil olmaması ve onların en ufak bir açık vermemeleri Kuşçu'yu yalancı ihbarcı durumuna düşürmüştür(İpekçi ve Coşar, 1962, s.76) Hatta öyle ki aradan aylar sonra İlhami Barut ve Kazım Özfırat, Kuşçu hakkında iftira davası dahi açılmasını istemiştir. Bu davaya gerekçe olarak kendilerinin uzun müddet ağır bir zan altında kalmalarına sebep olduğunu iddia etmişlerdir(Milliyet, 8 Ağustos 1959, s.3). Hükümetin bu darbe girişimini ciddiye almaması ve Çelikoğlu'nun çabaları ile kurtulan cunta bundan sonra daha titiz davranmaya başlamıştır. Cunta içerisinde evrakların yakılıp imha edilmesi gibi önleyici tedbirler alınmıştır. Bu cuntanın sivil odağı ise kendilerini ihbar eden Samet Kuşçu'nun akıl sağlığının yerinde olmadığını söyleyerek onu itibarsızlaştırmaya çalışmıştır. Burada Cumhuriyet Halk Partisi'nin rolü yadsınamaz bir gerçektir. CHP, Kuşçu'nun ihbarıyla deşifre olan sekiz subayı savunmak için, 20'den fazla avukatı mahkemeye göndererek olayı kapatmaya çalışmıştır (Kaynar, 2015, s.289)

Ordudaki örgütlenmeler açık bir şekilde ortaya çıkmasına rağmen ordunun siyasilere bağlılığına çok güvenilmiştir. Ordunun tarafsız kalacağına dair olan inanç her daim devam etmiştir. Cumhurbaşkanı Celal Bayar ise cunta örgütünün etkisizleştirilmesini ve bu subayların şiddetle cezalandırılmasını istemiştir(Dağcı, 2006, s.55-56) Bayar bu olayı anlatırken SSCB'nin bu işin arkasında olduğunu, Türkiye'ye karşı gizli emellerini Türk ordusu üzerinden yapmak istediklerini vurgulamıştır. Hatta *“Rusların Türkiye'ye taarruz etmiş olmasıyla bu işi aynı telakki edelim”* diyerek bu olayın önemine değinmiştir(Çetiner, 2019, s.30). Celal Bayar ise bu olay ile yakından ilgilense de Samet Kuşçu'nun hükümetten gördüğü ilgisiz tutum ve kendisinin de yapmış olduğu tutarsız davranışlar sonucu 9 Subay Olayı askıya alınmıştır (Demirel, 2012, s.262). Daha sonra Bayar: *“Darbe yapmakta haklılar biz darbecileri serbest bırakıp darbeyi ihbar edenleri hapsettiğimize göre bir daha ihbar almamız mümkün değildir. İhtilal girişimiyle ilgili kovuşturmayı gereğince araştırmamakta hata ettik.”* diyerek fikirlerini dile getirmiştir(Kocabaş, 2012, s.146). Celal Bayar'ın Samet Kuşçu'yu koruduğu ve ceza infazının geciktirilmesi iddiaları ortaya atıldı. Mahkeme başsavcısı Egesel, Bayar'ın Kuşçu'yu desteklediğini ısrarla teyit etti(Milliyet, 30 Mayıs 1961, s.5). 9 Subay Olayı hükümete karşı çok ciddi tehdit olarak ortaya çıkmıştır. Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın *“konu önemli üzerine gidin”* demesine rağmen Menderes *“Kumandanları üzecek bir tedbir almaya lüzum görmüyorum”* diyecektir(Kaynar, 2015, s.290-291).

Samet Kuşçu'nun ihbarına göre bir ihtilal organizasyonu teşkilatı kurulduğu açıktır. Menderes: *“Evet, bir darbe teşebbüsü tespit edilmiştir. Biz gereken tedbirleri aldık. Meseleyi derinleştiriyoruz. Bütün derinliğine kadar iniyoruz. Suçlular yakalanıp, gereken ceza verilecektir”* diye ifade etmiştir(Birand, Dündar ve Çaplı, 2007, s.98). Ardından 18 Ocak 1959 tarihinde bu olay hakkında şunları söyleyecekti: *“İsmimin Adnan olduğuna inandığım kadar Cemal Yıldırım'ın da suçluluğuna öyle inanıyorum.”* Ancak askeri mahkeme, Türk ordusunda böyle bir müdahalenin duyulmasının zararlı olduğunu söyleyerek dosyayı

kapatmıştır. Menderes bu durumun hayırlı olmayacağını ısrarla dile getirmiştir(Burçak, 1998, s.531). Hükümet aslında bu gizli cuntanın kimlerden oluştuğu ve nerede toplandıklarını bilmeleri rağmen büyük bir önlem almamıştır. Samet Kuşçu ve diğer 8 subayın basından gizli tutularak yargılamaları gerçekleştirilmiştir. Daha sonra hükümet tarafından bir bildiri yayınlandı:

“Türk Silahlı Kuvvetleri mensupları arasında büyük sayıda tevkifler yapılmış olduğu ve bundan dolayı geniş ölçüde birtakım tertiplere girilmiş bulunduğu yolunda ortada abartılı söylentiler dolaşmakta ve bu söylentiler yabancı ülkeler ajansları tarafından da yayınlanmaya başlanmış bulunmaktadır. Hakikat şudur ki, tutuklananlar; hepsi İstanbul'da olmak üzere dokuz kişidir. Bunlardan biri emekli olarak üç albay, bir yarbay, dört binbaşı ile bir yüzbaşidan ibarettir. Bu olay bir subayın ihbarı ile meydana çıkmış bulunmakta ve ilgililerin ifadeleri ile kendisini doğrulamaktadır. Bu söylentilerle olay Türk Silahlı Kuvvetlerine oldukça kapsamlı bir şekilde mâl edilmek istenmektedir. Hâlbuki gerçekleştiği takdirde, aziz milletimizin maddi ve mânevi ve her sahada mesut gelişmesine engel teşkil edecek ve hatta vatanımızın emniyetini tehlikeye düşürecek özellikteki bu gibi hareketlerin şanlı ordumuzun küçük bir birliğinde dahi olsa asla yeri olmayanından her türlü şüpheden uzaktır. Aksine olarak, bu gibi kötü niyetli girişimler ve düşünceler Silahlı Kuvvetlerimizin bu infial ve nefretle karşılanacağı muhakkaktır.” şeklindedir (Kocabaş, 2015, s.137).

Daha sonra hükümet önlem almak amacıyla Tuğgeneral Cavit Çelik ve Tuğgeneral Kani Akman'ı emekliye sevk etmiştir. Ancak bu durum subaylar arasındaki hoşnutsuzluğu artırmıştır(Özdağ, 2004, s.109). Menderes küçük önlemlerle orduyu kontrol altına aldığı düşünse de kendisine ordu içerisinden bir başkaldırı gelmesine engel olamamıştır (İlyas, 2016, s.166) Bu ihmali üzerine ordu üst düzey komutanların denetiminden çıkmıştır. Daha sonraki süreçte Menderes orduyu yedek subaylarla idare etmekten söz etmiş ve tabiri caizse yangına körükle gitmiştir(Kurt, 2017, s.80). General Rüştü Erdelhun, bu olay için artık herhangi bir müdahalede bulunulamayacağını söylemiştir(Burçak, 1998, s.534). Osman Köksal, Aralık 1957 ve Şubat 1959 arası dönemi “*Sus-Pus dönemi*” olarak adlandırmıştır(Mumcu, 1993, s.97) Faruk Güventürk ise bu hareketin Samet Kuşçu ve Adnan Menderes'in bir komplosu olduğunu iddia etmiştir. Hatta Kuşçu'nun Menderes'e bizzat istihbarat verdiğini ve tahliye edildikten sonra hemen sonra Antalya'da Shell şirketinde yüksek maaşla işe başlamasının bunun ispatı niteliğinde olduğunu söylemiştir(Milliyet, 1 Temmuz 1960). Ancak daha sonra şirketin yaptığı açıklamalarda Kuşçu'nun burası ile bağlantısı olmadığı ortaya çıkmıştır (Milliyet, 13 Temmuz 1960, s.3)

9 Subay Olayı, iktidarın bu işe memur ettiği insanların özensizliği sonucu geçirilmiştir. Araştıran memurlar olayları aydınlatmada gerekli yetkinliğe erişememiş ve darbeci subaylar yerine olayı ihbar eden Binbaşı Samet Kuşçuyu suçlu bulmuşlardır(Demirer, 2012, s.173) Bu olaylar üzerine Milli Savunma Bakanı Şemi Ergin “*istifanın temini görevi*” ile istifa etmiş yerine Ethem Menderes tayin edilmiştir(Bozdağ, 2004, s.159). Ethem Menderes'in bu göreve gelmesiyle ordudaki kaynaşma hız kesmeden artarak cuntacılar tekrar toplanmaya başlamıştır(Toker, 1992, s.58). Yani ordu içerisinde oluşturulan cunta Samet Kuşçu'nun ihbarı sonrası dağılmış gibi görünse de faaliyetlerine devam etmiştir. Fakat cunta 9 Subay Olayından sonra kendisine çeki düzen vererek hücre yapılanmalarında çok dikkatli davranmıştır (Ekincikli ve Şahin, 2018, s.39-54). 1958 yılında Sadi Kocaş örgütü Necati Tacan liderliğinde yeniden toplamak istemiştir(Kayalı, 1994, s.62). Bağdat ve Irak'ta seyreden darbeler Türk ordusunu cuntalaşmaya daha çok iterken hükümetin endişesini artırmıştır. Muhalefet de bu durumu fırsat bilerek yoğun bir seçim kampanyasına başlamıştır. İsmet

İnönü'nün Bahar Taarruzu adını verdiği bu geziler büyük çatışmalara sahne olmuştur. Bu yıllarda hem siyaset perdesinde hem de ordu içerisinde kutuplaşma iyice kesinlik kazanmıştır (İlyas, 2016, s.166).

1959 yılına gelindiğinde ise örgüt üyeleri serbest bırakıldığı için kritik mevkileri bir bir ele geçirmiştir. Ancak kendilerini idare edebilecek uygun bir general eksikliği yaşamışlardır. Cunta içerisindeki hiyerarşik yapıyı kurmak için ilk olarak Orgeneral Cemal Gürsel ile temas kurulmuştur. Gürsel'den destek alan bu örgüt daha sonra geçici bir lider olarak tümgeneral Cemal Madanoğlu'nu seçmiştir (Özçelik ve Güneş, 2018, s.273). Bu örgütlenmeden haberi olan ismini vermek istemeyen bir subay 15 Mayıs 1960 tarihinde bu durumu hükümete ihbar etmek istemiştir. Ancak Samet Kuşçu'nun haline düşmek istemediği için bundan çekinmiştir (Kocabaş, 2012, s.517).

Samet Kuşçu'nun haklıyken haksız duruma düşmesi yıllar sonra da devam etmiştir. 1962 yılında 66. Tümen Kumandanı Faruk Güventürk ve Kurmay Albay İlhami Barut, Samet Kuşçu'ya iktidar mensuplarına nüfuz ederek kendi menfaatlerini gerçekleştirmek için fesat çıkardığı gerekçesiyle 44 bin 950 liralık tazminat davası açtı. Ancak dava sonuçlanmamıştır (Milliyet, 22 Şubat 1962, s.2). 9 Subay Olayı açığa çıktıktan yıllar sonra olayın faillerinden Cemal Yıldırım, bu harekâtın iktidarda CHP dahi olsa yine yapılacağını dile getirdi. Faruk Güventürk ise bu konuda Kuşçu'nun söylediği her şey doğrudu, okunan planlar hakikate uygun kendi planları olduğunu dile getirerek Samet Kuşçu'yu doğruladı. Kuşçu iftira suçundan hüküm giydikten sonra Antalya'da iki okul açtırdı. Daha sonra Toprak Mahsulleri Ofisinde çalışarak hayatını sürdürdü. 16 Ekim 2004 tarihinde vefat etti (Arcayürek, 1984, s.263).

Sonuç

Samet Kuşçu iyi eğitim alan genel kültürü yüksek ve Türk ordusuna faydaları dokunmuş bir askerdir. Üstlendiği çeşitli görevlerle ordu içerisindeki istihbarat ağını sağlam tutmuştur. Temelinin 1952 yılına dayandığı cunta örgütlenmelerinden haberdar olmuştur. 1957 yılında kendisi de bu cuntanın içinde gibi görünerek birçok bilgi toplamıştır. Bu noktada arkadaşı Ata Tan öncü olmuştur. Oluşturulan bu cuntalar oldukça sağlam bir temele dayanarak ve önemli merkezlerde dayanak bulmuştur. Cuntalar tek bir çatı altında toplanınca darbe planı ortaya çıkmıştır. Samet Kuşçu, bu cunta üyelerinden Sadi Kocaş, Faruk Güventürk, İlhami Barut ve Ata Tan ile yakın temaslar kurmuştur. Ancak Samet Kuşçu, zaman içerisinde üyelerin güvenini kaybetmiştir. Cuntanın amacı seçimlerden hemen sonra hükümete bir darbe yapmaktır. Bu hedef ekseninde 9 Subay birleşerek bir plan hazırlamıştır. Kuşçu, darbe yapma konusunda olumsuz bir tavır sergilediği için cunta üyelerinin güvenini kaybetmiştir. Bunun üzerine kendisini kurtarmak ve darbe yapacak subaylardan bir tehlike geldiğini sezdiği için yapılacak müdahaleyi hükümete ihbar etmiştir.

İlk olarak Namık Gedik kontrolünde Kuşçu'nun darbe planını öğrendiği İlhami Barut ile görüşülmesi ve olayların açığa çıkarılmasına çalışılmıştır. Ancak Milli Savunma Bakanı Şemi Ergin ve yaveri Adnan Çelikoğlu tarafından bu ihbarın gerçek yüzünün ortaya çıkmaması ve başbakanı ulaştırılmaması için birçok yöneme başvurulmuştur. Başbakanın en yakın adamlarından biri olan Ergin, bu darbe cuntasıyla birlikte hareket etmiştir. Menderes de zaten Türk ordusundan herhangi bir tehlike görmediği için 9 Subay Olayını büyük ölçüde askıya almıştır. Bu 9 Subayın içerisinde CHP taraftarı Cemal Yıldırımın da olması teşkilatın sağlam örgütlenme sonucu oluştuğunu ortaya koymaktadır. Kuşçu'nun bu ihbarı yapmasındaki sebepler konusunda birçok fikir dile getirilse de netice olarak yalnız kalmıştır. Barut ile görüşmesinin bir fiyasko olması sonucu fevri hareket ederek ABD başkonsolosluğuna sığınmıştır. Hükümet daha sonra 9 Subayı yüzeysel olarak tutuklaya bile mahkeme isyan kışkırtıcılığı yapmaktan dolayı Samet Kuşçu'yu suçlu

bulmuştur. Delillerin karartılması sonucu Kuşçu ordudan ihraç edilerek 2 yıl hapse mahkûm edilmiştir. Cumhurbaşkanı Celal Bayar, bu durumu Menderes kadar hafife almasa da 1960 Darbesinin gelişine mani olamamıştır. 60 Darbesinin yapılacağını bilen bir subay Kuşçu'nun durumuna düşmemek için bunu ihbar etmemiştir. Samet Kuşçu, tahliye edildikten sonra mütevazı bir hayat sürerek 2004 yılında vefat etmiştir.

Kaynakça

- [1] Ağaoglu, S. (1972). Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri. İstanbul: Baha Matbaası.
- [2] Ahmad, F. (1976). Türkiye'de Çok Partili Hayatın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971. İstanbul: Bilgi Yayınları
- [3] Akça, B. ve Kıyanç, S. (2018). CIA ve 27 Mayıs 1960 Darbesi. Tarih Okulu Dergisi, 11 (XXXV), 540-541.
- [4] Altaylı, E. (2013). Ruzi Nazar: CIA'nın Türk Casusu. İstanbul: Doğan Yayıncılık.
- [5] Anadol, C. (2014). Türk Siyaset Tarihinde Demokrat Parti. İstanbul: Yeni Kuvayı Milliye Yayınları.
- [6] Apuhan, R. Ş. (2010). 27 Mayıs'tan Yassıda Mahkemelerine Menderes Resmi Tarihi Değiştirecek Gerçekler, İstanbul: Timaş Yayınları.
- [7] Arcayürek, C. (1984). Bir İktidar Bir İhtilal 1955-1960, Ankara: Bilgi Yayınları.
- [8] Arcayürek, C. (1989). Darbeler ve Gizli Servisler, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- [9] Atılğan, A. ve Koç, E. (2019). Whistleblowing: Türkiye'den İki Örnek Olay, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 41, 386-389.
- [10] Avcı, G. (2004). İstihbarat Teknikleri Aktörleri Örgütleri ve Açmazları, İstanbul: Timaş Yayınları.
- [11] Aydemir, Ş. S. (1993). Menderes'in Dramı. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- [12] Aydemir, T. (2010). Hatıratım, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- [13] Başgil, A. F. (2008). 27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri, İstanbul: Yağmur Yayınevi.
- [14] BCA, Dosya No: 31374, Yer No: 277-22-14.
- [15] Bidirici, F. (1998). Gizli Kulaklar Ülkesi, İstanbul: İletişim Yayınları.
- [16] Birand, M. A., DüNDAR, C. ve Çaplı, B. (2007). Demirkırat Bir Demokrasinin Doğuşu, İstanbul: Doğan Kitapçılık.
- [17] Bozdağ, İ. (2004). Darağacında Bir Başbakan: Menderes, İstanbul: Truva Yayınları.
- [18] Bozdağ, İ. (2009). Bilinmeyen Atatürk, İstanbul: Truva Yayınları.
- [19] Burçak, R. S. (1998). On yılın Anıları, Ankara: Dizgi Tasarım Baskı.
- [20] Cengiz, S. (2010). Türk Siyasetinde Sivil - Asker İlişkileri 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül ve Sonrası. Ankara: Orion Kitabevi.
- [21] Çetiner, S. (2019). 27 Mayıs İhtilalinde Milli Birlik Komitesi ve 14'ler Olayı. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- [22] Çetinkaya, S. (2015). Türkiye'de İhtilal ve Muhalefet İlişkileri. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- [23] Dağcı, G. T. (2006). Osmanlı'dan Cumhuriyete Ordu Siyaset İlişkisi 27 Mayıs Askeri Darbesi. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları.

- [24]Demirer, M. A. (2012). 27 Mayıs Masallar ve Gerçekler, İstanbul: Toplumsal Yayıncılık.
- [25]Deniz, B. (2001). 27 Mayıs İhtilalini Hazırlayan Sebepler ve Tahkikat Komisyonu. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- [26]Dikici, A. (2014). 27 Mayıs Askeri Darbesi ve Türk Polisi. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 30 (89) 32.
- [27]Ekincikli, M. ve Şahin, A. (2018). 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi Öncesinde Kurulan İhtilal Örgütleri ve Dokuz Subay Olayı. Akademik Bakış Dergisi.
- [28]Eroğlu, C. (2003). Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi. Ankara: İmge Kitapevi
- [29]Gül, M. (2011). Sosyo Ekonomik ve Siyasal Olayların Konya ve Kayseri Basımına Yansıması 1950-1960, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- [30]Güngör, S. (2004). Muhalefette CHP. Ankara: Alternatif Yayınları.
- [31]İlyas, A. (2016). 27 Mayıs Askeri Darbesinin Sancıları ve Orduda Tasfiyeler. Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, 11 (22) 166.
- [32]İpekçi, A. ve Coşar, (1962). İhtilalin İç Yüzü. İstanbul: Milliyet Gazetesi Yayınları.
- [33]Kayalı, K. (1994). Ordu ve Siyaset 27 Mayıs-12 Mart, İstanbul: İletişim Yayınları.
- [34]Kaynar, M. K. (2015). Türkiye'nin 1950'li Yılları, İstanbul: İletişim Yayınları.
- [35]Kocabaş, S. (2012). Menderes Nasıl Devrildi?, İstanbul: Bayrak Yayıncılık.
- [36]Koçaş, S. (1977). Atatürk'ten 12 Mart'a Anılar, Cilt 1, İstanbul: Er-Tu Matbaası.
- [37]Koralan, R. (2013). Tek Parti Devrinden 27 Mayıs İhtilali'ne Demokratlar, İstanbul: Timaş Yayınları.
- [38]Kurt, S. (2017). 27 Mayıs Darbesi ve Cumhuriyet Dönemi Darbelerine Olası Etkileri, Darbeler ve Tepkiler 5-16 Aralık 2016 Uluslararası Demokrasi Sempozyumu, Giresun.
- [39]Maraşlı, E. (2015). Türkiye'de Askeri Darbe Teşebbüsleri, İstanbul: Bilge Oğuz Yayınları
- [40]Mumcu, U. (1993). İnkılâp Mektupları, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- [41]Neziroğlu, İ. (2003). Türkiye 'de Askeri Müdahaleler ve Basın (1950-1980). Ankara: Türk Demokrasi Vakfı Yayınları.
- [42]Onuş, S. (2013). Parola: İnkılâp 27 Mayıs'ı Yapanlar Anlatıyor. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- [43]Özçelik, H. ve Güneş, M. (2018). Bir 27 Mayıs Tahlili: Silahlı Kuvvetler Birliği. Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 20, 273
- [44]Özdağ, Ü. (2004). Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali. İstanbul: Boyut Kitapları
- [45]Seyhan, D. (1966). Gölgedeki Adam. İstanbul: Nurettin Uycan Matbaası
- [46]Toker, M. (1992). Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- [47]Tuncay, M. (1981). Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923–1930). Ankara: Yurt Yayınları

[48]Turan, Ő, (2002). Türk Devrim Tarihi aędaŐlık Yolunda Yeni Türkiye 5. Kitap. Ankara: Bilgi Yayınevi

[49]Ulay, S. (1968). Harbiye Silah Başına. İstanbul: Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi Yayınları

[50]Milliyet Gazetesi

Journal of Universal History Studies

**16. Yüzyılda Midilli Sancağı'nda Ayrıcalıklı Hizmet Sınıfı Olarak Muaf ve Müsellem
Reaya¹**

**Exempted Persons and Servants as a Privileged Service Class in the Sanjak of Lesbos-
Mtylene (XVI. Century)**

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 29.08.2020/28.09.2020

pp. 148-161

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 3/(Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) • October • 2020 •

Ayhan Afşin Ünal

Erciyes University, Assistant Professor, Department of History, Kayseri, Turkey

Email: afsin@erciyes.edu.tr

Orcid Number: 0000-0002-4730-2159

Cite: Ünal, A. (2020). 16. Yüzyılda Midilli Sancağı'nda Ayrıcalıklı Hizmet Sınıfı Olarak Muaf ve Müsellem Reaya . Journal of Universal History Studies , 3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) , 148-161 . DOI: 10.38000/juhis.787741

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

Öz

Midilli Adası ve diğer Ege Adaları, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselme döneminde, yüz yıla yakın bir süre içinde kesin olarak Türk egemenliği altına alınmışlardır. Midilli Adası'nın 1462 de Fatih zamanında fethi ile Osmanlılar, Ege Denizi'nde mühim bir deniz üssüne sahip olmuşlar, bu suretle Anadolu sahillerinin dış düşmanlardan korunması kısmen temin edilmişti. Ardından hemen kanunlara göre, adanın nüfus sayımı yapılmış ve ekonomik gelir kaynaklarının tespitine başlanmıştır ve bunlar hemen yazılı hale getirilmiştir. Ayrıca Anadolu'dan buraya göçler planlanmış ve Türk aileler de yerleştirilmiş, adanın güvenliği için kale inşa edilmiş ve askeri garnizon oluşturulmuştur. Biz bu çalışmamızda, Osmanlı Arşiv kaynaklarına dayanarak Midilli'de 16. Yüzyılda, halk içinde, adadaki önemli askeri hizmetleri gören, bir nevi geri hizmet sınıfı olan, "muaf ve müselleme reaya" diye adlandırılan, devlet tarafından görevlendirilen ve bu hizmetleri karşılığı vergi vermeyen görevliler hakkında bilgi vermeye çalışacağız. Bu lojistik destek sınıfı, Osmanlı askerî teşkilatında, sefer zamanlarında ordunun top ve cephanelerini taşımak, ordunun geçeceği yolları temizlemek, zahire nakletmek, kale tamiri, tersane hizmeti, köprü inşaatı, maden hizmeti, su arklarının temizlenmesi, liman güvenliği gibi çok önemli görevleri yerine getirmekle görevliydi.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Sancak, Midilli, Ada, Güvenlik.

Abstract

Lesbos Island and other Aegean Islands were definitely under Turkish rule in nearly a century, during the rise of the Ottoman Empire. With the conquest of Lesbos Island in the time of Fatih in 1462, the Ottomans had an important naval base in the Aegean Sea, thus apart from the maintenance of the outer fronts of the Anatolian coast. Afterwards, according to the laws, the census and economic income sources of the island started and were immediately put into writing. In addition, migrations from Anatolia were planned and Turkish borders were placed here, and the castle was built and built for the security of the island. In this study, based on the Ottoman Archive sources, the officials who performed important military services on the island in the 16th century in Lesbos, who were a kind of service class, were written as "exempt and muselleme reaya", were appointed by the state and did not respond to these services. Approximate information we will work. This logistic support class was in charge of fulfilling very important needs in the Ottoman military organization, such as cleaning the army's superior and ammunition, the roads the army would pass through, transporting it to the grain, repairing the fortress, shipyard service, bridge construction, mining service, washing water arcs, and harbor.

Keywords: Ottoman Empire, Sanjak, Mtylene, Island, Security.

Giriş

Türklerin Ege Adaları ile ilgisi Anadolu'nun fethi ile başlamıştır. Malazgirt Zaferi'nden 8-10 yıl sonra Batı Anadolu'da ilk Türk yerleşmelerine tanık olunmaktadır. Nitekim, genç yaşta Anadolu'da tutsak edilen ve uzun süre Bizans sarayında yaşayan Çaka Bey, 1081 yılında, İzmir taraflarında bu bölgeye yeni gelmiş Türkmenleri, beyliği etrafında toplamayı başarmıştı. Bundan sonra da sık sık Ege Adaları'na ve Bizans'a karşı saldırılarda bulundu. Sakız, Rodos ve Sisam'ı ele geçirdiği söylenmektedir. I. Haçlı Seferi sonunda, Batı Anadolu kıyıları yeniden Bizans egemenliğine girince, Türklerin adalarla bağlantısı, geçici bir süre için kesilmiş oldu. Bu bağlantı Türk Beylikleri Dönemi'nde tekrar kurulmuştur. Bu ilişkiler, önceleri sınırlı bir düzeyde iken, Beylikler Dönemi'nde yoğunlaşmıştır. Selçuklular ve Türk Beylikleri Dönemi'nde yapılan akınlar bir yana bırakılırsa, çalışmamızın konusunu oluşturan Midilli Adası ve diğer Ege Adaları, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselme döneminde, yüz yıla yakın bir süre içinde kesin olarak Türk egemenliği altına alınmışlardır. Midilli Adası'nın fethi ile Osmanlılar, Ege Denizi'nde mühim bir deniz üssüne sahip olmuşlar, bu suretle Anadolu sahillerinin dış düşmanlardan korunması kısmen temin edilmişti. Aynı zamanda, bu adanın alınması, Sultan II. Mehmet'i (Fatih) yeni bir takım düşüncelere sevk etmiş, nitekim Ege Denizi'nde birçok sömürgeye sahip Venedik ve Cenevizlilerin, deniz hareketlerini kontrol etmek için, kuvvetli bir donanma varlığının şart olduğunu anlamıştı. İşte, bu düşüncelerin gerçekleşmesi için, Sultan II. Mehmet, Midilli seferinden dönüştü, İstanbul'da ve memleketin sair yerlerinde tersaneler tesis edip, büyük gemiler inşa edilmesini emredecektir. Midilli Adası'nın 1462'de Fatih zamanında, Osmanlı hâkimiyetine geçmesi sonucunda, Venediklilerin Ege Denizi'ndeki nüfuzu kısmen sarsılmış, ada, Venedik veya müttefik donanmalarının adayı tekrar ele geçirmek gayesiyle yaptıkları hareketlerden zaman zaman zarar görmüştür. Midilli Adası, fethedilmesinden ve Mahmut Paşa tarafından bir sancak olarak oluşturulmasından itibaren, öncelikle Rumeli Eyaleti'ne dâhil edilmiş ve uzun bir süre bu eyalete bağlı kaldıktan sonra, Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1533 yılında Kaptan Paşa Eyaleti-Akdeniz Adaları Eyaleti (Cezair-i Bahr-i Sefid)'nin, Barbaros Hayrettin Paşa'nın beylerbeyliği idaresinde, oluşturulmasıyla bu yeni eyalete dâhil edilmiştir. Ardından hemen kanunlara göre, adanın nüfus sayımı yapılmış ve ekonomik gelir kaynaklarının tespitine başlanmıştır ve bunlar hemen yazılı hale getirilmiştir. Ayrıca Anadolu'dan buraya göçler planlanmış ve Türk aileler de yerleştirilmiş, adanın güvenliği için kale inşa edilmiş ve askeri garnizon oluşturulmuştur.

Osmanlı askerî teşkilatında, sefer zamanlarında ordunun top ve cephanelerini taşımak, ordunun geçeceği yolları temizlemek, zahire nakletmek, kale tamiri, tersane hizmeti, köprü inşaatı, maden hizmeti gibi vazife ve hizmet sahiplerinin oluşturduğu teşkilat, "*geri hizmet kıtaları*" idi (Uzunçarşılı, 1994, s. 285). Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinde geri hizmet kıtalarına fazla ihtiyaç duyulmamıştı. Fakat devletin giderek büyümesiyle birlikte daimî bir ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak hizmet kıtalarının da vücuda getirildiği görülmektedir. İlk devirlerde önemli zümreler, askerlik hizmetiyle vazifelendirilerek, raiyyet vergilerinden muaf tutulmuş olan; "*Yaya-müsellemler*", "*Yörük*", "*Canbaz*", "*Cerahor*" ve "*Tatarlar*" ilk olarak geri hizmette görev alanlardı². Bu geri hizmet kıtalarını oluşturan ve raiyyet vergilerini tam ödeyen reaya ile bu vergilerden tamamıyla muaf olan askerî sınıf arasında, raiyyet vergilerini kısmen ödeyen bir gurup vardı ki, kanunlarda bunlar ekseriya "*muaf ve müsellemler reaya*" adı altında toplanıyordu (İnalçık, 1993, s. 52). Müsellemler, bir zamanlar harbe iştirak ederek dövüşmüş olup, sonraları ise sipahi bölüklerinin ihtiyaca kâfi gelmesi üzerine top çeken manda ve öküzlerin, topların alât ve edevâtın muhafazası, kale muhasarası

² Bunlarla ilgili daha geniş bilgi için bkz. İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı İmparatorluğunda Kapıkulu Ocakları I*, Ankara 1984, s.2; Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, Ankara 1989, s.13; Yusuf Halaçoğlu, *XVIII.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1991, s.13

esnasında metris yollarında ve pusularda toparın saklanması, askerın geçeceği yerlerdeki yolların yapılması, köylerin tamir edilmesi, zahire naklinin temin olunması gibi vazifelerle görevlendirilmişlerdi.

Osmanlı toplumunda, reayadan bazı kişiler (kör, sakat, felçli, yaşlı vb.) mazeretleri dolayısıyla veya bazı gruplar, devlet veya kamu adına yaptıkları hizmetleri karşılığında kısmen ya da tamamen avarız-ı divaniye ve tekâlif-i örfiyeden muaf tutulabilirlerdi. Bu sınıf, bazı değerlendirmelere göre reaya ile askeriler arasındaki üçüncü bir kategoride yer almakta idi. Bu sınıfın içinde mazeretleri dolayısıyla vergilerden muaf tutulanlar, zaten reayadan hiç bir farkları yoktu. İkinci grup ise, yüklendikleri ağır yükümlülükler karşılığında görevleri süresince reayanın ödediği bazı vergilerden muaf tutuluyorlar ve askeri sınıftan sayılıyorlardı. Ancak bunlar asıl itibariyle vergi mükellefi, idare edilen şehirli, köylü, konargöçer, Müslim veya gayrimüslim reayadan idiler. Reayanın muafiyetleri, onları asıl statülerinden bağımsız kılmıyordu. Hizmetleri sona erince, vergi vermeye devam ediyorlardı. Bununla beraber özellikleri ve ayrıcalıkları itibariyle normal askeri sınıfın da bunlardan farklı yanları vardı. Muaf ve müsellemler reaya, devletin ihtiyacı olan hammadde, malzeme, mühimmat vb. maddeleri temin etmek veya bazı hizmetleri belli şartlarla yerine getirmekle askeri sınıfa dâhil olmuşlardı. Bu arada pek çok reayanın atalarından kalma bir yükümlülükle yürüttükleri oldukları irsi ve zorunlu hizmetler, hürriyeti sınırlandırıcı özellikler taşıyordu

Müsellemelerin Anadolu'dakileri Müslüman ve Rumeli'dekilerin bir kısmı Müslüman ve bir kısmı Hristiyan tebaadan oluşmuştu³. Nitekim 264. numaralı *Midilli Mufassal Tahrir Defteri*'nde, "Nefs-i Midilli"de bulunan Rum mahallelerinde, 31 hâne Hristiyan müsellemlerden bahsedilmektedir. Ayrıca Müslüman mahallerinde de 40 hane muaf ve müsellemler vardır (BOA TD 264, s. 73,80). Bunlardan, aşağıda, yaptıkları hizmetlere göre, detaylı bilgi verilmiştir:

Burada göz ardı edilmemesi gereken konu ise, muaf ve müsellemlerin sahip oldukları sosyal statüleridir. Osmanlı Devleti'nde sosyal yapı, vergilendirme esasına göre belirlenmekteydi. Yani, askeriyi, reayadan ayıran en önemli özelliklerinden birisiydi. Nitekim Osmanlı Devleti'nde vergi muafiyetinin üç kademesi göze çarpmaktaydı; Devlet hizmetler karşılığında evvela avarızdan, sonra raiyyet vergilerinden ve nihayet şer'i vergilerden muafiyet bağışlardı. Şer'i vergilerden (cizye, aşar) muafiyet, fevkalâde hallerde nâdiren yapılırdı. Sipahi hakkı sayılan ve hemen daima tımara tahsis edilen raiyyet vergilerinden muafiyete, umumiyetle eşkinci yazılan, yani fiilî bir askeri hizmet yüklenen reaya mazhar olabilirdi. Umumiyetle, tatbik olunan en basit muafiyet şekli, avarız-ı divaniyyeden muafiyetti. Raiyyet vergilerinden muaf olanlar, avarızdan da muaf olurlardı. Şer'i vergilerden muaf olanlar, tabii olarak raiyyet vergilerinden ve avarızdan muaf tutulurlardı (İnalçık, 1993, s. 52). Yaya ve müsellemler, yerine getirdikleri askerlik hizmetleri karşılığında raiyyet vergilerinden ve kulluklardan tamamıyla muaf tutulmuşlardır. Nitekim 1548 tarihli *Midilli Sancağı Kanunnâmesi*'nde müsellemlerin muafiyeti şu şekilde dile getirilmektedir:

"Nefs-i Midilli'de vâki' olan otuz bir nefer müsellemler, haraçların edâ ettükten sonra, müsellemler oldukları tarihten, ellerinde bulunan bağları ve bahçeleri ve değirmenleriyle, ziraat olunur yerlerinin öşriyle ve resm-i ganemleriyle ve avarız-ı divanîden ve tekâlif-i örfiyeden mademki, defter-i hakanîde mestûr ve mukayyed olan müsellemler, hizmetlerin eda idüp muaf ve müsellemler olalar ve sonradan aldıkları bağların ve bahçelerin öşürlerinin her kîmin raiyyetinden alırlar ise, gerü raiyyet sipahisine eda ederler."

³ Müsellemelerle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Halime Doğru, *Osmanlı İmparatorluğunda Yaya-Müsellem ve Taycı Teşkilatı*, İstanbul 1990.

Ve bunlardan biri fevt olup, yarar oğlu kalıp yerine müsellemler kaydolanup, eline ahkâm-ı şerife erzânî kalına, üslûb-ı mezbûr üzere babasından irsle intikal eden yerlerine mutassarrıf olup ol dahi müsellemler hizmetin eyleye. Ve şöyle ki, müsellemler fevtolanup yerine yarar oğlu kalmayıp veyahud kalan oğluna müsellemler müyesser olmayıp emlakı oğlu elinde kalsa veyahud ahar kimesnelere intikal eyleye, her kangı sipahinin toprağında vaki' olursa, kamun üzere toprak sahibine öşrîn ve rûsumun edâ eyleye.

Ve hariçten her kim müsellemler olursa, müsellemler olduğu tarihten elinde bulunan bağı ve bağçesi ile ve sair emlakı ile üslûb-ı mezbûr üzere müsellemler olup müsellemler hizmetin eyleye ve sonradan ahar kimesnenin ra'iyetinden bağ ve bahçe ve tarla ve asiyyâb ve bunların emsali her ne olursa her kimin ra'iyeti elinden alursa, öşrîn ve rûsumun sipahisine eda eyleye" (BOA TD 264, s. 5).

Buradan da anlaşılacağı üzere, muaf ve müsellemler tasarruflarında bulunan çiftliklerden elde edilen mahsultün öşründen, "resm-i küivare", "resm-i ağnam", "resm-i otlak", "resm-i kışlak" gibi vergilerden de muafıdır. Fakat muaf ve müsellemler olmadan önce aldığı bağın bahçenin öşrünü yine de oranın sipahisine ödemek mecburiyetindedir. Aynı şekilde, muaf ve müsellemler olduktan sonra, bir başka yerden bağ bahçe sahibi olursa, onun da öşrünü ora sipahisine ödemek zorunda idi. Çiftlik, müsellemler oğullarına veyahut kardeşlerine ya da akrabalarından birine intikal edebilirdi. Çiftliklerin satılmasına veya değiştirilmesine izin verilmezdi (Doğru, 1990, s. 23-24). Şimdi sırasıyla XVI. yüzyılın ilk yarısında Midilli'de olan muaf ve müsellemler durumlarına bakalım ;

1- Zemberekçiler:

Bir askerî terim olarak, Kapıkulu ocaklarına dâhil olan Yeniçeri ocağının seksen ikinci cemaat ortası efradına verilen isim şeklinde tarif edilmektedir (Uzunçarşılı, Osmanlı İmparatorluğunda Kapıkulu Ocakları, 1988, s. 231). Buna da sebep "zemberek" denilen bir silah kullanmalarıydı. Bu silah ekseriya bir tetikle boşalan oluklu tahtaya merbut kurma yay ve dört köşeli, bir dirsek uzunluğunda, başparmak kalınlığında ucu demirli ve arkasında muntazam uçmasını temin için bir tüy bulunan oktan ibaretti. Bu ok gayet kuvvetli olup, zırhlı bir askeri deldikten sonra yere saplanır, nereye değse delip geçer, üç kişiyi birden öldürebilirdi. Daha ziyade bir müdafaa silahı olup, tüfeğin kabulünden evvel Osmanlı ordusunda çok iş görmüş ve sonraları büsbütün kaldırılmamışsa da, tüfeğin yeniçeriler arasında esas silah olmasından itibaren eski rağbet ve önemini kaybetmişti (Pakalın, 2004, s. 652) Zemberek kalelerin müdafaasında dahi kullanılmıştır.

Bu ortamın yayabaşısı, "zemberekçibaşı" diye anılırdı. Ocağın büyük subaylarından ve ileri ağalarındandı. "Haseki" payesinde olup terfi ederse, hasekiliğe yükselir, bazen de bir derece atlayarak "turnacıbaşı" olurdu. Yevmiyesi 25 akçe idi (Uzunçarşılı, Osmanlı İmparatorluğunda Kapıkulu Ocakları, 1988, s. 232). Bundan başka deve sırtında taşınır bir cins küçük topa da "zemberek" ve bunu kullananlara da "zemberekçi" denirdi (Pakalın, 2004, s. 652).

Midilli Sancağı'nda, 1548 tarihinde Nefs-i Midilli'de, yani Midilli merkez kazasında, bulunan Hristiyan-Rum mahallelerinde oturan 31 hane gayr-i müslim müsellemlerden 19 hanesinin, Midilli Kalesi'nde "zemberekçi" olduklarını görmekteyiz. 264. Numaralı Midilli Mufassal Tahrir Defteri'nde bu zemberekçilerin görevleri şu şekilde belirtilmektedir:

"...mezkiir Zemberekçiler hisara düşman vaki' oldukda zemberek ile yoldaşlık ederler ve mezkiir taşçılar ve zemberekçiler zikr olan hizmetlerinden gayri dahi hizmetleri budur ki,

hisarın bir cüz'ünün meremmeti vaki oldukça tamirine muavenet iderler ve bundan gayri yarıkların durduğu hazine kulesinin hâcet oldukça üzerine çorak ve toprak çıkarıp ve döşeyüp yağmur yağdıka mermer ile üzerini yuvalayıp düzeldip hazineye damla inmekten hıfz ederler... ve dahi iskeleye mirî zift geldikde yere defnediip gemiler geldikde yerden çıkarıp gemilere tahmil ederler..” (BOATD 264, s. 80).

Görüldüğü üzere, defterde görevleri, kaleye düşman taarruzu olursa zembereklerle hizmet edecekler şeklinde izah edilmektedir. Zemberekçiler bu aslı görevlerinden başka, kalenin onarıma muhtaç yerlerinin tamiri, silah ve bazı edevâtın bulunduğu damların bakımı, mirî mallarının iskeleye indirilmesi ve gemiye yüklenmesi işlerinden de sorumluydular.

2- Taşçılar :

Midilli Sancağı'nda bulunan muaf ve müsellemlerden bir grubu da taşçılar oluşturmaktadır. 1548 tarihinde yine Nefs-i Midilli' (merkez) de bulunan gayr-i müslim mahallelerinde oturan 12 hanenin bu görevi yerine getirdiklerine dair 264. Numaralı Midilli Mufassal Defteri'nde bir kayıt vardır:

“Taşçıyan ve Zemberekçiyân der nefis-i Midillü, mezkûrlar haraçlarını verdikten sonra öşürden ve ispençeden, resm-i ganemden ve avarız-ı divanıden muaf ve müsellemlerdir ellerinde beratları vardır:

Taşçıyân:

<i>Todor İstaşno</i>	<i>seng-i Darbzen</i>	<i>adet</i>	<i>40</i>
<i>Yorgi Ekrad</i>	<i>seng-i Şayka</i>	<i>adet</i>	<i>12</i>
<i>Petrokato Yorgi</i>	<i>seng-i Şayka-i büzburg</i>	<i>adet</i>	<i>6</i>
<i>Papa Nikola</i>	<i>seng-i Prangı</i>	<i>adet</i>	<i>30</i>
<i>Dihami Papa</i>	<i>seng-i Badaluşka</i>	<i>adet</i>	<i>6</i>
<i>Palologo Aleksandro</i>	<i>seng-i Badaluşka-i küçük</i>	<i>adet</i>	<i>25</i>
<i>Manola Yorgo</i>	<i>seng-i Badaluşka-i küçük</i>	<i>adet</i>	<i>30</i>
<i>Ayasitoli Hukola</i>	<i>seng-i Darbzen</i>	<i>adet</i>	<i>40</i>
<i>Polah Aleksandro</i>	<i>seng-i Badaluşka</i>	<i>adet</i>	<i>12</i>
<i>Cem'an</i>		<i>adet-i seng</i>	<i>1424</i>

zıkr olan taşları her üç ayda bir cem'ediip kal'aya teslim ederler” (BOATD 264, s. 80).

Yukarıdaki kayıttan da anlaşılacağı gibi, isimleri sayılan hane reisleri, karşılarında yazılı bulunan kale topunun çeşidine göre, yapmak zorunda oldukları top güllesinin sayısı da belirtilmiştir. Bunlar, bu taş gülleleri senede üç aylık dilimler halinde toplam 1.424 taş gülle olarak kaleye teslim etmek zorundaydılar. Taşçılar bu görevlerinden başka, aynı zemberekçiler gibi, kalenin onarıma muhtaç yerlerinin tamiri, silah ve bazı edevâtın bulunduğu damların bakımı, mirî mallarının iskeleye indirilmesi ve gemiye yüklenmesi işlerinden de sorumluydular.

3- Sarnıççılar :

1548 tarihinde Midilli Sancağı'nda karşılaştığımız muaf ve müssellem olan haricî gruplardan birisi de, Midilli kalesinde görev yapan 40 nefer Müslüman idi ve bunlar da Nefs-i Midilli'nin müslümanlarla meskûn mahallelerinde ikâmet ediyorlardı. Görevleri 264. numaralı Midilli Mufassal Tahrir Defteri'nde şu şekilde dile getirilmektedir:

“Cemaat-i hâriciyân an-müslümanân-ı nefsi-i Midillü, yekûn neferen 40, zıkr olan kırk nefer müslümanân hisar hizmetin eder ve hizmetleri mukabelesinde avârzdan muaf olalar deyü merhûmân- ı mağfurân Sultan Bayezid ve Sultan Selim Han aleyhümü'r-rahme ve'l gufrândan ellerinde ahkâm-ı şerifleri olup, hûn-i tefişte hizmetleri kendülerinden ve ehl-i vukûfdan suâl olundukda, Midüllü kal'asında vaki olan sarnıca yağmur vâki oldukda mezkur sarnıca varan su yollarını ayrılayup pâk edüp sıyla tamam memlû ederler deyü cevap verdiler ve dahi ellerinde ahkâm-ı şerifleri olmağın ber vech-i meşrûh defter-i cedit-i Hakanî'ye kaydolundu” (BOATD 264, s. 73).

Yukarıda ki kayıttan da açıkça anlaşıldığı gibi bu 40 nefer müslüman, Midilli Kalesi'ne su depolayan sarnıcı, yağmur yağdığında temizlemek, sarnıca gelen suyollarını temiz tutmak ve sarnıca su doldurmak şeklinde ifade edilmektedir. Bunlar, yaptıkları bu hizmetler karşılığında avarz vergisinden muaf tutulmuşlardır. Ayrıca anlaşılmaktadır ki, *sarnıççılar* bu görevlerini çok eski zamanlardan, ta Sultan II.Bayezid ve Yavuz Sultan Selim dönemlerinden beri sürdürmektedirler, zira ellerinde görevli olduklarına dair hükm-i şerif vardır.

4- Vigileciler :

Özellikle kıyı sancaklarında ve adalarda kullanılan bir tâbir vardır: “*vigile beklemek*”. Korsanlığın ve kıyı haydutluğunun çok yaygın olduğu dönemlerde, yerleşik ada veya kıyı sâkinlerinden oluşturulan bir gözcü nöbetçiler grubu vardı ki, bunlara “*vigileciler*”, yaptıkları vazifeye de “*vigile beklemek*” deniyordu. Vigileci şeklinde isimlendirilen bu kimseler belli nöbet yerlerinde, özellikle de denizden en çok gelebilecek korsan saldırılarının olabileceği muhtemel sahil noktalarında bir nevi “sahil güvenlik” görevi yapıyorlardı. Bunlara “*geçitbân*” da denilirdi (Sertoğlu, 2013, s. 120) ve bazı vergilerden ya da hizmetlerden muaftılar. 955/1548 tarihinde aynı şekilde Midilli Sancağı'nda, kıyı şeridinde bulunan Herse nahiyesine bağlı Mavredozyo ve Ayarini karyelerinde meskûn 35 nefer “*vigile beklemek*” ile görevlendirilen şahıslara rastlıyoruz, fakat bunların gayr-i müslimlerden mi yoksa Müslümanlardan mı seçildiğini bilemiyoruz zira, 1548 tarihli Mufassal Tahrir Defter'de isimleri verilmemiş sadece görevlerini belirten bir fermanan kayıt düşülmüştür (BOA TD 264, s. 45). Defterdeki kayıta aynen şöyle denmektedir :

“Vigileciyân der karye-i Herse ve Mavredozyo ve Ayarini..... didebân-ı vigileciyan an karye-i mezkûrîn ber mucceb-i ferman-ı hümayûn neferân 35 zıkr olan vigilecilerin ba'zı gündüz ba'zı gece bekleni gelmişdür feammâ mezkûr vigileleri bekleyenlerin üzerlerine daimü'l vakt ... olup vigile bekleyenler vigile yerlerin hâli koymayub tamam hıfz u hirâset üzere olub gaflet üzere olmamağ için ve dahi derya kenarında ...yerler ki, haramî levendleri pinhân olacak yerleri ale's-sabah yoklayub görüp gözetmek için hizmet-i mezbureye yine mezkûr Herse ve mavredozyo ve Ayarini nam karyeler reyalarından otuzbeş nefer kimesne tayin olunup her birinin üzerlerinde didebân-ı vigileciyân deyü işaret olmuştur iş bu otuzbeş nefer kimesneler atlarıyla ve yaraklarıyla her vakit mahall-i mezkûrîni görüp gözetmekten hali

olmayalar bu hizmetleri mukabelesinde öşürlerin ve mersûmâtların ve avarızların verdiklerinden sonra mücerred kürekçi yazılmaktan muaf olmak üzere pâye-i serîr-i âlâyâ arz olunup atabe-i ulyâdan dahi vech-i meşrûh üzere defter-i cedid-i hakanîye kayd edesün deyü ferman olunmağın ber mucceb-i ferman-ı âli defter-i cedîd-i hakanîye kayd olundu her gün benevbet dörder ve beşer kişi bekleyüp hıfz ü huraset üzere olalar”

5- Azablar (Azebler) :

“Azab” veya “Azeb” şeklinde nasıl telaffuz olunursa olunsun kelime anlamı itibariyle “evli olmayan veya henüz evlenmemiş bekar erkek” anlamındadır (Pakalın, 2004, s. 384). Anadolu Beyliklerinde donanma hizmetinde kullanılan askere bu isim verildiği gibi, Osmanlılarda eyalet askerinden hafif piyadeye de bu isim verilmiştir (Uzunçarşılı, Azeb, 1942, s. 81). Osmanlılarda azablar, yeniçeri teşkilatından önce kurulmuş ve hafif okçu olarak orduya katılmıştır. Daha sonraki dönemlerde de öncü kuvvet mahiyetinde savaşa katılan azablar, Türkler arasından ve belirli avarız haneleri karşılığında vilayetlerden kefilli olarak mahalle imamları ve kethüdalrı tarafından toplanırdı. Azab alınacak kimselerin güçlü kuvvetli ve savaşabilecek kabiliyete sahip olması, ayrıca isimlerinden de anlaşılacağı üzere bekâr gençlerden seçilmesi gerekmektedir⁴.

Azablar, “kara ve deniz azabları” olmak üzere ikiye ayrılıyorlardı. Kara azabları, XVI. yüzyılın ortalarına doğru kale muhafazasında kullanılmaya başlanmış ve böylece maaşlı bir sınıf haline gelmeye başlamıştır. “Kale azabları” ismiyle bilhassa hudut kalelerinde muhafızlık ederlerdi (Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, 1994, s. 287). Kale azablarının mevcudu kalelerin önemine göre değişiyordu. Midilli Sancağı'ndan örnek verecek olursak, Nefs-i Midilli'de 1548 tarihinde, Midilli Kalesi'nde, kaleyi savunmak üzere 94 nefer azab askeri vardı ve bunlar Midilli kazasının İslam mahallelerinde oturan Müslümanlar idi (BOA TD 264, s. 72). Azablar, yeniçerilerde ve diğer ocaklarda olduğu gibi “orta” adı verilen gruplara ayrılıyor ve her ortanın başında “reis”, “odabaşı” ve “bayraktar” bulunuyordu. Bütün ortaların idaresi de “azablar ağası” ve “kâtip”in elinde idi. Azab Ağası, azabların başkumandanı demektir, “kâtip” ise azapların isimlerini ve tahsisatlarını kaydederdı. Kara azabları, kale muhafızlığından başka zaman zaman “köprücülük” ve “lağımçılık” hizmetlerinde de kullanılmışlardır. Deniz azabları, görev yaptıkları yerlere göre, “Tersane-i Amire azabları” ve “Donanma azabları” olarak ikiye ayrılıyorlardı. Donanma azablarının bölükbaşısı olan reis, onların kumanda ve idaresiyle görevliydi ve terfi edince, “harc-ı hassa reisi” (kaptan) olurdu. Reislğe yükselen bir azab, kaptan olmazsa sırasıyla terfi ederek “vardıyanbaşı”, “hünkâr gemisi reisi” olur ve Tersane-i Amire Kethüdalığı'na yükselirdi. Deniz azabları kadırgalarda, paşa gemilerinde, mavnalarda, kalitelerde, top, taş ve at gemilerinde azab neferi ve reisi olarak buldukları gibi yelkenci, nöbetçi ve kürekçi olarak da bulunuyorlardı.

6- Kürekçiler :

XVI. yüzyılda büyük bir gelişme kaydeden donanmanın, kürekçi ihtiyacını karşılamak için, çok sayıda insana ihtiyaç vardı. Katip Çelebi'nin belirttiğine göre, Kanûni'nin 1537 yılında İtalya ve Adriyatik Seferi'ne ülkenin muhtelif yerlerinden toplanmış, 30.000 kürekçinin ve 1574'deki Halkulvâd Seferi'nde ise 48.000 kürekçinin hizmette bulunduğu anlaşılmaktadır (İpşirli, 1995, s. 205). Bundan başka nakliye için kullanılan gemilerde de kürekçiye ihtiyaç vardı.

⁴ Azab için ayrıca bkz. İdris Bostan, “Azab”, *DİA*, C.IV, s. 312; Abdülkadir Özcan, “Osmanlı Askerî Teşkilatı”, *Osmanlı*, C.VI, s. 553.

Bu konu ile ilgili, 955/1548 senesi Safer ayında, Midilli Sancağı'nın bu tarihte, yeni tahririni yapan "Cezayir Timarları Kethüdası" Sinan'a gönderilen bir fermanla; Midilli kadısının "dergah-ı mu'allâ" ya bir mektup göndererek, korsan taifesinden korunmak için, kayıklara kürekçi lazım olduğunu, kürekçi yazılmak istendiği halde, avarızdan ve kürekçi olmaktan muâfiyet talep eden 750 hâne içerisinde, 300 hânenin kürekçi olarak yazılması ve deftere kaydedilmesi gerektiği emrolunmuştur⁵.

Kürekçi ihtiyacı, imparatorluğun gelişmiş yıllarında, avârz vergisi nevinden kürekçi toplanması, forsa, suçluların kürek cezasına mahkûm edilmesi ve bir de kendi isteği ile gönüllü olarak kürekçi olanlar şeklinde, dört kaynaktan sağlanmaktaydı.

Katip Çelebi, 1501'deki Midilli Seferi'nin, avârz ve kürekçinin vergi olarak reayaya konulmasına sebep olduğunu ve bunun daha sonra âdet olarak her yıl alındığını bir rivayet olarak vermekte ise de daha önceleri de söz konusu verginin mevcut olduğu şüphesizdir (İpşirli, 1995, s. 205).

Kürekçi tedariki için, devletin uyguladığı sisteme göre, ekseriyetle yirmi hânedeki bir olarak, donanma için kürekçi alınır, geri kalan on dokuz hâne ise, bu kürekçinin, altı aylık yaşesini karşılayacak para verirdi. Bu suretle, maliyede 50.000 hane "avârz hanesi" olarak kürekçilere tahsis edilmişti. Dolayısıyla elde edilen 150.000 kuruş maaş olarak, toplanan kürekçilere verilir (Uzunçarşılı, Osmanlı İmparatorluğunda Merkez ve Bahriye Teşkilatı, 1988, s. 482).

Avârz vergisi, reayadan alınan avârz akçesi ve her yirmi haneden bedenî olarak avârz vergisi yerine hizmet ettirilen bir kürekçi için, deniz mevsimi başlamadan evvel Divan-ı Hümayun'dan, kadılara, kürekçilerin ve avârz hanelerinden toplanan avârz akçelerinin, "nevriz" dan evvel; akçelerin İstanbul'a, kürekçilerin ise belirtilen yere gönderilmeleri hususunda, bağlayıcı emirler gönderilmiştir⁶. Hatta kendilerine verilen süre zarfında, bu işlemleri yetiştiremeyen kadılara yazılan uyarı yazılarında, akçe ve kürekçileri hemen gönderemedikleri takdirde, görevlerinden azille yetinilmeyip, idam edileceklerine dair sert bir ifade kullanılmıştır⁷.

Savaşlarda, XV. ve XVI. yüzyıllarda, bütün Akdeniz ülkelerinde harpte yakalanan esirlerden faydalanılmış, esirlerin kaçmamaları için çok sıkı tedbirler alınmıştır. Esirler, kaçmalarının önlenmesi için, birer ayaklarından buldukları yere bağlanırlardı. Kürek cezasına mahkûm mücrimler de, aynı muameleyi görürlerdi. Savaş zamanlarında, forsalar tam olarak güvenilirmediğinden, hatta çoğu zaman tehlikeli durumlarda da kendilerine cebren dahi iş gördürülemediğinden, gemilerde kürek çekenlerin ancak yarısı forsalarından öbür yarısı Müslüman kürekçilerden seçilirdi (Sertoğlu, 2013, s. 115). Gemilerde mükellefiyetle (avârz vergisi) ve gönüllü (parayla) olarak kürek çekenlerle, forsalar karışık olarak oturtulur ve bu suretle emniyet sağlanır. Forsaların ayaklanmasına veya savaş sırasında küreklerini düşmanın işine yarayacak şekilde kullanmalarına mani olunurdu (Sertoğlu, 2013, s. 196).

⁵ "Kıdveti'l emâcid ve'l ekârim, câmi'ül mehâmidî ve'l ekârim el-muhtassu bi-mezîd-i inâyeti'l-Meliki'l-Mennân; Midilli Sancağı'nı müceddeden kitabet edîp hâliya Cezayir Timarları Kethüdası olan Sinan dame mecduhû tevkî'-i refî-i hümayûn vasil olıcak ma'lûm ola ki, hâliya Midilli Kadısı dergah-ı muallama mektup gönderip haramî levendlerden hıfz ve hureset için kayıklara kürekçi olmağa avarızdan ve kürekçiden muafiyet ile arz eyledikleri yedi yüz elli yedi haneden olmasın emr edüp buyurdum ki; hükm-i şerifim varıcak emrüm üzere tayin olunan üç yüz hanevi hudmet-i mezbure için yazıp deftere kayd eylesin. Şöyle bilesin alamet-i şerife itimad kalasın. Tahrîren fi evasıt-ı şehri Safer sene hamsin ve tis'a miete", TD 264, s. 7.

⁶ BOA MD, 36, 56/165, "...maliye tarafından gönderilen emrüm mücibince taht-ı kazanuzdan ihracı fermanım olan kürekçileri ihraç idüp ve avârz akçesin cem'u tahsil eyleyip gönderesin".

⁷ BOA MD.36, 192/517, "...tehir eylemeyip sabıka mâliye tarafından gönderilen ahkâm-ı şerife mucibince ihracı ferman olunan kürekçileri ale't-tâ'cil ihraç eyleyip getirip teslim eylemeyince olmayasın şöyle ki bu def'a dahi ihmaliniz ola azille itîfa olunmayup sîyâset olursuz..."

Forsalara güvensizlik ve zor zamanlarda iş yaptırılmaması Mühimme kayıtlarına da geçmiştir. H. 967/ M. 1560'da Piyale Paşa'ya gönderilen hükümde ticaret gemilerini korumak ve Osmanlı Devleti'nin sahil güvenliğini sağlamakla görevlendirilen "donanma reisi", açıkça forsalara güvenmediğini "kafir kürekçiler vefa etmeyüp müsliman kürekçi lazımdır" şeklinde ifade edip, ulûfeli (gönüllü) Müslüman kürekçi talep etmiştir⁸.

Muhtelif suçlardan mahkûm olmuş bazı mücrimler cezalarını, hapishanelerde ve kale bentlerde değil de, donanma gemilerinde kürekçi olarak çekerlerdi. XVI. asır ortalarından itibaren, gittikçe artarak bu yola müracaat edildiği, hatta batıda kürekle çekilen gemilerin rağbetten düşerek, daha mütakâmil gemilerin yapıldığı dönemlerde bile, Osmanlı ülkesinde, hâlâ kürekle çekilen gemilerin kullanıldığı, bu sebeple kürekçiye daha sonraki devirlerde de ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır.

Kanuni'nin son yılları ile II. Selim (Sarı) ve III. Murad devirlerine ait Mühimme Defterleri'nde, kürek cezasına ait birçok hüküm bulunmaktadır. Biz bunlardan çalışmamızın konusu olması dolayısıyla, sadece Midilli Sancağı ile ilgili olanları değerlendirdik.

Kürek cezası ile ilgili hükümler, bir semtin kadısına⁹ ve sancakbeyine¹⁰ ayrı ayrı hükümler olarak gönderildiği gibi, hem kadıya hem de sancakbeyine¹¹ veya birkaç semtin kadılarına¹² veya beylerine¹³ müştereken gönderildiği de olmuştur. Kürek cezasını gerektiren suçlar genel manada fermanlarda şu şekilde geçmektedir. H. 976/ M.1568'de Edremit, Midilli ve Molova Kadıları'na şu hususları içeren bir hüküm gönderilmiştir. Söz konusu hükümde, idama mahkûm olanların haricinde reayanın huzurunu bozucu suçlar işleyenleri zincire vurarak isimleri ve sicil suretleriyle küreğe konulmak için güvenilir adamlarla, İstanbul'a gönderilmeleri istenmiştir. Aynı fermanla ilgililere, kendi hallerinde olan reayaya zarar verilmemek ve fesat ehlini himayeden şiddetle kaçınmaları istenmiştir¹⁴. Yukarıda açıklandığı üzere, suçlular İstanbul'a gönderildiği gibi, yerel mahkemelerce muhakeme edilir ve suçlu bulunursa hapsedilir ve sicil sureti İstanbul'a gönderilirdi. Kadıasker, mücrimin kürek cezasına çarptırılmasına karar verirse, fermanla, nerede küreğe konulacağı bildirilir ve güvenilir adamlarla mücrim, küreğe konulacağı sancağa gönderilir ve teslim edildiğine dair, sancak beyinden "temessük" alınarak, İstanbul'a gönderilirdi¹⁵.

⁸ BOA MD, 3, 511/1517, "... kâfir kürekçiler vefa itmeyüp müslimân kürekçi lâzımdır. Anların dahi ulûfeleri virilmek...".

⁹ BOA MD, 3, 246/708, "Bigadiç kâdisına hüküm... imdi mezbûru küreğe konulmak için Midillü sancağı beği kadvetü'l-ümerâi' kiram Mustafa dame izuhüya gönderilmesin emr idüp..."; Nihat Karaduman, a.g.t., s. 54.

¹⁰ BOA MD, 3, 315/923, "Biga sancağı beğine hüküm... Midillü sancağı Beği Mustafa dame izuhü südde-i sa'âdetüme âdem gönderüp yanında kalan mücrim gemisinin mücrimleri noksân üzere oldugın i'lâm itmeğın küreğe müstahakk olan mücrimlerden gönderilmesin emr idüp..."; aynı konuda bk. BOA MD, 6, 198/418.

¹¹ BOA MD, 36, 292/775, "Midillü sancağı beği ile kâdisına hüküm ki hâlâ Karacalu (?) Kâdisi mektup gönderüp kaza-i mezburda İmâm Abbas Fakih nâm kimesne Bergama ve nevâhi-i Bergama kâdilıklarına sâbika yasakçı olan Abdurrahman oğlum Mehmed'in küreğe virilmek icâb ider cürmü kâbil olmadıgın..."; aynı konudaki diğer hüküm için bk. BOA MD, 62, 37/82.

¹² BOA MD, 8, 970/2682, "Edremit ve Midilli ve Molova kâdılarına hüküm... küreğe gönderdüğünüz mücrimler pir ü ma'lül olmayup hidmete kâdir tüvânâ kimseler olmak gerekdir. Ehl-i garaz sözüyle bî günah kimesneyi iftira ve bühtan olmaktan ve mübaşirin ve gayriden bu bahane ile kimesneden ahz u celb olunmaktan ziyade hazer eyleyesün...".

¹³ BOA MD, 60, 186/435, "Sğla beğine hüküm... gemilerine lâzım olan kürekçi ve yât u yarağ vesâ'ir mühimmâtı tedârik idüp deryâ el verdiği mevsimde müşârün ileyhün yanına varmak fermânım olmuşdur... "Bu hükmün birer sûreti, Sakaz, Midillü, Kocaili, Biga, İnebahtı, Ağrıboz, Karlülü, Mizistre, Antalya, Magosa, Gürne, Menteşe sancakbeylerine de gönderilmiştir".

¹⁴ BOA MD, 7, 970/2682 "...Kısâsa müstahakk olmayup kat'ı te'dib habse müstahakk olanları ve memlekete muzırr olup re'âyânın tefrikasına sebep olan zalemeyi dahi haps idüp her kâdiluktan kaç neferâtı isimleriyle defter eyleyüp ve kendileri der - zencir idüp küreğe komak için İstanbul'a gönderesin".

¹⁵ BOA MD, 3, s. 246/708, "... emrün üzere mezkûru yarar "âdemlere koşup müşârün ileyhe gönderesin ki küreğe konula ammâ alup giden âdemlere tenbih eyleyesün ki yolda onat zabt u hüfz ebyeyüp gaybet idürmekden hazer ideler ve müşârün ileyhe varup teslim olunduğına mezbûrdan temessük alup südde - i sa'âdetüme gönderesin".

Kürek cezasına çarptırılacak olanların, ihtiyar ve hasta kimseler olmayıp, hizmet görebilecek genç mücrimler olmasına fermanlarda dikkat çekilmiştir¹⁶. Bir başka dikkat gösterilmesi gereken özellik de, iyice araştırılmadan ve suçu tespit edilmeden kimsenin küreğe konulmaması istenilmektedir¹⁷. Hatta mahallî mahkemeler, muhakeme edip kürek cezasına çarptırdıkları suçlunun dosyasını Divân-ı Hümâyün'a gönderdiğinde, Kazasker, suçlunun sicilini kontrol edip küreğe konulmasını gerektiren bir durum görmezse suçlunun kürekten ıtlâğına hükmederdi ve kürekten ıtlak olduğu için suçludan para alınmamasını emrederdi¹⁸.

İncelediğimiz hükümlerden anlaşıldığına göre, kürekçiye ihtiyacı olan “*derya beyleri*”, merkeze durumlarını arz ederek, kürekçi istemekte ve Divân-ı Hümâyün da, muhtelif sancaklara gönderdiği hükümler de, idama mahkûm olmayan diğer suçlulardan, ihtiyaç sahibi derya beylerine kürekçi gönderilmesini ve gönderdikleri kürek mahkûmlarının sayılarını, isimlerini ve suçlarını bildiren bir defter tutup, İstanbul'a göndermelerini emretmiştir¹⁹. Hükümlerden anlaşıldığına göre, Midilli Beyi'ne, kürekçi olarak, Biga²⁰ Karesi (sancağı ve kazaları)²¹ Midilli²² sancakları ve Edremit²³ Menemen²⁴ Bergama²⁵ Ayazmend²⁶ Tuzla²⁷ ve Soma²⁸ kazalarının mücrimleri gönderilmekteydi.

1578 yılında Midilli Beyi'ne gönderilen hükme göre, sefer vakti gereken kürekçi toplanmadığı zaman, bu ihtiyacın giderilmesi için, gerekirse kalelerde görevli olan azap ve topçulardan da kürekçi olarak istifade edilirdi²⁹.

¹⁶ BOA MD, 7, 970/2682, “... küreğe gönderdiğiniz mücrimler pîr ü ma'lûl olmayup hudmete kâdir tîvânâ kimseler olmak gerekdir...”.

¹⁷ BOA MD, 7, 970/2682, “... ehl - i gazez sözüyle bî günâh kimesneyi iftirâ ve bühtân olmaktan mübâşîrin ve gayriden bu bahâne ile kimesneden ahz u celb olunmaktan ziyâde hazer eylesesün...”.

¹⁸ BOA MD, 30, 77/183, “Midilli Sancağı Beğine hüküm ki, hâlâ Südde - i sa'âdetüme sicil sûretleri gönderilip Ali bin Mustafa ve Hasan bin Mustafa ve Mûsâ bin Nurullâh ve Ferhad ve Ramazân bin İbrâhîm ve Mustafâ bin Arab Çingâne ve Ali ve Ramazân bin İbrâhîm ve Hasan bin Mustafâ ve Ahmed bin Abdî ve Yunus bin Mehmet ve Cârullâh bin Hüseyin nâm kimesneler için ehl - i fêsâdlardır küreğe konulup hâlen ol sicillere nazar olduğunda küreğe istihkâkları olmadığı zâhir olmağın kürekden ıtlâk olunmaların emr idüp.../kürekden ıtlâk olundu diyü mukâbelede mezkûrlardan kimesneye bir akçe ve bir habbe aldırmaıyasn...”.

¹⁹ BOA MD, 3, 315/923, “Midilli Sancağı Beği Mustafâ dâme izzuhû südde - i sa'âdetüme âdem gönderüp yanında kalan mücrim gemisinin mücrimleri noksân üzre olduğun i'lâm itmeğın küreğe müstahakk olan mücrimlerden gönderilmesin emr idüp.../ ne mikdâr nefer mücrim irsâl idüğün isimleriyle ve cerîmelerıyla defterin bile gönderesin.”; aynı konuda bk. BOA MD, 62, 37/82; MD, 62, 151/336; BOA MD, 73, 119/273.

²⁰ BOA MD, 3, 315/923, “Biga sancağı beğine hüküm ki... Kıdvetü'l ümrerâ'l kirâm Midilli Sancağı Beği Mustafa dâme izzuhû südde - i sa'âdetüme âdem gönderüp yanında kalan mücrim gemisinin mücrimleri noksân üzre olduğun i'lâm itmeğın küreğe müstahakk olan mücrimlerden gönderilmesin emr idüp...”.

²¹ BOA MD, 62, 37/82, “Karesi Beğine hüküm ki... hâlâ Midilli Beği İbrâhîm mektûb gönderüp taht - ı kazâuzda hurde cerâ'imi vâki' olan bi-hasebi - ş - şer' katle müstahakk olmayanlar şimdîye değın Midilli Beği'nin gemisine mücrim virüle gelmeğın hâlfyâ dahi taht - kazâuzda ânun gibi hurde cerâ'imi sâbit olanların fêsâd ve şenâ'ati sicill olduktan sonra kendü gemisine mücrim virilmek...”.

²² BOA MD, 7, 970/2682, “Edremit ve Midilli ve Molova kâdîlarına hüküm ki... emr - i şerifim ne vechile sâdır olursa mücibiyle amel eylesesün ve küreğe gönderdiğiniz mücrimler pîr ü ma'lûl olmayup hudmede kâdir tîvânâ kimseler olmak gerekdir ehl - i gazez sözüyle bî günâh kimesneyi iftirâ ve bühtân olmaktan ve mübâşîrin ve gayriden bi bahâne ile kimesneden ahz u celb olunmaktan ziyâde hazer eylesesün...”.

²³ BOA MD, 7, 970/2682.

²⁴ MD, 62, 151/336, “Menemen ve Bergama Ayazmend ve Tuzla kâdîlarına hüküm ki taht - ı kazâuzda zuhûr idüp bi'l - fi'l ele gelmiş ve fêsâd ve şenâ'atı sâbit ve sicill olmuş ki salb ü sıyâset müstahakk olmayan anun gibiler Midilli Beği Hüseyin dâme izzuhûya teslim olup küreğe virilmek emr idüp...”.

²⁵ BOA MD, 62, 151/336.

²⁶ BOA MD, 62, 151/336.

²⁷ BOA MD, 62, 151/336.

²⁸ BOA MD, 73, 119/273, “Ayazmend ve Bergama ve Edremit ve Soma kâdîlarına hüküm ki hâlâ Midilli Sancağı beği olan Murad dâme izzuhû südde - i sa'âdetüme mektûb gönderüp bu ana gelince taht - ı kazâuzda olan mücrimler Midilli beği olanlara virülü gelmişdir diyü düşen mücrimler olgeldüğü üzre kendüye gönderilmek...”.

²⁹ BOA MD, 36, 65/198, “...azeblerinden ve topçularından birkaç nefer yararları küreğe ta'yîn idüp...”.

Kürek cezasına mahkûm edilenler, suçlarının çeşidine göre bir süre sonra serbest bırakılmaktaydılar. Bu serbest bırakılma, Divan-ı Hümayun tarafından Midilli Beyi'ne mücrimin ismi ve gerekirse işlediği suçlar da zikredilerek, bir belge yazılarak sağlanırdı³⁰.

1588 senesinde Midilli Beyi'ne yazılan hükme göre, mücrimler serbest bırakılırken, buldukları mahalden bazı güvenilir insanlar, kefil olmakta ve bu kefiller, mücrimlerin tekrar suç işleyemeyeceğine, eğer yeniden suç işlerse, yakalanmalarına kefil olmaktadır³¹.

XVI. ve XVII. Asırlarda, ocaklık kürekçinin ihtiyacı karşılayamadığı zamanlar ve bilhassa sefer senelerinde, gönüllü kürekçi olmak isteyenlerden bedel ile kürekçi tutulmaktaydı. Ocaklık kürekçiden farklı olarak, bedel ile tutulan "hod-girifte" kürekçiler, kendi istekleriyle geliyorlardı (Bostan, 1992, s. 204). Nitekim 1560 senesinde Kıbrıs'ın fethi için hazırlanan donanmanın reisi, kâfir kürekçilere güvenmediği için, ücret karşılığında, Müslüman gönüllü kürekçi talep etmiştir³². Gönüllü kürekçilerin ücretleri maliye tarafından ödenirdi³³.

Sonuç

XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin pek çok kara eyaleti vardı, ama Akdeniz-Ege adalarını içine alan Cezayir-i Bahr-i Sefid ya da diğer bir adlandırmayla Kaptan Paşa Eyaleti'nin ayrı ve özel bir yeri vardı. Bu ayrıcalık bu eyaletin sancaklarının büyük bir kısmının adalardan meydana gelmesinden kaynaklanıyordu. Bu ada sancaklarından birisi de Midilli adası idi. Ada sancaklarında güvenlik için bir kale ve bu kalede bir askeri garnizon bulunuyordu. Fakat bu askerlerin her türlü işe yetişmeleri hem sayı hem de vasıfları bakımından yetersiz kalmalarına sebep oluyordu. İşte bu yüzden, üst yönetim, ada ahalisinden gönüllü bir kısmını, ada sancağında geri hizmetleri görmeleri ve güvenliğe yardımcı olmaları için, vergilerden muaf olmaları karşılığında vazifelendiriyordu. Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, bir kez daha özetleyecek olursak, Midilli'de görevli geri hizmet gurupları ve görevleri şunlardan oluşuyordu: 1- Zemberekçilerin kaynaklarda belirtildiğine göre görevleri, kaleye düşman taarruzu olursa zembereklerle hizmet edecekler şeklinde izah edilmektedir. Zemberekçiler bu aslî görevlerinden başka, kalenin onarıma muhtaç yerlerinin tamiri, silah ve bazı edevâtın bulunduğu damların bakımı, mirî mallarının iskeleye indirilmesi ve gemiye yüklenmesi işlerinden de sorumluydular. 2- Taşçılar, kaynaklarda isimleri sayılan hane reisleri, isimleri karşısında yazılı bulunan kale topunun çeşidine göre, yapmak zorunda oldukları taştan top güllerini sayısı kadar teslim etmekle yükümlü idiler. Bunlar, bu taş güllerini senede üç aylık dilimlerde Midilli kalesine teslim etmek zorundaydılar. Taşçılar bu görevlerinden başka, aynı zemberekçiler gibi, kalenin onarıma muhtaç yerlerinin tamiri, silah ve bazı aletlerin bulunduğu damların bakımı, devlet mallarının iskeleye indirilmesi ve gemiye yüklenmesi işlerinde de vazifelidiler. 3- Sarnıçılar, Midilli Kalesi'ne su depolayan sarnıcı, yağmur yağdığında temizlemek, sarnıca gelen suyunu temiz tutmak ve sarnıca su doldurmakla görevliyidiler. 4- Vigileciler, belli nöbet yerlerinde, özellikle de denizden en çok gelebilecek

³⁰ BOA MD, 4, 41/425, "Midilli gemisinde kürekde olan Sivrekli Emir Mehmed nâm kimse itlâk olunmak buyruldu".

³¹ BOA MD, 62, 146/323, "... nâm yeniçeriye nefsine ve zemân - ı talebinde ihzârına kefil...".

³² BOA MD, 3, 511/1517, "Piyâle Paşa'ya hüküm ki mektûb gönderüp küffâr - ı hâksârın kırkbeş pâre kadırgası olup yirmi üç pâresi müretteb donanup bi'l - fi'l deryâlara girmek üzere olup bâkisinin kürekçileri olmadığı ecilden şöyle kalup ihtimâldir ki donanma -yı hümayûn içeri girdiği zemânda zıkr olunan kadırgalarını donatmak için ba'zı yirlere zarar u gezend irişdüreler bu takdîrde Rodos ve Mısır kadırgalarından yirmi beş pâre kadırga donadup bi'l - fi'l deryânın mevsimi geçtiği zemâna değin muhâfaza olunması münâsib görülsünce Koaîli veyâhüd Midillî ve Rodos sancakları beğlerinden birisi baş ve buğ ta'yin olup ve kâfir kürekçiler vefâ itmeyip müslimân kürekçi lâzımdır onların dahi ulîfeleri virilmek husûsiyyün emr - i şerîfîm virilmesin arz eylemişsin..."

³³ BOA MD, 3, 511/1517, "... lâzım olan kürekçisin dahi tedârik idüp defterin göndere ki ulîfeleri virile ve hâliyâ anda olan akçeden dahi havâle olup mâliyye tarafından hüküm gönderilmişdir..."

korsan saldırılarının olabileceği muhtemel sahil noktalarında bir nevi “sahil güvenlik” görevi yapıyorlardı. 5- Azablar, Midilli kalesinde gönüllü olarak askerlik yapan bekar gençlerden oluşuyordu. Bunlar askerlikten başka ihtiyaç halinde lojistik hizmetleri de yapıyorlardı. 6- Kürekçiler ise kayıklarda kürek çekmekle görevliydi.

Kaynakça

- [1] BOA TD (Tapu Tahrir Defteri) 264, BOA MD 3 (Mühimme Defteri), 511/1517, 246/708, 315/923, MD 4 41/425, MD 8, 970/2682, 970/2682, MD 36, 56/165, 192/517, 292/775, 65/198, MD 60 186/435, MD 7 970/2682, MD 30 77/183, MD 62 37/82, 151/336, 146/323, MD 73 119/273.
- [2] Bostan, İ. (1992), Osmanlı Bahriye Teşkilatı XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay.
- [3] Doğru, H. (1990), Osmanlı İmparatorluğunda Yaya Müsellem ve Taycı Teşkilatı, İstanbul, Eren Yay.
- [4] İnalçık, H. (1993), Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu. H. İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, İstanbul, Eren Yay.
- [5] İpşirli, M. (1995), XVI. Asrın İkinci Yarısında Kürek Cezası ile İlgili Hükümler, İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi, ss. 210-216.
- [6] Pakalın, M. Z. (2004), Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü (Cilt I). Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- [7] Sertoğlu, M. (2013), Osmanlı Tarih Lugati, İstanbul, Enderun Yay.
- [8] Uzunçarşılı, İ. H. (1942), "Azeb" maddesi, İslam Ansiklopedisi (Cilt II, s. 81), Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- [9] Uzunçarşılı, İ. H. (1988), Osmanlı İmparatorluğunda Kapıkulu Ocakları (Cilt I), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay.
- [10] Uzunçarşılı, İ. H. (1988), Osmanlı İmparatorluğunda Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ankara Türk Tarih Kurumu Yay.
- [11] Uzunçarşılı, İ. H. (1994), Osmanlı Tarihi (Cilt III/2), Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Journal of Universal History Studies

Kayseri Sancağı Merkez Hapishanesi Dâhilinde Bulunan Dîvân-ı Harp Hapishanesi¹

Kayseri Sanjak Central Prison Including Dîvân-ı Harp Prison

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 09.09.2020/28.09.2020

pp. 162-172

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 3/(Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) • October • 2020 •

Hüseyin Saraç

Hacı Bektaş Veli University, Assistant Professor, Department of History, Nevşehir, Turkey

Email: huseyinsarac53@hotmail.com

Orcid Number: 0000-0002-7007-1571

Kübra Saykı

Hacı Bektaş Veli University, Professional, Department of History, Nevşehir, Turkey

Email: kubrasayki@outlook.com

Orcid Number: 0000-0001-8730-4741

Cite: Saraç, H , Saykı, K . (2020). Kayseri Sancağı Merkez Hapishanesi Dâhilinde Bulunan Dîvân-ı Harp Hapishanesi . Journal of Universal History Studies , 3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) , 162-172 . DOI: 10.38000/juhis.792581

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor. (Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

Öz

20. yüzyıl başlarında Kayseri Sancağı Merkez Hapishanesi, kadın tevkifhanesi, erkek tevkifhanesi ve dîvân-ı harp hapishanesi olmak üzere üç kısımdan ibaretti. İlk iki hapishanede çeşitli suçlardan tutuklu ve hükümlüler bulunurken konumuzu da teşkil eden dîvân-ı harp hapishanesi ise Kayseri Dîvân-ı Harb-i Örfî Mahkemesinde yargılanan siyasi suçluların tutulduğu yerlerdi. Bu hapishanede mahpus bulunanlar genellikle Osmanlı Devleti'nin Ermeni kökenli vatandaşlarıydı. Bunlar, özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından yabancı devletlerin etkisinde kalarak ve bu devletlerin temelsiz vaatlerine aldanarak Osmanlı Devleti'nin pek çok yerinde oldu gibi Kayseri'de de toplumsal düzeni bozucu eylemlere kalkışmışlardır. Fakat devletin aldığı sıkı tedbirler sayesinde eylemlerini gerçekleştirilmeden yakalanıp Kayseri Dîvân-ı Harb-i Örfî Mahkemesinde yargılanıp suçlu bulunanlar Kayseri Dîvân-ı Harp Hapishanesine atılmışlardır.

Çalışmamızda, Kayseri Merkez Hapishanesi'nin bir bölümünü teşkil eden Kayseri Dîvân-ı Harp Hapishanesinin fiziki yapısı, burada tutuklu bulunan şahısların kimler olduğu, yaşları, suçları ve nakillerine yer verilerek bahsedilen konu başlıkları açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kayseri Sancağı, Dîvân-ı Harp Hapishanesi, Ermeni Mahkûmlar.

Abstract

At the beginning of the 20th century, the central prison of Kayseri sanjak consisted of three parts: a women's detention center, a men's detention center, and a dîvân-ı harp prison. While there were prisoners and convicts for various crimes in the first two prisons, the dîvân-ı harp prison, which also constitutes our subject, was the places where political criminals were kept on trial at the Kayseri Dîvân-ı Harb-i Örfî Ordinary Court. Those in this prison were generally citizens of Armenian origin of the Ottoman Empire. Especially after the start of World War I, they were deceived by foreign countries and unsubstantiated propaganda and attempted to disrupt the social order in Kayseri as in many parts of the Ottoman Empire. However, thanks to the strict precautions taken by the government, those who were caught before they could carry out their actions and tried in the Kayseri Dîvân-ı Harb-i Örfî Ordinary Court and who were found guilty were thrown into the Kayseri Dîvân-ı Harp Prison.

In our study, the physical structure of Kayseri Dîvân-ı Harp Prison, which constitutes a part of the central prison of Kayseri, who are the persons detained here, their ages, crimes and transfers, will be tried to explain the mentioned topics.

Keywords: Kayseri Sanjak, Dîvân-ı Harp Prison, Armenian Prisoners.

Giriş

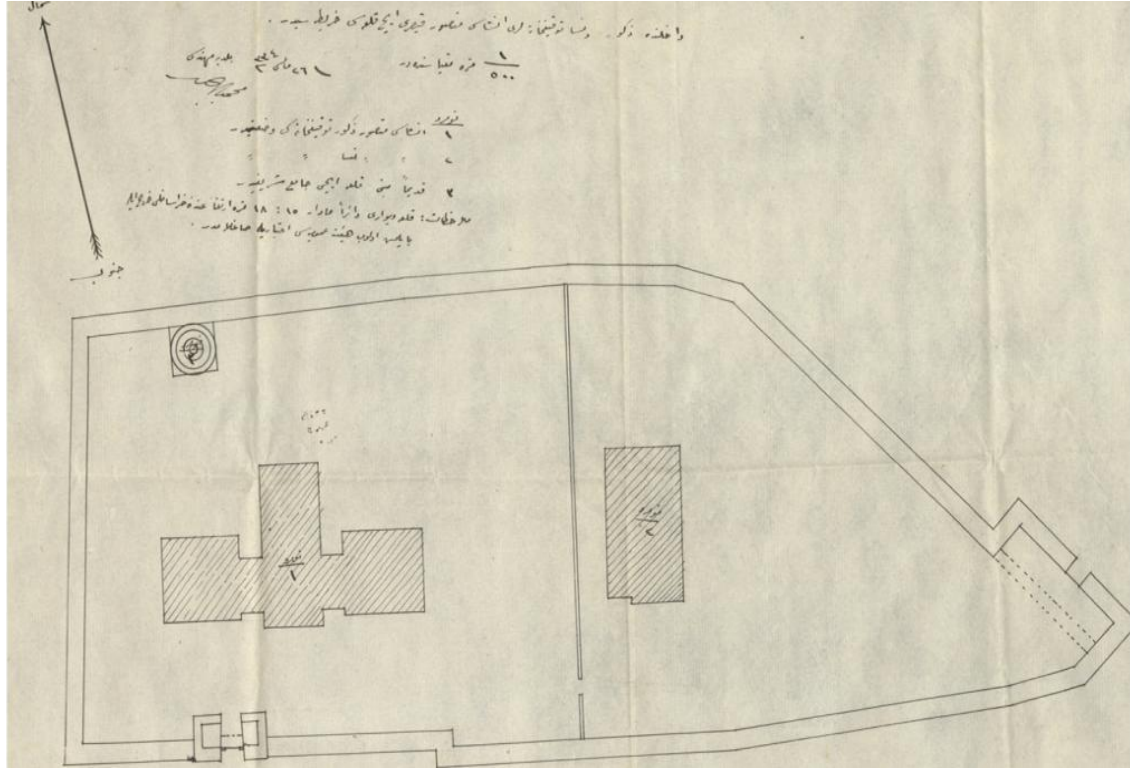
Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı'yla beraber yeni bir döneme geçilmiştir. İdari, adli, ekonomik ve kültürel gibi pek çok alanda yeni düzenlemeler başlatılmış, bu düzenlemelerin bir parçasını da bu süreçte çıkarılan ceza kanunları teşkil etmiştir. Bu kapsamda Dîvân-ı Harp Hapishanelerinde bulunan tutuklu ve hükümlülerin yargılandıkları yerler olan Dîvân-ı Harb-i Örfî Mahkemeleri hakkında ilk bilgiler 1837 yılında çıkartılan ceza kanunnamesinde geçmiş ve bu mahkeme sıkıyönetim vazifesini görmüştür. 1877 yılında çıkarılan İdâre-i Örfiyye Karamâmesi ile de Osmanlı Devleti'nde olağanüstü hallerde karşılaşılabilecek durumlarda yapılması gerekenlere yönelik genel çerçeveyi ortaya koymuştur. 20. yüzyıl başlarından itibaren örneğin Balkan Harbi, Birinci Dünya Savaşı dönemlerinde sıkıyönetim mahkemeleri kurulmuştur. Devletin nizamını bozacak eylemlerde bulunan memurlar ve vatandaşlar sıkıyönetim mahkemeleri olarak bilinen Dîvân-ı Harp Mahkemelerinde yargılanmışlardır (Türkmen, 2006, s. 337-338).

Osmanlı Devleti, kontrol ettiği coğrafi alanın oldukça geniş olması nedeniyle Arap, Rum, Ermeni ve Bulgar vb. gibi çok farklı etnik unsurlara sahip kişilerin bir arada yaşadığı bir devlettir. Bütün bu milletler tarihi devirlerde içerisinde bir arada huzur ortamında yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Örneğin Ermeniler Millet-i Sadıka olarak adlandırılmış ve Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarıyla bilinmiştir. Ancak devletin içte ve dışta karşılaştığı çeşitli sıkıntılar nedeniyle zamanla bu barış ve huzur ortamı bozulmuş çeşitli isyan ve ayaklanmalar baş göstermeye başlamıştır. Bu isyanlardan biri de 1915 yılında yaşanmıştır. Belirtilen yılda isyanlara sebebiyet veren Ermeni kökenli Osmanlı vatandaşları olmuştur. Bunlar, Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirler sonucunda zorunlu göçe tabi tutulmuşlardır (Yolyapan, 2000, s. 145-146). Bir kısmı da işledikleri suçların türüne göre Dîvân-ı Harp Mahkemelerinde yargılanmışlardır. 1918 yılından itibaren bu mahkemelerde genellikle ihtilal tertipleyip karışıklık çıkarmak isteyenlerin yargılandığı bir yer olmuştur (Ata, 2004, s. 521-523). Ermenilerin bahsedilen hadiseleri gerçekleştirdikleri yerlerden biri de Kayseri'dir.

Kayseri Sancağı Merkez Hapishanesi

Osmanlı hukuk sisteminde suçlulara çeşitli cezalar verilirken caydırıcılık esası gözetilmiş, cezanın ıslah ediciliği ile pişmanlık duygusu yaratılarak suçluda bir davranış değişikliği oluşturulması amaçlanmıştır. Bu sebeple de suç türlerine göre cezalar verilerek hapis cezası ile mahkûmlar hapis edilmek suretiyle ıslah edilmeye ve topluma kazandırılmaya çalışılmıştır (Sunay, 2018, s. 44). Suçun infaz edildiği yerler olarak bilinen hapishaneler, Osmanlı Devleti'nin farklı idari merkezlerinde olduğu gibi Kayseri Sancağı'nda da varlığını göstermiştir. Bu kapsamda Kayseri Sancağı'nda ilgili mahkemelerde yargılanan suçlular suçları tespit edilmesi durumunda Kayseri Kalesi içinde bulunan hapishanelerde hapis edilmişlerdir (İnbaşı, 1992, s. 36). Kayseri Kalesi'nde tutuklu bulunan mahkûmlar suç türlerine ve cinsiyetine göre bölümlere ayrılmışlardır. Bu bölümlerden ilk ikisi kadın ve erkek mahkûmlara aittir. Üçüncü bölümde ise siyasi suçları sebebiyle dîvân-ı harp hapishanesinde tutuklu ve hükümlü sıfatıyla bulunan mahkûmlara ayrılmıştır. Her ne kadar aşağıda paylaşılan krokide sadece Kayseri Kalesi'nin içinde yer alan kadın ve erkek hapishaneleri belirtilip dîvân-ı harp hapishanesinin mevcudiyeti belirtilmemiş ise de diğer arşiv kayıtlar incelendiğinde burada kadın ve erkek hapishanelerinden başka ayrıca bir de dîvân-ı harp hapishanesinin bulunduğu 1915 yılında yapılan bir tamir ve tadilat işleminden ve 1918 yılına ait başka bir arşiv belgesinden anlaşılmaktadır (BOA. DH. MB. HPS. 115/23-1). Ayrıca Bkz. (BOA. DH. MB. HPS. M. 33/117-2-1). Bk. Kroki-1.

Kroki-1: Kayseri Merkez Hapishanesinde Erkek ve Kadın Mahkûmlara Ait Bölümler.

Kaynak: BOA. DH. MB. HPS. M. 33/117-2-1.

Kayseri Sancağı Dâhilinde Bulunan Dîvân-ı Harp Hapishanesi

Divân-ı harp, kelime anlamı olarak askeri mahkeme anlamına gelmektedir. Dîvân-ı harp mahkemeleri H. 21 Şevval 1286/M. 24 Ocak 1870 tarihli eski askeri ceza kanununa göre beş askeri üyeden oluşmaktaydı (Develioğlu, 2010, s. 214). Ayrıca Dîvân-ı harp, olağanüstü zamanlarda özellikle savaş, sıkıyönetim ve ihtilal gibi durumlarda kanun dışı hareketlerde bulunan şahısların yargılamalarının yapıldığı yüksek mahkemeye verilen isimi karşılamıştır (Türkmen, 2006, s. 340). Kayseri Kalesi içerisinde bulunan Kayseri Merkez Hapishanesi'nin bir bölümünde böyle bir hapishanenin bulunduğunu gösteren ilk kayıt 1915 tarihlidir. 1915 yılına ait bu arşiv kaydında Dîvân-ı Harp Mahkemesi tarafından yargılanan ve Dîvân-ı Harp Hapishanesinde tutuklu bulunan Ermeni uyruklu Osmanlı vatandaşlarının kimler olduğuna dair bilgileri ihtiva etmiştir (BOA. DH. ŞFR. 471/96-1).

Osmanlı Devleti'nin pek çok idari birimlerinde olduğu gibi Kayseri'de de Dîvân-ı Harp Mahkemeleri kurulmuş ve suçlu bulunanlar için yine aynı bölgede Dîvân-ı Harp Hapishaneleri teşekkül ettirilmiştir. Kayseri Dîvân-ı Harp Hapishanesinde hem adli hem de siyasi suçlardan yargılanan mahkûmlar bulunmuştur. Siyasi suçlardan yargılananların büyük bir bölümünü oluşturan kesim, Osmanlı ülkesi içinde kendilerine bir devlet kurmak isteyen ihtilâl yanlısı Ermeni kökenli Osmanlı vatandaşları olmuştur. Bunlar vatana ihanet suçundan yargılanmışlar ve suçlarının ağırlığına göre kürek, kalebent ve idam gibi çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. Ermeni uyruklu mahkûmlar Kayseri Dîvân-ı Harp Hapishanesi teşekkül ettirilmeden önce de 1897 yılından itibaren Kayseri Kalesi içinde bulunan Kayseri Merkez Erkek Hapishanesi'nde tutuldukları görülmektedir. Bu yıllarda Ermeni olayları ile gündeme gelen fakat yargılamalar neticesinde suçsuz bulunan bazı Ermenilerin hapishaneden tahliye edildiği anlaşılmıştır. Bununla birlikte devlet, tahliye edilen mahkûmların tekrar benzer hadiselerin içine karışıp karışmadıklarını rahatlıkla tespit

edebilmek için bazı önlemlere başvurmuştur. Bu önlemlerden biri de tahliye edilen şüphelilerin fotoğraflarının çekilmesi, çoğaltılması ve tüm birimlere Dâhiliye Nezaretince ulaştırılmasıdır (BOA. DH. TMİK. M. 27/57-1).

1. Dünya Savaşı yıllarına denk gelen 1915 yılında Kayseri ve dolaylarında ihtilal yanlısı Ermenilerin sayıca arttığı görülmüştür. Bu gerekçelerle Dahiliye Nezareti mutasarrıflık ve adli birimlere gönderdiği tebligatla Kayseri Dîvân-ı Harp Mahkemesinde ihtilâl suçuyla yargılanan şahısların isimlerinin ve mahkûmiyetlerine sebep olan cezalarının derecesinin kayıt altına alınmasını bildirmiştir (BOA. DH. ŞFR. 53/43-1). Bu talep doğrultusunda Mutasarrıf Ahmet Mithat Bey hapisane içerisinde inceleme başlatmıştır. Yapılan tahkikat neticesinde Dîvân-ı Harp Mahkemesince suçu sabit görülüp idam cezasına çarptırılan Ermeni kökenli isyancı 17 şahıs idam cezasına çarptırılmıştır. Bu 17 şahıs şunlardır: Kayseri mebusu Mirasyan Karait, Hikamyacı Hacı Karait, İşiyacı Kefuru, Zerilyan, Agop, Camcıyan Hacı Karait, Kopumcıyan, Hacı Karinin, Danyal, Zamyakçıyan, Ovadis, Tuşhurlu Oğlu Kuyumcu Ohannes, Runcun; Mercan Hacı Artin, Bakracı Oğlu Karait, Surcu Oğlu Yakup ve Mardin Oğlu Agop'tur (BOA. DH. ŞFR. 471/96-1).

Ermeni isyancılarından olup kalebentlik cezasına çarptırılanlar ise Ohan Oğlu Mihran, İshakçıyan Ohannes, Mesam Minas Vesiyacı, Mertos Livan Monosyan ve Elmacı Oğlu Sitran'dır. Nuruzhayan Karait, Karait, Kitapçı Falos Karait, Semurluyan Agop, Zirliyan Agop on beşer sene kürek cezası almışlardır (BOA. DH. ŞFR. 471/96-1).

Zamzakçıyan Karait, Minas Oğlu Cinas, Bedros, Sarraf Mardiros Losaran, Fırıncı Oğlu Artin, Uski Uskiyak, Aram İstanbulyan, Matpas Oğlu Hacı Karait, Hifaf, Hacı Kerkur ve Oğlu Serkes on beşer yıl, Halaçıyan, Keşan, Yeruacı, Sersiyacı, Şifacı Mihran Agop ve Maşacı Merat Oğlu Binun onar sene kalebent cezasına mahkûm edilmişlerdir (BOA. DH. ŞFR. 471/96-1).

Buhkiyan Artin, Pemriçyan Artin, Çaput Oğlu Ohan ve Balcı Oğlu Hacı üçer sene kalebent cezasına Oğlu Hacı Agop, Ahanyacı, Dikran, Timurcu Haçin ve Dülger Elmacıoğlu Krait'in ikişer sene hapis ve ellişer lira para cezasına mahkûm edildiği anlaşılmıştır (BOA. DH. ŞFR. 471/96-1). Yapılan incelemeler neticesinde sadece Ermeni kökenli isyancılarından Zarof Efendi'nin müebbet hapis cezası suçu kürek cezasına dönüştürülmüştür. Bu şahsın hangi kürek mahalline gönderileceği hususu ise sonraya bırakılmıştır (BOA. DH. ŞFR. 53/285-1); (BOA. DH. ŞFR. 486/95-1).

İhtilal suçuyla yargılanan Ermeniler dışında silah ve adam kaçakçılığı suçlamasıyla yargılanan bazı Ermeni uyruklu vatandaşlar da Kayseri Dîvân-ı Harp Mahkemesinde yargılanmışlardır. Bu doğrultuda 1916 yılında muhtemelen mahkûmun Kayserili olması nedeniyle ya da bir başka gerekçelerden dolayı Kayseri Hapishanesi'ne Edirne Hapishanesi'nden bir mahkûm nakledilmiştir. Bu mahkûmun adı İpekçıyan'dır. Kayseri'deki Dîvân-ı Harp Mahkemesi'nde isyan tertip etme, silah ve adam kaçakçılığı suçlamasıyla yargılanmıştır. Yargılama sürecinde İpekçıyan'ın başka bir lakabı olup olmadığı hususu da gündeme getirilmiştir. Yargılama neticesinde bu şahsın Hayık Arkalyan takma adıyla anıldığı bilgisine ulaşılmıştır (BOA. DH. ŞFR. 53/238). Ayrıca Bkz. BOA. DH. ŞFR. 54/79.

1917 yılının mart ayında Kayseri sancağında bulunan 18 yaşından küçük 8 mahkûmun Kayseri Dîvân-ı Harp Mahkemesinde yargılanıp Kayseri Divan-ı Harp Mahkemesinde tutuklu buldukları anlaşılmıştır. Bu mahkûmların cezalarının süresi, haps edildikleri tarihleri ve hapishanede kaldıkları süreleri gösteren kayıtlar aşağıdaki tabloda gösterildiği şekildedir. (BOA. DH. MB. HPS. 116/43-3-1). Bkz. Tablo-1.

Tablo-1: Kayseri Sancağı Dîvân-ı Harp Hapishanesinde 18 Yaşından Küçük Mahkûmlara Ait Cetvel.

DÎVÂN-I HARP MAHKÛMİYETİ										
Kalan Müddet		Hapis Kaldığı Süre		Yıl	Mahkûm Edildiği Tarih	Mahkûmiyet Süresi		İsmi	Kazası	Karyesi
Yıl	Ay	Yıl	Ay			Yıl	Ay			
1	3	1	3	15	16 Aralık 1915	2	6	Saraf Oğlu Cani Namı Cedidi Müddet	Eğlence Köyü	Boğazlıyan
1	3	1	3	19	27 Aralık 1915	2	6	Manik Oğlu Dede Cedidi Musa	Karakuyu	Boğazlıyan
1	3	1	3	15	27 Aralık 1915	2	6	Davut Oğlu Manik Cedidi Osman	Karakuyu	Boğazlıyan
6	3	1	3	17	27 Aralık 1915	7	6	Keşiş Oğlu Duran Cedidi Hürşit	Karakuyu	Boğazlıyan
5	10	1	2	17	5 Ocak 1916	7		Hacı Ahmet Oğlu	Hacılar	Kayseri
3	1	1	1	17	15 Nisan 1915	5		Tomarzalı Oğlu Aram Namı Cedidi	Everek	Develi
5	2	1	0	17	31 Mayıs 1915	7		Sarı Oğlan Oğlu Karait Cedidi Celal	Köşeler	Develi
5	11	1	7	16	6 Eylül 1915	7	6	Ördek Oğlu Serkes Cedidi	***	Sivas

Kaynak: BOA. DH. MB. HPS. 116/44-2.

1917 Aralık ayına ait bir belgeden anlaşıldığı üzere Dîvân-ı Harp Mahkemesinde yargılanan mahkûmların Dîvân-ı Harp Hapishanesinden başka örneğin Kayseri Sancağı Merkez Hapishanesi'nde de hapis edilebilmişlerdir. Bu mahkûmları farklı kılan yönleri Müslüman olmalarıdır. Buna göre Dîvân-ı Harp Mahkemesinde yargılanıp Kayseri Sancağı Merkez Hapishanesi'nde tutuklu olarak yargılanan 8 erkek mahkûm bulunmaktadır. Hapishanede cünha² suçundan cezalandırılan erkek mahkûm sayısı 12'dir. Cinayet suçuyla cezalandırılan 8 kadın mahkûm bulunurken cinayet suçu ile cezalandırılan erkek mahkûm sayısı ise 109'dur. Hapishanede toplamda 8'i kadın olmak üzere toplam 120 erkek hükümlü ve tutuklu bulunmaktadır. Bkz. Tablo-2.

² Cünha: Ufak suçlar ve kabahatten küçük suçlar için kullanılan bir terimi ifade etmektedir. Bkz. Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik*, s. 166.

Tablo-2: 1917 Yılına Ait Kayseri Sancağı Merkez Hapishanesi Yoklama Cetveli³.

Açıklama	Tutuklu		Kabahatten ⁴		Cünhadan		Cinayetten		Tutuklu ve Hükümlü Toplam	
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek
Kayseri Merkez Hapishanesi'nde Bulunan ve Harp Dîvânında Yargılanan Mahkûmlar	0	8	0	0		12	8	109	8	120

Kaynak: BOA. DH. MB. HPS. M. 32/16-11-1.

Dîvân-ı Harp Hapishanesinin Tamir ve Tadilatı

Kayseri Dîvân-ı Harp Hapishanesi daha önce de belirtildiği üzere siyasi suçluların alıkonulduğu ve kısa bir dönem kullanıldığı anlaşılan eski bir hükümet konağıydı. Burası, Kayseri Kalesi'nin içine taşınmadan önce 1915 yılında harabe bir hale döndüğü, yağmur ve kar sularıyla çürümeye yüz tuttuğu, ivedilikle tamir ve tadilatların gerçekleştirilmesi gerektiği yukarıda belirtilen yılda kurumlar arası yapılan yazışmalardan anlaşılmıştır. Bu doğrultuda Mutasarrıflık ve Dâhiliye Nezareti birimlerince yapılan yazışmalar neticesinde buraya 850 kuruş ödeme yapılması kararlaştırılmıştır. Belirlenen bu meblağ 1916 yılında hapishanede kullanılmak üzere mutasarrıflık birimlerine gönderilmiştir (BOA. DH. MB. HPS. 115/23-1); (BOA. DH. MB. HPS. 115/23-2). Bkz. Tablo-3.

Tablo-3: Bir Dönem Geçici Olarak Kayseri Dîvân-ı Harp Hapishanesi Olarak Kullanılan Binanın Tamir ve Tadilat Giderleri.

Tamirat	Ebadı			Dört Köşeli	Kuruş	Toplam Kuruş
	Uzunluk	Genişlik	Yükseklik			
Kiremitsiz Olan Merdiven Altı Üzeriyle Kısmen Göçük Koğuş Üzerine Kiremit	5	6	0	30	16	480
Ayrıca Tamir Edilmesi Gereken Yerlerin De Tamirinin Yapılması İçin	0	0	0	40	8	320
Toplam						800 +50 850 kuruş

Kaynak: BOA. DH. MB. HPS. 115/23-2.

³ BOA. DH. MB. HPS. M. 32/16-11-1.

⁴ Kabahat: Çirkin fiil, yakışıksız muamele ve hafif türde cezalar için kullanılan bir terimdir. Bkz. Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, s. 1047.

Dîvân-ı Harp Hapishanesinde Tutuklu ve Hükümlülerin Nakil ve Tahliyeleri

Hapishaneden hapishaneye nakiller bazen hapishane içerisinde huzuru bozan mahkûmların başka bir memlekete sürülmesiyle bazen de mahkûm ailelerinin talepleri ve özel durumları neticesinde gerçekleştirilmiştir. Siyasi suçlardan yargılananların nakilleri adli suçlardan yargılananlarıki kadar kolay olmamıştır. Kayseri Dîvân-ı Harp Hapishanesinde bulunan ve buradan nakledilen mahkûmlara ait ilk kayıt 1915 tarihlidir. Bu kayda göre 1915 yılının Ekim ayında Erzurum Dîvân-ı Harp Mahkemesi tarafından yargılanan ve Erzurum Dîvân-ı Harp Hapishanesinde tutuklu bulunan ve iki sene hapis cezası alan Beyazıt Jandarma Taburu'nun Beyazıt bölüğünde görevli olan Edimli Mehmet İzzet Efendi'dir. Mehmet Efendi Erzurum'da kesinleşmiş cezasını çekerken onun hemşerisi olan Kamil Efendi, mahkûmun Kayseri Hapishanesi'ne nakledilmesi için yetkili birimlere müracaatta bulunmuştur. Yetkili birimlerin talebi uygun karşılamaları üzerine adı geçen mahkûm ilk önce Sivas Hapishanesi'ne sevk edilmiş daha sonra da mahkûmun Kayseri Hapishanesi'ne nakledilmesi uygun bulunmuştur. Edimli İzzet Efendi kalan cezasını tamamlamak üzere 1916 yılının şubat ayından itibaren Kayseri Hapishanesi'ne gönderilmiştir (BOA. DH. MB. HPS. 106/6-1); (BOA. DH. MB. HPS. 106/6-2).

Yine 1915 yılında Kayseri Dîvân-ı Harp Mahkemesince yargılanıp suçlu bulunan Ermeni ihtilalcilerden müebbed hapis, geçici kalebentlik ve kürek cezasıyla mahkum edilen yirmi beş şahsın Diyarbakır'a sevk edilmeleri gündeme gelmiştir. Bu yirmi beş şahıs önce Sivas tarafına daha sonra da Diyarbakır'a sevk edilmek üzere Kayseri Hapishanesi'nden nakilleri onaylanmıştır. Kayseri Mutasarrıflığı tarafından yazılan olumlu raporların ardından bu nakil işlemi eylül ayında gerçekleştirilmiştir (BOA. DH. ŞFR. 54/111-1); (BOA. DH. ŞFR. 54/200-1); (BOA. DH. ŞFR. 477/91-1); BOA. DH. ŞFR. 54/97).

1918 yılında yine yukarıda bahsi geçen hapishaneden diğer hapishanelere nakiller gerçekleştirilmiştir. Aynı yılın ağustos ayında on sekiz kalebent mahkûmunun önce Çorum ve Kırşehir gibi kalebent mahallerine gönderilmek istendiği ancak bu hapishanelerden olumlu bir yanıt alınmadığı için daha sonra aralık ayında Diyarbakır ve Sinop hapishanelerine nakledildikleri anlaşılmıştır. Nakledilen bu mahkûmların isimleri, mahkûmiyet süreleri, tutuklandıkları tarih ve mahkeme tarihleri kayıt altına alınmıştır. Mahkûmların aralarında siyasi suçlardan yargılanan Ermeni mahkûmların da yer aldığı olmuştur. Sevk edilen toplam 18 mahkûmun içinde sadece bir tanesi adli vakalara karışmışken diğer on yedi mahkûm ise siyasi suçlara bulaşmıştır (BOA. DH. ŞFR. 94/46); (BOA. DH. MB. HPS. 97/20-1-1); (BOA. DH. MB. HPS. 97/20-2); (BOA. DH. MB. HPS. 97/20-3); (BOA. DH. MB. HPS. 97/20-4). Bkz. Tablo-4.

Tablo-4: Kayseri Sancağı Dîvân-ı Harp Hapishanesi'nden Sinop ve Diyarbakır Kale Hapishanelerine Nakil Edilen Mahkûmlara Ait Kayıt Cetveli.

Sıra No	Tevkif Edilme Tarihi	Mahkûmiyet Süresi	Mahallesi	Makuminin Ali-i Hazreti Padişahiye Efrad Ettiği Tarih	No	İsmi ve Lakabı
1	R. 9 Mayıs 1331 M. 22 Mayıs 1915	5 sene	Çomaklı	R. 24 Eylül 1332 M. 7 Ekim 1916	756	Omarat Oğlu Nişan
2	R. 9 Mayıs 1331 M. 22 Mayıs 1915	9 sene	“	R. 3 Teşrinievvel 1332 M. 16 Ekim 1916	24	Hatun Oğlu Mikail
3	R. 9 Mayıs 1331 M. 22 Mayıs 1915	“	“	R. 3 Teşrinievvel 1332 M. 16 Ekim 1916	24	Şencili Oğlu Hiparsum

4	R. 9 Mayıs 1331 M. 22 Mayıs 1915	“	“	R. 3 Teşrinievvel 1332 M. 16 Ekim 1916	24	Tenecir Oğlu Tanil
5	R. 9 Mayıs 1331 M. 22 Mayıs 1915	3 sene	“	R. 22 Eylül 1332 M. 5 Ekim 1916	25	Elbiz Oğlu Manuk
6	R. 18 Mayıs 1331 M. 31 Mayıs 1915	7 sene	Everek	R. 22 Eylül 1332 M. 5 Ekim 1916	25	San Oğlak Oğlu Karait
7	R. 16 Mayıs 1331 M. 29 Mayıs 1915	12 sene	Everek	R. 3 Teşrinievvel 1332 M. 16 Ekim 1916	24	İzaros Oğlu Karait
8	R. 16 Mayıs 1331 M. 29 Mayıs 1915	9 sene	“	R. 3 Teşrinievvel 1332 M. 16 Ekim 1916	24	Menak Oğlu Nişan
9	R. 16 Mayıs 1331 M. 29 Mayıs 1915	7 sene	“	R. 22 Eylül 1332 M. 5 Ekim 1916	25	Üç Fırdaş Oğlu Mihran
10	R. 25 Mayıs 1331 M.7 Haziran 1915	3 Sene	Everek	R. 22 Eylül 1332 M. 5 Ekim 1916	25	Hacı Avak
11	R.10 Haziran 1331 M.23 Haziran 1915	12 sene	Everek	R. 22 Eylül 1332 M. 5 Ekim 1916	25	Kalfâ Oğlu Zirun
12	R. 10 Mayıs 1331 M. 23 Mayıs 1915	4 sene	Everek	R. 22 Eylül 1332 M. 5 Ekim 1916	25	Gözübüyük Oğlu Toros
13	R. 10 Mayıs 1331 M. 23 Mayıs 1915	8 sene		R. 22 Eylül 1332 M. 5 Ekim 1916	25	Oluk Oğlu Karait
14	R. 19 Mayıs 1331 M. 1 Haziran 1915	5 sene	İncesu	R. 4 Teşrinievvel 1332 M. 17 Ekim 1916	43	Vartan Oğlu
15	R. 14 Mayıs 1331 M. 27 Mayıs 1915	15 sene	Everek	R. 22 Eylül 1332 M. 5 Ekim 1915	25	Vali Serkes Oğlu Zeytun Namı Cedidi Kasım
16	R. 14 Şubat 1330 M. 27 Şubat 1915	15 sene	Everek	R. 22 Eylül 1332 M. 5 Ekim 1916	25	Kaleci Oğlu Zevcesi
17	R. 9 Mayıs 1331 M. 22 Mayıs 1915	3 sene	Everek	R. 22 Eylül 1332 M. 5 Ekim 1916	25	Nişan
18	R. 23 Mayıs 1331 M. 5 Haziran 1915	13 sene		R. 1 Teşrinievvel 1332 M. 14 Ekim 1916	4	Papaz Oğlu Mikail

Sonuç

Kayseri Sancağı Merkez Hapishanesi içerisinde yer alan Kayseri Dîvân-I Harp Hapishanesi, Kayseri Dîvân-I Harp Mahkemesi'nde yargılanan ve genellikle siyasi suçluların tutulduğu bir bölümdür. Bu bölümde genel itibarıyla Osmanlı ülkesinde ayrı bir devlet kurmanın hayaline kapılıp isyana teşebbüs eden Ermeni kökenli Osmanlı vatandaşları yargılanmıştır. 1915-1918 yılları arasında bu hapishanede farklı yaşlardaki kişiler suçlarını çekmişlerdir. Bunların, gerek duyulduğunda başka muhitlerdeki hapishanelere veya diğer bölgelerden Kayseri Hapishanesi'ne nakilleri gerçekleştirilmiştir. Nakilleri gerçekleştirilen tüm mahkûmların mahkûmiyet bilgileri bu süreçte ilgili defterlere mahkûmların isimleri, mahkûmiyet süreleri ve suç türleri kaydedilmiştir. Adı geçen hapishane de diğer idari birimlerindeki hapishaneler gibi bazı tamir ve tadilatlar geçirmiştir. Tamir ve tadilatlar için gerekli olan kaynak Dâhiliye Nezareti'nce karşılanmıştır.

Kaynakça

- [1] Dâhiliye Nezareti Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik (DH. MB. HPS. M.): 32/16-11-1. ve 33/117-2-1.
- [2] Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî (DH. ŞFR.): 53/43-1, 471/96-1, 53/238, 54/79, 54/111-1, 54/200-1, 477/91-1, 54/97, 96/46, 482/19-1. 486/95-1. ve 53/285-1
- [3] Dâhiliye Nezareti Hapishaneler Müdüriyeti (DH. MB. HPS.): 116/44-2, 115/23-1, 115/23-2, 156/92-1, 156/92-1. 2, 106/6-1, 106/6-2, 106/6-3, 106/6-4, 106/6-5, 106/6-6, 97/20-1-1, 97/20-2, 97/20-3, 97/20-4. ve 116/43-3-1.
- [4] Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısım (DH. SYS.): 51/1-15/7, 51/1-15/9. ve 51/1-15/8,
- [5] Dâhiliye Nezareti Muamelat (DH. TMIK. M.): 27/57-1.
- [6] Ata, F. (2004). Dîvân-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinde Askerî Yargının Gelişimi. Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 521-544.
- [7] Develioğlu, F. (2010). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat. Ankara: Akaydın Yayınevi.
- [8] İnbaşı, M. (1992). 16. YY. Başlarında Kayseri . Kayseri: Kayseri İl Müfütülüğü Yayınları.
- [9] Sunay, S. (2018). Son Dönem Osmanlı Taşra Hapishanelerine Bir Önek: Bolvadin Hapishanesi. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 44-66.
- [10] Türkmen, Z. (2006). Dîvân-ı Harp. İslam Ansiklopedisi, 337-340.
- [11] Yolyapan, A. (2000). Osmanlı Devleti'nde Askerî Yargının Gelişimi. Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi, 145-168.

Journal of Universal History Studies

Almanya'nın Kırım'daki İslam Politikası(1941-1944)¹

Germany's Islamic Policy in Crimea (1941-1944)

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 23.09.2020/28.09.2020

pp. 173-190

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 3/(Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) • October • 2020 •

Aybüke Güzay

Ege University, PhD Student, Department of History, İzmir, Turkey

Email: aybukeguzay@hotmail.com

Orcid Number: 0000-0003-1609-5086

Cite: Güzay, A . (2020). Almanya'nın Kırım'daki İslam Politikası(1941-1944) . Journal of Universal History Studies , 3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) , 173-190 . DOI: 10.38000/juhis.799323

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

 z

Kırım, II. Dünya Savaşı esnasında Almanlar tarafından işgal edilmiştir. 1941 yılının Eylül ayında başlayan işgal süreci 1942 yılının Temmuz ayında Sivastopol'un alınması ile tamamlanmıştır. Bu işgal esnasında Almanlar Sovyetler Birliği'ne karşı desteğe ihtiyaç duymuşlardır. Bu hususta bölgenin şartlarını iyi bilen ve uzun zamandır Sovyet zulmünden bıkmış olan Kırım Tatarlarını kullanmayı düşünmüşlerdir. Onları kendi yanlarına çekebilmek için Kırım'da propaganda yöntemlerini ustalıkla kullanmışlar ve yoğun bir İslam propagandası yapmışlardır. Zira Kırım Tatarlarını kazanabilmek için İslam dinine yönelik bir propaganda süreci Almanlar açısından çok yararlı olacaktır. Bu sebepten ötürü Kırım Tatarlarının dinsel uygulamalarına müdahale etmemişler, en zayıf oldukları noktalardan birini koz olarak kullanmayı denemişlerdir. II. Dünya Savaşı esnasındaki Alman işgali Kırım'da din  bir serbestlik dönemi olarak Kırım Tatarlarını ilk başta umutlandırmıştır. Fakat daha sonra Almanların gerçek amaçlarını net bir şekilde anlayınca savaşın gerçekleri ile karşı karşıya kalmışlardır. Bu alışmada Almanların Kırım'ı işgalleri esnasında İslam'a yönelik politikaları incelenecek, bu politikaların Kırım Tatarları  zerindeki etkileri değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Kırım Tatarları, Almanya, II. Dünya Savaşı, İslam.

Abstract

Crimea, It was occupied by the Germans during World War II. The occupation process, which started in September 1941, was completed with the acquisition of Sevastopol in July 1942. During this occupation, the Germans needed support against the Soviet Union. In this regard, they thought of using the Crimean Tatars, who knew the conditions of the region well and had been tired of Soviet persecution for a long time. In order to attract them to their side, they skillfully used propaganda methods in Crimea and made intensive Islamic propaganda. In order to win the Crimean Tatars, a propaganda process against Islam would be very beneficial for the Germans. For this reason, they did not interfere with the religious practices of the Crimean Tatars and tried to use one of their weakest points as leverage. II. The German occupation during World War II initially gave hope to the Crimean Tatars as a period of religious freedom in Crimea. But later, when they clearly understood the true goals of the Germans, they were confronted with the realities of the war. In this study, the policies of the Germans towards Islam during their occupation of Crimea will be examined, and the effects of these policies on Crimean Tatars will be evaluated.

Keywords: Crimea, Crimean Tatars, Germany, II. World War, Islam.

Giriş

Kırım Tatarları, II. Dünya Savaşı esnasındaki Alman işgali üzerine Sovyetlerin baskısından kurtulabilecekleri ümidine kapılmışlar ve Almanları bir “Kurtarıcı” olarak karşılamışlardır. Bu vaziyet ise Kırım Tatarlarının Almanlar ile ilişki içinde olmalarını zorunlu kılmıştır. Zira savaşın şartları onları bir taraf tutmaya zorlamıştır. Ne yazık ki Kırım Tatarlarının bir kısmı Almanların yanında yer alırken bir kısmı da Sovyetleri desteklemeyi tercih etmiştir. İki büyük gücün savaşlarının arasında ezilen ve zarar gören kesim ise Kırım Tatarları olmuştur.

Almanlar savaş esnasında Kırım Tatarlarını kendi yanlarına çekebilmek amacı ile onlara biraz daha hoşgörülü davranmışlardır. Siyasî olarak herhangi bir hak tanımamış olsalar da kültürel olarak bazı faaliyetlerine izin vermişler ve dinî uygulamalarını desteklemişlerdir. Nazilerin gözünde Kırım Tatarları daha ayrıcalıklı bir yere konulmuş gibi görünse de, esasen Almanların amacı kendi çıkarlarını gözetmektir. Bölgenin coğrafi vaziyetini iyi bilen Kırım Tatarları kendilerine hem iyi bir kılavuz olacak hem de Sovyet zulmünden kurtulma ümidi ile daha iyi savaşarak Almanların yüklerini hafifleteceklerdir. Bunun için Almanlar Kırım Tatarlarını karşılarına almamak ve en azından savaş esnasında idare etmek gerektiğinin farkında olmuşlardır. Savaşı kazandıktan sonra bölgedeki halkın neredeyse tamamı için sürgün planı zaten yapılmıştır.

Kırım Tatarlarına yönelik olarak ülkemizde “sürgün” hadisesi ve Sovyetler Birliği dönemi ile ilgili olan pek çok çalışma yapılmış olsa da, Kırım’da Alman işgaline dair çalışmaların bu konuya yüzeysel bir şekilde değinmiş olduğu görülmektedir. Özellikle Almanya’nın Kırım’daki İslam politikasına dair detaylı bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmada Almanların II. Dünya Savaşı esnasındaki işgalleri ile birlikte Kırım’da uygulamış oldukları dinî politikaları ve buna yönelik propaganda usulleri değerlendirilecek, bu vaziyetin Kırım Tatarlarını nasıl etkilediği incelenecektir.

1. Almanya’nın Kırım’daki İslam Politikası

Propaganda, insanların duygu ve düşüncelerinin yanı sıra inançlarını da etkileyen ve bunu yapabilmek amacıyla her türlü tekniği kullanan bir yöntemdir (Kuruoğlu, 2006, s.11). Almanya Müslüman dünyasına yönelik olarak I. Dünya Savaşı’nda da yoğun bir propaganda süreci başlatmıştır. Almanların İslam Politikası II. Dünya Savaşı’nın koşulları ile ortaya çıkmış bir mevzu değildir. II. Wilhelm, “Weltpolitik” bağlamında kendisini 300 milyon Müslümanın dostu ilan etmiştir (Motadel, 2015, s. 38-39).

1914’ün sonunda Wünsdorf yakınlarında Müslüman savaş esirleri için iki özel kamp kurulmuştur (Giljazov, 2000, s. 144). Ek 1’de verilen cami ise Almanlar tarafından I. Dünya Savaşı esnasında inşa edilmiş ve Müslüman savaş esirlerine yoğun bir propagandanın yapılmış olduğu camidir. Bu süreç esnasında basılan propaganda broşürleri Tatarcaya da çevrilmiştir (Motadel, 2015, s. 48-49). Bu durum ise adı geçen esir kampında Kırım Tatarlarının da olabileceğini düşündürmektedir.

Savaş esirleri kampındaki Müslümanların durumu ile ilgili göreceli hareket özgürlüğüne sahip oldukları ve çok az doğrudan ideolojik etki yaşadıkları ifade edilmiştir. Bunun karşılığında sadece Almanların savaş hedeflerini ve politikalarını desteklemeleri beklenmektedir. (Giljazov, 2000, s. 145). Bu hedef ve politikaların desteklenmesi hususu, Almanların Müslümanlar üzerindeki baskısını açıkça göstermektedir. Zira Almanların çıkarlarını desteklememek gibi bir şanslarının olmadığı çok açıktır.

Propaganda esas eylem alanını ise II. Dünya Savaşı esnasında bulmuştur. Nazi Almanyası ve onun Propaganda Bakanı Joseph Goebbels propagandaya yeni açılımlar getirmişlerdir. Buna karşılık vermek isteyen ülkeler ise kendilerini yoğun ve karmaşık bir psikolojik savaşın içinde bulmuşlardır. Bu dönemde her ülke, kendi rejiminin özellikleri ve hedefleri doğrultusunda kitle iletişim araçlarını yoğun bir şekilde kullanmışlardır (Kuruoğlu, 2006, s. 8).

Nazilerin iktidara gelmesinden itibaren Hitler'den sonra Alman propagandasının ikinci güçlü ismi Joseph Goebbels'in adı duyulmaya başlamıştır. Nazi Almanya'sında propaganda faaliyetlerini yürütmek amacıyla Propaganda Bakanlığı kurulmuş ve bakanlık bu durumu kendine özgü yasaları olan bir sistem haline getirmiştir (Macit, 2007, s. 99). 13 Mart 1933 tarihinde Propaganda ve Halkı Aydınlatma Reich Bakanlığı'nın kuruluşuna ilişkin yasada bu kurumun amaçları sıralanmış, Reich Hükümeti'nin siyaseti ve Almanya'nın yeniden yapılanması hakkında halkı aydınlatma ve propaganda yapma amaçları açıklanmıştır (Keskin, 1997, s. 27-28).

Propaganda belki de Nazilerin siyaset bilimine yapmış oldukları en önemli katkıdır.  alışmalar en tepede F hrer² olmak üzere piramit şeklinde bir örgütlenme şeması içinde y r t lm ştir. Hitler ve Goebbels için propaganda her şeyden önce kitleleri kazanmak anlamına gelmektedir (Kuruoğlu, 2006, s. 12).

Nazi döneminin siyasi ve dini konuşma ustalarından olan Alfred Fraunfeld³, hareketin yükselmesinde sözcüklerin gücünün çok iyi kullanılmasıyla önemli olduğunu, bunun ise yüz yüze iletişimle başarılı olduğunu ancak sözcüklerin gücünün radyo gibi bir teknolojiyle de ustalıkla birleştirilebileceğini, böylece kitlelerin kolaylıkla etki altına alınabileceğini ifade etmiştir (Kuruoğlu, 2006, s. 8. Radyo, Kırım'da da propaganda aracı olarak kullanılmış, Alman radyoları Cuma günleri Tatarca bir program yayınlamışlardır (Motadel, 2015, s. 293).

Adolf Hitler'in propaganda ve dolayısıyla kitleleri kazanma hususunda çok yetenekli olduğu söylenir. Zira Alman milletini birleştirebilmek adına kullandığı yöntemler ve sözcüklerin gücünden ustalıkla faydalanabilmesi de onun bu husustaki kabiliyetini ortaya çıkarmaktadır. Kendi halkını birleştirme ve etkileyebilme hususunda başarılı olduktan sonra ise savaşmakta oldukları toplumlara etkileyebilmek adına çeşitli propaganda yöntemlerini kullanmışlardır.

Alman yetkilileri Kırım Tatarlarını propaganda yolu ile etkilemeye çok önem vermişlerdir. Alman yerleşim planlarının tamamen yanlış anlaşıldığını ifade etmişler; milliyet, din, gelenek ile göreneklerin özgürce gelişmesinin anlatıldığı siyasi eğitim kursları dahi düzenlemişlerdir. Böylece Kırım Tatarlarının Almanlara karşı sempati beslemeleri sağlanmıştir. Tatar Karakolu kurularak, gönüllülerin aileleri ve akrabaları ile iletişime geçmeleri sağlanmıştir (Hoffmann, 1976, s. 46).

Türkiye Cumhuriyeti'nin en çok Kırım Tatarlarının refahı ile ilgilendiklerini rapor eden bir belgede Kırım Tatarlarının kaderinin Kafkas halkları üzerinde yapılacak olan propagandada büyük bir etkiye sahip olacağı vurgulanmıştır ("Notiz der Propaganda des Ausschusses", 5. 11. 1941, PA AA, Turanismus 1941-

² Führer, Hitler'in kullandığı ve lider anlamına gelen bir unvandır. Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi'nin ve III. Alman İmparatorluğu'nun yöneticisi olduğu yıllarda Adolf Hitler tarafından kullanılmıştir. Führer "Tek İmparatorluk ve Tek Lider" ilkesi gereği olarak tüm yurttaşların temsilcisi olmanın yanında halkın, partinin ve devletin önderidir ( elen, 2017, s. 260).

³ Siyasi idarenin başında Erich Koch'a bağlı olan Kırım Yarımadası Genel Komiseri Alfred Fraunfeld bulunmaktadır. 16 Temmuz 1941'deki konferansta sivil yönetime atanan Alfred Fraunfeld fanatik bir nazidir (Dallin, 1981, s. 264-265).

1942, R 261174, Bd.1). Kırım Tatarları tıpkı yaşadıkları bölgenin stratejik açıdan kilit bir noktada olması gibi, diğer milletlerin kontrol edilmesinde de özel bir yere oturtulmuştur.

Doğu'da Alman işgali altındaki diğer bölgelerdeki duruma göre Kırım'ın işgalinde (Müslüman kesiminde) din sorunu özellikle önemli hale gelmiştir (Kunz, 2005, s. 213-217). Savaş sırasında Türk-Müslüman faktörünü önemsemeyi 1940 yılının sonbaharında Gerhard von Mende⁴ ile seçkin bilim adamlarından olan Johannes Benzing⁵ ortaya atmışlardır (Özüdoğru, 2016, s. 54).

Kırım'daki halkı etkileyebilmek amacı ile insanların görebileceği yerlere, meydanlara şu şekilde ilanlar asmışlardır: “Sizler için büyük fırsatları ayağınıza getirdik. Gelin, Alman ordusuna katılın ve bütün Sovyet topraklarından komünistleri temizleyelim” (Özüdoğru, 2016, s. 57). Yayımlanan bildirimlerden bir tanesi ise şöyledir: “25 yıl sonra tekrar kendi camilerinde namaz kılma özgürlüğüne kavuşan on binlerce Kırımlı Müslüman, Bolşevizme ve partizan çetelere karşı Alman üniformasıyla savaşmaktadır” (Motadel, 2015, s. 266-267). Bu ifadeler dinî açıdan Almanların kullanmış oldukları etkili propaganda usullerindedir. Zira Kırım Tatarları üzerinde kullanacakları en önemli husus “din” kozudur. Bunu da “Allahsız” olarak tanımladıkları Bolşeviklerin yok edilmesi için etkili bir şekilde kullanmışlardır.

İstiladan hemen sonra Erich von Manstein⁶ askerlerine İslam'a saygı gösterilmesini ifade etmiş, geleneklerine saygılı olma emrini vermiştir (Dallin, 1981, s. 259-260). Yahudi-Bolşevikçi sistemin kesin olarak kökünün kazınmasını arzu eden 20 Kasım 1941 tarihli ünlü emrinde şunu ifade etmiştir: “Dinsel geleneklere, özellikle Muhammedî Tatarların dinsel geleneklerine saygı gösterilmelidir.” Almanlar Tatarları sadece etnik olarak değil, “Müslüman Tatarlar” veya “Muhammedî Tatarlar” şeklinde dinlerine göre de tanımlamışlardır. Kırım'ın işgalinden sonra Almanlar haftalık ve yıllık dinsel törenlere yeniden izin vermişlerdir. Bütün yarımada 19 Mart tarihinde Mevlid (Kutlu Doğum Günü) şenlikleri yapılmış, 1 Ekim'de Ramazan Bayramı, 8 Aralık'ta Kurban Bayramı ve 28 Aralık 1943 tarihinde İslamî yeni yıl kutlanmıştır. 50 çocuğun sünnetinin dahi gerçekleştiği vurgulanmıştır. 1943 yılının mart ayında yarımada elli cami yeniden açılmıştır. Alman yetkililer camilerin yeniden inşa edilmesini hoş karşılamış hatta desteklemişler, binaların anlamlarını ise siyasallaştırmışlardır. Almanlar özel büyüteçlerle minyatür Kuran dahi dağıtmışlardır. Bu dinsel hediyeler bazen bireysel olarak imamları memnun etmek için verilmiştir (Motadel, 2015, s. 293). Erich von Manstein'in görüşlerini Werner Otto von Hentig⁷ de desteklemektedir. Hentig, Müslüman Tatarlara ve İslam dinine yönelik kucaklayıcı bir politikanın destekçisi olmuştur (Hentig, 1962, s. 349-357).

Kırım'da Alman işgali döneminde sorun olan en büyük meselelerden bir tanesi “Vakıflar” konusudur. Vakıf kurumu yüzyıllarca bütün dünyada Müslüman cemaatlerin önemli bir parçasını

⁴ Gerhard von Mende (1904-1963) Türk tarihi ve kültürü, özellikle Sovyetler Birliği dönemindeki Türk halkları ve onların millî hareketleri ile ilgili araştırmalar yapmıştır. Onun “Der nationale Kampf der Rußlandtürken” adlı çalışması, Rusya'da yaşayan Türklerin millî hareketleri üzerindedir (Gül, 2006, s. 74).

⁵ Johannes Benzing, o dönemde Dışişleri Bakanlığı'nda görev yapan ve Türk lehçelerini iyi bilen bir şahıstır (Ülküsal, 1975, s. 47).

⁶ Eylül 1941'de Alman orduları Orkapı'yı (Perekop) aşarak Kırım'a girmişler, böylece Kırım Yarımadası'nda Alman askerî yönetimi başlamıştır. 1942 yılının sonuna kadar XI. Ordu Komutanı Mareşal Erich von Manstein, daha sonra da Mareşal von Kleist bu askerî yönetimin başında bulunmuştur. (Eren, 1988, s. 8). Manstein, eylül ayında (1941) en güneydeki XI. Ordu'nun komutanlığına terfi ederek getirilmiş ve buradan dar ve tahkimli Perekop Berzahu'nı geçerek Kırım'ın kapılarını açmıştır. Bu kuşatma, onun kuşatma savaşı tekniğindeki ustalığını ispat etmiştir (Hart, 2004, s.136-139).

⁷ Savaşın ilk yıllarında Ortadoğu ile ilgili işlerle ilgilenmiş, daha sonra Sovyetler Birliği'nin Müslüman-Türk nüfusundan sorumlu olmuştur. 1941 sonbaharı ve 1942 yazı arasında ise Dışişleri Bakanlığı'nın Kırım temsilciliği görevini yürütmüştür. Hentig, Moskova'ya karşı Müslüman bir blok oluşturmak istemektedir. Bundan ötürü 1941 yılının sonunda Sovyetler Birliği'ndeki Müslümanların siyasal seferberliği için ayrıntılı bir plan hazırlamıştır (Motadel, s. 98).

oluşturmuştur. Çarlık Rusya'sında Kırım vakfının çok büyük bir serveti ve yarımadanın her tarafında toprağı vardır. Sovyetler ise vakfi lağvetmiş ve bütün mallarını kamulaştırmıştır. Alman işgali esnasında bu husus gündeme gelmiş fakat vakfin yeniden kurulması gerçekleşmemiştir. Buna rağmen Alman yetkililer tarafından camilerin ve okulların yeniden açılmasıyla birlikte Kırım'da birçok yerde eski vakıf malları Müslüman cemaatlere fiilen iade edilmiştir. Vakıf konusu ayrıca Kırım'da dinsel yaşamı yöneten bir müftünün yeniden atanması sorunu ile yakından ilgilidir. Zira bir müftünün yeniden atanması yalnızca Rusya'daki Müslümanlar üzerinde değil bütün Müslüman dünyada propaganda etkisi yaratacaktır. 1943 yılında Sovyet Hükümeti Taşkent'te bir müftülük kurunca Doğu Bakanlığı da Kırım'da bir müftülük oluşturma önerisini gündeme getirmiştir. Bir Kırım Müftülüğü kurma planı Almanlara sunulmuş, Tatar nüfusu etkilemek amacı ile güvenilir bir şahsiyetin de müftü olarak seçilmesi planlanmıştır. Müftü aynı zamanda Stalin'in propagandasını da etkisizleştirecektir. Doğu Bakanlığı uygun aday olarak Ahmet Özenbaşlı⁸'yi göstermiştir. Fakat Ahmet Özenbaşlı Almanlar tarafından güvenilir bir kişi olarak görülmemiştir. 1944 yazında Almanlar Kırım'dan çekildikten sonra dahi müftülük konusu gündemde kalmış, konuyu el-Hüseyni⁹ ile konuşma hususu düşünülmüştür. El-Hüseyni ve Gerhard von Mende'nin 28 Temmuz 1944 tarihinde gerçekleşen görüşmeleri esnasında Taşkent'te kurulan müftülük propagandasına başarıyla karşılık verebilmek için Alman tarafında da bir müftülük kurulmasının gerekliliği hususu görüşülmüştür. Başmüftü'nün Kırım Tatar Müftülüğü adayı Ahmet Özenbaşlı hakkında şüpheleri olup olmadığı sorulduğunda, Başmüftü Özenbaşlı'yı çok uygun bir kişilik olarak gördüğünü söylemiştir (Kırimal, 1962, s. 313-314). Yine kendisinin adı öne sürülmüş fakat Ahmet Özenbaşlı ilgi göstermemiştir. Müftülük sorununun ele alınışı Doğu'da İslam dininin kullanılması ile ilgili fazla istekli ve coşkulu olmayan Doğu Bakanlığı'nın genel çizgisinde bir istisna olarak görülmektedir (Motadel, 2015, s. 295-305).

2. Alman Propagandasına Karşı Kırım Tatarlarının Tepkisi

Kırım Tatarları, Rus Çarlığı'nın ve daha sonra Sovyetler Birliği'nin baskısı altında çok zor zamanlar geçirmişlerdir. 1921-1941 yılları arasında müstakil Kırım Cumhuriyeti'nin nüfusunun yarısı imha edilmiştir. 1941 Alman-Rus harbinin arifesinde Kırım Türklerinin bünyesi bozulmuş, ana hakları, yazı ve din hürriyeti gasp edilmiş, münevver tabakanın en iyi kısmı yok olmuştur. Ayrıca arazileri ellerinden alınmış, özel mülkiyet kaldırılmış, sosyal ve millî baskı altında ümitsizlik son haddini bulmuştur (Kırimal, Kırım'da Türk Katliamı, 1962, s. 22-25). Bu şekilde muamele görenlerin Kasım 1941'in başında Kırım'ı ele geçiren Alman ordusunu "Kurtarıcı" olarak görmeleri doğal bir gelişmedir. Kırım'ı yeniden ele geçirmek için Kırım'ın güney kıyılarındaki Türk köylerinde Sovyet girişimlerini engellemek amacıyla kendiliğinden silahlanmaya başlamışlardır (Kırimal, 1962, s. 304). Kırım Tatarlarının bir kısmı Almanlar ile işbirliği yapmış, Almanlar da bunun karşılığında onları kazanabilmek amacıyla bazı ödünler vermişlerdir.

⁸ Dr. Ahmet Özenbaşlı (10.02.1893-4.12.1958) Odessa'da tıp tahsili yapmıştır. Sovyet öncesi millî faaliyetlerde bulunmuş, Millet Gazetesi'nde yazılar yazmıştır. Kurultay üyesi ve Milli Fırka mensubudur. Sovyet döneminde hayatta kalmasına imkân verilmiştir. Romanya'da yakalanmış, hapis ve sürgün ile cezalandırılmıştır. Sürgünde bulunduğu Tacikistan'da vefat etmiş, 1993 yılında kemikleri Bahçesaray'a getirilmiştir (Özcan, 2004, s. 19).

⁹ II. Dünya Savaşı esnasında Almanlar tarafından Müslümanları etkileyebilmek adına seçilmiş olan Müftü.

Fotoğraf 1: <https://www.bild.bundesarchiv.de/dba/de/search/?yearfrom=&yearto=&query=Adolf+Hitler&page=57>
28.11.1941. Bundesarchiv Berlin.

Bundesarchiv, Bild 146-1987-004-09A / Fotograf(in): Hoffmann

Adolf Hitler ile Müftü'nün görüşmesi. (Erişim Tarihi: 18.08.2020).

1941-1942 yılları arasında Dışişleri Bakanlığı dinsel şahsiyetlerin çalıştırılmasını ve Berlin'de "İslam Merkezi Enstitüsü'nün kurulmasını kapsayan bir program hazırlamıştır. Bakanlığın çalıştırmış olduğu en ünlü lider Kudüs Müftüsü Emin-el Hüseyini'dir. Adolf Hitler 28 Kasım 1941 tarihinde el-Hüseyini ile görüşmüştür (Özüdoğru, 2016, s. 54).

Müftü El-Hüseyini Heinrich Himmler¹⁰ ile sıkı ilişkiler kurduktan sonra Dresden'de SS'e¹¹ ait bir Molla Okulu'nun kurulmasının bir parçası olarak hedeflenen Büyük Türkistan için din adamlarını eğitmek amacıyla harekete geçmiştir. 18 Aralık 1942'de Berlin'de İslamî Merkez Enstitüsü'nün açılması vesilesiyle 400 milyon Müslümanın lideri olarak tanıtılmıştır. Hitler'e bu vesileyle yazmış olduğu mektupta, "İslam Enstitüsü'nün Müslümanlar için büyük önemi olan dinî bir günde açılmasının, Ekselansları ve tüm Alman halkına karşı Müslümanların dostluk ve sempatisini kazanacağına inanıyorum." ifadesini kullanmıştır" (Höpp, 2004, s. 122).

¹⁰ II. Dünya Savaşı esnasında Almanlar "Büyük Gotik Medeniyetinin" kalıntılarını açığa çıkarmak amacıyla arkeolojik kazılar yapmışlardır. Bu faaliyet Ahnenerbe (Alman Ata Mirası Cemiyeti) adıyla bilinen bir Nazi Alman kurumu tarafından el altından yürütülmüştür. Bu kurum SS Başkanı Heinrich Himmler'in koruması altındadır ve SS üniformalı arkeolog ve antropologlar dağ tepesindeki "mağara kentler" olan Mangup ve Çufüt kale'de bazı kazılar yürütmüşlerdir. Ayrıca Kırım Tatarları arasında "Arı kanı" olanları bulma umuduyla bazı antropolojik ölçümler de yapmışlardır (Magocsi, 2017, s. 122).

¹¹ Schutzstaffeln: Muhafız Kıtaları. SS, 4 Nisan 1925 tarihinde Adolf Hitler'in şahsi koruması amacıyla kurulmuştur. NSDAP'nin (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) tek paramiliter gücü olmuştur. Aynı zamanda polis görevini yürütmüş ve soykırımda aktif olarak görev yapmıştır (Bartsch ve Kammer, 1992, s. 197).

Fotoğraf 2: <https://www.bild.bundesarchiv.de/dba/de/search/?yearfrom=&yearo=&query=heinrich+himmler&page=32>
Reichsführer-SS Heinrich Himmler begrüßt in seiner Feldkommandostelle den Großmufti von Jerusalem Amin al Husseini (Hände schüttelnd) 1943.

Bundesarchiv, Bild 101III-Alber-164-18A / Fotograf(in): Alber, Kurt

SS Başkanı Heinrich Himmler, Büyük Müftü'yu selamlıyor. Bundesarchiv Berlin. (Erişim Tarihi: 20.08.2020).

Bu süreçte Göttingen ve Dresden'de İmam Okulları dahi açılmış ve Büyük Müftü El-Hüseyni bu okullarda aktif bir şekilde faaliyet göstermiştir. Yetişen imamlar için yaptığı bir konuşmasında şunları ifade etmiştir:

“İmam, örnek ve ideal eylem ile tutum içinde olmalıdır. Bu enstitüdeki her imam için neyin önemli olduğunu öğreneceğiniz İslam'ın ilkeleri, görevinizi kolaylaştıracak bir güvencedir. Sizin göreviniz sadece yoldaşlarınıza dua ve dinde liderlik etmek değil, aynı zamanda İslam'ın Müslümanlardan talep ettiği ahlakî tutumu güçlendirmek ve onları ölümü hor gören cesur bir asker; özgür bir asker haline getirmektir. Tarihin gösterdiği gibi insanlığın gelişmesine katkıda bulunan İslamî erdemlerde sizin gibi yoldaşlarınıza da önderlik etmelisiniz. Ama aynı zamanda çok önemli olan başka bir göreviniz daha var: Bu görev, Müslümanlar ve onların müttefiki olan Büyük Almanya arasındaki işbirliğini güçlendirmek ve derinleştirmektir” (Heine, 2000, s. 181-183).

Almanların öncelikle tüm Müslümanlar üzerinde topyekûn etkili olabilecek hususları sistemli bir şekilde hesap etmiş oldukları görülmektedir. Kendilerinin seçtiği “kukla bir Müftü” vasıtası ile Müslümanlara yönelik İslam politikaları yürütülecek ve böylece onların Almanlar tarafında yer almaları sağlanacaktır.

Dinsel altyapının oluşturulması ve camilerin yenilenmesi hususu Almanlar tarafından Kırım'ın büyük kentlerinde kurulan Müslüman Komiteleri aracılığı ile izlenmiş ve kontrol edilmiştir. Werner Otto von Hentig, 10 Nisan 1942 tarihli raporunda Simferopol Komitesinin tamamen işgal yetkililerinin emrinde olduğunu ifade etmiştir (Hentig, Rapor “Tataren auf der Krim”, 10 Nisan 1942, PA AA Turanismus 1941-1942, R 261175, Band 2). Almanlar 3 Ocak 1942 tarihinde bu komiteleri “Simferopol Merkez Komitesi” altında merkezileştirmişlerdir. Alman yönetimi altında Kırmırlı Müslümanların merkezî dinsel otoritesi haline gelen bir din kurulunun yönetimini Müslüman Ruhani lider Alimseyit Cemilov koordine etmiştir (Motadel,

2015, s. 284-285). Bu komitenin ana propaganda aracı ise Azat Kırım'dır. 1942 yılının başında kurulan gazeteyi Müslüman bir entelektüel olan Mustafa Kurtiev yayına hazırlamıştır. Fakat yayın süresi boyunca Alman askerî komutanlığının propaganda birimi gazetenin içeriğini kontrol etmiş ve sansürlemiştir (Motadel, 2015, s. 288-289). Bu husus gazetede yer alan yazılardan belli olmakta, yoğun bir şekilde Alman propagandası yapıldığı göze çarpmaktadır. 16 Ocak 1943 tarihli gazetenin “Şarkın Kurtuluşu” adlı makalesinde Almanya'dan medet umulduğu ve Kudüs Müftüsü'nün gazavat ilan etmesinin Müslüman âlemi için ne kadar önemli olduğu vurgulanmıştır (Anonim, “Şarkın Kurtuluşu”, Azat Kırım, 16 Ocak 1943, s. 1). **(EK 2)** Kendilerini zalim komünistlerin elinden kurtaran şanlı!! Alman askerlerinin ne için mücadele ettiklerinin, Almanya'ya işçi sıfatı ile niçin gitmek gerektiğinin sebepleri din görevlileri tarafından cemaatlere anlatılmalıdır (Anonim, “Huddamların Vazifeleri”, Azat Kırım, 29 Eylül 1942, s. 1). **(EK 3)** Uzun süredir kendi bayramlarını dahi rahat bir şekilde kutlayamadıklarını ifade eden Kırım Tatarları, artık yarımadanın her tarafında bayramların kutlanıldığını ve Kefe şehrinde Kurban Bayramının nasıl olduğunu anlatmaktadırlar (Haberci, “Kefe'de Kurban Bayramı”, Azat Kırım, 19 Ocak 1943, s. 3). **(EK 4)** Büyük Alman Milleti ve müttefikleri de Kırım Tatarlarının bayramlarına saygı gösterip, bayramlarını kutlamalarına yardımcı olmuşlardır (Abdullah Hoca, “Bayram Günlerinde”, Azat Kırım, 22 Aralık 1942, s. 3). **(EK 5)**

İlk bölümde söz edildiği üzere Alman ordusunda görev yapan Kırım Tatar askerleri için bir Tatar Karakolu kurulmuş ve böylece gönüllülerin aileleri ile irtibat kurmaları sağlanmıştır. Werner Otto von Hentig, bu askerlerin mektuplarını rapor etmiştir. Savaş esnasında askerlerin ailelerine yazmış oldukları mektupların Alman sansürü altında yollanmış olduğu gerçeğini tahmin etmek zor değildir. Zira bu mektuplarda bile Alman propagandası yapıldığı göze çarpmaktadır. Kendi topraklarında Sovyet zulmünü tecrübe etmiş ve daha sonra Almanlar ile karşılaşmış olan Kırım Tatarları çaresizlik içinde taraf tutmak zorunda bırakılmışlardır. En büyük inanç ve ümitleri ise nasıl olursa olsun Sovyet zulmünden kurtulmak olmuştur.

Asker olan Macid Habilov ailesine şunları yazmıştır: “Allah'a ve Adolf Efendi'ye şükür! İyiyiz! Allah bizi korursa bir yıl değil, on yıl savaşa dayanırız.” Yoldaşı İbrahim Said ise şunu istemiştir: “Allah Adolf Efendi ve Alman ordusuna kuvvet versin ki, muzaffer olalım.” Başka bir asker ise 120 yoldaşı ve subaylarla beraber camide namaza katıldığını ailesine anlatmaktadır: “Bundan sonra her Cuma birlikte camiye gidebiliriz. “Her Cuma namazımızı kılmak için camiye gidiyoruz” diyen asker Vasim Kurtamelov ise şunu açıklamaktadır: “Tatarların ve İslam dininin Bolşevik boyunduruğundan kurtuluşu için savaşıyoruz.” Mambet Aliyev: “20 yıldır bu Allahsız Sovyetlerin esiriydik, acımızdan ölüyorduk ve gece gündüz çalışıyorduk.” demektedir. Rüstem Asanov ise babasına şunları ifade etmektedir: “Allahsızlara karşı savunmaya katılmaya ve imhaları için savaşmaya gittim. Köklerini kazınamız için Allah yardımcımız olsun. Bu Allahsız komünistlere Allah'ın var olup olmadığını göstereceğiz.” Macid Ablamit: “Cami yeniden açıldı ve herkes namaza gidiyor.” şeklinde hislerini ifade etmiştir. Şehitlik ihtimaline işaret etmiş olan Beşid Çeldov bir arkadaşına “Ölürsem, Muhammed için ölmüş olacağım.” diye yazmıştır (PA AA “Tataren Briefe aus den Monate-Berichten Feldpostprüfstelle”, R 60741, 1942-1943, Bd. 5). Ayrıca Kırım'a gönderilmiş olan minyatür Kuran'lar askerlere dağıtılmış, askerler de Kuran'ları boyunlarına asılı çelik kapsüllerde taşımışlardır (Motadel, 2015, s. 507).

Almanlar tarafından yapılan propagandanın Kırım Tatarları üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Her ne kadar taraf seçmek zorunda kalmışlarsa da Kırım Tatarları tarafından II. Dünya Savaşı esnasında Sovyet zulmünden kurtulmak için ve İslam davası adına mücadele yürütülmüştür. Kırım Tatarlarının ayrıca yazmış oldukları mektuplarda ve gazete haberlerinde Almanlara övgü dolu sözler yazmaları, savaş şartları

gereği olması gereken bir mevzudur. Zira her iki taraf birbirlerine ihtiyacı olduğunu düşünmekte ve karşılıklı olarak ilişkilerini hoş tutmaya çalışmaktadır.

Müslüman Komitelerinin görevleri ve uğraşları ise Kırım Tatarlarının selameti ve refahı içindir. Hatta Kırım üzerinde bulunan Roman vatandaşlara bile sahip çıkma hususunda hassasiyet göstermişlerdir. Çoğu Roman vatandaş dilsel ve dinsel benzerliklerinden ötürü kendilerini Kırım Tatarı olarak göstererek Almanların katliamlarından kurtulmuşlardır (Tyagly, 2009, s. 37).

Alman ordusunda Bolşeviklere karşı “gönüllü” olarak savaşan Kırım Tatarlarını teşvik eden itici güçlerden biri de yine bu Müslüman komiteleri olmuştur. 3 Ocak 1942 tarihindeki Almanların desteği ile yapılan komite toplantısında bir molla tarafından bu savaşa katılmanın din ve imanın emri olduğu, savaş sonunda Bolşeviklere karşı zafer kazanılacağı ve tekrar dinî özgürlüklerine kavuşacakları vurgulanmıştır. Bir hafta sonra da Simferopol Komitesi amacının kapsamını daha da genişletmiştir: “Kırım Komitesi, Sovyetler Birliği Müslümanlarının kurtuluşuna Alman ordusuyla birlikte katılmayı kutsal bir yükümlülük olarak görmektedir.” diyecek kadar ileri gitmiştir (Motadel, 2015, s. 440-441). Bu durum kutsal bir yükümlülükten ziyade Alman yanlısı esnek bir tutum izlenerek halkı da bu doğrultuda etkilemeye çalışmaktır. Din unsuru ise kullanılan en büyük silahtır.

Kırım Tatarları ayrıca Müslüman Komiteler vasıtası ile pek çok talepte bulunmuşlar, komiteleri bu hususta kullanmak istemişlerdir. Alman Şark ve Hariciye Bakanlıkları'na “Kırım Müslüman Komitelerinin Ricaları” namı altında Berlin'de bulunan temsil heyeti tarafından Hitler'e verilen muhtıralarda önemli mevzulara değinilmiş ve talepler dile getirilmiştir. Sadece dinî taleplerden oluşmayan ayrıca Sosyal, Maarif, Propaganda ve Güzel Sanatlar ile ilgili olan konuları da içeren istekleri şunlardır:

1. *Hukuki durumları tespit edilemeyen Kırım Müslüman Komitelerinin Alman Devleti ile olan münasebetlerinin daimî ve esaslı bir anlaşma ile tespit edilmesi.*
2. *Kırım Türklerinin idarî ve iktisadî alanda görev almalarına müsaade edilmesi.*
3. *Almanya'da, Ukrayna'da ve Kırım'daki esir kamplarında bulunan Kırımlıların serbest bırakılması. Ayrıca Almanya'da bulunan Kırımlı işçilerin Kırım'a dönmeleri.*
4. *Türkçenin resmî dil olarak kabulü.*
5. *Kırım'da halk tarafından seçilen bir müftünün çalışmasına müsaade edilmesi.*
6. *Kırım'da merkezî bir maarif idaresinin kurulması ve bu idareye yetki verilmesi.*
7. *Millî Türk Mekteplerinin sayısının artırılması, kitap ve malzemelerin temininin kolaylaştırılması.*
8. *Kırım dışında kalan Kırımlı öğretmenlerin memleketlerine girişlerine izin verilmesi.*
9. *Azat Kırım Gazetesi'nin resmî olarak tanınması.*
10. *Gazete ve neşriyat kadrosunun inkişafı için Kırım dışında bulunan münevverlerin Kırım'a girmesine müsaade edilmesi.*
11. *Millî bir tiyatronun kurulması için Kırım sahnelerindeki Rus idare elemanlarının gösterdikleri engellere son verilmesi.*
12. *Kırım radyosunda Türkçe yayın yapılması (Özkırımlı, 1964, s. 18-29).*

Fakat Almanlar bu faaliyetleri durdurmuşlar ve Simferopol Komitesinin işlevlerini de sınırlandırmışlardır (Motadel, 2015, s. 287). Birçok kişi Almanların kendi planlarını gerçekleştirmek amacıyla onları bir araç gibi kullanan fatih olduklarını anlamıştır. Almanların Kırım Müslümanlarını kazanmak için dinsel ödünler verme ve renkli gösteriler sahneleme çabalarına rağmen gündelik hayatları çoğunlukla savaşın gerçeklerini göstermiştir (Motadel, 2015, s. 316).

Sonuç

Kırım Almanlar tarafından hem I. Dünya Savaşı hem de II. Dünya Savaşı esnasında işgal edilmiştir. Bu işgaller esnasında Almanlar Müslüman dünyasını etkileyebilmek ve onları yanlarına çekebilmek amacıyla yoğun bir şekilde dinî propaganda yapmışlardır. Özellikle II. Dünya Savaşı esnasında Almanya'nın Müslüman dünyasına yönelik yapmış olduğu propaganda çok daha etkili olmuştur. Bu propagandanın esas merkezlerinden olan Kırım, Almanların Sovyetlere karşı zafer kazanabilmesi için stratejik konumda olan bir memleketdir. Kafkasya ve Türkistan'a giden yolda kilit konumda olan Kırım'ı kazanmanın, adı geçen memleketleri de kazanmanın anahtarı olduğu düşünülmüştür. Bunun haricinde savaşın ilerleyen dönemlerinde bölgenin yapısını iyi bilen Kırım Tatarlarının desteğine ihtiyaç duymuşlar, Kırım Tatarlarını yanlarına çekmeyi denemişlerdir. Fakat şu da bir gerçektir ki, Almanlar I. Dünya Savaşı'ndaki tecrübelerine dayanarak Müslüman nüfusu kullanma planlarını savaş öncesinde zaten yapmışlardır. Onların en büyük dayanakları uzun zamandır Çarların ve daha sonra Sovyetlerin zulmünden bıkmış olan Kırım Tatarlarını bu zulümden kurtarmak olmuştur. En büyük zulümlerden biri ise dinlerini yaşayamıyor olmalarıdır. Zira Kırım Tatarlarına dair Sovyetler tarafından "Allahsızlık" propagandası yapılmış, Tatarların camileri kapatılmış, bayramlarını kutlamalarına izin verilmemiştir. Bu hususlar Müslüman nüfus için gerçekten büyük bir zulümdür. Almanlar "kurtarıcı" olarak Kırım'a girdiklerinde onların bu zayıf noktalarını kavramış ve buna göre politika uygulamışlardır. Camilerini yeniden açmışlar, restore etmişler ve bayramlarını kutlamalarına izin vermişlerdir. Tüm bu hususlar Kırım Tatarlarını elbette etkilemiştir. Çünkü Kırım Tatarlarının desteğini alabilmek için onlara karşı kullanabilecekleri tek koz din hususudur. Dinî meselelerde bazı tavizler vererek ve bir takım faaliyetleri destekleyerek Kırım Tatarlarının gönüllerini kazanmaya gayret etmişlerdir. Uygulamış oldukları İslam politikası büyük ölçüde başarılı olmuş ve Kırım Tatarları da bu hususta Almanlara destek vermişlerdir. Kurulan Müslüman Komiteleri aracılığı ile Alman ordusuna katılım teşvik edilerek din hususu siyasallaştırılmış ve bu hususun Alman çıkarlarına hizmet etmesi sağlanmıştır. Ayrıca Azat Kırım Gazetesi'ndeki haberler ise Kırım Tatarlarına dair umutları içermekle beraber yoğun bir şekilde Alman propagandası yapıldığına işaret etmektedir. Yapılan bu propagandanın Alman sansürü altında mecburiyetten dolayı yapılmış olduğu bilinmektedir. Kırım Tatarları Almanlardan bazı taleplerde bulunmuşlarsa da bu isteklerin çoğu gerçekleşmemiştir. Fakat bu komiteler aracılığı ile Almanlar Kırım Tatarlarını kullanma yolunda kendi lehlerine olacak çeşitli adımları atmışlardır. Her halükarda Kırım Tatarlarının savaş esnasında Almanlar tarafından bu şekilde oyalanmış oldukları görülmektedir.

Kaynakça

- [1] BArch: Bundesarchiv-Berlin.
- [2] Politisches Archiv des Auswärtigen Amt (PA AA, Turanismus 1941-1942, R 261174 Band 1; PA AA Turanismus 1941-1942, R 261175 Band 2; PA AA Gesandter Dr. Werner Otto von Hentig: Vertreter des Auswärtigen Amtes bei der Heeresleitung in der Ukraine 1942-1943 R 60741 Band 5).
- [3] Azat Kırım Gazetesi, 16 Ocak 1943; 29 Eylül 1942; 19 Ocak 1943; 22 Aralık 1942.
- [4] Bartsch, Elizabeth ve Kammer, Hilde(1992), Nationalsozialismus: Begriffe aus der Zeit der Gewaltherrschaft 1933-1945, Rororo Handbuch, Reinbeck bei Hamburg.
- [5] Çelen, Kuter(2017), Rommel: Çöl Tilkisi, Kastaş Yayınları, İstanbul.
- [6] Dallin, Alexander(1981), German Rule in Russia 1941-1945: A Study of Occupation Policies, Second Edition.
- [7] Eren, Nermin(1988), Kırım Türklerinin II. Dünya Savaşı'nda Sovyet Ordusundaki Yararlıkları, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [8] Gül, Bülent(2006), "Almanya'da Türkoloji Çalışmaları", Türkbilig, sayı: 11. (56-117)
- [9] Giljazov, Iskander(2000), "Die Muslime Rußlands in Deutschland während der Weltkriege als Subjekte und Objekte der Großmachtspolitik", Herausgegeben von Gerhard Höpp und Brigitte Reinwald, Fremdeinsätze. Afrikaner und Asiaten in europäischen Kriegen, 1914 – 1945, Studien 13 Berlin: Verlag Das Arabische Buch. (143-148)
- [10]Hart, B. Liddel(2004), Hitleri'in Generalleri Konuşuyor, çev. Mehmet Tanju Akad, Cilt 1, Kastaş Yayınları, İstanbul.
- [11]Hentig, Werner Otto von(1962), Mein Leben: Eine Dienststraße, Vandenhoeck Ruprecht, Göttingen.
- [12]Heine, Peter(2000), "Die Mullah-Kurse der Waffen SS", Herausgegeben von Gerhard Höpp und Brigitte Reinwald, Fremdeinsätze. Afrikaner und Asiaten in europäischen Kriegen, 1914-1945, Studien 13, Verlag Das Arabische Buch, (181-188)
- [13]Hoffmann, Joachim(1976), Die Ostlegionen (1941-1943), Freiburg: Verlag Rombach, Freiburg.
- [14]Höpp, Gerhard(2004), Mufti-Papiere: Briefe, Memorandum, Reden und Aufrufe Âmin al-Husainis aus dem Exil 1940-1945, Klaus Schwarz Verlag, 2. Auflage, Berlin.
- [15]Keskin, Fatih(1997), İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Alman Propagandası: Türkische Post, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Ankara. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [16]Kırmal, Edige(1962), Kırım'da Türk Katliamı, çev. Kemal Vehbi Gül, Toprak Dergisi Yayınları, İstanbul.
- [17]Kırmal, Edige(1962), Der Nationale Kampf der Krimtürken (1900-1950), Philo Press, Emsteden.
- [18]Kunz, Norbert(2005), Die Krim unter deutscher Herrschaft (1941-1944): Germanisierungstheorie und Besatzungsrealität, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

- [19]Kuruoğlu, Huriye(2006), Propaganda ve Özgürlük Aracı Olarak Radyo, Nobel Yayınları, Ankara.
- [20]Macit, M. Hanifi(2007), Faşizm ve Nazizm, Savaş Yayınevi, Ankara.
- [21]Magocsi, Paul Robert(2017), Şu Mübarek Topraklar: Kırım ve Kırım Tatarları, çev. Ferit Burak Aydar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- [22]Motadel, David(2015), İslam ve Naziler, çeviren: Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Tarih Yayınları, İstanbul.
- [23]Özkırmılı, Orhan(1964), “II. Dünya Savaşı’nda Kırım Türkleri ile Almanlar Arasındaki Münasebetler”, Emel, Sayı 25, Kasım-Aralık. (15-20)
- [24]Özcan, Ömer(2004), “Enver Paşa ve Cafer Seydahmet Kırimer İlişkileri”, Emel’imiz Kırım, Yıl 13, Sayı 49, Ekim-Kasım-Aralık. (14-28)
- [25]Özüdoğru, Demirhan(2016), II. Dünya Savaşında Almanya’daki Rusya Mahkûmu Türklerin Faaliyetleri, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- [26]Tyaglyy, Mikhail(2009), “Were the “Chingene” Victims of the Holocaust? Nazi Policy toward the Crimean Roma, 1941–1944”, Holocaust and Genocide Studies 23, no. 1, Spring. (26–53)
- [27]Ülküsal, Müstecip(1975), “II. Dünya Savaşı’nda Berlin Hatıraları II”, Emel, Sayı 88, Mayıs-Haziran. (33-48)

EKLER

Ek 1: I. Dünya Savaşı esnasında Almanlar tarafından Müslüman savaş esirlerine İslam propagandasının yapıldığı cami.

BArch PH 9-XXIV/42 Feldzeugmeisterei der Preußischen Armee.- Fotoalbum "Aus großer Zeit" (1914-1918) Wünsdorf'da bulunan Müslüman savaş esirleri kampı camii.

XUDDAMLARININ VAZİFELERİ

Aqmescid Tatar Komitesi sovetinin sentabr 5-te olğan oplaşuvunda Diniy şube mudiri A. S. Cemilnin dokladını dinlendi. Diniy şubenin meydana kelgen kününden itibaren yapqan işleri haqqında olğan bu dokladan anlaşılanına köre, Qırım içarisinde şu ve yaxut bu camige xuddamlıq vazifesine kirmek istegen kim-selerden kelgen arızalarga binaen 93 adam imtihan etilgen. Lakin bularnin xuddamlıq vazifesini alıp barmaq için hazırlıqları yeterlikiz olğanından, şahadetnameni, ileride hazırlanıp tekrar imtihan tutmaq şartinen, muvaqqat olaraq be-reler, yalnız bir adamga daimiy şahadetname berilgen.

Diniy şube bu künge qadar Qırım içarisinde xuddamlarğa maaş tayin etmek meselesini işlep ilân etmegen, xuddamlar ise kene de evel zamanlarda olğanı kibi ne qadar maaş alacaqlarını ve bu maaşını kimden alacaqlarını bilmeyler. Olar halâ bugün mevta üstüne qoyulğan örtüğe, cenazeden, mevlütten tüşken üç-beş rublege, atavlıq hazırlagan bir qaşiq aşqa baqıp tura ekenler.

Bütün Qırım koleminde çalışmaq kerek olğan Diniy şube halâ daha öz vazifesini menimsep olamagan.

Bazı rayonlarda komite-ler xuddamını özleri tayin etkenler. Diniy şube mudirinin bu xususta qullangan tedbirini körünmey. Albuki nizamını bozganlarını çoqtan mesüliyetke çekmek kerek edi.

Köylerde cemaatlar arasında xuddamlar tarafından alınıp barilgan medeniy tedbirler haqqında laqırdı eşitilmey.

Albuki bütün Qırım xuddamlarinen bağı olğan Diniy şube xalq arasında ötkerilmesi kerek olğan kütleliy tedbirlerini alıp barmaq kerek edi. Bunun aksı olaraq bazı yerlerde pek cahil qal-

ışqanları, evellerde olğanı kibi balarlarga arapça ogretmek sevdasında bulunganları eşitle. Buna qarşı degil-miz, lakin tek arapça degil de, balarlarga abdest almaqni, namaz qılmaqni ogretmek kerek. Bunu sade balarlarga degil de, büyüklerge de ogretmek kerek. Nitkim din hükümetten ayrı tutulgan bir memlekette bu ilimler, mektep talimine keder etmeden ayrıca ve oqumaga istegenlernin öz hesaplarına ötkerile bilir. Faqat bir bu degil, bundan da başqa xalq arasında ötkerilecek bir çoq tedbirler daha bardır ki, olar da mutlaqa xuddamların borcudur. Bu xususta xuddamlar teşebbüsni öz üzerlerine alıp, komitelerin yolbaşlıqlı altında, tez künde işke başlamaq kerekler.

Meselâ bizlerni ve daha bir çoq xalqların zalım komunistlernin elinden qurtarğan şanlı alman askerlerinin ne için küreşkenlerini, bi küreş yalnız azatlıq küreşi olğanını, tatarlar gönüllü olaraq alman askerlerinin sırasına yazılğanlarının sebebini, işçi sıfatinen Almanyaga ne için ketmek kerek olğanını ve bunun kibi daha bir çoq siyasiy ve içtimaiy meselelernin haqqatını cemaatlarga anlatmaq mutlaqa xuddamların borcudur.

Kerçe bizim şimdiki xuddamlarımız bu qadar işni belki yapıp da olamazlar. Lakin tek istek olsun, istek olsa yapı bilirler. Bunu eda etmege merağı olğan bir efendi „Azat Qırım“ gazetasının bu mevzularda yazqan baş meqalelerinde ve 3-ci sahifesinde derc olungan xususiy meqalelerinde bütün bu suallerge cevap bulur. Yalnız hiç olmaganda cuma künləri namazdan evel cami ogüne toplanğan qarılarga ve yaşlarga bu meqalelerni oqup muzakerenge qoymaq kerek.

Bu tedbirni xuddam icra etamagan yerde tatar komiteleri olarga yardımga kelip, bu mevzularda lektsiyalar oqumaq için maxsus adamlar davet etmek kerekler. Aynı mevzuda lektsiyalar qadınlar için de oqumalı.

Diger taraftan bu tedbir-leri alıp barmaq için komite-ler rayonlarda bulunğan ziyalılarını: muallimlerini, ekimlerini, agronomlarını, zo-otexniklerini, boxqalterlerini ve digerlerini de celp etmek kerek.

Milletnin yüksek medeniyetke malik olğanını istegen komite resi yaxut xuddam için bu tedbirlerini eda etmek hazırda en büyük vazifelerden biridir. Dini şubenin teşebbüsinen xuddamların vazifesi bu olmaq kerek.

Ақмесджид сивий советинь бе мудирининь янкан докля советининь кьар

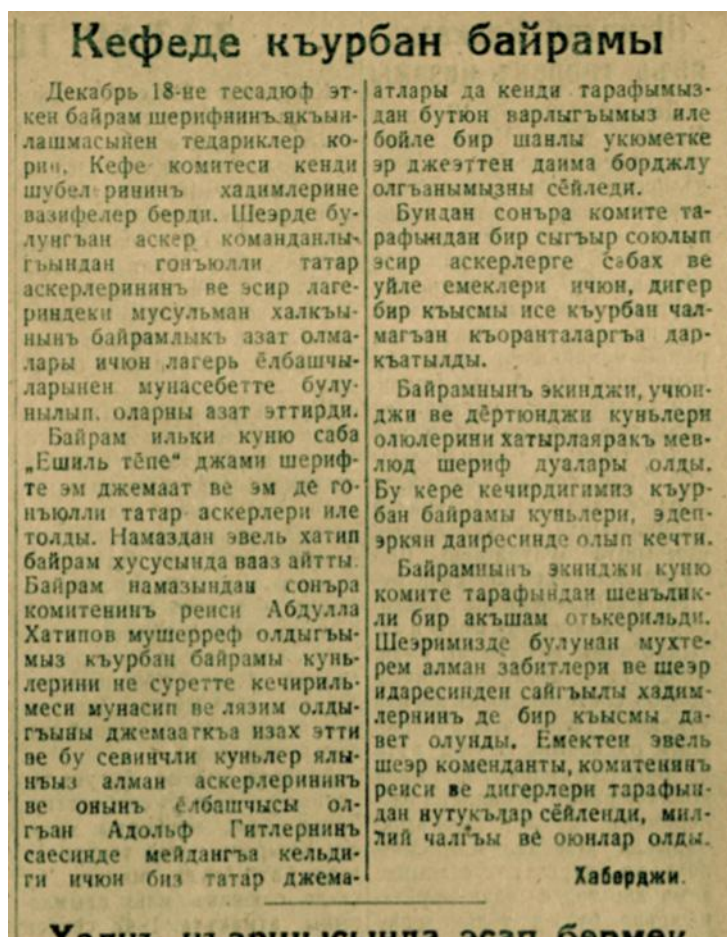
1. Диний шубе Джемиаль эфендлерини ада этмени: шубеге ада тамиминен ада исрарикде олг дькьаминь ве ининь огюни ада
2. Диний шубе халкь арасинда керек олган ме биевий тедабир кьалдилар аривий ве меселен отькериальмесин да татар кьаданлини, инкьаларь багыльгаьин, колпакьан, кьуду кьалдылар ислам дининь кьалдымьтан кьалдырув этиза эткен тедабланмасинь тедабланмакьа гечмек.
3. Худдамлар фотданмакьа гечмек.
4. Худдамлар мaaш тайин этиичон ар бир д ве насраф смет бу насрафни синьда тахьсим
5. Дженале у

АФЕ

Алман Баш И

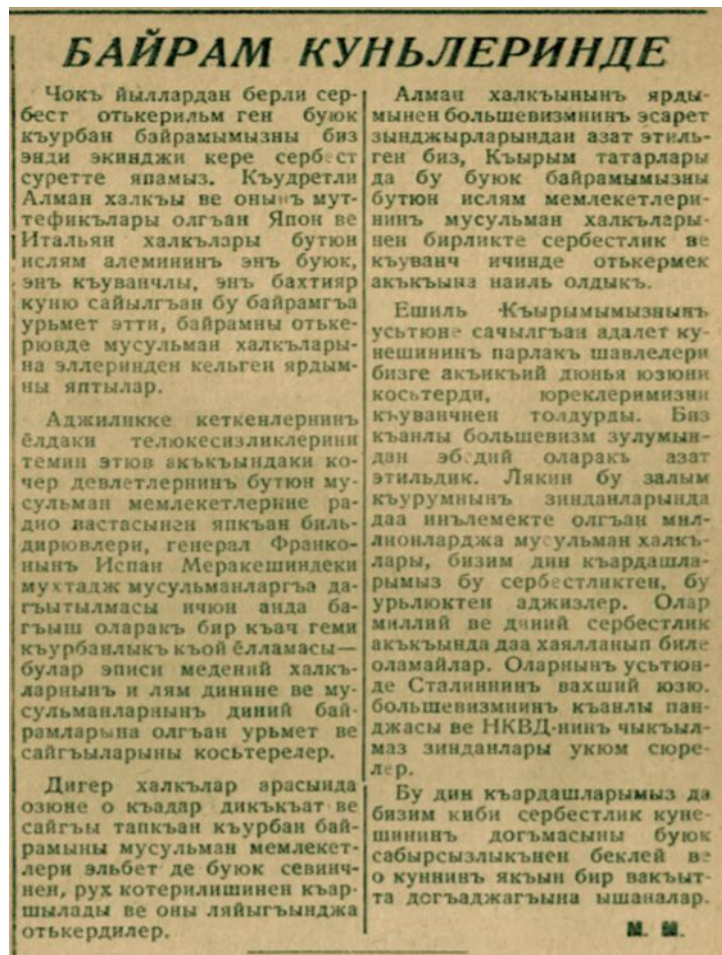
- Кавказдагы кьысмыда алман керери топларини немь ардынканьа Б кьарин туртушма кьан нуом дагыьан нем лабе кьилер. Т алман табаралары гьайретли суретте вакытта булж бьр инди ве кьамалы Т даьрет гениси не Т гениси агьыр суре
- Терек есиме Т урулар метадан алары **Приветствие**
- Сталинградда сикачь урушлары шьвождронинь Ста искардеронинь ван тирьке максьалдан кьан кьыска улакьон турьтчан вакыт ининь 34 тьраки кьу табаралары. Буни кьысмынинеинь, би рафьетиньда болкан муьжикли кьалары кьысмыларинь сан чьчьр агьыр суре
- Нороньжичь тьрафьнда бьльшье кьан урушлар кьан
- Шьраь дьлеби мьнкан алман агьки

ЕК 3: Аноним, "Huddamların Vazifeleri", Azat Kırım, 29 Eylül 1942. Erişim Tarihi: 20.08.2020.

ЕК 4: Haberci, “Kefe’de Kurban Bayramı”, Azat Kırım, 19 Ocak 1943.

Erişim Tarihi: 20.08.2020.

ЕК 5: Abdullah Hoca, "Bayram Günlerinde", Azat Kırım, 22 Aralık 1942.

Erişim Tarihi: 20.08.2020.

Journal of Universal History Studies

**Kânunî Sultan Süleyman'ın Tebriz Seferi (1548-1549) ve Nahçıvan- Revan-Karabağ
(1552-1554) Seferleri ve Sonuçları ¹**

**The Expedition of Tabriz (1548-1549) and Nakhichevan-Revan-Karabakh (1552-1554)
Campaigns of Kânunî Sultan Süleyman and Results**

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 30.09.2020/06.10.2020

pp. 191-215

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 3/(Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) • October • 2020 •

Remzi Kılıç

Erciyes University, Professor Doctor, Faculty of Education, Kayseri, Turkey

Email: kilicremzi@gmail.com

Orcid Number: 0000-0002-2815-6360

Cite: Kılıç, R . (2020). Kânunî Sultan Süleyman'ın Tebriz Seferi (1548-1549) ve Nahçıvan- Revan-Karabağ (1552-1554) Seferleri ve Sonuçları . Journal of Universal History Studies , 3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) , 191-215 . DOI: 10.38000/juhis.802093

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

Öz

1547 yılında Şah Tahmasb'ın biraderi Elkâs Mirzâ, Kanuni Süleyman'a sığınarak, Osmanlı'nın İran'a sefer düzenlemesini istemiştir. Diğer taraftan Şah Tahmasb, Doğu Anadolu'yu Safevî toprağı olarak kabul ediyordu. Şiilik propagandasını gizli "dâi-halife"leri ile Anadolu topraklarında yoğun olarak sürdürüyordu. İlaveten Şah Tahmasb, Gürcistan'ın bir bölümünü işgal etmiş, Osmanlı Devleti'ne bağlı bulunan Şirvanşahlar Ülkesi'ni zorla kendisine bağlamıştır. Kânunî, Doğu Anadolu'nun Osmanlı'nın ayrılmaz toprağı olduğunu ispatlamak, Anadolu'da gerçekleşen Şiî propagandasını engellemek, Şirvanşahlar'ın tekrar bağımsızlığını temin etmek, Elkâs Mirzâ'yı da İran tahtına geçirmek gibi amaçlarla İran üzerine 1548-1549'da büyük bir sefer düzenlemiştir. Türk tarihinde II. İran Seferi olarak adlandırılan bu sefere Tebriz Seferi de denilmektedir. Şah Tahmasb, sefer sırasında kurnaz siyasetini bir kez daha uygulamış, Kânunî'yi savaşa davet eden mektuplarına rağmen yine de kaçmayı seçmiştir. Şah Tahmasb, Osmanlı Ordusunun karşısına hiçbir zaman orduyla çıkamamıştır. Kânunî, İran'da ordusuyla bir baştan bir başa Şah Tahmasb'ı takip etmiş ama yakalayamamıştır. Şah Tahmasb ise ordusuyla Hemedan'a, Kazvin'e ve Horasan'a kaçıp durmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kanuni Süleyman, Şah Tahmasb, Osmanlı Ordusu, Safevîler, Doğu Anadolu.

Abstract

In 1547, Shah Tahmasb's brother Elkâs Mirza took shelter in Kanuni Süleyman and asked the Ottoman Army to make an expedition to Iran. On the other hand, Shah Tahmasb considered Eastern Anatolia as Safavid lands. He was continuing his Shiite propaganda intensely in Anatolia with his secret "dai-caliphs". In addition, Shah Tahmasb had forcibly bound the Land of the Shirvanshahs, which was under the Ottoman Empire, and occupied a part of Georgia. Kânunî wanted to show that Eastern Anatolia was the inseparable land of the Ottoman Country, to cut off the Shiite propaganda made to Anatolia, to restore the independence of the Shirvanshahs, and to place Elkâs Mirza on the Iranian throne, with such goals as He made an expedition. This expedition, known as the Second Iran Expedition in Turkish history, was called in Tabriz Campaign. During this expedition, Shah Tahmasb applied his cunning policy once again and preferred to escape, despite the letters of Kanuni Suleiman inviting him to all kinds of wars. Shah Tahmasb was never able to confront the Ottoman forces with his army. Kânunî followed Shah Tahmasb from end to end with the Ottoman Army and could not catch him. Shah Tahmasb, on the other hand, fled to Kazvin, Hamadan and Khorasan with his forces.

Keywords: Kanuni Süleyman, Shah Tahmasb, Ottoman Army, Safavids, Eastern Anatolia.

Giriş

Tebriz Seferi'nin öncesinde yapılan Irakeyn Seferi, Kanuni'nin Doğu Safevi tehlikesi karşısındaki duruşunu net olarak ortaya koymuştur. 1533-1535 tarihleri arasında gerçekleşen seferde Osmanlı Devleti için Doğu sorunu halledilememiş ve bir şekilde ertelenmiştir. Irakeyn Seferi'nin yaşandığı coğrafya; Şah Tahmasb ve Kızılbaş-Türkmen askerleri tarafından sürekli yıkılıp yakılmış, ağaç, bitki, ot, hayvan, ekin bırakılmamış, insanlar göç ettirilmiş, civar tamimiyle verimsiz-ıssız hale sokulmaya çalışılmıştır. Şah Tahmasb, mahsulleri telef ederek, otlakları yakarak, kuyuları doldurarak Osmanlı ordusunun ilerleyişini durdurmayı amaçlamıştır. Bunu da açıkça belirterek, Osmanlı ordusunun bölgeyi mecburen terk etmesi için çaba sarf etmiştir. (Matrakçı Nâsuh, 1976, s. 39). Şah Tahmasb, uzun süren bu sefer süresince, bir Türk hükümdarına yakışmayan sinsi bir siyasetle hareket etmiştir. Osmanlı ordusunun aylarca ülke topraklarını çiğneyerek, şehirlerini fethettiği halde, cesaret ederek Kanuni Süleyman'ın karşısına çıkma cesareti gösterememiştir. Bunda Çaldıran Savaşı'nda pederi Şah İsmail'in, Yavuz Sultan Selim'e nasıl mağlup olduğunun büyük bir etkisi olabilir.

Osmanlı Devleti'nin seferdeki amacı; Safevi Devleti'ni ortadan kaldırarak, Yakındoğu'da rakipsiz bir şekilde hakimiyet sağlamaktır. Ancak bu hedefe ulaşamamıştır. (Hilmi, 1932, s. 38; Asrar, 1987, s. 109). İki taraf arasında sürekli bir anlaşma sağlanamamıştır. Şah Tahmasb'ın 3 kez elçi göndermiş olmasına karşın Süleyman O'nu samimi görmemiştir. Zira her sıkıştığında barış istemiştir. Bu sayede Osmanlı ordusunu oyalayarak kendini rahatlatmayı amaçlamıştır. Bu nedenden dolayı yapılan uzlaşma teklifleri kabul edilmemiştir.

Irakeyn denilen iki Irak'tan birisi bu seferin sonunda Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Irak-ı Arap'ta bulunan; Bitlis, Hizu, Altun Köprü, Kûfe, Necef, Savi, Mendeli, Serçe, Elvendiye, Sehle, Enbariye, Harir, Bağdat, Sazan, Erbil, Hale, Şimrân, Kala-i Gülgün, Şâh-ı Mârân, Zirko, Sârım, Kefender, Tikrit, Hizu, Ezrin, Bane, Hânikin, Şehribân, Bayat, Haruniyye, Necef, Kerbelâ, Rumahiyye, Kerkük, Musul, Kandil, Bakuba, Hurin, Tâvuk, Hezarmerd, Savi, Şehri-zor gibi irili ufaklı yerleşim yerleri Osmanlı'ya dahil olmuş ve toprakları tahrir edilmiştir. (Matrakçı Nâsuh, 1976, s. 39).

Irak-ı Acem'de yer alan; Sultaniyye, Zengan, Curûr, Hemedan, Sadavâ, Aramend, Ehber, Kaplaniyye, Kal'a-i Şahin, Dergüzin, Razver, Serâs, Dinever, Kuh-i Bisûtûn, Kûh-i Hamrin, Kala-i Dilaver, Kasr-i Şirin gibi topraklar Osmanlı Ordusunca geçici şekilde tümüyle ele geçirilip, ardından terk edilmiştir. Öte yandan Azerbaycan Eyaleti'nde yer alan; Serdar, Ahlat, Tebrizi Ahtamar, Vastân, Ucan, Amik, Van, Meraga, Erciş, Merend, Urmiye, Uşni, Serav, Hoy, Erdebil, Adilcevaz, Nevşar, Şah, Hizan, Nahçıvan, Sûfiyan, Hüsrev ve Miyâne gibi yerlerin hepsinin alınmış olmasına rağmen Osmanlı askerlerinin gitmesiyle, bir bölümü Osmanlılarda bir bölümü de yeniden Safevilerde kalmıştır.(Matrakçı Nâsuh, 1976, s. 38-39).

İran-Tebriz Seferi'nin Nedenleri

Tahmasb, Kanuni'nin Batıda mücadele ettiğini bildiğinden bu durumdan faydalanarak, Kafkaslar'da bulunan Sünnî Türk bölgelerini işgal etmiştir. Anadolu, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'daki konargöçer Türkmenlere yönelik sinsi ve güçlü bir yöntemle Şîi-Safevî propagandası yapmıştır. (Danişmend, 1946, II, s. 256; Asrar,1987, s. 114).

Şah Tahmasb, Van, Erciş ve çevresindeki kaleleri zorla ele geçirmiş, Erzurum-Kars çevresine saldırmış, bu toprakları zapt etmeye uğraşarak, civarda büyük zarar ve tahribatlar ortaya çıkarmıştır. (Grammont, 1992, s.183; Saray, 1990, s. 29). 1534 yılında yapılan Irakeyn Seferi sırasında Tebriz'de Osmanlı Devleti'nin itaati altına giren Şirvanşahlara karşı kanlı bir baskın düzenleyerek istila etmiştir. Şirvanşah Burhan

Ali Osmanlı Devleti'ne iltica etmek zorunda kalmıştır. Özbek hanlarıyla, sınır valilerinin ilettiği arz ve mektuplarda destek talepleri üzerine Şah Tahmasb üzerine sefer yapılması kararı alınmıştır.(Peçevî, 1281h., I, s. 272; Danişmend, 1946, II, s. 254).

Şah Tahmasb'ın biraderi Elkas Mirzâ, Kanuni'ye sığınmış, şiddetle İran üzerine Şah Tahmasb'a yönelik sefer yapılmasını talep etmiştir. Gürcistan üzerine Vezir-ia'zâm Rüstem Paşa'nın sefer yapma isteği, Hürrem Sultan'ın da (1504-1558) damadının savaş yaparak iktidar ve safvetinin öne çıkmasını arzulaması da, Tebriz Seferi'ne neden olmuştur. (Hezarfen Hüseyin, 1083h.,v. 149b; Karaçelebizâde, 1238h., s. 430; Peçevî, 1281h., I, s. 269). Ayrıca 954/1547'de Osmanlı Devleti'nin ve Avrupa'daki Almanya, Avusturya gibi ülkelerle 7 yıllık bir antlaşma yapmış bulunması İrakeyn Seferi'nden beri 12 senedir (1535-1547) yaptığı işlerden dolayı Şah Tahmasb'tan hesap sorulma zorunluluğu, bu seferi mecbur kılmıştır.

Bizce, Kânunî Süleyman'ın Tebriz'e yaptığı seferin nedenleri çoğaltılabilir. Seferin gerçekleştirilmesinin amacı ise; Doğu Anadolu'da, Yakın-Şark'ta, siyasî-dinî-mezhebî birliği sağlamak, İran Şiîliği'ni Anadolu topraklarında imha etmek, Komşu devletlerde Sünniliği canlandırarak, siyasî ve dinî etkinliği sağlamak, rakip olan Safevîler'e ağır bir darbe vurmaktır. (Danişmend, 1946, II, s. 256; Asrar, 1987, s. 114).

Kanuni Sultan Süleyman'ın II. İran Seferi'ne İstanbul'dan Hareketi (1548)

Sultan Süleyman İrakeyn Seferiyle, Şah Tahmasb'ın başkenti Tebriz'i çiğnemiştir. Adilcevaz, Erziş, Van ve halifeler başkenti olarak bilinen Bağdat'ı ele geçirmiştir. Ancak Kanuni bununla da yetişmemiş, Safevîler'e son vermek için azmetmiştir. Kânunî Süleyman, sonrasında Bosna Sancakbeyi görevindeki Ulama Han'ı Rumeli'den çağırmış, Erzurum Beylerbeyliğiyle makamını artırmıştır. Elkas Mirzâ'ya "lala" atayıp, kapıkulundan bir bölük ağasını da; bölüğü, askeri, sancak davul gibi tüm gereçleriyle Safevî yönetimine geçirileceğinden dolayı Elkas Mirzâ'ya katıp kendinden biraz önce, tüm ihtiyaçlarını temin ettikten sonra, 21 Mart 1548 tarihinde İstanbul'dan İran sınırına yollamıştır. (Celalzâde, (t.y.), v.312a; Süheyli, (t.y.), v. 471b; Hezarfen Hüseyin, 1083h., v. 149b; Müneccimbaşı, 1285h., s. 498).

Sultan Süleyman, 18 Safer 955/29 Mart 1548'de Üsküdar'a varmış ve 31 Mart gününden itibaren XI. Sefer-i Hümâyun'u için ordusuyla İran'a gitmek için yola çıkmıştır. (Celalzâde, (t.y.), v. 312a; Süheyli, (t.y.), v. 471b; Hezarfen Hüseyin, 1083h., v. 149b; Şeref, I, 1051h., s. 267). Sultan Süleyman sefer öncesinde, "Rumeli ve Anadolu beylerine ve sipâhilerine hüküm ve görevliler gönderüb "ale't-ta'cil" bana yetişesünüz benim mühim seferim vardır" deyip alakalı vali ve beylere hazırlık yapsınlar diye gerekli emirleri yollamıştır. (Danişmend, 1946, II, s. 256). 2 Rebiu'l-evvel 955/11 Nisan 1548'de Kanuni Süleyman, yanında oğlu Şehzâde Cihangir ile birlikte Seyyid Battal Gazi konağına, gelmiştir. Şehzâde Selim, Manisa-Saruhan vâlisi olarak hükümdarı karşılayıp elini öpmüştür. Kendisine Rumeli Vilayeti'ni koruması ve Edirne Dâru'l-Mülk'üne teveccüh buyurmaları için, Padişah'ın fermanı verilmiştir. (Hezarfen Hüseyin, 1083h., v. 149b; Peçevî 1281h., s

Kanuni Süleyman, Seyyidgazi'den sonra 10 Rebiu'l-evvel 955/ 19 Nisan 1548 tarihinde Akşehir'e varmıştır. Kayseri, Niğde, Konya yolundan Ordu-yı Hümâyun ile Sivas (Rûm) Vilayeti'ne geldiğinde 16 Rebiu'l-ahir 955/25 Mayıs 1548 tarihinde Veliahd Şehzâde Mustafa Amasya Valisiydi, pederinin yanına gelip elini öpmüş, bir süre seferine katılmıştır. (Celalzâde, (t.y.) v. 312a; Peçevî, 1281h., II, s. 271; Danişmend, 1946, II, s. 256). Kanaatimize göre Kanuni Süleyman, Rumeli'nin muhafaza edilmesi için Şehzade Selim'i

Edime'ye göndermiştir, Diğer çocukları; Bâyezid'i Karaman'a, Mustafa'yı da Amasya'ya Anadolu'nun koruması sırasında meydana gelebilecek her hangi bir Kızılbaş-Türkmen isyanını önlemek için koymuştur.

Ordu-yı Hümâyün'un üzerlerine sefere çıkmış olduğunu öğrenen Şah Tahmasb, Osmanlı padişahı tarafından, kardeşi Elkâs Mirzâ'nın tahtını çıkarılacağı korkusuyla hemen harekete geçmiştir. Ordusunun toplanması için gerekli talimat ve önlemleri almıştır. (Emecen, 1989, X, s. 335). Ancak Safevi Şahı yanında onbinlerce babayığit asker Kızılbaş-Türkmen olduğu halde, İrakeyn Seferi'nde olduğu gibi Osmanlı ordusunun karşısına çıkamamıştır. Hatta sanılana göre Osmanlı Ordusunun Sivas'a vardığını duyduğunda, Şah Tahmasb tekrar eski taktiğini uygulamış tüm Doğu topraklarını yağmalamış, araziye ve bitkileri yakmış, hayvanları ve yerleşik halkı civardan boşaltmış, Osmanlı ordusunu ve hayvanlarını aç bırakmak istemiştir.

Şah Tahmasb'a hesap sorma düşüncesiyle yola çıkan Kanuni Süleyman, Batı-Avrupa devletleriyle yaptığı başarılı antlaşmalardan dolayı Rumeli sınırları için kaygılanmıyordu.(Küttikoğlu, 1970, XI, s. 643; Kırzioğlu, 1993, s.179). Padişah, II. İran-Tebriz Seferi'ne çıkarken, Dulkadıroğullarından Mehmed Han'a Kars Sancağı'nı, biraderi Ali Bey'e de Harput ve Pasin Beyliği'ni emanet etmiş, Osmanlı askerlerinin geldiğini duyunca, kaçarak tepelere kümelenen Alevî-Türkmen aşiretlerini oralardan çıkarmış, Harput, Erzurum ve Kiği çevresindeki ovalarına iskan etmiştir. (Firat, 1983, s.101).

Tebriz Seferine çıkılmadan önce 1548 yılı baharında Şah Tahmasb tarafından Doğu Anadolu toprakları istila edilmiştir. Bu nedenden, Erzurum, Pasinler ve Hınıs, topraklarında büyük sıkıntılar meydana gelmiştir. Şah Tahmasb, Van Kalesi üzerinden bizzat Hınıs'a gelerek yağmalatmıştır. Pasin'de İsmail ve Behram Mirzâlar ile toplaşıp, Erzincan ve Tercan civarına varmıştır. Bayburt'un Sinor Camii ve tekke yok edilmiş, Hacı Kutlu Bey Camii de kurtulamamıştır. Çok sayıda insan ve hayvan telef edilmiş; evler, konaklar ve mescitler yakılmış-yıkılmıştır. Erzurum'un yardımına yetişen Osmanlı Ordusu Ulama Paşa ve Elkas Mirza'nın İstanbul'dan ayrılan güçleri şimale doğru ilerleyince, Şah Tahmasb civarı mahvederek çekilmiştir. (Asrar, 1987, s. 115; Kırzioğlu, 1993,s. 184; Konukçu, 1992, s. 171).

Kanuni Süleyman, 1534 yılında Sivas'tan sonra konaklar üzerinde ilerlemiş; Akşehir, Koçhisar (Hafik), Suşehri, Koyulhisar, Kirmana Köyü, Erzincan, Tercan'dan, Haziran sonunda Erzurum önlerine gelerek, 8 gün kalmıştır. Tüm Anadolu askeri güçleri burada toplanarak padişahla kavuşmuşlardır. Kanuni Süleyman, Erzurum'dan, Şah Tahmasb'a bir mektup göndererek erlikle savaşa davet etmiştir. (Küttikoğlu, 1970, XI, s. 643; Gökbilgin, 1970, XI, s. 132; Kırzioğlu, 1993, s. 184; Asrar, 1987, s. 114).

Gence, Revan, Karabağ ve Nahçıvan gibi Azerbaycan topraklarında ve Irak-ı Acem'de Şîî-Kızılbaş Mezhebi'ni oldukça yerleştiren Şah Tahmasb, bu amaçla Sünnî-Şirvanlılar'a fazlaca zulmetmiştir. Anadolu'da bulunan Kızılbaş-Türkmen göçebelerinin arasına ajanlar ve mektuplar göndermiş, onları eskiden olduğu şekliyle "Erdebil Ocağı"na sıkıca sadık tutmaya çabalamıştır. 1534-1535 yıllarında yapılan İrakeyn Seferi'nde Sunnilerin olduğu Osmanlı illeri; Van, Erciş, Vastan ve Bâyezid (Ağrı) gibi yerler Şah Tahmasb tarafından yeniden ele geçirilmiştir. Şah Tahmasb, tek tek ele geçirdiği bu şehirlerde, Sünnî olan Türk halka büyük bir darbe indirmiştir. (Kırzioğlu, 1993, s. 179).

Sultan Süleyman, Erzurum'dan hareket ederek Erciş yolu ile 10 Temmuz 1548 tarihinde Adilcevaz konağına gelmiştir. Buradayken Ulama Paşa ile Karaman Beylerbeyi Piri Paşa'yı Safevîler'in işgali altında olan Van Kalesi'ne sevk etmiştir. (Peçevî, 1281h., I, s. 271; Solakzâde, 1297h., s. 579; Münecimbaşı, 1285h., III, s. 439). Ulama Paşa'nın Erzurum Beylerbeyi ve Elkas Mirza'ya lala-atabeg atanılarak, Van civarına

gönderilmesinde kuşkusuz, İrakeyn Seferi'nde o civarda görev almış deneyimli bir komutan ve eski Azerbaycan valisi görevinde bulunmasının etkisi büyüktür.

Sultan Süleyman, Temmuz 1548'de, Pasin Ovası merkezindeki Çoban Köprüsü mevkiine geldiğinde Oltu Sancakbeyi Sinan Bey, Pasin Sancakbeyi Ali Bey ve bazı Gürcü asil-zâdeleri kendisini saygıyla karşılamışlardır. Kanuni Süleyman, 1534 yılında yaptığı I. İran Seferi'nde Erzurum'un İhyasını ve imarını emretmiş, II. İran-Tebriz Seferinde ise Pasin Sancakbeyi Dulkadırlu Mirzâ Ali Bey'i 5-6 bin işçiyle tamir etmek ve şenlendirmek amacıyla Kars Şehri ve Kalesi'ne görevlendirmiştir. (Celalzâde, (t.y.), v. 318b; Konukçu, 1992, s. 172).

Kânunî Süleyman, bu şekilde Kür ile Aras ırmakları başlarını kapayan, Tiflis ve Revan yollarının kesiştiği kavşakta yer alan, 1386 yılında Moğol Hükümdarı Timur Han tarafından, direnmesinden dolayı yıkılan, Kars Kalesi'ni tamir ettirerek güçlendirmiştir.(Kırzioğlu, 1993, s. 182) Böylece Anadolu'nun bütünlüğünde imar işlerinin mühim olduğunu işaret etmiştir.

Kânunî, Adilcevaz konağındaiken, gelen mektupla sevindirici bir haber almıştır. Bu mektupla, Şirvan'a yollanan Burhan Ali Sultan'ın önemli bir engelle yüz yüze kalmadan, Şirvan'ın yönetimine el koyduğu bilgisi gelmiştir. ((Peçevî, 1281h., s. 272; Karaçelebizâde, 1248h., s. 150; Konukçu, 1992, s. 172) Bu arada Şah Tahmasb'in, Osmanlı askerlerini sırtından hançerlemek ve isyan çıkartmak amacıyla Amasya, Sivas, Tokat Türkmenleri'ne gönderdiği mektuplar ve casuslar yakalanarak, gerekli önlemler uygulanmıştır. Casuslar 4 kişidir. Bunlar öldürülmüş ve denetlemek amacıyla Şehzâde Mustafa'ya Amasya Sancağı'na gelişmelerle ilgili bilgi verilmiştir. (Karaçelebizâde, 1248h., s. 150; Konukçu, 1992, s. 172).

Erciş'te Kızılbaş karakolu hakkında haber alınmış, Elkas Mirzâ; Diyarbakır ve Dulkadırlu beylerbeyileriyle birlikte üzerlerine sevk edilmiştir. Safevî karakolundan gelen kuvvetlerle vuruşmaktan çekinerek, Merend'e kadar kaçmışlar ve Şah Tahmasb'in emriyle Tebriz'e kadar uzanan alan tamamen boşaltılmıştır. Yiyecek-içecekten mahrum bırakılmış, hatta sulara zehir atılmış bulunduğundan, Osmanlı askerleri Temmuz sıcaklığında bu zehirli suları tüketmemek amacıyla geceleyin "İlgar ile" Merend'e ulaşmış ve Safevî birliklerini bozguna uğratmışlardır. (Kütükoğlu, 1970, XI, s.643; Asrar, 1987, s. 115).

Kânunî, Erciş-Adilcevaz vasıtasıyla Van Kalesi'ne gelerek, Van'ı ele geçirmek ve Doğu topraklarını Safevîler'den kurtarmak istemiştir. Ancak Elkas Mirzâ, padişahın Tebriz'e girdiği takdirde, çok sayıda Acem beyinin gelerek kendisine tabi olacağını, bu bölgenin kendisini desteklediğini anlatmıştır. Padişah bunun üzerine rotasını değiştirerek Tebriz'e yönelmiştir. Bu yaşananlardan sonra Şah'ın Tebriz'de olduğu bilgisi gelmiştir. (Karaçelebizâde, 1248h., s. 150; Peçevî, I, s.272; Müneccimbaşı, 1285h., III, s. 499).

Eleşirt yolu üzerinden Tebriz'e doğru hareket eden Kânunî, 21 Temmuz 1548'de Hoy'a ulaşmıştır. Burada yaklaşık olarak 7 gün kalmıştır. 22 Cemaziye'l-ahir 955/26 Temmuz 1548 tarihinde Şenb-i Gazân civarı Osmanlı askerlerinin çadırlarıyla doldurulmuştur.

Bir aydır ordusuyla bekleyen Şah Tahmasb, Kanuni Süleyman'ın Hoy'a geldiğini duyunca yine meydan muharebesine girmeye cesaret gösterememiştir. Önceki taktiğini uygulayarak hiçbir güç sergileyemeden Tebriz'den Kazvin'e çekilmiştir. Osmanlı Ordusuysa, 27 Temmuz 1548 tarihinde Tebriz'e herhangi bir direniş görmeden girebilmiştir. Askerlerin, Tebriz'e girişi esnasında "ne bir yumurta ne bir tavuk dahi alınmamış", kimsenin kılına zarar gelmemiştir. (Süheylî, (t.y.), v. 471; Hezarfen Hüseyin, 1083h., v. 149; Karaçelebizade; 1248h., s. 150).

Şah Tahmasb'ın O sırada nerede ve ne durumda olduğu araştırılmıştır. Kanuni, Şah'ın savaşa girmek istemediğini ve ele geçirilemeyeceğini anlamıştır. Şah'ı saklandığı dağ ve çöllerde taramanın manasız olduğunu bildiğinden, yokluğu oldukça hissedilen yiyecek kıtlığı, yemsizliğe bağlı kırgında binlerce atın ve katırın ölümünden dolayı, artık Tebriz'de bulunmanın veya düşman yerleşmelerinde ilerlemenin felâkete meydan vereceğini görmüştür. 25 Cumaziye'l-âhir 955/1 Ağustos 1548 tarihinde Tebriz'den Van'a doğru harekete geçmiştir. (Celalzâde, (t.y.), v. 316; Süheylî, (t.y.), v. 471b; Nişancı Mehmed, 1290h., s. 241; Danişmend, 1946, II, s. 258).

Tebriz'den çıkmadan önce Padişah, Avusturya İmparatoru Ferdinand'a yolladığı “zafemâme”de 31 şehrin ele geçirildiğini, 14 şehrin de tahrip edildiğini ve o ana değin savunmasız bulunan, 28 mevkiinin de güçlendirilmiş bulunduğunu (Tekindağ, 1977, s. 178) haber etmiştir. Sultan Süleyman'ın bu seferle ulaşmak istediği amaç; Safevî Devleti'ni topraklarını parçalayarak, bir bölümünü Gürcüler, Şirvanşahlar, ve Dağıstanlılar gibi eski mahalli yönetimlere iade etmek, bir bölümünü de Osmanlı sınırlarına katarak, Şîliğe büyük darbe indirmek, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da düzeni oturtup, Anadolu'nun bütünlüğünü kaimleştirmektir.

Van Kalesi'nin Osmanlı Askerleri Tarafından Fethi (24 Ağustos 1548)

Kanuni, Tebriz'e hareket etmeden evvel Erzurum'dayken Van Kalesi'nin yeniden ele geçirilmesi amacıyla Karaman Beylerbeyi Piri Paşa ile Erzurum Beylerbeyi olarak atanan Ulama Paşa'yı, Van Kalesi üzerindeki ulaşımı ablukaya alması için göndermiştir.

1 Ağustos 1548 tarihinde Tebriz'den, Van Kalesi'ni almak için yola çıkan Kanuni Süleyman, yol boyunca hayvanlara gereken otların dahi yakılmasından dolayı, dağ yolunu kullanmıştır. Şebûster-Tasuç Kasabası, Almalı ve Topraklı köyleri, Saçınar-Salmas Kasabası, Alabağ-Dümlek Dağı dibi, Mahmudiyye, Kırkpınar, Amûk Kal'ası düzü konaklarını izleyerek, 10 Receb 955/15 Ağustos 1548 tarihinde Van düzlüğüne ulaşmıştır. (Celalzâde, (t.y.), v. 316a; Peçevî, 1281h., s. 273; Danişmend, 1946, II, s. 258).

10 Receb 955/15 Ağustos 1548 tarihinde Van Ovası'nda Kanuni Süleyman'ın otağı kurulmuş, önceden Anadolu ve Karaman askerleriyle yollanan toplar kurulmuş, Vezir-ia-zâm Rüstem Paşa'ya fethetme emri verilmiş ve Toplarla Van Kalesi döğülmüştür. Aynı gün metrisler kurulmuş ve kaleyi almak amacıyla ne lazımsa uygulanmıştır. Adilcevaz'da hazırlanan 7 “şâhi-top” ile 6 top daha getirilerek bir hafta süreyle gece ve gündüz Van Kalesi tahrip edilmiştir. (Peçevî, 1281h., II, s. 274; Solakzâde, 1297h., II, s. 510; Nişancı Mehmed, 1290h., s. 241).

Safevîler'in Van Muhafızı Çepnilü Şah Ali Sultan, Van'ı tahkim ettirmiş, tüm ailesini Şah Tahmasb'ın ailesinin olduğu yere göndermiştir. Şah Tahmasb "Azerbaycan'ın Kilidi" olarak gördüğü Van Kalesi'nin "12 İmam"a sadık kişilerin yönetiminden hiçbir zaman gitmeyeceğine, kaybedilmeyeceğine inanmıştır. (Kırzioğlu, 1993, s. 188). Van Kalesi, Osmanlı kuşatımına çok dayanamamıştır. Van Muhafızı bir kaç gün süre talep ederek teslim olacağını belirtmiştir. Ancak izin verilince görülmüştür ki, yeniden kaleyi onarmaya başlamıştır. Bunun üzerine kuşatma ve top ateşine hızlıca devam edilmiş ve Çepnilü Şah Ali'nin elçileri kaleden iplerle inip, Elkas Mirzâ'nın eteğine yapışıp af istemişlerdir.

Sultan Süleyman, üzerlerinde kefenleriyle gelen Van Muhafızı Çepnilü Ali Sultan'ın elçilerini affetmiş, 15 Recep 955/24 Ağustos 1548 tarihinde, kuşluk vakitlerinde muhafızların ayrılmasına izin vererek, Van Kalesi'ni “eman” ile teslim almıştır. Van Beylerbeyi olarak İstanbul Defterdarı bulunan İskender Bey

tayin edilmiş, topraklar ve yeniçeriler yerleştirilmiş, Van Kalesi onarılarak güçlendirilmiştir. (Süheylî, (t.y.), v. 472a; Hezarfen Hüseyin, (t.y.), v. 150; Peçevî, 1281h., I, s. 274).

Müstakil Van Beylerbeyliği hâssı 1.000.000 akçe olarak tespit edilmiş ve 5 bin de gönüllü muhafazası için bırakılmıştır. Burayla birlikte çevresindeki Amûk Kalesi'nin de anahtarları Kızılbaş korucular eliyle getirilerek teslim olunmuştur. (Kırzioğlu, s. 188). Van Kalesi'nin teslim edilmesinde Elkas Mirzâ'nın etkisi bulunduğu aktarılmaktadır. Van Kalesi'nin tekrar Safevîler yönetimine verilmemesi amacıyla Van Beylerbeyliği kurulmuş, Van Kalesi oldukça güçlendirilmiş, içerisine kuvvetli bir muhafız kıtası yerleştirilmiş, Kânunî Süleyman, İstanbul Defterdârı Çerkez İskender Paşa'yı Van Beylerbeyi olarak atayıp, Diyarbakır'a doğru yürümüşür. (Süheylî, (t.y.), v. 472a; Karaçelebizâde, 1238h., s. 431; Danişmend, 1946, II, s. 258).

Şah Tahmasb'ın Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri (Ağustos-Eylül 1548)

Kânunî Süleyman tarafından, Van'lı devralmasının ardından Van'dan Diyarbakır'a gittiğini işiten Şah Tahmasb, "Azerbaycan kilidi"ni yitirdiğinden ağlamış ve Doğu Anadolu'nun eşine az rastlanır yıkımına yönelmiştir. (Sümer, 1990, s. 62; Asrar, 1987, s. 117). Nitekim Osmanlı padişahı, ordusu ve Elkas Mirza'nın yiyecek kıtlığı ve hayvanların ölümü nedeniyle Tebriz'den çekildiğini "casuslardan" öğrenen Şah Tahmasb, Doğu Anadolu'ya doğru yürümeye başlamıştır. Aynı esnada kendisine, Huzistan, Fars, Kirman ve Irak-ı Acem askerleri ve Emiru'l-ümerâları gelip yetmişlerdi. 6 Receb 955/11 Ağustos 1548 tarihinde Safevî Ordusu öncü kuvvetlerinden İbrahim Paşa, Hoy'a ulaşmış, 10 Receb'te (15 Ağustos) Kânunî Van Kalesi önlerindeyken, Şah Tahmasb, Çaldıran'da mola vermiştir. (Kırzioğlu, 1993, s. 188).

Hakikaten de Tahmasb'ın 1548'de sonbaharda Doğu Anadolu'da başlattığı çirkin ve talihsiz hareketler, insan aklına-mantığına terstir. Tarih kaynaklarından belirlenen bu insafsız olaylardan bazıları şunlardır; binlerce insan haksız yere katledilmiştir. Yöre halkının -Göçebe Sünnî Türklerin- On binlerce hayvanı elinden alınmıştır. Ekilmiş arazileri, ağaç ve bitkileri yakarak yok etmiştir. Halkın evleri, tarihi eserlerin hepsi yakılıp yıkılmıştır. Bunlar gibi daha birçok kötü hareketler söylenebilir.

Kânunî Süleyman ve valileri, civarı imar ve tamir etmeye çalışmışlardır. Eyalet ve sancaklar kurarak şehirleri (Kars, Erzurum, Van) geliştirmişlerdir. İki farklı hükümdarın farklı düşünce yapısı sonucunda, Doğu Anadolu halkı, Şah Tahmasb'ı değil Kanuni'yi tercih ederek, Osmanlı Devleti'ne bağlı yaşamışlardır. İnsanlar zulümden değil adaletten yana olmuşlardır. Adalet ise Sultan Süleyman'ın iktidarında bulunmaktadır.

Kânunî Süleyman, Van Kalesi önlerinde uğraştığı sırada, Safevîler'in meydan savaşına girmekten kaçındıkları, Osmanlı askerleriyle savaşa girişmedikleri ve karıncalar gibi saklanmalarına rağmen, "Mâr-ı zehr-âsâr başkaldurub asâkir-i kahr-âmâl ve zulm heval" ile dereler ve dağlardan geçerek, "Adilceviz ve Muş Kalesi" civarındaki yerleşim alanlarına uğrayıp, malları-hayvanları yağmalayıp, şenlikli yerleri ören ederek, evleri yaktıkları, Ahlat'ta katliâm uyguladıkları, Kars Kalesi'ni onaran Pasin valisi Dulkadırlu Ali Bey'in üzerine ansızın giderek, orada bulunan çiftçileri ve yoksul ırgatı öldürdükleri bilgisi, Padişah'a Diyarbakır yolundayken iletilmiştir.

Hemen Adilceviz'a yönelen Süleyman, Tahmasb'ı ele geçirmek için; Bendimâhi, Çoban Tekkesi, Erciş, Adilceviz yanı, Bulanık Göl, Malazgirt Kazgan, Zernak Kalesi ve Göksu kıyısı vasıtasıyla Hınıs Çayı üzerinde bulunan Karaköprü'ye ulaşmıştır. Sultan, Şah Tahmasb'ın Bingöller'den Pasin'e kaçtığından, at eksikliği nedeniyle geri dönüp, Köşker/Varto Çayı, Gümgüm, Akgelin Köyü, Murat suyuna kavuştuğu alan,

Üçbudak, (Murat-Göksu ve Varto Çayı kavşağı) Murat Suyu üstündeki Sakan Köyü konaklarından geçerek Muş'a ulaşmıştır. (Kırzioğlu, 1993, s. 190).

Kanuni Süleyman, hiçbir yerde Şah Tahmasb'ı bulamamıştır. Fakat Şah'ın askerlerinin, kırp-döktüğü, yakıp-yıktığı yerlerle, insan ve hayvan ölümlerini görmüştür. Padişah, Erzen, Muş, Bitlis, Pamuk Çayı vasıtasıyla Diyarbakır'a 24 Şaban 955/28 Eylül 1548'de varmıştır. Muş'tan farklı güzergâhlarla Diyarbakır'a ulaşan diğer askerlerle tüm Osmanlı birlikleri, Dicle Nehri'nin sağındaki Çevlik düzüne konuşlanmıştır.

Aynı esnada Erzincan ile Tercan civarlarında Şah Tahmasb'ın askerlerinin yağma ve talan yaptıkları, Erzincan'ı yakıp halkı öldürdükleri bilgisi verilmiştir. Bu haber sonrasında Sultan, II. Vezir Kara Ahmet Paşa'yı yeniçeri ve sipahilerle öncül kuvvetler şeklinde ileriye yollamış, kendiyse Erzincan'a hareketlenmiş, 20 Ramazan/23 Ekim'de Harput Kalesi'ne ardında Pertek'e gelmiştir. (Celalzâde, (t.y.), v. 319a-320b; Peçevî, 1281h., I, s. 275; Danişmend, 1946, II, s. 259).

Vezir Ahmet Paşa, komutasına atanan askerlerle gece gündüz demeyip dağlar-tepeler aşarak, ordusuna öncü atanan Çerkez soyundan Osman Paşa isimli deneyimli ve yiğit bir komutan ile Kemah Kalesi civarına gelmiştir. Bilgi toplamak için yollanan Osman Paşa, sayısı çok fazla Safevi askerlerinin çadırları ile konakladığını görmüştür. Bunun üzerine otlaklarda başıboş otlanan hayvanların bir kısmı yakalanmış, köylerden de kazan vb. bakır kap-kacaklardan her ne gördüyse toplatılmış ve hava kararınca değin hazırlanıp, geceleyin bu kapları hayvanların kuyruğuna bağlayıp, atları ürküterek, Safevîlerin çadırlarına doğru sürüp, Allah Allah sesleriyle basıp öyle bir patırtı ve kargaşa ortaya çıkarır ki, şaşırان Safevîler, Osmanlı askerleri baskın yaptı sanmışlar, birbirlerine dahi kılıç vurmuşlardır. Aynı esnada Osman Paşa emrindeki askerleriyle çok sayıda Kızılbaş-Türkmen'i öldürmüştür.

Osman Paşa yara almış, ancak yaşanan felaket sonucunda Türkmenler Karabağ'a doğru hiç durmadan kaçmışlardır. (Peçevî, 1281h., I, s. 276; Müneccimbaşı, 1285h., III, s. 499; Rasim, 1326h., I, s. 251). Çerkez Osman Paşa'nın, Kemah civarında kazandığı zafer Padişah'a Harput'ta haber edilince, Paşa, Halep Beylerbeyi olarak tayin edilmiş, Şah Tahmasb'ın güçleriyse aldığı bu ağır yenilgiyle Erzincan ve Bayburt civarını bırakmış, Azerbaycan'a çekilmiştir.

Vezir Ahmet Paşa, Padişahın Harput Kalesi çevresinde bulunan askerlerine katılmış ve düşman askerlerinin kaçışını arz etmiştir. Ardından padişah yeniden Diyarbakır'a gelmiştir. Şah Tahmasb'ın akınlarına cevap olarak, Elkas Mirzâ bazı aşiret güçleriyle beraber İran içlerine akın yapması; özellikle Kum, Kaşan, İsfahan taraflarının vurulması için gönderilmiştir. Kendisine 100.000 altın verilerek, Bağdat'a doğru yollanmıştır. Vezir Sokullu Mehmet de bir miktar asker ile Bağdat'ın korunmasına yollanmıştır. Kimi aktarımlara göre, Elkas Mirzâ'nın İran derinliklerine akın yaparken Meşhedeyn'e uğradığı esnada, Kerbelâ'da yeniden Şîlik Mezhebi'ne döndüğü anlatılmaktadır. Burada kimi Türkmen atlılarının kendisini bıraktığı, Kânunî'nin de bundan itibaren Elkas Mirzâ'ya güvenmediği belirtiliyor. (Hezarfen Hüseyin, 1083h., v. 150; Peçevî, 1281h., I, s. 277; Karaçelebizâde, 1238h., s. 431; Hammer, 1330h., VI, s. 10).

Kanuni Süleyman, Doğu Anadolu'da oldukça akıllı ve gerçekçi bir yol takip etmiştir. Osmanlı Devleti'ne karşı olmayan Kızılbaş-Alevî'lere herhangi bir baskı uygulanmamasını sağlamıştır. Erzurum'un şarkına Kars Beylerbeyliği'ni, Diyarbakır'ın şarkına ise Van Beylerbeyliği'ni kurmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin günümüz sınırları hemen hemen 1548 yılında büyük oranda belirlenerek, güvence altına alınmıştır.

2 Ekim 1548 tarihinde Erzincan'daki Kızılbaş-Türkmen askerleri gece baskınında çadırlarını dahi kaldıramadan kaçmıştır. Padişah da 25 Ramazan/17 Ekim tarihinde Diyarbakır'a gelmiştir. Bayram Namazının burada eda edilmesine müteakip, töre gereğince bayramlaşma gerçekleşmiş ve ordunun kışlaklara gitmesine izin verilmiştir. Rumeli Beylerbeyi askerleri ile Mardin'de, Anadolu Beylerbeyiyse askerleri ile Urfa'da için üzere emir almışlardır. Kanuni Sultan Süleyman da kışlamak üzere Halep'e yönelmiştir. (Celalzâde, (t.y.), v. 320b; Peçevî, 1281h., I, s. 278).

Anlaşıyor ki, Kânunî Süleyman, Şah'ın askerlerine ağır darbe indirmek istemiştir. Ayrıca Şî-Safevî propagandasını doğu topraklarında yok ederek, Anadolu'nun bütünlüğünü sağlamayı amaçlamıştır. Fakat bu isteğini henüz gerçekleştirmemiştir. Bundan dolayı hemen İstanbul'a geri dönmemiştir. Düşüncelerini gerçekleştirebilmek amacıyla ordusunun bir kısmına, Halep ve diğer şehirlerde kışlaması emrini vermiştir. Kendisi de Halep'te kalmıştır. Eğer İstanbul'a geri dönseydi, Tebriz Seferi'nde herhangi bir başarı elde edememiş olabilir. Çünkü Şah Tahmasb, hiç vakit kaybetmeden Kanuni Süleyman'ın ele geçirdiği yerleri alarak, halkı sindirebilir, zulüm ve propagandasına devam edebilirdi. Tüm bunların farkında olan Kanuni, Halep'te kış mevsimini geçirirken bile Anadolu'nun birliği, devletin bütünlüğü için lüzumlu faaliyetleri sürdürmüştür.

1549 yılının kışında, Van Kalesi, İskender Paşa Beylerbeyliği'nde, Müslüman mücahitlerinin yönetiminde bulunuyordu. Önceleri Padişah'a sadık olduğundan dolayı kendine "Sancak beyliği" verilen, gözü pek ve cesur, ünlü bir aşiret lideri olan Dünbüllü Hacı Han, Şah Tahmasb'ın yanına geçmiştir. Şah da O'nu Van'a yakın bulunsun ve orayı alabilsin fikriyle Hoy yönetimine bırakmıştı. Dünbüllü Hacı Han, Hoy iline çok sayıda Kızılbaş-Türkmenle gelmiş ve çeşitli yerleri yağma ve talan etmiştir.

İskender Paşa, Bu durumun Osmanlı adına belâ olacağını keşfetmiş ve gelecekte Van Kalesi ve civarı için riskli sonuçlara neden olacağını düşünerek duruma el koymuştur. İskender Paşa, savaşmayı bile dilaverlele birlikte ansızın Hoy'a baskın düzenlemiştir. Dünbüllü Hacı Han ve beraberindeki binlerce Kızılbaş-Türkmeni katledilmiş ve Hoy Kalesi alınmıştır. Hoy'daki halkın malları ve davaları ganimet şeklinde alınmıştır. Dünbüllü Hacı Han ve bazı kimselerin başları kesilerek mızraklara takılmış ve Halep'te bekleyen Kânunî Süleyman'a gönderilmiştir.

İskender Paşa'nın ircaa ettiği yiğit ve cesur atak, Van Kalesi'nin merkezini tehditte kurtarmıştır. Kanuni Süleyman, bu durumdan hoşnut olmuş, hemen İskender Paşa'ya hil'at, kılıç ve bahşiş göndermiştir. (Peçevî, 1281h., I, s. 280; Solakzâde, 1297h., II, s. 512; Gökbilgin, 1970, XI, s. 133). Ayrıca, Kânunî'ye, Şirvanşah Burhân Ali'den Halep'teyken bir mektup gelmiştir; "Karib, baid bilâd ve nevâhi-i Surhser-i (Mugan Karabağ, Gence, ve Talış gibi Kür suyu sağındaki yerleri) yıkub-yakıb bîhad gâr'etler ve hasâretler ve dūs-ı tâne hareketler ettüğü"nü bildirmiştir. (Kırzioğlu, 1993, s. 197). Şah Tahmasb, bu saldırılarda, binlerce Sünnî Türk'ü katletmiştir.

Kânunî Süleyman'ın Halep'ten Ayrılışı ve Gürcistan Seferleri (1549)

25 Kasım 1548 tarihinden 6 Haziran 1549 tarihine dek, Halep'te Padişah, vezirleri, devlet erkânı ve kapıkullarıyla altı ay on gün kışlamıştır. Bu sırada oğulları Cihangir ve Karaman valisi Bâyezid, Hama civarlarında aylar sürecektir şekilde avlanmış ve birlikte vakit geçirmişlerdir. Şehzâde Bâyezid, 11 Haziran 1549 tarihinde pederi Süleyman'ın Fırat'a gittiği esnada valisi olduğu Karaman'a yönelmiştir. (Süheylî, (t.y.), v. 472a; Peçevî, 1281h., I, s. 282; Müneccimbaşı, 1285h., III, s. 500). Kânunî, Halep'ten Diyarbakır'a hareket etmiş, amacı Şah Tahmasb'ın askerlerini yakalayarak ağır bir savaş yapmak, O'nun Anadolu üzerindeki etki

ve baskısını sonlandırmaktır. Sultan, Halep'ten ayrılmadan evvel, eski Erzurum Beylerbeyi Mehmet Paşa'yı, Gürcistan yönüne sefer yapması için görevlendirilmiştir.

1548 yılında Safevilerin Bayburt-Erzincan taraflarına akın düzenledikleri sırada, Tahmasb'ın oğlu İsmail Mirzâ ise Kars'a saldırmıştır. Safevilerle beraber hareket eden Gürcüler de Ordu ve Artvin cenahına saldırmışlardır. Gürcistan Atabeğleri önceden İsfendiyaroğlu Musa Paşa ve yanında bulunan gazilerin üzerine yüklenip, gaflete düşürerek saldırıp kafalarını kesmiştir. Tüm bu olanlar önceden beri Sultan Süleyman'ın kafasında yer etmiştir. Bundan dolayı Gürcüler üzerine sefer düzenlemeyi plânlamıştır. Sonunda Mehmet Paşa, bazı sancak beyleriyle Çoruh boylarına görevli olarak gerçekleştirdiği seferlerde, Gürcü Atabeğliği'nden; Komuka, Bıraka, Samagar, Penak, Germek, Gömge Ahka kalelerini almıştır. (Hezarfen Hüseyin, 1083h., v. 150a; Danişmend, 1946, II, s. 260; Konukçu, 1992, s. 172).

Bu esnada Kanuni Süleyman, Halep'ten Diyarbakır'a gitmek için yola çıkmadan önce yaz mevsiminde Safeviler üzerine kesin bir sefer yapmak isteğindeydi. Bundan dolayı önceden önlem alınması amacıyla Diyarbakır Beylerbeyi Ayas Paşa'ya Adilcevaz Kalesi'ne Orduyu Hümâyun için sağlanacak koyunların teslim ve tenbihâtını 2 fermanla iletmiştir. (B.O.A., Ali Emiri, 330; B.O.A., Ali Emiri, 329). Halep'ten sonra Birecik'te Fırat Nehri'ni gemilerle geçerek Elmalı Konağına varmıştır. Konakta hastalanan Sultan, Diyarbakır'ın Güneybatısı'nda yer alan "Karacadağ" yaylasına varmıştır. Orada, Mehmet Paşa'nın Gürcülere yönelik gerçekleştirdiği fetihler nedeniyle, Gürcülerin yeniden kaybettiği kaleleri geri almak amacıyla saldırıya geçtikleri haberi alınmıştır. Bundan dolayı Kânunî Süleyman, İkinci Vezir Kara Ahmet Paşa'yı maiyetine; Erzurum, Karaman, Dulkadirli ve Sivas Beylerbeyileri ve Sancakbeyleri ve birkaç bin yeniçeriyle yeniçeri kethüdasını da katarak Gürcistan'a sefere yollamıştır. (Peçevî, 1281h., I, s. 283; Solakzade, 1297h., s. 513; Uzunçarşılı, 1988, II, s. 360).

Kanuni Süleyman, 10 Cemaziye'l-ülâ 956/6 Haziran 1549 tarihinde Halep'ten yola çıkmıştır. Diyarbakır'a geldiği sırada, Şah Tahmasb da Irak-ı Acem'den Bağdat'a kaçan biraderi Elkas Mirzâ ile uğraşmaktadır. Birecik-Urfa üzerinden 7 Cemaziye'l-âhir/ 3 Temmuz'da Elmalı'ya gelen Pâdişah, 10 Receb/4 Ağustos'a kadar Karacadağ yaylasında sıtması bitene kadar istirahat etmiştir. (Celalzade, (t.y.), v. 329a; Danişmend, 1946, II, s. 260). Muhtemelen Vezir Ahmet Paşa, 5 Şa'ban 956/29 Ağustos 1549 tarihinde Diyarbakır'dan Ahıska Atabeyliğine sefere çıkmıştır. Yanına dahil olması gereken komutan ve askerlerin Erzurum'da hazır olmalarını istemiştir. Erzurum'da kendisine katılan orduyla 10 Eylül 1549 tarihinde Çoruh boylarına doğru yola çıkmış, 13 Eylül'de Tortum Kalesi ön tarafına ulaşarak vakit kaybetmeden bu kaleyi kuşatmıştır. (Peçevî, 1281h., I, s. 284; Nişancı Mehmed, 1290h., s. 243-244).

Tortum Kalesi'nde mahsur kalan Corci Ağa'nın teslim olma isteğini reddetmesi üzerine savaş çıkmıştır. Gece gündüz toplarla vurulan kale yıkılmış ve teslim alınmıştır. Kaleye bey ve muhafızlar yollanmış, ardından Necah ve Emirahur kalelerinin anahtarları vuruşmadan getirilmiştir. Memâlik-i Gürcistan'ın muhkem kalesi, Akçakale, top ve tüfekte ele geçirilmiştir. Ardından, Zıkhık, Eşkesar, ve Harsya kaleleri de ele geçirilmiş, böylece cenuptan Nihak'tan, şimalde Zıkhık Kalesi'ne değin tüm Tortum Çayı boyu fethedilmiştir. (Celalzade, (t.y.), v. 332a-332b; Münecimbaşı, 1285h., III,F s. 500; Konukçu, 1992, s. 173).

Vezir Ahmet Paşa, Gürcistan'ın fethine devam etmiş, 2 Ramazan 956/24 Eylül 1549 tarihinde, Akçakale'den Oltu'ya yakın olan Kamhıs ve Anzav ve diğer Akçakale diye anılan 3 kaleyi fethetmiştir. Onlara bağlı, Örtülü, Kaşar, Penek ve Olur gibi, Oltu Çayı ve kollarındaki 15 kaleyi daha ele geçirmiştir. Ramazan'ın 9. günü (1 Ekim) Tortum'a bağlı, Ra'd veya Arad Kalesi sulh ile alınıp, "içinde hisar erenleri" bırakılıp, 11 Ramazan'da Erzurum sınırına yakın gelinmiş, Memâlik-i Gürci'den Livana Deresi denilen Kiskim/Yusufeli

civarına (Çoruh boyu) akıncılar gönderilerek çokça ganimet alınmıştır. "Küffâr-ı dalâlet âsâr-ı Gürc(ün) muazzam kalalarından, Pert-ehrek ve âna tâbi Nihhak ve Arsus kal'aları" üzerine, Vezir Ahmet Paşa, askerleriyle gelip saldırarak 15 Ramazan/7 Ekim'de fethetmiştir. Gürcistan'dan Dav-eli vilayeti demekle ünlü; Oltu, Tortum, Yusufeli ve Ardanuç bölgeleri, kaleleri ve anahtarları ayrıca 15 kale daha Osmanlı kuvvetlerince fethedilmiştir. (Celalzade, (t.y.), v. 332b-335a; Hammer, 1330h., VI, s. 12; Gökbilgin, 1970, XI, s. 133).

Gürcistan Serdarı Vezir Ahmet Paşa, Tortum ve Akçakale, Kamhıs ve Livana Deresi olmak üzere 4 sancak fethetmiştir. 27 Şa'ban 956/ 20 Eylül 1549 tarihinde Diyarbakır çevresinde, Padişah, Çevlik (Çülek) isimli yere ordusu ile gelmiştir. Vezir Ahmet Paşa'yı beklemeye başlamıştır. Sonuç olarak Ahmet Paşa, pek çok ganimetle ve zaferle, beraberinde beyler ve askerleriyle 2 Şevval/ 24 Ekim 1549'da gelmiş, padişaha ulaşmıştır. Vezir Ahmet Paşa'ya ve yanında bulunan beylere iltifatlar yapılmış, bahşişler ve terakkiler verilerek hil'atlar giydirilmiştir. (Hezarfen Hüseyin, 1083h., v. 150a; Kırzioğlu, 1993, s. 202).

Nitekim Vezir Ahmet Paşa'nın yaklaşık 6 hafta kadar devam eden Gürcistan Seferi 1549'da, II. İran-Tebriz Seferi'nin göze görünür tek başarısı olmuştur denilebilir. Osmanlı askerleri hiçbir şekilde Tahmasb'ı bulamamıştır. Ancak Gürcü topraklarında yapılan fetihler kısmen de olsa moral kazandırmıştır. Gürcistan'da 40 kadar kale ve şehir Osmanlı devletine katılarak 4 büyük sancağa bölünmüştür. Böylelikle Erzurum ve Kars vilayetleri daha güvenli duruma sokulmuş ve Gürcü Beylerin kimi zaman gerçekleştirdikleri haksız baskınlar önlenmiştir.

Tahmasb'ın ortaya çıkmaması, mevsim dolayısıyla havanın daha da soğuması, askerlerin 2 yıldan beri seferde olması ve memleketlerine dönmek istemesi, Osmanlı askerlerinin İran'da artık yapılacak bir şey kalmadığını anlaması, Sultan'ın İstanbul'a dönme kararı almasında etkili olmuştur. 13 Şevval 956 /4 Kasım 1549'da Kanuni, Orduy-ı Hümayun ile Diyarbakır'dan İstanbul'a; Birecik, Antep, Adana, Ulukışla, Konya, Eskişehir, İzmit yolu üzerinden 1 Zilhicce/ 21 Aralık 1549 tarihinde girmiştir. (Karaçelebizade, 1238h., s. 431; Grammont, 1992, s. 189; Asrar, 1987, s. 118).

Kânunî Süleyman, bu kez dönerken; Antep konağında Tımarlı sipahilere izin vererek, 26 Kasım'da Adana'ya, 1 Aralıkta Ulukışla'ya, 5 Aralık'ta Konya'ya, 21 Aralık 1549'da İstanbul'a gelmiştir. Kanuni'nin gerçekleştirdiği bu XI. Sefer-i Hümayun'u 1 yıl 8 ay 23 gün sürmüştür. (Danışmend, 1946, II, s. 262).

Tebriz Seferi'nin sonunda: Kânunî, Tahmasb'ı büyük bir meydan savaşıyla imha etmek, bu sayede Safevî sorununu çözmek istemişti, bu olmamıştır. Yaklaşık 20 ay devam eden askeri harekât sonucunda Osmanlı'nın Doğu Anadolu'daki hâkimiyeti oldukça güçlenmiştir. (Yücel, 1991, s. 79-80). Doğu ve Güneydoğu Anadolu sınırları daha güvenli duruma getirilmiş, civar nispi bir sükûnete kavuşmuştur. (Gökbilgin, 1970, XI, s. 133).

Gürcistan'daki fetihler ve Van Kalesi'nin alınması Türklerin lehine olmuştur. Ancak Safevîler'in karşı saldırıya geçerek, Osmanlı coğrafyasını yağma etmeleri, can-mal tahribatı yapması aleyhlerine sonuçlanmıştır. Seferin sonuçlarının İrakeyn Seferi'nden daha aşağıda kaldığı söylenebilir. Osmanlı Ordusu'na karşı Şah'ın açıktan savaşmamış olması, Osmanlı gücünün Safevi devletini yutmak ve yok etmek için yeterli seviyelerde olmadığını göstermiştir.(Asrar, 1987, s. 119).

Hakkârî'yi de içerisine katan Van eyaleti kurulmuştur. Anadolu coğrafyasında birlik sağlanmış ve Atabekler Yurdu'dan Çoruh boylarına kadar Erzurum'un kuzeyindeki 4 sancak fethedilerek Erzurum eyaletiyle birleştirilmiştir. Sûnni-Şirvan ülkesi Osmanlı padişahının yardımlarıyla bağımsızlığını kazanmıştır.

Özellikle Van, Erçiş, Adilcevaz, Ahlat ve bazı kaleler tam olarak Osmanlı idaresi altına alınmış ve başkentten sancak beyleri atanmıştır. (Sümer, 1992, s. 67; Kırzioğlu, 1993, s. 203).

Ayrıca Tebriz Seferi sırasında Safevi askerleri; Ahlat, Erzurum, Erzincan, Kars, Bayburt, Van, Adilcevaz, Hıms, Erçiş, Tercan, Muş, Erzincan, Pasin gibi pek çok şehri ve bağlı yerleşim yerlerini büyük yıkımlarla yerle bir etmişlerdir. Binlerce insan, on binlerce hayvan öldürülmüş, araziler yok edilmiştir. Şah'ın açıklamasına göre; Bu bölge, "Doğu Anadolu'yu oturulması ve geçilmesi imkânsız bir bölge haline getirerek, Osmanlıların İran'a yapacakları seferlere mani olmak" amacıyla tahrip edilmiştir. (Sümer, 1992, s. 66-67).

II. İran (Tebriz) Seferi nedeniyle, Kânunî Süleyman, Avusturya Kralı ve Almanya İmparatoru V. Karlos'un biraderi I. Ferdinand'a (Viyana'ya) gönderdiği "Zafemâme"de özet olarak, seferle alakalı şu bilgileri aktarmaktadır: "31 şehir teshir, 14'ü tahrip edilmiş, savunmasız kalan 28 mevki güçlendirilmiştir."

Azerbaycan'ın güçlü kalelerinden biri olan "Van" tüm çevresi ile alınarak "Beylerbeylik" haline getirilmiştir. Şah Tahmasb'in kontrolünde bulunan Memâlik-i Şirvan, Osmanlılar tarafından ele geçirilmiş, bu topraklar Safevî-Kızılbaş'tan arındırılmıştır. Biz Halep'te iken Van Beylerbeyisi Hoy'u basmış, İranlı Hâkimi Dünbüllü Hacı'nın kafasını kesmiştir. Elkas Mirza, bir dizi güçle gelerek ve Diyâr-ı Hamadan, Kûm, Kaşan, İsfahan ve Kazvin caniplerinde Şah'ın destekçilerinin mülklerini talan etmiştir. 35 kıta hisar, Vezir Ahmet Paşa tarafından Gürcistan'dan alınmış, 14'ü yıkılmış, diğer 21 kaleye "asâkir-i zafer-rehber memlû" edilip Kars Beylerbeyiliği ile 4 sancaklık yerlerin anahtarları ele geçirilmiştir. Van Beylerbeyi İskender Paşa, Şah Tahmasb'in akrabasından "Hüseyincân" ve 2 beyini baskın yaparak yenmiştir. "Nahçıvan, Saa'd Çukuru-Revân nâm mahalleri külliyyen talan ve ihrâk" ederek doyumluklar elde etmiştir. (Feridun Bey, 1274h., I, s. 603-606; Danişmend, 1946, II, s. 262; Kırzioğlu, 1993, s. 204).

Kânunî'nin II. İran-Tebriz Seferi sultan açısından beklenen neticeyi vermemiştir. Ancak, yukarıda bahsettiğimiz olumlu sonuçların çoğunu beraberinde getirmiştir. Günümüzdeki Anadolu-Türkiye sınırı hemen hemen belirlenmiştir. Şiiler-Safeviler, aldıkları darbeye Doğu Anadolu'ya yerleşmeyeceklerini bir kez daha anlamışlardır. Sefer Bölgesi onarılarak canlandırılmış, vatandaşın Osmanlı sultanına olan güveni artmıştır. Bölgede yaşayan birçok aşiret ve bey Osmanlı hakimiyetine geçmiştir. Safevi Şahı'nın katı ve acımasız tavrı, bölge halkının O'ndan nefret etmesine ve Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığını arttırmasına imkan sağlamıştır.

III. İran –Nahçıvan Seferi

Sultanın, 959/1552 yılının hitamına doğru sefer için Anadolu'daki kimi beylerine sefere hazırlanmak için emirler göndermiştir. Bu cümleden olarak, İran şahının Ahlat'ta bulunduğu ve casusluk faaliyetleri hakkındaki haberleri memnuniyetle karşılamış olan Kânunî Sultan Süleyman'ın, Diyarbakır Beylerbeyisi Ayas Paşa'ya yazdığı bir fermanla tavsiyelerde bulunduğunu söyleyebiliriz. (B.O.A., Ali Emiri, 335; T.S.M.A., Ev. 355; Asrar, 1987, s. 124).

Aralık 1552'de, İran'a hareket etmek amacıyla emirler ve hükümler verilen Rumeli ve Anadolu askerlerine, beylerine mutlaka bir "Serdâr" ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu da Vezir-i a'zam Rüstem Paşa olmuştur. Paşa, "Serdâr" olarak, kış aylarını Aksaray'da tüketmek üzere, kapıkulu askerleriyle İstanbul'dan ayrılmıştır. (Celalzade, (t.y.), v. 353a; Peçevî, 1281h., I, s. 299; Gökbilgin, 1970, XI, s. 134).

Ramazan 959 / Eylül 1552'de Diyarbakır Beylerbeyi Ayas Paşa'ya gönderilen fermanla; mel'ün mülhidler hakkında casuslar vasıtasıyla zaruri malûmat ve raporlar ele geçirilmiştir. Halen Ahlat'ta kutlama

yapan Safeviler, Diyarbakır'a gelip buraları yıkmak niyetindedir. Onların Yıkıcı eylemlerini önlemek için, yeniçeriler ve saray görevlileri de dahil olmak üzere kuvvetlerin yönetimine Rüstem Paşa atanmıştır. O'nun Ekim 1552 tarihinde İran Seferi'ne çıkmasına karar verilmiştir. Ardından fermanla, Padişah'ın da kısa zaman içerisinde sefere çıkacağı bildirilmiştir. Diyarbakır Beylerbeyi "cihad-ı ekber"e dahil olmaya çağrılmıştır. Safevî-Kızılbaşlar tuzağa çekilmeli, yok edilmeli gibi önemli tembih ve uyarılarda bulunulmuştur. (B.O.A., Ali Emiri, Nr. 335; Asrar, 1987, s. 124).

Ardından Sultan Süleyman tarafından Diyarbakır Beylerbeyi Ayas Paşa'ya bir ferman daha yollanmıştır. Fermanla, İran Seferi için; Vezir-ia'zâm Rüstem Paşa, Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa ve Anadolu, Sivas, Karaman, Maraş, Halep beylerbeyleri ve askerleri, özellikle Harput'ta Padişah'a katılmak üzere levazımâtıyla birlikte hazır bulunmaları istenmiştir. Bu konuda işbirliği yapılması amacıyla tüm valilere tebliğât gönderilmiştir. (B.O.A., Ali Emiri, 131).

Bunun gibi Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa'ya 959/1552 tarihinde yollanan hükümde; O yazın, Safevîler'e yönelik Sefer-i Hümâyün başlatılmasına karar verilmiştir. Bu nedenle gıda maddeleri ve diğer malzemeler hazır edilmelidir. Orduy-ı Hümâyün'a dahil olmak üzere her an 50.000 asker hazırlanmalıdır. Maraş, Halep, Diyarbakır, Karaman ve Şam ile Rûm (Sivas) beylerbeyilerine ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak her şeyi hazırlamak için emir gönderildi. Diyarbakır'dan Şehrîzur'a kadar olan alanlardaki emir ve hükümdarlara da benzer hükümler verildi.

Kırım Hanı Devlet Giray Han bile; 50 kadar gemiyle Kefe'den Trabzon'a gelmiştir. Tatar askeriyle Orduy-ı Hümâyün'a dahil olması, Gürcistan'da bulunan emirlere ve askeri birliklerine gemilerle Karadeniz'den silah, zahire, gıda desteğinde bulunması söylenmiştir. (Asrar, 1987, s. 123). Kânunî, Nahçıvan Seferi'ne çıkmadan çeşitli önlemler almıştır. Kızılbaş-Safevî Ordusu'na son defa ağır darbe indirmek isteğiyle hiçbir şey unutulmamıştır. Padişah Rüstem Paşa'yı önceden göndermiş, O da 1553 yılı yazında hareket ederek Şah Tahmasb'ı ortadan kaldırmayı amaçlamıştır.

Kürt Beylerine de ayrı bir hüküm gönderilmiştir. Onlara; I. Selim hükümdarlığı döneminde, Safevîler'e dönük mücadele ederek yararlık gösterdikleri için, geçmişten bu yana uhdelerinde olan eyalet ve kaleleri kendi yurtları ve ocakları olduğu gibi, ayrı ayrı berâtlarla ihsan edilen yerlerin mahsûlatı dahi torundan toruna temlik ve ihsan edildiği bildirilmiştir. Buna karşın hükümet ve saltanata ait ihtiyaç duyulduğu vakit, Diyarbakır ve Bağdat Beylerbeyleri ve çevredeki Kürdistan beyleriyle beraber hareket edip hizmet etmeleri gerektiği, şeriat ve kanunlar çerçevesinde davranıp zulüm ve düşmanlıktan kesinlikle kaçınmaları hakkında fermanlar yollanmıştır. (T. S. M. A., Ev. 11969).

Kânunî, II. İran-Tebriz seferinden bu yana herhangi bir sefere katılmamıştır. Bu son doğu seferinde önce beylerini ve paşalarını, ardından da Rüstem Paşa'yı İran'a yollamıştır. Kânunî'de, gönderdiği fermanlar, hükümler ve emirlerle 1552-1553 yıllarında çok sayıda han, beylerbeyi, sancakbeyi ve taşra hâkimlerine sefer yapacağını ilan etmiştir.

Kânunî Süleyman'ın İstanbul'dan III. İran Seferi'ne Hareketi (28 Ağustos 1553)

Padişah, saltanatı boyunca, on bir büyük sefere çıkmıştır. Batıda Avusturya ve Almanya ile doğuda Safeviler ile sürekli mücadele etmiştir. Padişaha, Rüstem Paşa, Hürrem ve Mihrimâh sultan tarafından, Şehzade Mustafa'nın Safevilerle işbirliği yapmış olma ihtimali telkin edilmiştir. Bunca dış tehlikeye birde iç

tehlike eklenmiştir. Nahçıvan Seferi'ni bahane edilerek, Şehzâde Mustafa'yı ortadan kaldırmak istediği anlaşılmaktadır. (Danişmend, 1946, II, s. 282).

Kânunî önce Şehzâde Mustafa sorununu çözmek, ardından üç yıl boyunca Doğu Anadolu'ya yönelik gerçekleştirdiği kanlı baskınlar ile buraları perişan eden Şah'ı ve Safevî Devleti'ni yok etmek amacıyla, 18 Ramazan 960/28 Ağustos 1553'de İstanbul'dan Üsküdar'a geçmiş, Nahçıvan Seferi'ni başlatmıştır. (Celalzade, (t.y.) v. 355b; Hezarfen Hüseyin, 1083h., v. 150b; Süheylî, (t.y.), v. 472b; Müneccimbaşı, 1285h., III, s.502; Asrar, 1987, s. 125). Görüldüğü üzere, daha önce İlkbahar'da sefere çıkılacağı belirtilmesine rağmen 28 Ağustos'ta çıkılabilmektedir. Bu durumun nedeni Padişah'ın rahatsız olması mı, yoksa Şehzâde Mustafa hakkında verilen karar ve önlemlerin gerektirdiği zorunluluk mu tahmin edilememektedir. (Gökbilgin, 1970, XI, s. 135).

Saniyoruz ki bu Şehzâde Mustafa hakkında verilen karar ve alınan önlemlerin, Padişah açısından zorluğundan kaynaklanmaktadır. Osmanlı askeri birlikleri 1 Ramazan 960/11 Ağustos 1553'den başlayarak Üsküdar'a hareket etmiştir. 18 Ramazan/28 Ağustos günü de Padişah, Cihangir ile Üsküdar'a geçmiştir. Burada padişahı 12 bin yeniçeri törenle karşılamıştır. Bursa Yenişehir'e 29 Ramazan 960/8 Eylül 1553 tarihinde ulaşılmış ve burada Kütahya Valisi Bâyezid pederini karşılamış, elini öpmüştür ve Rumeli koruması için Edime'ye yollanmıştır. 1 Şevval 960/20 Eylül 1553'te Sultan, Ramazan Bayramı'nı Yenişehir Ovası'nda düzenlemiştir. Şevval'in 12. günü/ 21 Eylül'de Sultan Süleyman, Bolvadin'e ulaşmış, orada Saruhan Valisi Şehzâde Selim, askerleri birlikleriyle gelip pederini karşılayıp elini öpmüş ve sefere katılmak için izin istemiştir. (Karaçelebizade, 1248h., s. 161; Peçevî, 1281h., I, s. 302; Tekindağ, 1977, s. 179; Uzunçarşılı, 1988, II, s. 403).

Kânunî, 26 Şevval 960/5 Ekim 1553 Perşembe günü Konya-Ereğli yakınlarındaki "Aktepe-Aköyük" menziline kalmıştır. Sultan, başkentten yola çıkarken, sefer için Amasya Valisi Şehzâde Mustafa'yı da sefere davet etmiştir. Hurrem Sultan ve Rüstem Paşa gibi kişiler, askerinin ve Anadolu halkının çok benimsediği Şehzâde Mustafa, kendisini bekleyen feci sondan bihaber olarak, bu menzilde Padişahı karşılamak amacıyla otağını hazırlamıştır. Mustafa pederinin fermanı dayanarak; İran Seferi'ne katılacağından dolayı büyük bir askeri birlikle ve maiyetiyle gelmiş, anlatılana göre; II. Vezir Kara Ahmet Paşa, gizliden haber göndererek onu ikaz etmiştir. Mustafa, masum olmasına ve babası Süleyman'ın adil olmasına güvenerek olumsuz bir tavır takınmamıştır.

27 Şevval 960/6 Ekim 1553 Cuma günü, Sultan'ın oğlu Mustafa, pederinin elini öpmeye gitmeden evvel, bütün devlet erkânı O'nu selamlayarak elini öpmüştür. Şehzâde bunlara kaftan ve hediyeler dağıtmıştır. Ardından vezirlerle birlikte Padişah'ın otağına gelmişlerdir. Onlar Divân'hâne Otağı'nın önünde durmuşlar ve Mustafa, pederinin elini öpmek için girdiği çadırda pederini görememiştir. Dilsizler'den oluşmuş "Saray cellatları" O'nu feci bir şekilde boğmuşlardır. Mirahuru ve bir kapı ağası da bu arada öldürülmüştür. (Şemseddin b. Şeref, 1051h., v. 310a-310b; Karaçelebizade, 1248h., s. 162; 1238h., s. 432; Hezarfen Hüseyin, 1083h., v. 150b; Süheylî, (t.y.), v. 472b; Peçevî, 1281h., I, s. 303; Müneccimbaşı, 1285h., III, s. 502; Akdağ, 1963, s. 63; Grammont, 1992, s.189; Uluçay, "Mustafa Sultan", 1979, VIII, s. 691).

27 Şevval 960/6 Ekim 1553'te Konya-Ereğlisi, Aktepe'de gerçekleşen bu korkunç olayın ardından Kânunî, kış geçirmek için Halep'e gitmiştir. 2 aydır Osmanlı Ordusu'nda bulunan İran Büyükelçisi Seyyid Şemseddin Dilicâni'ye, hil'at verip dönmesine müsaade etmiştir. Tahmasb'a bir mektup yamış ve şöyle demiştir; "Hudûd-ı mahrûse-i sükkânıma ol cânibden vâki olan mezâlimu fecâyî'ün mükafâtı için" sağlı-sollu fetih sancakları ile "şark-ı fitne-gark taraflarına azimet-i hayr hâtimet kılınmışın haber itdüler". Kış

yaklaştığından dolayı; Rumeli askeri Tokat'ta Sokullu Mehmed Paşa ile Anadolu askeri ise Şehzâde Selim ile Maraş'ta kışı geçirmeye yollanmıştır. Kapıkulu askerleriyle Padişah, Antep yoluyla Halep'e yönelip 1 Zilhicce 960/8 Kasım 1553 Çarşamba günü Halep'e ulaşmıştır. Ağabeyi Şehzâde Mustafa'nın Aktepe'de öldürülmesine üzülen Şehzâde Cihangir hastalanmıştır. 20 Zilhicce/27 Kasım 1553 tarihinde Halep'te vefat etmiştir ve cenazesi başkente gönderilmiştir. (Celalzade, (t.y.), v. 356b-363a; Solakzâde, 1297h., Peçevî, 1281h., I, s. 305-306; Süheylî, (t.y.), v. 472b; Uzunçarşılı, 1988, II, s. 404; Danişmend, 1946, II, s. 287; Gökbilgin, 1977, "Hurrem Sultan", V/I, s. 595; Emecen, X, s. 339).

Kânunî, Halep'te boş durmamıştır. 1535'te Bağdat'ta olduğu gibi, şimdi de bir dizi asayiş ve vergi işlemlerini sağlamak amacıyla Halep'te çalışmıştır. Kimi zalim ve zorba kimselerin ellerinde bulunan vakıfları ve araziye tahkik etmiş, vatandaştan topladıkları dayanaksız vergileri iptal etmiş, adil ve dürtüst, sevk ve idare için beyleri kontrol etmiştir. Ulemâ, halk ve erdemli insanların yorum ve şikâyetlerine bağlı olarak; Rumeli Kadaskeri Müeyyed-zâde Abdurrahman Efendi şeriat kaidelerine bağlı olarak işleri düzenlemekle görevlendirilmiş, hukuka aykırı uygulamalar kaldırılmıştır. (Peçevî, I, s. 306; Solakzâde, 1297h., s. 526; Danişmend, 1946, II, s. 288; Gökbilgin, "Süleyman I", 1970, XI, s. 136).

Cihangir'in Halep'teki ölümünün ardından, Mustafa'nın da acısını hisseden Sultan, daha fazla üzülmek ve yalnızlığa uğramamak amacıyla Maraş'taki oğlu Selim'i Halep'e çağırması ve O'nunla oldukça iyi zaman geçirmiştir. Hama ve çevresinde avlanmışlar ve eğlenmişlerdir. Şehzade Selim'i bir süre sonrasında Anadolu askerinin başına, Maraş'a geri göndermiştir. (Peçevî, 1281h., I, s. 306; Solakzâde, 1297h., s. 526; Danişmend, 1946, II, s. 287; Gökbilgin, "Süleyman I", 1970, XI, s. 146).

Kânunî Sultan Süleyman'ın Halep'ten İran Üzerine Hareketi (Nisan 1554)

Halep'ten yollanan habercilerle tüm Anadolu eyaletlerinin "Nevruz-i Pîrûz" Erzurum çevresinde bol erzakla birlikte toparlanmaları duyurulmuştur. Halep ve Kahire beylerbeyleri yer değiştirilmiştir. Mısır muhafazasına Dukaginoğlu Mehmed Paşa ve İstanbul muhafazasına da II. Vezir İbrahim Paşa atanarak yola çıkarılmıştır. Daha evvelden yollanan usta ve işçilerin, Birecik'te Fırat Nehri üzerine köprü inşa etmeleri emri verilmiştir.

Beş ay Halep'te kaldıktan sonra 9 Nisan 1554 tarihinde Kânunî Süleyman, İran'a Üçüncü İran-Nahçıvan seferini yapmak için büyük bir maiyyet ve orduyla harekete geçmiştir. Orduyu Hümâyun'un Halep'te Gökmeydanı denilen alanda toplanmasının ardından, Sultan Süleyman, menzil menzil hareket etmiş, her yeni gün bir vadide konaklamıştır. 23 Cemaziye'l-evvel 961/26 Nisan 1554 tarihinde Birecik'te Fırat Nehri üzerinde hazırlanan köprüden geçip, Urfa-Kızıltepe üzerinden Karacadağ Kızıltepesi'ne gelmiş, Diyarbakır kıyısındaki Çevlik/Cülek (Çülek) adlı mahallede, 9 Cemaziye'l-âhır 961/12 Mayıs 1554 tarihinde konuşlanmıştır. Burada Şam Beylerbeyi Tekeoğlu Mehmed Paşa da ordusuyla gelerek, Sultan Süleyman'a katılmıştır. (Celalzade, (t.y.), v.364b, 365b; Peçevî, I, s.307; Danişmend, 1946, II, s. 288).

12 Cemâziye'l-âhır 961/15 Mayıs 1554 tarihinde Diyarbakır Cülek konağında, Sultan Süleyman ordugâhta büyük bir savaş divanı kurmuştur. Halep'ten Diyarbakır'a gelen Kanuni, savaşa başlamadan önce ordunun gözünde sarsılan nüfuzunu yeniden inşa etmek amacıyla bu divanı yapmıştır. Aslında bir savaş divanından öte, tüm asker sınıfının sırayla huzura getirilerek, teskin edilmesi ve sadakatle hizmet edecekleri konusunda söz almak için düzenlenmiş bir toplantıydı.

Sultan tahta oturmuş, perdeler açılmış ve herkesin içeri gelmesine izin verilmiştir. Yüksek divan kurallarına göre; Yeniçeriler; Yeniçeri ağası, Yeniçeri kethudası, yazıcılar, ocak ağaları, yayalar, bölük başları, oda başları, vekil harçları, solaklar ve hatta tüm birliklerin ihtiyar neferleri sırasıyla huzura girerek padişahın önünde dizilmişlerdir. Kanuni ilk olarak hal hatır sormuş ve seferde yaşanan sıkıntıları dinlemiştir.

Şah Tahmasb'ın İslam coğrafyasına yönelik saldırılarına değinen padişah, bu seferin padişahın namus ve şerefine bir gereği olarak yapılması gerektiğini ve artık yeniçeri gazilerini büyük hizmetler beklediğini söyleyerek gönülleri fethetmiştir. Binlerce vaat ve cesaret verici sözle onların kalplerini o kadar fethetti ki küçüğü-büyüğü, genci-yaşlısı hep bir ağızdan; "Hind'e ve Sind'e gitsen hatta Kaf Dağı'na kadar sefer etsen, yüz döndürmeyiz ve Padişah uğruna baş vermeyi dünya ve ahirette devlet biliriz, her ne emredersen fermanını uygulunuz" diyerek, Şehzâde Mustafa olayından dolayı ortaya çıkan burukluk ve kırgınlık giderilmiş, Sultan Süleyman'a bağlılık ve güven sözü verilmiştir. (Peçevî, 1281.h, I, s. 307-308; Danişmend, 1946, II, s. 288; Asrar, 1987, s. 126). Bu divan çok önemli bir psikolojik destek sağlamıştır. Uzun süredir öfkeli ve üzgün olan askerler, padişaha sadakatlerini bildirmiş, Osmanlı askerlerinde yeniden Safevîler üzerine yürümek için güç ortaya çıkmıştır.

Diyarbakır Cülek yakınlarındaki bu divânda yeniçeriler ve ağaları hayır dualar alıp ayrıldıktan sonra, diğer sınıflar ve kethüdaları, bölük ağaları ve zâbitleri ve ihtiyar neferleri de padişahın huzuruna girerek aynı söz ve iltifatlarla karşılanmışlardır. Kadıaskerler, büyük vezirler ve yüksek rütbeli subaylar, törende hazır bulunmuşlardır. O gün ordugâhta sanki bir bayram havası yaşanmıştır. (Peçevî, 1281.h, I, s. 309; Danişmend, 1946, II, s. 288; Hammer, 1330h., VI, s. 43). Yeniçerilerin ve tüm Anadolu askeri tarafından çok sevilen oğlu Mustafâ'yı devlet ve millet yoluna feda ederek, askerleri ve komutanları incittiğini sezinleyen, zeki ve büyük devlet adamı Kânunî, bu divânı yaparak isabetli bir karar almıştır.

Kânunî Sultan Süleyman'ın Şah Tahmasb Üzerine Diyarbakır'dan Hareketi

Kânunî, 17 Cemaziye'l-âhır 961/20 Mayıs 1554 tarihinde Diyarbakır'da bulunan ordugâhdan yola çıkarak, Nahçıvan ve Revan'a hareket etmiştir. Önce Diyarbakır'dan Erzurum'a doğru gitmek için yeniçerilerin bir gün evvelden hareket etmesini emretmiştir. Kendisi de Çevlik'ten (Çülek) kalkıp Han-ı Çeper, Han-ı Zülkarneyn'den sonra dördüncü konakta Çabakçur-boğazına zorluk çekerek varmıştır. (Peçevî, 1281.h, I, s. 309; Danişmend, 1946, II, s. 288; Kırzioğlu, 1993, s. 221). 23 Mayıs'ta Bingöl-Genç yanındaki Murat Nehri üzerine Sal-gemileri üzerine kurulan tahta köprüyle, askerin karşıya geçişi sağlanmıştır. Padişah, bu köprüden ertesi gün geçmiş, Yeniçeriler, 26 Mayıs'ta Hokzik yakınlarında Padişah'ı alay gösterisiyle karşılamışlardır.

Diyarbakır Beylerbeyi İskender Paşa, eyalet beyleri ve askerleri birlikleriyle burada orduya katılmıştır. Hızır Paşa kendi eyaletini korumakla görevlendirildi. Ergani Sancakbeyi Hüseyin Bey de Çabakçur-Derbendi muhafazasına, eski Basra Beylerbeyisi Kubâd Paşa Erzurum muhafazasına görevlendirilmiştir. (Müneccimbaşı, 1285h., III, s. 503; Kırzioğlu, 1993, s. 221).

27 Mayıs 1554 tarihinde Karlıova ve Göynük Suyu başındaki Kargapazarı konağında yükler açılarak askerlere mühimmat dağıtılmış, orduya bahşişler verilmiştir. 3 Receb/4 Haziran'da Tavla Çayırına ve sonraki gün 5 Haziran'da Aras başında bulunan Suşehri'ne ulaşıp, Tercan üzerinden gelen Rumeli Beylerbeyi Sokullu Mehmed Paşa, askeri ile gelmiş ve orduya katılmıştır.

Şehzade Selim'in Suşehri'ne ulaşması için beklenmiştir. Burada ordu alayı adı verilen resmi bir tören yapılmıştır. Sağda Başvezir Ahmet Paşa ve solda II. Vezir Semiz Ali Paşa alayları çok gösterişli bir

şekilde geçmişlerdir. Rumeli Beylerbeyi Sokullu Mehmed Paşa'nın; kaplan postlu, kurt taçlı, çekirdek mahmuzlu, tekne kalkanlı, demir eldivenli, ak ve kızıl bayraklı askerleri geçerken adeta göz kamaştırmıştır. 6 Haziran'da Şehzâde Selim, lalası ve kapıkulları, türlü türlü süslenmiş alay sancağı altında Saruhan askeri ve beyleri ardından Anadolu Beylerbeyisi Ahmet Paşa ve askerleri, ardından Karaman askerleri ve yiğitleri, Beylerbeyileri Hadım Ali Paşa ile geçmişlerdir. Arkasından Sivas Beylerbeyisi Ali Paşa, Sivas (Rûm) ve Amasya yiğitleri ve Dulkadırlu Beylerbeyisi Haydar Paşa, Bozok ve Maraş askerleriyle Türkmen yiğitleriyle Padişah'ın huzurunda geçit töreni düzenlemişlerdir. (Peçevî, 1281h., I, s. 310; Karaçelebizade, 1248h., s. 163-164; Kırzioğlu, 1993, s. 222).

Padişah, Suşehri'ndeki gerçekleştirilen törenden sonra, orduyu burada savaşa hazır bir halde dizerek ve şöyle buyurmuştur; Dulkadırlu ile Sivas (Rûm) beylerbeyileri ve askerleri -zafer rehber- orduya dūmdar (artçı) olacaklardır. Şehzâde Selim, Anadolu ve Karaman beylerbeyileri askerleri ile sağ kolda, Rumeli askerleri ve beylerbeyileri sol kolda yürüyeceklerdir. Erzurum Beylerbeyi Ayas Paşa en başta olmak üzere; Diyarbakır Beylerbeyi İskender Paşa ve Kürt beyleri ile Şam Beylerbeyii Mehmed Paşa Arabistan askeri ile öncü olarak ileride yürümelidirler. (Peçevî, I, s. 310; Solakzade, 1297h., s. 527).

22 Receb/ 23 Haziran'da Çoban Köprüsü'nün yanına konmuş ve burada 1 gün kaldıktan sonra Erzurum ile Diyarbakır askerleri, öncü, Şehzâde Selim ile Anadolu ve Karaman askerleri sağ kolda, Rumeli askerleri sol kolda, Sivas ve Maraş sipahileri artçı, Padişah ile Kapukulu yeniçerileri de ortada yürüyorlardı. Çoban Köprüsü geçilmeyip, Nahçıvan'a ulaşmak için ilerlediler. (Müneccimbaşı, 1285h., III, s. 503; Yücel, 1991, s. 86).

Kânunî Sultan Süleyman'ın Osmanlı Ordusu ile Kars'tan; Nahçıvan, Revan ve Karabağ'a Girmesi (Temmuz 1554)

28 Receb/29 Mayıs 1534 tarihinde Zivin Kal'asına, 4 Şaban/5 Temmuz Perşembe günü Kars ovasına ulaştıklarında, pederi I. Selim'in, Şah İsmail'e yazdığı şekilde, Kanuni Süleyman da Tahmasb'a, hapisten bıraktığı bir Türkmen aracılığıyla çok ağır hakaret içeren tehdit name göndermiş, Şah'ı erkekçe er meydanına mücadeleye davet etmiştir. (Celalzade, (t.y.), v. 373a; Feridun Bey, 1274h., II, s. 19-20; Küttikoğlu, XI, s. 654).

Şirvan ülkesi için Kars'ta 5 gün beklemiş ve olumlu gelişmeleri duymuş ve 9 Şaban 961/10 Temmuz 1554 tarihinde Şuregel konağına konuşlanmıştır. Buralar tepeden tırnağa yıkılmış, ardından Safevi Şaraphanesi ve Nîlfira konakları ve çevresi talan edilmiştir. Osmanlı Ordusu, 17 Şaban / 18 Temmuz'da Revan şehrine girmiş, Şah Tahmasb, oğlu ve daha birçok kişinin sarayları, köşkleri, evleri, bağları ve bahçeleri yıkılıp yakılmıştır. Şah'a ait "Bağ-ı Sultaniye" adı verilen bahçe imha edilmiştir. 23 Saban 961/24 Temmuz 1554'te Nahçıvan'ın altındaki Arpaçay denilen "Arpaçayın" kışlası yağmalanmış ve yıkılmıştır. 25 Temmuz'da Safeviler, Aras Nehri kıyısındaki "Karahisar" da gizlenmiş ve Karaman askerlerinin bir müfrezesi pusuya düşerek bazı kayıplar vermiştir. (Karaçelebizade, 1248h., s. 165; Nişancı Mehmed, 1290h., s. 246; Yücel, 1991, s. 86).

26 Temmuz 1554 Perşembe günü Azerbaycan bölgesinin zengin coğrafyalarından Karabağ'a ulaşan Osmanlı askerleri, halk kaçmış olduğundan yalnızca malları yağmalanmış, mağaralarda saklanmış olan birçok hazine ve define elde edilmiştir. Kıymetli altın ve eşyalar alınmış, taşınamayanlar da imha edilmiştir. Osmanlı güçleri, 27 Şaban/28 Temmuzda Nahçıvan'a gelmiş, burada da halk bölgeyi terk etmiş olduğundan, çokça mal ve ganimet altın vs. ele geçirilmiştir. Şah'a, oğluna ve emirlerine ait saray köşk ve bağ-bahçeler

yakılıp yıkılarak yok edilmiştir. Şah yine meydana çıkamamıştır. Üç sene önce Osmanlı Ordusu, Erciş, Ahlat, Adilcevaz ve Pasin'e yapılan saldırıların, yağma ve tahriplerin intikamını ağır şekilde alırken, Şah'ın Lûristan dağlarına kaçtığına dair haber ulaşmıştır. Yeniçeriler ve diğer askeri birlikler ganimet ve pek çok doyumluk kazanmışlardır. (Karaçelebizade, 1248h., s. 166-167; 1238h, s. 433; Hezarfen Hüseyin, 1083h., v. 150b; Danışman,1965, VI, s. 182).

Osmanlı akıncıları, 9 Şaban 961/10 Temmuz 1554 ile 29 Şaban 961/30 Temmuz 1554 tarihleri içerisinde; Osmanlı kaynaklarına ve bu kaynaklardan yararlanan pek çok araştırmaya göre, bu 20 günlük dönemde görülmeyen orduyla adeta Çaldıran Savaşı'ndan bu yana, Safevî şahlarının ve askerlerinin, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde Sünni-Müslüman halka yaşattıklarının hesabı sorulmuş, intikamları alınmıştır. Yağma ve yıkım doğru olmasa da Kânunî Süleyman burada Şah'ın anladığı dilde hareket etmiştir. Elde edilen esir, servet, altın, mal ve ganimetler Sultan'ı ve Osmanlı askerlerini mutlu kılmıştır. Bu "20 günde Karabağ, Revan, Nahçıvan ve civar kasaba ile köylerde yıkılan, tahrip edilen yerlerin ve öldürülen insanların miktarını ve sayılarını ancak Allah bilir", (Karaçelebizâde, 1248h., s. 167; Peçevî, 1281h., I, s. 314; Solakzâde, 1295h., s. 529) denilmiştir.

Nahçıvan'dan 29 Şaban/30 Temmuz 1554 tarihinde dönerken, Kürt beylerinden Bahdınanlı ailesine mensup, İmâdiye Hâkimi Sultan Hüseyin Bey'in, padişahın emriyle vardığı Tebriz civarında Meraga ile Serhend'i yaktıktan sonra, Bağdat üzerine akın yapan Kızılbaş-Türkmen göçebe beylerini ve askerlerini Taht-ı Süleyman'da 22 Temmuz'da yenmiş ve onlardan elde ettiği sancak, tuğ ve nakkareler Padişah'a teslim olunmuştur.(Peçevî, I, s. 315-316; Solakzade, 1297h., s. 529; Kırzioğlu, 1993, s. 228). 30 Temmuz'da Aras Nehri'ni aşan Sultan Süleyman, 31 Temmuz'da Kargalık konağına gelerek ve "7 Ramazan/6 Ağustos'ta Bâyezid (Doğu Bâyezid) adlı kalenin şimal tarafına konuşlanmıştır.

Kanuni Süleyman'ın Nahçıvan'dan geri dönme nedenleri olarak; Şah'ın ortalıkta görünmemesi, meydan mücadelesine girmemesi, her tarafın yakılıp yıkılarak boşaltılması, Kış aylarının yaklaşması, kalabalık Osmanlı Ordusu'nun yiyecek sıkıntısı çekmesi, ayrıca Padişah'ın kışı Erzurum'da geçirerek İlkbahar'da tekrardan İran üzerine büyük akınlar yapmaya karar vermesi gibi durumlar söylenebilir. (Karaçelebizade, 1248h., s.167; Süheylî, (t.y.), v. 473a; Asrar, 1987, s. 127; Uzunçarşılı, 1988, II, s. 361Tekindağ, 1977, s. 180, Konukçu, 1992, s. 179).

Kânunî Süleyman, Erzurum'da konakladığı 24 dört gün süresince, sürekli otağında kalmıştır. 1 Zilkâde 961/28 Eylül 1554 tarihinde Erzurum'dan Amasya'ya kışı atlatmak için yürümüştür. Orduy-ı Hümâyûn, 21 Zilkâde/18 Ekim'de Sivas'a, sonrasında 25 Zilkâde/22 Ekim'de Tokat'a, 3 Zilhicce 961/30 Ekim 1554 tarihinde Amasya'ya varmıştır. Vezir Sokullu'ya ordusu ile Konya'da kışlamasını emretmiştir. Askerler Amasya'da kışlaklara yollanmış, eğer Safevîlerle kesin bir barış sağlanamazsa baharda yeniden sefer yapmayı planlamıştır. (Karaçelebizade, 1248h., s. 169; Nişancı Mehmed, 1290h., s. 247; Peçevî, I, s.308; Diyânet, 1971, s. 55).

Osmanlı hükümdarı Kânunî, ordusunun başında 12 büyük sefere bizzat katılmıştır. Birçok kale ve şehri zapt etmiş, birçok kez vezirlerini Serdâr veya Serasker olarak gerek Batı'da; Macaristan, Avusturya, Almanya coğrafyalarına, gerekse Doğu'da Safevî-İran coğrafyaları üzerine göndermiştir. 60 yaşının üzerinde, koca bir hükümdâr, adaletli bir Pâdişah olarak onca zamandır, devleti ve milleti için cepheden cepheye yürümüş bir kahramandı. Son olarak Safevîler üzerine yapılan seferde, Şah Tahmasb'a; Nahçıvan, Revan, Karabağ bölgelerinde gerçekleştirdiği büyük saldırılarla ekonomik olarak; saraylarını yıkarak, kıymetli

hazinelere el koyarak büyük darbeler vurmuştur. Askerlerini Anadolu'da bulunan kışaklara yolamış, önlemine alarak Amasya'da baharı beklemiştir.

Kânunî, pederi Yavuz Selim'in kırk yıl önce yaptığı gibi Kemah, Tunceli ve Diyarbakır bölgelerini ele geçirmek amacıyla kışı Amasya'da geçirdi. Safevîler ateşkesine uymadıkları takdirde tekrar doğuya gidecek, "Tebriz ve Erdebil'i imha edeceğini ilan edecekti. 1534 yılında Safevîler tarafından alınan Bağdat, Basra, Şehrîzor, Van, Bitlis, Erzurum, Kars Atabek-Yürdu bölgelerini, adeta Osmanlı ülkesinin dokunulamaz ve bölünemez bir parçası olduğunu kabul ettirmek amacıyla Amasya'da kışı geçirmeye karar vermiştir.

Sonun da Osmanlı vezirlerinin, Bayezid'de yaptığı görüşmeler sonuç vermiştir. Safevîler'in "Daru'l-İrşâd" diye adlandırdıkları "Erdebil Gurkhâneleri"nin Osmanlı ordusu tarafından yok edileceği korkusu Safevî Şahı'nı ve vezirlerini hizaya getirmiştir. (Feridun Bey, 1275h., s. 51-52; Kırzioğlu, 1993, s. 240). Şah Tahmasb, dostluğu ve muhabbeti bol bir mektup ile Eşik Ağası (Saray Nâzırı) Ferruhzâde Beyi, çeşitli hediyelerle Kânunî'yle barış yapması amacıyla Amasya'ya yollamıştır. (T.S.M.A., Ev. Nr. 8968; Sarı Abdullah, 1053h., v. 233a- 234b).

Amasya Antlaşması'nın Sonuçları

Amasya Antlaşması vasıtasıyla Sünnilik ve Şîlik arasındaki mevcut önemli mezhebî ayrışma nedeninin ortadan kaldırılmasına oldukça ihtimam gösterildiği görülmektedir. Bu Şîilerin Hz. Ali'den başka büyük sahabilere (Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Aişe gibi) hürmet göstermemeleri, hatta ve hatta küfür etmeleri, "Şeyheyn'e sebb-ü-şetm" bu durum da Sünniliğin en çok üzen konuydu. Safevî elçisi Ferruhzâde Bey, Osmanlı hükümetine bu uygunsuz durumun sona ereceğine dair güvence verdi. Ayrıca İranlılar Osmanlı sınırını ihlal etmeme ve dostane ilişkiler kurma sözü verdiler. (Danişmend, 1946, II, s. 295; Diyânet, 1971, s. 9; Asrar, 1987, s. 130).

Amasya Barışı ile Osmanlılarla Safevîler arasındaki yaklaşık olarak 50 yılı aşan düşmanlık süreci sonlandırılmıştır. Şah İsmail'in, II. Bâyezid dönemine denk gelen 907/1501 yılında ilan ettiği Safevî Devleti antlaşmaya kadar 55 yıldan beridir, Osmanlı padişahları tarafından meşru görülmemiştir. Bu anlamda Amasya Barışı, Şah Tahmasb adına büyük bir kazançtır. Çünkü Osmanlı tarafından Safevî Devleti'nin varlığı kabul edilmiştir. Ama karşılık olarak, Osmanlı'ya; Doğu Anadolu ve Irak ile Gürcistan'da 1514 yılından itibaren Osmanlıların elde ettikleri toprakları, kaleleri şehirleri vermeyi kabul etmiş ve oraları sınır olarak tanımıştır. (Danişmend, 1946, II, s. 295; Rasim, 1326h., I, s. 253; Erendil, 1976, s. 77).

11 Receb 962/1 Haziran 1555 tarihinde yapılan Amasya Antlaşması'na göre Gürcü coğrafyası iki devlet tarafından paylaşılmıştır. Mosuk, Kakhet, Borçalı Ahıska, kesimleri, Kartel (Kartli), Göri ile Tiflis, Meshetiya, Safevîler'e verilmişken, Başaçuk, İmaret), Dadyân (Megrel), Güriyân (Güryel), Trabzon sınırına kadar olan Keyhüsrev Ülkesi olarak da bilinen, Çoruh boyundaki; Dav-eli, Atabek Yurtları, Ardahan, Ardanuç, Oltu, Tortum kısımları Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır. (Kütükoğlu, "Tahmasp I", 1970, XI, s. 64; Erendil, 1976, s. 78; Kırzioğlu, 1993, s. 245).

Osmanlı'nın doğudaki sınırı, Basra Körfezi'nden Hazar Denizi'nin garp kıyılarına dek uzanıyordu. Doğu Anadolu Azerbaycan, ve Tebriz Osmanlı'ya kaldı. Antlaşmayla iki devlet arasındaki savaş sona ermiştir. Osmanlı Devleti tarafından Çaldıran Savaşı'ndan bu yana 41 senedir düşman olarak kabul edilen Şî-Safevîler resmen devlet olarak tanınıp, kabul edilmiştir. Yavuz'un Çaldıran Savaşı'ndan bu yana Kânunî'nin

gerçekleştirdiği büyük İran seferlerine karşın hiçbir zaman Şah Tahmasb, Osmanlılar'a karşı savaşmaya asla cesaret edememiştir.

Sonuç

Müverrihlerin kayıtlarına göre, Tahmasb meydan savaşına katılmayı, Safevî Devleti'nin sonu olacağını düşünerek, sürekli kaçmış ve kaysak mücadele etmiştir. Sonuç olarak, Amasya Antlaşması'nın yapılmasıyla Tahmasb, Safevî Devleti'nin varlığını, Şii Hacılar'ın güvenliğini, Şiilik Mezhebi'nin İran'da mevcudiyetini, kendi iç kavgalarını ortadan kaldıracak huzur ortamını sağlamıştır.

Osmanlı'ysa; Doğu Anadolu, Kars, Ardahan, Azerbaycan, Tebriz, Erdelân Eyaleti'nin birçok kalesini, Irak-ı Arap ve Kuzey Irak'ı kesin olarak sınırları içerisine dahil etmiştir. Sınır saldırmazlığını kabullenmiştir. Çünkü Osmanlı askerleri Avrupa'da mücadele ederken, Safeviler, Doğu Anadolu'ya sürekli saldırmıştır. Ayrıca birtakım yabancı araştırmacıların, yeni kaynakların ve yazarların Osmanlı-Safevi mücadelesini sadece Şiilik ve Sünnilik arasında gereksiz bir çatışma olarak görmeleri yanlıştır. Mezhep çabası her iki devlet için de muharrik bir kuvvet rolünde olmuş, çok önemli siyasi ve askeri sonuçlar doğurmuştur. Hakikatte, bu tarihi çekişme jeopolitik zorunlulukların doğal sonucudur. Bu nedenlerle, Kânunî sınır ümerası ile irtibat kurarak gerekli önlemlerin alınmasında geç kalmamıştır. İlk başta Anadolu'da filizlenen Kızılbaş-Türkmen isyanlarını teker teker sindirmiştir. Sonrasında İrakeyn Seferi (1533-1535) düzenlenmiş, Bağdat fethedilmiş, Azerbaycan çığnemiş ve Doğu Anadolu'nun Osmanlı Devleti'ne bağlı bulunduğu, Safevî Şahı Tahmasb'a kanıtlanmıştır. İki seneden fazla süren bu sefer, Şah Tahmasb'ı açık şekilde savaşa çağırarak mektuplar yollanmıştır. Başta Tebriz olmak üzere çok sayıda Safevî yerleşimine girilmiş, tüm bu yaşananlara rağmen, Safevî Ordusu, Osmanlı Ordusunun önüne çıkmaya cesaret edememiştir.

Kânunî Süleyman, batıdaki Almanya-Avusturya topraklarının fethi ile meşgulken, bundan yararlanan Şah Tahmasb, Anadolu'nun şark kesimine defalarca saldırmış, yağma ve çapuldar yapmış, binlerce kişiyi katletmiş, on binlerce hayvanı da alıp gitmiş, geldiği Anadolu şehir ve kasabalarını yakmış, yerle bir etmiştir. Günümüzde bile etkili olan bir nüfus azlığına neden olmuştur.

Kânunî, doğu seferiyle bir daha, Anadolu'daki Şii propagandasını kesmeye kalkışmış, Doğu Anadolu'nun birliğini temin etmiş ve ispatlamıştır. Şirvanşahları bağımsızlığına ulaştırmış, Van Kalesi'ni kesin olarak fethetmiş, Osmanlı eyâlet merkezi haline getirmiştir. Elkâs Mirzâ ise bu seferde büyük fetihler gerçekleştirmiştir. Süleyman, Elkas Mirza'yı Tebriz'de Safevî tahtına oturtmayı düşünmüştür. Bazı aktarımlara göre de, Safevî tahtına oturtmuştur. Fakat Elkâs Mirzâ'nın Tebriz halkını kılıçtan geçirme teklifine dönük olarak Kânunî adaletli davranmış, bu adamın zulüm ve şiddet taraftarı olmasından dolayı Safevî iktidarını kendisine teslim etmemiştir. Daha sonra İran'da yeniden Şii-Kızılbaş akideyi kabul eden Elkâs Mirzâ, Şah Tahmasb'ın güçleri tarafından ele geçirilerek, Alamut Kalesi'nde katledilmiştir.

Sultan Süleyman'ın İstanbul'a döndüğünü öğrenir öğrenmez, Şah Tahmasb, vakit kaybetmeden Doğu Anadolu'ya kanlı bir saldırı düzenleyerek, baskın yapmıştır. Dört bir taraftan yapmış olduğu kanlı ve şiddetli baskınlar sonucunda; Ahlat, Bitlis, Erciş, Bâyezid, Muş, Pasinler, hatta Van, Erzurum, gibi yerleşim yerlerimiz ve buralarda yer alan köylerimiz, kalelerimiz, büyük zarar görmüştür. 1551-1552 yıllarında Doğu Anadolu halkının yaylalarda olduğu dönemde, Şah Tahmasb'ın askerleri büyük yıkımlar gerçekleştirmişlerdir. Binlerce insanı katledilmiş, yüz bine yakın hayvanı İran yaylalarına götürmüşlerdir. 1552 yılında Kânunî, III. İran-Nahçıvan Seferi'ni yapmaya karar vermiştir. Fakat Hürrem Sultan ve Rüstem Paşa'nın yaptığı planlarla, 1553 yılında Konya Ereğli'de Veliahd Mustafa, Kânunî'nin tahtına göz diktiği bahanesiyle öldürülmüştür.

1553-1554 kışını Halep'te geçirmiş olan Kânunî Sultan Süleyman, hem İran Seferi için tüm askerlerin toplanmasını, hem de Anadolu'da başlayabilecek bir isyanı etkisiz hale getirmeyi amaçlamıştır.

1554'te Halep'ten ayrılan Sultan Süleyman, devasa ordusuyla nice zamandır Osmanlı Devlet'ini oyalayan, Doğu Anadolu topraklarını birçok kez yağmalayan ve işgal eden, Anadolu'da yaptığı şüilik propagandasıyla on binlerce insanı İran'a göç etmesine neden olan hâlâ "nezir" ve "sadaka" adıyla Anadolu halkından vergi tahsili yapan, Osmanlı ordusu geldiğinde sessizce kaçan, geri döndüğü zaman zalimce ortalığı yakıp-yıkan Şah Tahmasb'a esaslı bir ders vermek, Safevî Ordusu'nu savaş alanında yok etmek istemiştir. Ancak Şah Tahmasb da planını belirlemiştir. Hiçbir zaman Osmanlı ordusunun önüne çıkarak, meydan muharebesi yapmamıştır. Her şeye rağmen Osmanlı ordusu geldiğinde kuvvetlerinde kayıp meydana gelmeden kaçarak ülkesinin doğusuna çekilmiştir. Osmanlı ordusu İstanbul'a döndüğünde ise, Doğu Anadolu'ya kuvvetli akınlar yapmış, açıkça bu bölge halkını cezalandırmayı kendine prensip edinmiştir.

Sultan Süleyman, Tebriz ve İrakeyn Seferlerinde elde edemediği nihai sonucu Nahçıvan-III. İran Seferi ile almayı arzulamıştır. Fakat Şah Tahmasb açıkça savaş meydanına davet edilmiş olmasına rağmen her zamanki gibi kaçmayı yeğlemiştir. Şah Tahmasb kendi ifadesiyle: "Osmanlı ordularının saldırılarına karşı engel olabilmek için Doğu Anadolu'yu yakıp-yıkıp geçilmez bir çöl haline getirmek istiyoruz" şeklinde davranarak, Osmanlı ordularının geçecekleri yollarda ne varsa imha etmişler, köyleri göçe zorlamışlardır. Tüm bu yaşananlara rağmen Temmuz 1554'den itibaren Osmanlı askerleri, Kar'stan ileriye büyük bir akın düzenlemişlerdir. Bundan sonra Süleyman, ordusunun aldığı yerlerin kendilerinde kalması ve Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı topraklarına katılması ve bundan sonra İran tarafından Anadolu'ya saldırı ve propaganda yapılmaması, önemli sahabelere Şiilerce sövülmemek şartıyla Amasya Antlaşması'nı benimsemiştir. Amasya Antlaşması neticesinde, 55 yıldır kabul görmeyen Safevî Devleti resmen tanınmıştır. Osmanlı Devleti, Safevî Devleti'ni ortadan kaldırma fikrinden vazgeçmiştir. Fakat Doğu Anadolu toprakları Kızılbaş-Safevîler'inden kurtarılmasıyla, İran hâkimiyeti bölgeden tasfiye edilmiştir. Dahası, Kuzey Irak ve Bağdat Osmanlı Devlet'inde kesin olarak kalmış ve Gürcistan arazisi, Osmanlılarla Safevîler arasında paylaştırılmıştır. Bunun dışında yarım asırdır devam eden düşmanlık sonlandırılmış, artık imar ve tarım faaliyetlerine başlanmıştır. İran'da Safevîler, Anadolu'da Osmanlılar barışın sağladığı ortamda yaşamışlardır.

Osmanlı, Sultan Süleyman döneminde İran'daki Şii-Safevîler'e karşı yürüttükleri 3 büyük seferin ardından, Diyarbakır'da Yavuz Sultan Selim'in Bıyıklı Mehmed'in beylerbeyliğinde kurduğu eyaletten hariç, Van, Erzurum, Basra, Bağdat, eyaletlerini kurmuş, bu yerlere beylerbeyi ataması yapmıştır. Bu eyaletlere tabi çok sayıda sancak da oluşturulmuştur. Kânunî döneminde, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu bölgeleriyle Kuzey Irak, Irak-ı Arap (Lehsa, Bağdat, Bahreyn, Kuveyt Basra, vs.) ve Gürcistan'ın yarısı Osmanlı'ya dahil olmuştur. Ayrıca İran'a yapılan uzun ve büyük seferler neticesinde, Anadolu'nun Türk-İslam bütünleşmesinin, birlik ve beraberlik içinde bölünmezliğinin o andan itibaren sağlandığını söyleyebiliriz. Ayrıca Orta Asya'daki Türkistan Hanları ve Hindistan'daki Sünni Türk devletleriyle Şii-Safevî varlığını ortadan kaldırmak için ciddi bir ortak cephe oluşturulmamıştır.

Kaynakça

- [1] Abdurrahman, Şeref; Târih-i Devlet-i Osmaniye, C. I-II, İstanbul, 1315h.
- [2] Ahmed, Rasim; Resimli Haritalı Osmanlı Tarihi, C. I-IV, İstanbul, 1326-1328h.
- [3] Akdağ, Mustafa; Büyük Celâli Karışıklıklarının Başlaması, Ankara, 1963.
- [4] Akgündüz, Ahmet; Osmanlı Kânunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, C. I-VI, İstanbul, 1990-1993.
- [5] Asrar, N. Ahmet; Kanuni Sultan Süleyman ve İslam Alemi, İstanbul, (T.Y.).
- [6] B.O.A., Fekete Tasnifi, Nr. 121, 129, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi).
- [7] B.O.A., Ali Emiri, Nr. 329, 330, 335.
- [8] Bostân (Ferdî); Süleymannâme, (Kitab-ı Gazavât-ı Sultan Süleyman), (Türkçe Yazma), Ayasofya Kitaplığı, Nr. 3317, Süleymaniye Ktb., İstanbul, (T.Y.).
- [9] Celâlzâde, Koca Nişancı Mustafa; Tabakâtu'l-Memâlik Fi Derecâti'l-Mesâlik, (Türkçe Yazma), Fatih Kitaplığı, Nr. 4423, Süleymaniye Ktb., İstanbul, (T.Y.).
- [10] Danişman, Zuhuri; Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, C. I-XIV, İstanbul, 1965.
- [11] Danişmend, İsmail Hami; İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. I-IV, İstanbul, 1946-1948.
- [12] Diyânet, Ali Ekber; İlk Osmanlı-İran Anlaşması, (1555 Amasya Musalahası), İstanbul, 1971.
- [13] De Busbecg, G.; Kânunî Devrinde Bir Sefirin Hâtrâtı, (Türk Mektupları), Terc. Hüseyin Cahid Yalçın, Ankara, 1953.
- [14] Emecen, Feridun; “Kanuni Süleyman Devri”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. X, İstanbul, 1989, Ss. 313-382.
- [15] Erendil, Muzaffer; Tarihte Türk İnanışları, Ankara, 1976.
- [16] Feridun Bey, Ahmed; Münşeatu's-Selâtin, 2. Baskı, İstanbul, 1274-1275h.
- [17] Fırat, M. Şerif; Doğu İlleri ve Varto Tarihi, Ankara, 1983.
- [18] Gelibolu'lu, Mustafa Âli; Kitabu't-Târih-i Künhu'l-Ahbâr, Nr. 920, Raşid Efendi Ktb., Kayseri, 1083h.
- [19] Gökbilgin, M. Tayyib; “Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferindeki İlk Tebdirleri ve Fütûhâtı”, Belleten, s. 83, C. XXI, Ankara, 1957, ss. 449-483.
- [20] _____; “Hürrem Sultan”, İslam Ansiklopedisi, C. V/1, İstanbul, 1977, ss. 593- 596.
- [21] _____; “Süleyman I”, İslam Ansiklopedisi, C. XI, İstanbul, 1970, ss. 99-155.
- [22] _____; Kânunî Sultan Süleyman, İstanbul, 1992.
- [23] Grammont, Jean-Louis; “Osmanlı İmparatorluğu Doruğu Olaylar (1512-1606)”, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Çev. Server Tanilli, İstanbul, 1992, ss. 171-194.
- [24] Hammer, Joseph Pustgall; Devlet-i Osmaniye Tarihi, Terc. Mehmed Atâ, C. I-X, İstanbul, 1330h.
- [25] Hezarfen, Hüseyin B. Câfer; Tenkihu't-Tevârih-i Mülûk, (Türkçe Yazma), Esad Efendi Kitaplığı, Nr. 2239, Süleymaniye Ktb., İstanbul, 1083h.

- [26] Hilmi, M.; Kanuni Sultan Süleyman'ın Bağdad Seferi, İstanbul, 1932.
- [27] Karaçelebizâde, Abdu'l-Aziz; Süleyman-Nâme, Hacı Mahmud Kitaplığı, Nr. 4823, Süleymaniye Ktb., İstanbul, (Bulak Matbaası-Mısır), 1248h.
- [28] _____; Târih-i Ravzatu'l-Ebrâr, Hüsrev Paşa Kitaplığı, Nr. 397, Süleymaniye Ktb., İstanbul, (Bulak Matbaası-Mısır), 1238h.
- [29] Kılıç, Remzi; "Diyarbakır ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı Devleti'ne Katılması (1515-1517) ve Sonuçları", Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004) Bildiriler, Diyarbakır, 2004, ss. 575-590.
- [30] _____; Kanuni Devri Osmanlı- İnan Münasebetleri (1520-1566), İstanbul, 2006.
- [31] Kırzioğlu, M. Fahrettin; Kars Tarihi I, İstanbul, 1953.
- [32] _____; Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, Ankara, 1993.
- [33] Konukçu, Enver; Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara, 1992.
- [34] Kütükoğlu, Bekir Sıdkı; "Tahmasp I", İslam Ansiklopedisi, C. XI, İstanbul, 1970, ss. 637-647.
- [35] Matrakçı, Nâsuh Es-Silâhi; Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultan Süleyman Han, Nşr. Hüseyin Gazi Yurdaydın, Ankara, 1976.
- [36] Müneccimbaşı, Ahmed B. Lütfullah; Sahâifu'l-Ahbâr Fi Vekây-i Ül-A'sâr, C. I-III, Terc. Nedim Ahmed, Hacı Mahmud Kitaplığı, Nr. 4741, Süleymaniye Ktb., İstanbul, 1285h.
- [37] Nişancı, Mehmed Paşa; Târih-i Nişancı Mehmed, (Türkçe Yazma), İzmirli İsmail Hakkı Kitaplığı, Nr. 2375, Süleymaniye Ktb., İstanbul, 1290h.
- [38] Peçevî, İbrahim Efendi; Târih-i Peçevî, C. I-II, İstanbul, 1281-1283h.
- [39] Saray, Mehmet; Türk-İnan Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü, Ankara, 1990.
- [40] Sarı Abdullah Efendi; Düstûru'l-İnşâ, (Türkçe Yazma), Esad Efendi Kitaplığı, Süleymaniye Ktb., İstanbul, 1053h.
- [41] Sertoli Salis, Renzo; Muhteşem Süleyman, Çev. Şerafettin Turan, Ankara, 1963.
- [42] Solakzâde, Mehmed Hemdemî; Solakzâde Târihi, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1297h.
- [43] Süheylî, Ahmed B. Hemdem; Târih-i Şâhî, (Târih-i Süheylî), Fatih Kitaplığı, Nr. 4356, (Müellif Hattı Türkçe Yazma), Süleymaniye Ktb., İstanbul, (T.Y.).
- [44] Sümer, Faruk; Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara, 1992.
- [45] _____; Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara, 1990.
- [46] Şeref Han, III. Şemseddin B. Şeref Bidlisî; Târih-i Şerefnâme, (Farsça Yazma), Nr. 4593/12, Mehmet Paşa Ktb., Darende, 1051h.
- [47] T.S.M.A., Ev. Nr. 355, 2759, 4080/1, 4080/2, 8968, 102704, 11969, 11974, (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi).
- [48] Tekindağ, M. C. Şehabeddin; Fatih'den III. Murad'a Kadar Osmanlı Tarihi (1451-1574), (Basılmamış

Ders Notları, İstanbul, 1977.

[49] Uluçay, Çağatay; "Mustafa Sultan", İ.A., C. VIII, İstanbul, 1979, ss. 690-691.

[50] Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; Osmanlı Tarihi, C. I-VIII, Ankara, 1988.

[51] Yücel, Yaşar; Muhteşem Türk Kanuni İle 46 Yıl, Ankara, 1991.

Journal of Universal History Studies

Ebulfez Elçibey'in Azerbaycan Özelinde Türk Dünyası Meselelerine Bakışı¹
**Abulfez Elchibey's Perspective on Turkic World Issues with Particular Focus on
Azerbaijan**

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 30.09.2020/06.10.2020

pp. 216-237

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 3/(Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) • October • 2020 •

Erhan Yoska

Erciyes University, Assistant Professor, Department of History, Kayseri, Turkey

Email: eyoska@erciyes.edu.tr

Orcid Number: 0000-0001-8199-282X

Cite: Yoska, E . (2020). Ebulfez Elçibey'in Azerbaycan Özelinde Türk Dünyası Meselelerine Bakışı . Journal of Universal History Studies, 3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue), 216-237. DOI: 10.38000/juhis.803032

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

Öz

XX. Yüzyılda Azerbaycan'ın yetiştirmiş olduğu önemli devlet adamlarından Ebulfez Elçibey, Azerbaycan'ın ve Türk dünyasının meseleleriyle ilgilenmiş ve bir tarihçi bakış açısıyla meselelere çözüm önerileri getirmiştir. Üniversite yıllarından itibaren Kuzey Azerbaycan'ın bağımsızlığı, Karabağ meselesi, Güney Azerbaycan'ın istiklali ve bütünleşmesi, Türk dünyası birliği ve Türk dünyasının siyasi, askeri, sosyo-ekonomik ve kültürel problemleri üzerinde tespitler yapmaya başlamıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Azerbaycan'da yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanan Elçibey, Azerbaycan ve Türk dünyasının sorunlarını çözmeye fırsatı bulmuştur. Elçibey bağımsız, milli ve demokratik bir Azerbaycan'ın kurulmasını sağlamış, bunun yanında Ermeni işgal ve istilası altında bulunan Karabağ'ın kurtarılması ve Bütün Azerbaycan'ın gerçekleşmesi için mücadele etmiştir. Dilde, Fikirde ve İşte Birlik anlayışıyla; siyasi, askeri, ekonomik, kültürel işbirliğine dayalı Türk Birliği mefkûresi üzerinde durmuştur. Gerek Çarlık Rusya'sı gerekse Sovyetler Birliği dönemlerinde uygulanan politikalara bağlı olarak, Türk dünyasında ortaya çıkan Türklük şuuru, ortak alfabe, milli ordu gibi konulara da değinmiştir. Elçibey'in yazmış olduğu eserler, yapmış olduğu konuşmalar ve dönemin kaynaklarından yararlanılmak suretiyle, Azerbaycan özelinde, Türk dünyasının meselelerine bakışı ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Elçibey, Karabağ, Güney Azerbaycan, Türk Dünyası

Abstract

Abulfez Elchibey, one of the important statesmen that Azerbaijan raised in the 10th century, dealt with the problems of Azerbaijan and the Turkic world and brought solutions to the issues with a historian's point of view. Since his university years, he started to make observations on the independence of Northern Azerbaijan, the Karabakh issue, the independence and integration of South Azerbaijan, the unity of the Turkic world and the political, military, socio-economic and cultural problems of the Turkic world. Having won the presidential elections held in Azerbaijan after the collapse of the Soviet Union, Elchibey obtained the opportunity to solve the problems of Azerbaijan and the Turkic world. Elchibey ensured the establishment of an independent, national and democratic Azerbaijan, as well as struggling for the liberation of Karabakh, which was under Armenian occupation and invasion, and the establishment of a unified Azerbaijan. With the understanding of Unity in Language, Idea and Work, he focused on the concept of the Turkish Union based on political, military, economic and cultural cooperation. He also touched upon issues such as the Turkish consciousness, the common alphabet, and the national army that emerged in the Turkic world, depending on the policies implemented in both Tsarist Russia and the Soviet Union periods. The works written by Elchibey, his speeches and his view of the issues of the Turkic world in particular for Azerbaijan were examined in detail by making use of the sources of the period.

Keywords: Elchibey, Karabakh, South Azerbaijan, the Turkic World

Giriş

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Azerbaycan topraklarının, Rusya ve İran tarafından işgal edilmesinden sonra, Mehmet Emin Resulzade, Ali Bey Hüseyinzade ve Settar Han gibi Türk devlet adamları, bütün ve bağımsız Azerbaycan'ı yeniden kurabilmek adına büyük mücadele vermişlerdir. Bu devlet adamlarının sonuncusu, ömrünü Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesine adayan Ebulfez Elçibey olmuştur. Türklüğe ve Türk dünyasına karşı sınırsız bir sevgiye sahip olan Elçibey, 24 Haziran 1938'de Azerbaycan'ın Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne bağlı Ordubad İlçesinin Keleki köyünde dünyaya gelmiştir (Tahirzade, 2020, s. 480). 1957 yılında S. M. Kirov Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin Şarkiyat Fakültesi'nin Arap Filolojisi'ne giren Elçibey, 1962 yılında yüksek eğitimini tamamlamıştır. SSCB Su İşleri Araştırma Enstitüsü Bakü şubesinde Rusça-Arapça tercümanı olarak görevine başlamış ve Sovyet- Mısır ortak projesi olan Nil nehri üzerindeki Asvan barajı inşaatı için Mısır'da bulunmuştur. Elçibey, yurtdışı görevinden 1964 sonlarında döndükten sonra lisansüstü eğitime başlayarak, Azerbaycan'ın XX. yüzyılda yetiştirdiği önde gelen ilim adamları arasında yer alan Prof. Dr. Ziya Bünyadov danışmanlığında Tolunoğulları Devleti (868-905) adlı doktora tezi ile tarih alanında doktor unvanını almıştır (Elçibey, 1997, s.4). Elçibey içinde yanan Türklük aşkını doktora tezinde ortaya koymaya çalışmış, hilafetin dağılmasından sonra kurulan ilk Türk devletinin tarihini öğrenmek, araştırmak ve topluma kazandırmak istemiştir. Elçibey, IX. Yüzyılın ikinci çeyreği ile X. yüzyılın ilk yarısında başta Tolunoğulları tarihi olmak üzere, Ortadoğu tarihinin başlıca siyasi, sosyo-ekonomik ve jeopolitik gelişmelerini ortaya koymuştur. Bunun yanında çalışmasında Türklerin örgütlenme, dayanışma ve devlet kurma yeteneğini ifade etmiştir (Elçibey, 1997, s.9).

Lisansüstü eğitimini tamamlayan Elçibey, Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Asya ve Afrika ülkeleri tarihi kürsüsünde başöğretmen olarak göreve başlamıştır (Güler, 2006, s. 22). Türk dünyasının yetiştirdiği büyük dava ve fikir adamlarından olan Elçibey üniversitede ders verirken; öğrencilerine milli bir ruh vermenin, vatan, millet ve bayrak sevgisi aşılamanın gayreti içinde olmuştur. “*Biz Türk'üz ve Türklüğümüzle gurur duymalıyız. Kendi ana dilimizden başka bir dille konuşmamalıyız. Bu ana dilimizi tahkir etmektir.*” diyen Elçibey, üniversiteyi milli amaçları yönünde bir mahfil haline getirmiştir (Aydın, 2018, s. 503). Öğrencilerine Divânü Lügâti't-Türk'ten, Göktürk Kitabelerinden kısımlar okuyan (Akyol, 2001, s. 34) Elçibey, KGB tarafından öğrenciler arasında Sovyet karşıtı milliyetçi propaganda yapmak suçundan 1975 yılı ocak ayında yargılanıp tutuklanmıştır (Tahirzade, 2020, s.481). 17 Temmuz 1976 tarihine kadar Bakü taraflarındaki Karadağ Taş Ocağı İşletmesi'ne bağlı ıslah ve çalışma kampında tutulan ve “*Ey Ulu Allah'ım Türklüğümü benden esirgeme*” (Akyol, 2001 s. 34) diye dua eden Elçibey, tahliye edildikten sonra bir müddet işsiz kalmış ve eski hocası Cihangir Bey'in yardımlarıyla Azerbaycan İlimler Akademisi'nin El Yazmaları Araştırma Enstitüsü'nde memuriyet hayatına yeniden başlamış ve bu görevini Cumhurbaşkanı olana dek sürdürmüştür. (Gezenferoğlu, 1995, s. 110.) Elçibey, söz konusu görevi boyunca klasik ve çağdaş Arapçayı öğrenerek Ortadoğu ülkelerinin tarih, edebiyat, felsefe ve kültürünü iyi derecede tetkik etmiştir. Aynı zamanda başta Azerbaycan olmak üzere, Türk dünyasının tarihî meselelerini inceleme fırsatı bulmuştur. Üniversitesi öğrenimi ve iş hayatının ilk yıllarından itibaren milli şuuru benimsemiş bir Türk aydını profili çizen Ebulfez Elçibey, hem doğu hem de batı kültür ve medeniyetini derinlemesine idrak etmeye çalışmıştır (Türker, 2018 s. 21). “*Türkler okuyunca Türk olduklarını bilirler*” (Aydın, 2018, s. 502) diyen Elçibey tarihten başlayarak dil, edebiyat, ekonomi, siyaset, sosyoloji, kültür ve sanata dair eserleri okuyarak, düşünce dünyasını geliştirmiştir. Türk dünyası ile ilgili olarak başta örnek aldığı ve askeri olmakla iftihar ettiği Gazi Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere, Mehmet Emin Resulzade, Gaspıralı İsmail Bey, Hüseyinzade Ali, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Mümtaz Turhan ve Erol Güngör gibi münevverlerden edindiği birikim, genelde Türk

dünyasında özeldede ise Azerbaycan tarihinde mümtaz bir yere sahip büyük liderin ortaya çıkmasına vesile olacaktır (Halilova, 2012, s. 75).

Elçibey'in Tespitleri

Ebulfez Elçibey öğretim üyeliği zamanında ve El Yazmaları Araştırma Enstitüsü'nde görevli olduğu yıllarda Türk dünyası ile ilgili tespitlerini ortaya koymaya başlamıştır. Bu tespitlerden ilki Sovyet Rusya'nın Türk halklarına yönelik uyguladığı komünist rejim olmuştur (Türker, 2018, s. 22.). Bolşevikler 3 Aralık 1917 tarihinde neşrettikleri ihtilal beyannamesine göre Türk ellerine komünist eşitliği vad ederek, her millete kendi kaderini ve idaresini tayin etmek, dinî ve millî serbestlik gibi haklar tanımışlardır. Ancak Bolşevik liderleri daha işin başından itibaren doğruyu söylememişlerdir. Sovyet sistemi; Rus sömürsünün örtüldüğü yeni bir yaşam tarzı olarak Rus olmayan milletlere sunulmuştur. Bu bağlamda Çarlık Rusya'nın Rus olmayan milletlere yönelik takip etmiş olduğu sosyo-ekonomik politikanın varisi olan Sovyetler Birliği, Azerbaycan coğrafyasından asla vazgeçmek istememiştir. Birliğin kurucusu Lenin'e göre Bakü Rusya'nın ayrılmaz bir parçasıdır ve ne pahasına olursa olsun Rusya'nın kontrolünde tutulması gerekmektedir (Saray, 2014, s. 53). Bunu gerçekleştirmek için, Lenin'in emriyle Kafkasberisindeki Sovyet gücünü temsil eden Bakü Komünü teşkil edilmiştir. Mehmet Emin Resulzade'nin *"Bir kere yükselen bayrak bir daha inmez"* anlayışıyla kurulan Milli Azerbaycan Cumhuriyeti'nin istiklaline son vermek isteyen Bolşevikler, kendi fikirlerini benimseyen kişileri bulmak suretiyle ülkede tedhiş ve terörü artırmış, ekonomik hayatı kötüleştirerek ümitsizliğe düşen halka komünizmi bir kurtuluş reçetesi olarak sunmuşlardır. Bununla birlikte Sovyetler Birliği'nin Türk dünyasında komünizm ile birlikte amacı millî ve dinî kültürden nasibini almamış yeni bir Sovyet vatandaşı meydana getirmektir. (Gömeç, 2011, s. 89) Bu tarihî gerçeği Elçibey:

"Komünizm hakların eşit yaşamasını bütün nimetlerin insanlar arasında eşit paylaşılmasını öngörür. Oysa Moskova yönetimi komünizm adı altında Rus şovenizmini destekliyor. Rus halkının diğer milletler üzerinde ezici güç olmasını sağlıyor. Mesela Lenin Komünist Partisi'ni kurarken halklara azadlık vadetmişken, güçlendikten sonra bu halkları Sovyet Birliği adı altında toplayarak bağımsız olmasını engellemiş ve sömürmüştür."

şeklinde ifade etmiş (Bilgin, 2016, s. 96), eski Rusya ve Sovyetler Birliği'nin; eşit insanların kardeşçe yaşadığı bir cennet olmadığını, bu sözde hürriyet ülkesinde, Türklerin ancak üçüncü sınıf vatandaş olduklarını dile getirmiştir (Gömeç, 2011, s. 199).

Elçibey'in üzerinde durduğu ikinci mesele ise Azerbaycan'ın adeta bir sömürge gibi idare ediliyor oluşu idi. (Türker, 2018, s. 22). XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren başlayan işgal ve istila ile Ruslar; başta Bakü petroleri olmak üzere Azerbaycan'ın tüm zenginliklerini daimi olarak ellerinde tutmak istemişler ve bu maksatla Azerbaycan'a binlerce Türk olmayan göçmeni getirip yerleştirmişlerdir. Bu ekonomik politika ile bölgenin zenginliklerinden Ruslar, Ermeniler gibi Türk olmayan unsurlar istifade ederlerken, Azerbaycan Türkleri ise kendi ülkelerinde sürekli olarak fakirleşmişlerdir (Saray, 2014, s. 39). Bu ekonomik anlayış Sovyetler Birliği zamanında da planlı bir şekilde devam etmiştir. Komünist Parti'nin 1929-1933 yılları arasında uyguladığı Kolhozlaştırma hareketi neticesinde, Azerbaycan Sovyetler Birliği'nin vazgeçilmez ülkelerinden biri haline gelmiştir. Sovyetler Birliği Azerbaycan'ın petrol ve doğalgaz başta olmak üzere, yeraltı kaynaklarından, verimli tarım arazilerinden azami derecede istifade etmek için birçok ekonomik hamlelerde bulunmuştur. Ancak Azerbaycan başta olmak üzere Türk dünyasından elde etmiş olduğu servetin büyük bir kısmını Moskova'ya aktarmış, hâkimiyeti altındaki Türklere hayatlarını devam ettirecek miktarda bir pay bırakmıştır. Elçibey bu ekonomik düzeni Rus şovenizmine bağlı bir sömürü olarak ortaya koymuştur.

Bu bağlamda Sovyetlere bağlı bütün cumhuriyetlerin petrol ve doğalgaz boru hatları, demir ve kara yolları Rusya üzerinden geçmek suretiyle ekonomik bir bağıllık oluşturulmuştur (Gömeç, 2011, s. 84). Elçibey'in Arap ülkelerinde şahit olduğu İngiliz ve Fransız sömürgeciliği ile Rusların Türk kökenli halklar üzerinde yürüttükleri politikalar arasında hiçbir fark yoktur. O, bu düzeni;

“Biz biliyoruz ki, Azerbaycan Sanayinin %93'ü Moskova'ya bağlıdır; Yüzde 7'si Azerbaycan hükümetindedir. Moskova ekonomimizin %93'üne hükmetmekle kalmıyor; Apşeron yarımadasını da mahvediyor. Ayrıca Azerbaycan'da ücretler; öteki cumhuriyetlerden dört-beş kat daha az... Mesela Sibir'de aynı işi yapan adam 1000 manat kazanıyorsa, Azerbaycan'da aynı işi yapan adam 100 manat kazanıyor. Bunun yanında Azerbaycan bir ham madde deposudur. Moskova bizden pamuğu ham olarak 1 rubleye satın alıyor; dokuduktan sonra bize 10 rubleye satıyor. Azerbaycan'ın bütün mamulleri böyle sömürülür; bu bir ekonomi değildir; talandır.”

şeklinde ifade etmiştir (Akyol, 2001, s. 25). Elçibey'in tespit ettiği üçüncü konu ise Türkçenin bu topraklardaki geleceğidir. O'na göre böyle giderse toplumun Rusça konuşmaya özendirilmesi ve resmi kurumlarda Türkçe yazışmaların yasaklanması neticesinde Türkler büyük bir asimilasyona uğrayacak, bu nedenle de Azerbaycan'daki Türk milli varlığı tehlikeye girecektir (Türker, 2018, s. 23). Gerçekten de gerek Çarlık Rusya'sı gerekse Sovyetler Birliği dönemlerinde Türk dünyası üzerinde milli şuuru ortadan kaldıracak bir eğitim ve kültür politikası takip etmişlerdir. Ruslar, Gaspıralı İsmail Bey'in ortaya koymuş olduğu *“Dilde, Fikirde, İşte Birlik”* anlayışını ortadan kaldırmak amacıyla Türk dilli topluluklar üzerinde çalışmalar yürütmüşlerdir. Bu çalışmaların sonucunda Sovyet halkı ve yurtseverliğinden oluşan bir Sovyet Milleti meydana getirmek amacıyla Ruslar, Türk dünyasında alfabe meselesini gündeme getirmişlerdir. Azerbaycan ve Türkistan Türklerini, Türkiye'nin tesirinden kurtarmak için, hâkim oldukları Türk yurtlarında Rusçanın eğitim ve bilim dili olmasını mecbur tutmuşlardır. Sonrasında bütün Türk dünyasının kullanmakta olduğu Arap alfabesi yerine Latin alfabesine geçmişlerdir (Saray, 2014, s. 66). Ancak Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün; Türkiye'nin çağdaşlaşması yanında, Türk dünyasında dil birliğini sağlayabilmek adına 1 Kasım 1928 tarihinde Latin alfabesine geçmesi, Türkiye'nin Kafkaslarda ve Türkistan'da nüfuzunun artmasına sebep olmuştur. Bu gelişme üzerine Komünist Parti hem Türkiye'nin Türk dünyasındaki nüfuzunu kırmak hem de Türkler arasındaki alfabe birliğini bozmak için Onlara ayrı ayrı Kiril alfabesi hazırlamıştır (Gömeç, 2011, s. 89). Bu mecburiyet Türk dünyasında eğitim ve kültür alanında menfi bir rol oynamış, Sovyetleştirme politikasını hızlandırmıştır. Dilin, kültürün en önemli ögesi olduğunu tespit eden Elçibey, daha öğrencilik ve hocalık yıllarında ana dilinin tebliğini yapmış ve Türkçenin, Rusçadan bir eksiğinin olmadığını, aynı zamanda bilim ve sanat dili olabileceğini etrafındakilere anlatmış, özellikle gençlere ana dillerine sahip çıkılmalarını öğütlemiştir (Güler, 2006, s. 99). Elçibey'in Sovyet aleyhtarı söylemlerde bulunması ve ortaya koymuş olduğu Türkçülük fikirleri sonucunda kendisine, 19 Mart 1975 tarihinde dava açılmıştır. Elçibey çıktığı mahkemede dil meselesi ile ilgili ifadelerde bulunmuştur. O Azerbaycan'daki anadil gerçeğini;

“...Ben öğrencilerimden ana dillerinde okumalarını, ana dillerini unutmamalarını rica ettim. Onlara, ana dilini bilmeyip Rus Dilinde tahsil alan Azerbaycanlıların ahmak olduklarını söyledim... Azerbaycan halkı Ruslaştırılıyor; buna karşı mücadele etmemiz gerekiyor. Azerbaycan Dili'nin asimile edilmesi hakkında olan sohbetlerimi talebe ve yoldaşlarıma karşı 1970 yılından beri yapıyorum... Ben öğrencilerime geçmişte olduğu gibi (Çar Rusya'sı zamanı) şimdi de Azerbaycan'ın Rus müstemlekesi olduğunu söyledim...”

sözleriyle ifade etmiş (Güler, 2006, s. 33), anadilin vazgeçilmez olduğunu tereddüt etmeden savunmuştur.

Elçibey, üniversite ve iş hayatındaki yakın çevresine ve öğrencilerine Sovyetler Birliği'nin çökeceğini, İran'ın liberalleşeceğini ve esaret altındaki Türklerin bağımsızlıklarını kazanacaklarını sıklıkla dile getirmiş (Halilova, 2012, s. 60), Atatürk'ün "*Milletlerin esareti üzerine kurulmuş müesseseler, her tarafta yıkılmaya mahkûmdurlar*" (Bakiler, 2009, s. 288) telakkisiyle mücadelelerini sürdürmüştür. Azerbaycan Türklüğünün Sovyet tahakkümü altında yaşadığı buhranlı yıllarda Elçibey, emperyalistlere karşı yürütülen bağımsızlık mücadelelerinden dersler çıkarmış, bu nedenle de Mustafa Kemal Atatürk'ün fikir ve düşüncelerini çok iyi bir şekilde idrak etmiştir. O, Atatürk'e olan hayranlığını;

"...Atatürk'ü ve Türk dünyasının büyüklerini öğrendim ve gördüm ki, Atatürk Türk dünyasının son iki yüz yılda yetiştirdiği en büyük şahıstır. Doğrudur. Emir Timur, Çingiz Han büyük cihangirlerdir. Dünya imparatorluğu kurmuşlardır. Onları inkâr etmek olmaz, güçlü dâhilerdir. Sultan Selim, Fatih, Sultan Bayezid, Selçuklu Sultanı Alparslan vb. Türk dünyasının, Türk devletçiliğinin doğrudan gurur kaynaklarıdır. Ancak Atatürk yeni ve çağdaş bir devletin temelini atmıştır"

sözleriyle ifade ederek, (Kemaloğlu ve Kemaloğlu, 2007, s.265) bağımsız, milli ve demokratik Azerbaycan için, Türkiye modelinde bir çağdaşlaşma hareketini benimsemiştir.

Sovyetler Birliği'nin Dağılması ve Azerbaycan Halk Cephesi

1985 yılında Sovyetler Birliği'nde Mihail Gorbaçov'un Sovyetler Birliği'nin başına geçmesi ile birlikte başlattığı Perestroyka (yeniden yapılanma) ve Glasnost (açıklık) siyaseti bütün Sovyet Cumhuriyetlerini olduğu kadar, Azerbaycan'ı da derinden etkilemiştir. Sovyetler yönetimi Birliği meydana getiren cumhuriyetlerdeki ekonomiyi düzeltmek için 1986 yılında, yeniden yapılanma (Perestroyka) politikasını uygulamaya koymuştur. Ekonomideki yeniden yapılanmayı, siyasetteki açıklık (Glasnost) politikası takip etmiştir. Açıklık politikası ile kısmen özgürleşen politik ortamda, Sovyetler Birliği'ni meydana getiren milletler komünizme bağlılıklarını sorgulamaya başlamışlardır. Ortaya çıkan ılımlı havadan etkilenen Azerbaycan'da milli duruşa sahip olan aydınlar, Moskova'nın Azerbaycan siyasetini tenkide başlamışlardır (Saray, 2014, s.70). Tüm Türk dünyasında olduğu gibi, Azerbaycan coğrafyasında da, Rusların yapmış olduğu haksızlıklar, aydınlar tarafından dile getirilmeye başlanmıştır. Azerbaycan Türklerinin haksızlıklara karşı açık tavrı ve devamında müstakil bir hayat istekleri Moskova'yı oldukça tedirgin etmiştir. Moskova yönetimi; Rusya'nın ayrılmaz bir parçası olarak gördüğü ve ne pahasına olursa olsun kontrolü altında tutulması gerektiğine inandığı Azerbaycan'daki, petrol ve doğalgaz gelirlerinden mahrum olmak istemediğinden Ermenileri el altından kıskırtmaya başlamıştır (Saray, 2014, s. 72). Azerbaycan Türklüğünü Ermeni saldırılarından korumak amacıyla oluşturulan halk hareketinin liderlerinden biri de bizzat Ebulfez Elçibey'dir.

Kuzey Azerbaycan'daki Rus politikalarına son vermek, Azerbaycan Türklerini Ermeni saldırılarından korumak için birçok demek, birlik vb. oluşumu bir araya getiren Elçibey, 16 Temmuz 1989 tarihinde Azerbaycan Halk Cephesi'ni resmi olarak kurmuştur (Halilova, 2012, s. 141). Elçibey liderliğindeki Azerbaycan Halk Cephesi; bir yandan Ermenilerin Azerbaycan Türklerine yönelik saldırılarını engellemeye çalışırken diğer yandan da milli çıkarları ön planda tutarak, Glasnost ve Perestroyka kapsamında demokratikleşme sürecinin ülkede yayılmasına gayret etmiştir. Azerbaycan milli bağımsızlık hareketinin önderi Elçibey 13-17 Temmuz 1991 tarihinde Azerbaycan Halk Cephesi'nin 1. Kurultayında Sovyetler

Birliği Komünist Partisinin yaklaşık 70 yıllık hâkimiyetinin artık bittiğini ve SSCB'nin aşamalı bir şekilde dağılacığını dile getirmiştir (Tahirzade, 2020, s. 484). KGB ve Kızılordu'nun 19 Ağustos 1991 tarihinde Gorbaçov'u görevden uzaklaştırmaya yönelik gerçekleşen darbe girişiminin başarıya ulaşmaması neticesinde Sovyetler Birliği'nin iktidarı son bulmuş, Azerbaycan 29 Aralık 1991 tarihinde yapılmış olan referandum ile bağımsızlığını ilan etmiştir. 7 Haziran 1992 tarihinde Bağımsız Azerbaycan'da yapılan demokratik seçimlerde oyların çoğunu alan Elçibey, Devlet başkanı seçilmiştir (Gömeç, 2011, s. 91). Azerbaycan'ın tam bağımsız, sosyal hukuk devleti olması için mücadele veren Elçibey, aynı zamanda milli bir ordu kurmak, Karabağ' da Ermeni saldırılarına son vermek ve ekonomiyi ayakta tutmak gibi çözüm bekleyen sorunlarla da karşı karşıya kalmıştır. Devlet başkanı seçildikten sonra Elçibey, hayatını adanmış olduğu ülkülerini gerçekleştirmek için gerekli olan imkânları bulmuştur. Bu bağlamda 1980'lerin sonunda Sovyetler Birliği'nde yaşanan siyasi, sosyo-ekonomik sorunlar ile bunların Azerbaycan'a yansımaları, Karabağ bölgesindeki gelişmeler ve Güney Azerbaycan'ın içinde bulunduğu ahval Elçibey'in Sovyet rejimi ve İran arasında paylaşılmış topraklar üzerinde milli bir devlet kurmak iddiasıyla ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Türker, 2018, s.26).

Elçibey'in Karabağ Meselesine Bakışı

Elçibey, Azerbaycan Halk Cephesi liderliği döneminden başlayarak cumhurbaşkanlığından ayrıldığı süreye kadar Türk dünyasını ve meselelerini her zaman ve zeminde cesaretle savunmuştur. Bütün bu tarihî gelişmeler göz önüne alındığında Elçibey'in Türk dünyası problemlerine bakışı dört aşama üzerinden değerlendirilmektedir. Elçibey Türk dünyasının problemlerine Kuzey Azerbaycan'ın bağımsızlığı, Karabağ'ın Ermeni işgalinden kurtarılması, Güney Azerbaycan ile birleşme ve Türk Birliği'ne geçme şeklinde yaklaşmıştır (Özfatura, 2001, s.151). Elçibey'in üzerinde hassasiyetle durduğu temel sorun, Türk dünyasının kanayan yarası Karabağ meselesi olmuştur.

Azerbaycan'da Kür ve Aras ırmakları ile Ermenistan'ın işgali altında bulunan Gökçe Göl çevresindeki dağ ve ovalardan oluşan bölgeyi içine alan Karabağ, tarihin en erken dönemlerinden XIX. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar Türk-İslam devletlerinin hâkimiyetinde kalmıştır (Aslanlı, 2002, s. 194). Elçibey M.Ö. VII-II. yüzyıla tarihlenen ve Hazar'ın batısından başlayarak Kür-Aras ovaları ile Kızılızen ve Urmiye gölünü çevreleyen bölgenin en eski Türklük merkezlerinden ve yurtlarından olduğunu ifade etmiştir (Kemaloğlu ve Kemaloğlu, 2007, s.230). Elçibey, Kür-Aras nehirleri etrafında oluşan Azerbaycan medeniyetini Türkistan medeniyetinin ardılı, Fırat-Dicle nehirlerinin havzalarını kapsayan Ön Asya medeniyetinin ise öncülü şeklinde yorumlamıştır. Yani Azerbaycan ve Karabağ'ı içine alan coğrafya Anadolu, Suriye, Irak topraklarından önce Türklükle tanışmıştır. İşte Türkmençay anlaşması ile Çarlık Rusya'sına bağlanan Karabağ coğrafyasına, bu tarihten sonra Kafkasya, Anadolu ve İran topraklarında yaşayan Ermeniler yerleştirilmeye başlanmıştır (Saray, 2014, s. 29). Bu iskân siyaseti ile Rusya; İran'ın ve Osmanlı Devleti'nin Kafkaslara doğru ilerleyerek Müslüman toplulukları kurtarma teşebbüslerini önlemiş ve Anadolu ile Azerbaycan Türklerini birbirinden ayırmak amacıyla tampon olarak sun' i bir Ermeni Devleti'ni kurdu muştur. (Gömeç, 2011, s. 56) XX. Yüzyılın başlarında Taşnak Partisi vasıtasıyla Azerbaycan Türklerini katlederek sınırlarını genişleten Ermeniler, Çarlık Rusya'sı tarafından sürekli desteklenmiştir. Karabağ coğrafyasında Türklerinin katledilmesine, düzenli olarak Ermenilerin bu coğrafyaya göç ettirilmesine rağmen, XX. Yüzyılın başında bölgedeki nüfus yoğunluğu Azerbaycan lehine olmuştur. Çarlık hanedanının çökmeye başladığı ve Bolşeviklerin ortaya çıktığı yıllarda Ermeniler, Karabağ coğrafyasının Azerbaycan'a bağlanmasına engel olarak Sovyetler Birliği içinde Karabağ Özerk Bölgesi'nin oluşturulmasını sağlamışlardır

(Aslanlı, 2002, s.199). M. Gorbaçov'un Sovyetlerde iktidara geldiği yeni dönemde ise Ermeniler, Karabağ coğrafyasında hak iddia etmeye devam etmişlerdir. Gorbaçov'un "Karabağ'ın Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu" ifade etmesine rağmen Ermeniler, bağımsızlıklarını ilan ettikleri tarihlerde bölgeyi kendi toprağı olarak göstermişlerdir (Aslanlı, 2002, s. 200). Ermeniler, uluslararası hukuku hiçe sayarak, Karabağ coğrafyasını işgal ve istilaya başlamış, aynı zamanda bölgedeki Türklere baskı kurarak göç ettirmiş ve binlerce Türk'ü katletmiştir. 25-26 Şubat 1992 tarihinde eski Sovyet zırlı birliğinin desteğini alan Ermeniler; uluslararası barış görüşmelerini tek taraflı bozarak Hocalı, Şuşa, Laçın, Zengilan ve Kelbecer gibi yerleşim birimlerinde binlerce sivile soykırım uygulamış, Azerbaycan'ın %20'sini ele geçirmek suretiyle 1 milyondan fazla Türk'ü zorunlu göçe tabii tutmuşlardır. (Yeşilot, 2006, s. 85.) Karabağ coğrafyasında AGİK, BM başta olmak üzere, uluslararası teşkilatların yapmış olduğu barış görüşmeleri ve ateşkes anlaşmaları Ermeniler tarafından tek taraflı olarak bozulmuştur. Rusya'nın askerini, Batı'nın maddi ve manevi desteğini eksik etmediği Ermenistan, Karabağ'da saldırılarına devam etmektedir. Uluslararası hukuk Azerbaycan'dan yana olmasına rağmen Batı'nın, Rusya'nın ve İran'ın desteğini alan Ermeniler; bölgeyi Büyük Ermenistan'ın bir parçası gördükleri ve Türk-İslam kültüründen arındırılmış bir Ermenistan oluşturmak istedikleri için, bırakmak istememektedirler (Yeşilot, 2006, s.86).

Ermenilerin Karabağ coğrafyasında gerçekleştirmiş oldukları katliamlar karşısında, Azerbaycan Türklerinin haklılığını savunanların en başında Ebulfez Elçibey gelmektedir. Elçibey, hukukî olarak bir Azerbaycan toprağı olan Karabağ'ın Ermenistan'ın işgalinden kurtarılması gerektiğini ifade etmiştir. Kuzey Azerbaycan'ın Güney Azerbaycan ile birleşmesinin yani Bütün Azerbaycan'ın ancak Karabağ'ın Azerbaycan topraklarına dâhil edilmesinin ardından gündeme gelebileceğini öngörmüştür. Elçibey bu düşüncesini;

"...Biz önce Karabağ'ın kurtuluşunu, sonra Bütöv Azerbaycan'ı düşünüyoruz. Bütöv Azerbaycan uzun yoldur; 5-6 yıl sürer. Karabağ'ı ise, hemen çözüme kavuşturmak gerek; bu, ertelenmesi mümkün olmayan bir meseledir. Bazıları benim, önce Azerbaycan'ın bütünleşmesini, sonra Karabağ'ın kurtarılması fikrini savunduğumu iddia ediyor. Bu, tamamen yanlış bir düşüncedir..."

sözleriyle dile getirmiştir (Özdemir, 2012, s. 61). Elçibey'in bu düşüncesi tarihî gerçeklerle de örtüşmektedir. Çalık Rusya'sı Kuzey Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra, Batı Türklüğünün iki siyasi temsilcisi yani Türkiye ve Azerbaycan arasına Ermeni tampon devleti kurduğunu, böylelikle Karabağ'ın Ermeniler tarafından işgal edilmesiyle Bütün Azerbaycan'ın önü kapatılmaya çalışılmıştır (Gömeç, 2011, s. 100). Bunun yanı sıra Elçibey, Güney Azerbaycan'daki Türklerin Karabağ meselesine verecekleri desteğin, problemin çözümüne büyük yardımcı olacağını öngörmüştür. Bu durumu;

"Tebriz'deki Türkler ayağa kalksa, Ermenilere büyük destek veren İran bu desteğini çekecek ve Ermeniler zor durumda kalarak geri çekilecekler..." ve *"Karabağ'da Tebriz demeliler, Tebriz'de Karabağ demeliler. Karabağ'ın açarı (anahtarı) Tebriz'dedir."*

sözleriyle ifade etmiştir (Güler, 2006, s. 111). Elçibey, Güney İran Türklerinin Karabağ'a destek vermeleri durumunda, Ermenistan'a yardım eden İran'ın bundan vazgeçeceğini ve böylece Ermenilerin de Karabağ'dan çekilmek zorunda kalacağını düşünmüştür.

Totaliter ve kozmopolit bir imparatorlukta millî ve demokrat bir lider olarak ortaya çıkmayı başarabilen Ebulfez Elçibey, bütün yaşananlara rağmen Karabağ meselesinin barış ile çözülmesi gerektiğini,

bunun mümkün olmaması halinde savaşın kaçınılmaz olduğunu; “...Biz bütün meselelerin barış yoluyla halledilmesini istiyorduk. Ama Şuşa, Laçın ve diğer meseleler sulh yoluyla halledilemeyecekse, o zaman Azerbaycan halkı topraklarını savaş yoluyla kurtarmak zorunda kalacaktır...” (Özdemir, 2012, s. 63) sözleriyle ifade etmiştir. Elçibey Karabağ sorununun çözülmesini, siyasi bağımsızlık ve ekonomik gelişmenin sağlanmasındaki temel koşul olarak görmüştür. Azerbaycan Türklerinin Sovyetlerden ayrılarak bağımsızlık yoluna girdiği dönemde, Rusların desteğiyle Karabağ’da saldırılarda bulunan Ermenilere karşı Elçibey, Bu mesel ile bulur cümle düvel fevz-ü felâh / Hazır ol cenge eğer ister isen sulh-ü salâh anlayışıyla hareket etmek zorunda kalmıştır. Elçibey, Ermeni işgalini durdurmak için milli ordunun kurulması gerektiğini;

“Azerbaycan’da sosyal ve siyasi durumun düzeltilmesi için Karabağ ve sınır bölgelerinde istikrarın sağlanması şarttır. Muhaceretteki Ermenilerin Karabağ meselesine uluslararası bir hüviyet vermeye yönelik çabaları büyük tehlike oluşturmaktadır. Hâlbuki Azerbaycan kendi iç meselesi olan Karabağ problemini halledebilir ve etmelidir de. Azeri Türkleri Karabağ’daki Ermeni tecavüzünü, yalnız kendi milli ordusuyla durdurabilir. Bunun için ordu kurulmasına yönelik çalışmalara hız verilmelidir”

sözleriyle anlatmıştır (Aslan, 1992, s.12). 70 yıllık Sovyetler Birliği esaretinden sonra, “Bizim yolumuz Mehmet Emin Resulzade ve Atatürk yoludur” (Nerimanoglu, 2002, s. 158) diyerek Azerbaycan Halk Cephesi lideri olarak düzenlemiş olduğu mitinglerde “Ya İstiklal Ya Ölüm” (Şimşir, 2011, s. 330) anlayışıyla hareket eden Elçibey’in iktidara geldikten sonraki üzerinde durduğu temel problemlerinden bir tanesi de milli ordu meselesi olmuştur. Karabağ coğrafyasındaki Ermeni işgal ve istilasını durdurabilmenin yolunun milli ordudan geçtiğini ifade eden Elçibey, halkın ordu-millet anlayışıyla yeniden hareket edebilmesi için Milli Mukavemet Hareketi’ni meydana getirmiştir (Aslan, 2001, s. 66). Azerbaycan Halk Hareketi lideri olarak Cumhurbaşkanlığı görevine geldiği dönemde Karabağ meselesinin yol haritasını;

“Ermeniler bu savaşı neden yaptıklarını belirlemelidir. Eğer onlar Karabağ’ı Azerbaycan’dan almak için savaşıyorlarsa, Kafkaslarda hiçbir zaman sulh olmayacak. Biz, Karabağ’ın bizim olmadığını hiçbir şekilde kabul etmeyiz. Karabağ’ın Azerbaycan toprağı olduğu hukuki bir gerçektir. Karabağ’ın silahsızlandırılması hayata geçirilmelidir. Buradan ordu birlikleri çıkarılmalı, Türklerin ve Ermenilerin yaşadıkları her köyde polis olmalıdır. Karabağ Ermenileriyle Ermenistan arasında, Laçın yolunun konumu hangi şekilde ise o şekilde nezaret edilmelidir ki, o hakikaten insani maksatlara hizmet etsin. Barışçıl kuvvetler lazımdır ve mukavele şartlarını bozan tarafa ekonomik ambargolar uygulamak zaruridir. Oldukça nüfuzlu ve muhtelif kuvvetler için, Azerbaycan-Ermenistan muharebesinin son bulması bulanık suların durulması demektir. Rusya ile yakın ve sıcak komşu olmak istiyoruz, istediğimiz bir şey var ki azatlığımızı yitirmemektir. Gördüğümüz işlerin büyük ekseriyeti hemen sonuç vermeyecek, biz şimdi, gelecekteki Azerbaycan’ın yalnız temellerini atıyoruz.”

diyerek Azerbaycan’ın Karabağ’dan asla vazgeçmeyeceğini ifade etmiştir (Güler, 2006, s.110).

Elçibey ve Bütöv Azerbaycan

Elçibey’in, Karabağ ile ilişkili olarak, üzerinde durduğu bir başka mesele Güney Azerbaycan meselesi olmuştur. “Milletimizin en büyük tarihi faciası O’nun iki yere parçalanmasıdır” (Kemaloğlu ve Kemaloğlu, 2007, s.45) diyen Elçibey, Karabağ Ermeni işgalinden kurtarılması yanında, ısrarla Bütöv Azerbaycan veya Vahit Azerbaycan fikrinin de mücadelesini vermiştir. Müstakil, Bütöv ve Demokratik

Azerbaycan için Mehmet Emin Resulzade'nin ve Atatürk'ün yolunu takip eden Elçibey, Müsavatçılık fikirlerini Birleşik Azerbaycan teziyle zenginleştirmiş, *Bütünleşme, Milletleşme ve Devletleşme* politikasını Halk Cephesi Lideri olarak uygulamaya koymuştur (Nerimanoğlu, 2002, s.161). Hiç şüphesiz *Bütünleşme, Milletleşme ve Devletleşme* mefkûresi, Elçibey'in düşünce sisteminin bir tezahürü olmuş, milli dış politikasının omurgasını da teşkil etmiştir.

Müsavatçılık'a Bütöv Azerbaycan'ı da ekleyerek yeni bir boyut kazandıran Elçibey, Halk Cephesi Lideri olarak düzenlemiş olduğu mitinglerde Bütöv Azerbaycan söylemini sık sık dile getirmiştir. O'na göre Bütöv Azerbaycan 45 milyonluk Azerbaycan Türkü'nün milli birliği, Azerbaycan'ın tarihî arazilerinin bütünlüğü ve bu arazilerden payitahtı Tebriz olan devletin kurulması demektir. (Aydın, 2018, s. 509) Azerbaycan'ın özgürlüğünü elde etmesinin birçok yolu olduğunu ifade eden Elçibey, savaşa gerek kalmadan bölünüp ayrılmanın en demokratik ve sivil yol olduğunu söylemiş, ancak demokratik yolu Tahran rejiminden beklemenin hayal olduğunu ifade etmiştir. Güney Azerbaycan'ın bağımsızlığı ile ilgili Elçibey'in üzerinde durduğu ikinci yol ise Özerklik'tir. Güney Azerbaycan Türklüğünün Tahran yönetimine baskı yapması neticesinde Avrupa'daki muhtariyet veya Hindistan'daki eyalet sistemi gibi bir yönetim tarzının uygulanabileceğini dile getirmiştir. Tahran rejiminin yapısından dolayı ilk iki yoldan çok da ümitvar olmayan Elçibey, Güney Azerbaycan'ın bir ayaklanma ve silahlı mücadele ile özgürlüğüne kavuşabileceğini söylemiştir. (Kemaloğlu ve Kemaloğlu, s. 46)

İktidara geldikten sonra Elçibey, İran Büyükelçisi tarafından defalarca İran'a davet edilmiş, fakat kendisi bunu ancak İran'ın bazı koşulları yerine getirmesi durumunda gerçekleştirebileceğini ifade etmiştir. Elçibey; ziyarete Tebriz'den başlamayı, İran'da Azerbaycan davası ile ilgili tutuklanan bütün mahkûmların serbest bırakılmasını, Güney Azerbaycan'da milli kültürün geliştirilmesi ve Azerbaycan Türkçesi ile eğitim yapılmasını, gazete ve dergi çıkarılmasını koşul olarak ileri sürmüştür ise de bu şartlar Tahran rejimi tarafından kabul edilmemiştir (Cafersoy, 2001, s. 118-119). Elçibey, Mehmet Emin Resulzade'nin "*İnsanlara hürriyet milletlere istiklal*" anlayışıyla Bütöv Azerbaycan meselesine bakmış; Settar Han, Muhammed Hıyabani, Seyid Cafer Pişevan'ın Güney Azerbaycan Türklüğünün istiklali için başlatmış olduğu mücadelenin er geç tamamlanacağı düşüncesini her fırsatta dile getirmiştir (Özdemir, 2012, s. 67). Elçibey; Akkoyunlular, Karakoyunlular, İlhanlılar, Atabeylikler ve Safeviler tarafından Aras nehrinin kuzey ve güneyinin bir bütün halinde idare edildiğini ifade etmiş ve Vahid Azerbaycan'ı tarihin getirdiği tabii bir netice olarak görmüştür. (Kemaloğlu ve Kemaloğlu, 2007, s. 36). Elçibey; Kuzey Azerbaycan'ın resmen Sovyetlerden ayrılmadığı günlerde, Güney Azerbaycan'ında bağımsızlık mücadelesine girmesinin çok uygun olmadığını ifade etmiştir. Elçibey, Kuzey Azerbaycan'ın Rusya tarafından Doğu'nun Kapısı ve Güney Kafkasya'daki dayanağı, Güney Azerbaycan'ın ise "İran'ın Tahıl Ambarı" olduğunu ifade ederek, bağımsızlığını ilan etmesi durumunda, İran'ın O'na bağımlı hale geleceğini tespit etmiştir (Özdemir, 2012, s. 71). Hulasa Güney ve Kuzey Azerbaycan'ın birleşip müstakil hale gelmesini, topludurum olarak Rusya ve İran tasvip etmesi mümkün gözükmemektedir. Kuzey Azerbaycan'ın 18 Ekim 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmesinden sonra Elçibey, Güney Azerbaycan'ın müstakil hale gelmesi için söylemlerine devam ederek Azerbaycan'ın kuzeyinde, güneyinden ayrı bir millet olduğu düşüncesini şiddetle tenkit etmiş, böyle düşünenlerin Sovyetler Birliği döneminde mankurtlaştırılanlar olduğunu belirtmiştir. (Aydın, 2018, s. 508). Bütöv Azerbaycan meydana gelmesinin "*Dilde, Fikirde, İşte Birlik*" şiarıyla mümkün olabileceğini ifade etmiştir. İran'ın takip etmiş olduğunu Farslılaştırma politikalarına rağmen, Güney Azerbaycan'ın hala Türklük şuuruna sahip olduğunu, Erdebillinin, Merendlinin, Tebrizli ya da Hemedanlının konuştuğu Türkçeyi bir Bakülü, Şekili ve Nahçıvanlının kolayca anladığını belirtmiştir (Elçibey, 2003, s. 28). Bununla birlikte Elçibey, Azerbaycan'ın

güneyi ve kuzeyi arasındaki müstakillik şuurunun sağlamlaşması için iki tarafında Latin harfli Azerbaycan alfabesine geçmesi gerektiğini ifade etmiştir. (Kemaloğlu ve Kemaloğlu, 2007, s. 48) Nesimi, Fuzuli, Şah İsmail Hatayi, Ahundzade, Bakıhanov'un Habıbeyli'nin, Şehriyari'nin emekleriyle dil birliğinin devam ettiğinden bahseden Elçibey, Gaspıralının Dilde Birlik anlayışının Azerbaycan'ın kuzeyinde ve güneyinde sürdüğünü, Bütöv Azerbaycan şuurunun güneyde de mevcut olduğunu, Farslaşmaya ve İran kültürüne mesafeli olduklarından bahsetmiştir. Elçibey Güney'deki durumu;

“Azerbaycan'daki bütövlük ruhu parçalanmazdır! Bu bütövlük ruhu dilimizin eyniliğinde edebiyatımızın bütövlüğünde, tariximizin vahidliğinde, medeniyetimizin bütünlüğünde, inanç ve me'nevviyat birliyimizde, milli kimlik şuurumuzun fergsizliğinde, gehremanlıklarımızın ve derdlerimizin ortaglığında yaşamaktadır. Bir sözle bütövlük Azerbaycan Türklüğünde yaşamaktadır. Bütün bunlar tarih boyu Azerbaycan Türkü'nü İşte Birliğe sövg et”

sözleriyle anlatmıştır (Elçibey, 1997, s. 3) Azerbaycan'ın birleşmesi amacıyla, Fikirde Birlik'i sağlamak maksadıyla, Güney Azerbaycan'da 50'den fazla teşkilatın kurulduğunu, Tebriz'de ve Meşkin'de öğrencilerin eylemler yaptıklarını, Türklerin Amerika ve Avrupa'da yürüyüşler düzenlediklerini dile getirmiştir. (Kemaloğlu ve Kemaloğlu, 2007, s. 39) Gaspıralı'nın mefkûresi doğrultusunda İşte Birlik'in gerçekleşmesi için ise merkezleşmenin gerekli olduğunu, işbirliğini artırmak için bir teşkilatın kurulması gerektiğini ortaya koymuştur. Bu amaçla Elçibey Kasım 1997'de Birleşik Azerbaycan Cemiyeti'ni kurmuş ve başkanlığını üstlenmiştir. Elçibey, Birleşik Azerbaycan Cemiyeti'nde yapmış olduğu toplantılarda kuzey ve güney Azerbaycan'ın birlik olmasına tarih ve kültür ile ilgili önemli konuların görüşmeye açılmasına, bu görüşmelere tanınmış bilim adamları ve politikacıların faal şekilde katılmalarına önem vermiştir. Siyasi çekişmelerden uzak bir sivil toplum örgütü olarak ortaya çıkan Bütöv Azerbaycan Birliği (BAB)'nin üye sayısı kısa zamanda 30 bini geçmiştir (Güler, s.131).

Elçibey, Bütöv Azerbaycan Birliği ile beraber Güney ve Kuzey Azerbaycan'ın demokratik usullerle birleşmesi hedeflenmiştir. Elçibey Bütöv Azerbaycan yol haritasını;

“Benim muhtemel doğru saydığım en doğru yol Kuzey'deki devletin güçlenmesi, gelişmesi, güneyden yeni devletin kurulması, sonradan bunların arasında görüşmeler yapılarak birlik sağlanmasıdır. Bu formül Vietnam, Yemen, Kore ve Almanya tipi birleşmeye benziyor. Ancak Vietnam tipini yani savaş sonucunda birleşmeyi arzu etmiyoruz”

şeklinde izah etmiştir (Elçibey, 1997, s. 186). Kuzey Azerbaycan'ın bağımsız hale gelmesinden sonra, Güney Azerbaycan'da bağımsızlık için milli bir hareketin ortaya çıkması gerektiğini savunan Elçibey, Bütöv Azerbaycan için herhangi bir kargaşa yaşanmadan ortaya çıkması gerektiğini ifade etmiştir. Bir tarihçi olarak Elçibey, Osmanlı, Avusturya-Macaristan ve Büyük Britanya gibi imparatorlukların parçalandığını, demokrasi ve ulus devlet hareketleriyle İran'ın da parçalanarak Bütöv Azerbaycan'ın gerçekleşeceğine inandığını söylemiştir (Bilgin, 2016, s. 180). Elçibey'in Vahit Azerbaycan ile ilgili bir başka düşüncesi İran'ın liberalleşmesiyle bağlantılıdır. İran, ABD ile yakınlaşması durumunda, Bütöv Azerbaycan'ın demokratik yollarda meydana geleceğini ifade etmiştir (Özdemir, 2012, s. 70). “Kafkasların En Demokratik İnsanı” olarak adlandırılmasına (Güler, 2006, s. 93) rağmen “Birleşik Azerbaycan için mücadele hayatımın manasıdır” (Kemaloğlu ve Kemaloğlu, 2007, s. 36) diyen Elçibey, son çare olarak silahlı mücadeleye geçilmesi gerektiğini belirtmiştir. Elçibey düşünce sisteminde, Azerbaycan'ın güneyinin istiklalini kazanmasından sonra, Bütöv Azerbaycan'ı kurulması gelmektedir. O'nun Bütöv Azerbaycan mefkûresi, Türk Birliği'nin omurgasını teşkil etmektedir. Yani günün birinde Batı ve Doğu Türklüğü bir teşkilat halinde

bir araya gelecek olursa, Azerbaycan Türklüğünün bu birlikte omurgayı teşkil edeceğini “*Turan'ın Yolu Bütöv Azerbaycan'dan geçmektedir.*” (Elçibey, 1997, s. 11) sözleriyle anlatmıştır. Bütöv Azerbaycan'da Türkiye'nin rolünü ise;

“Kuzey Azerbaycan ile Güney Azerbaycan arasındaki alagaların gelişmesinde yardımcı olsun. Türkiye'nin İran'da çok nüfuzu var. Hükümet başlıları konuşurken Türkiye desin ki Bakü Üniversitesi ile Tebriz Üniversiteleri arasında alaga gurulsun, ticaret eyleyin. Turan'ın yani büyük Türk dünyasının altın köprüsü Azerbaycan olmalıdır. Cenubî ve şimalî Azerbaycan birleşirse, Türkiye medeniyet ve terakkiyattaki öncü rolünü Orta Asya'ya ulaştırır. Her bir Türk bunu arzu eder. Bunun mimarı kim olursa, Türk'ün tarihine hoşbaht olarak geçecektir.”

cümleleriyle Türkiye'den beklentilerini ifade etmiştir (Akyol, 2001, s. 30).

Türk dünyasının meselelerini çok iyi bilen Elçibey, Karabağ'ın Ermeni işgalinden kurtarılmasını, Azerbaycan'ın güneyinin bağımsızlığını elde etmesini ve Bütöv Azerbaycan'ın ortaya çıkmasını Türk gençliğine vasiyet etmiştir (Bakiler, 2001, s. 314). Azerbaycan'ın güneyini kara sevdası olarak gören Elçibey'in büyük bir hasret ile Bütöv Azerbaycan'ı beklediği anlaşılmaktadır. Elçibey yakın arkadaşlarından Hanım Halilova “*Ebulfez sen Türkiye'yi mi yoksa Tebriz'i mi daha çok seviyorsun?*” Diye sorduğunda “*Hanım, Türkiye bizim aziz kardeşimiz ve ümidimiz olan ülkemizdir. Azerbaycan bağımsızlığı kazandığında, Türkiye'ye gideceğim ve toprağını öpeceğim. Tebriz ise yaralı kardeşimdir. Tebriz bağımsız olunca oraya ayakbabisiz gideceğim*” (Halilova, 2012, s. 174) şeklinde cevap vermiştir. Gerçekten 24 Haziran 1992 tarihinde, Türk dünyasının kalbi olarak gördüğü İstanbul'a gerçekleştirdiği ilk ziyaretinde toprağı öpmüştür (Bakiler, 2001, s. 99) Yapmış olduğu konuşma da toprağı öpmesini;

“Men Anadolu torpağına ilk defe gelirem. Türkiye'nin kültürü, edebiyatı, tarihi, dili ve Kemalcı'ların azatlık hareketi ile tanışmamdan sonra gelimde (kalbimde) bu torpağın göze! obrazı (tasviri) yaranmıştı (oluşmuştu). Sakarya ve İnönü döyüşlerinin (savaşlarının) tarihini öyrenirken, bu yerlere gelmeyi, özümü vetenin (vatanın) istiklali uğrunda mübarizlerin (mücadelecilerin) sırlarında his etmeyi arzulayıram ... Bir çoh görkemli din ve devlet hadimlerinin (adamlarının), Mustafa Kemal Atatürk'ün, Mehmet Emin Resulzade'nin, Zeki Velidi Togan'ın ve azatlık uğrunda diğer mübarizlerin uyuduğu Anadolu torpağı mügeddestir (mukaddestir)”

şeklinde açıklamıştır (Güler, 2006, s. 90). Ömrünün son günlerinde GATA'da tedavi gördüğü esnada, doktorların kemoterapi uygulamasına;

“İstemem! Bu kemoterapi uygulamasında insanın saçı sakalı dökülüyor, ben yemin etmiştim. Tebriz bağımsızlığa kavuşmadan, Güney Azerbaycan ile kuzey Azerbaycan birleşmeden sakalımı kestirmeyeceğim demiştim. Yeminimden vazgeçemem! Bu bakımdan kemoterapi istemiyorum”

diyerek Tebriz'e olan duygularını dile getirmiştir (Bakiler, 2001, s.121).

Doğu Türkistan ve Irak Türkmenleri

Elçibey'in Türk dünyası ile ilgili üzerinde durduğu bir başka mesele Doğu Türkistan davası olmuştur. Türk dünyasının birleşmesi ve kardeşliği için mücadelesini sürdüren Elçibey, ülkesiyle benzer

kaderi yaşayan Doğu Türkistan meselesiyle ilgilenmeyi ihmal etmemiştir. Karadeniz Ekonomik İşbirliği zirve toplantılarına katılmak üzere, Türkiye'ye yaptığı ikinci ziyaret esnasında, Türk dünyasına yönelik ilgilendiği konulardan biri de Doğu Türkistan meselesi olmuştur. Gazeteci Servet Kabaklı, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Elçibey'i Çırağan sarayında ziyaret etmiş ve uygun görmesi halinde İsa Yusuf Alptekin'in Doğu Türkistan davası için bilgi vermeye geleceğini, iletmıştır. Bu isteği duyan Elçibey: *“Olur mu? O Aksakalın ayağına bizim gitmemiz lazım gelir diyerek”* itiraz etmiştir (Bakiler, 2001, s.98). Fakat Servet Kabaklı, Alptekin'in evinin çok mütevazı olduğunu, Çırağan Sarayı'nda basının da davet edileceği bir görüşmenin Doğu Türkistan davası adına daha çok ses getireceğini söyleyerek Elçibey'i ikna etmiştir. Çin mezalimi altında inleyen Doğu Türkistan Türklerinin büyük dava insanı İsa Yusuf Alptekin ile Azerbaycan Türklerinin Bilge Türkü Elçibey, Çırağan sarayında oldukça duygusal bir görüşme gerçekleştirmişlerdir. İki lider dakikalarca ağlamış, Elçibey Alptekin'in yüzünü, Alptekin ise Elçibey'in sakalını gözyaşlarıyla ıslatmıştır. Yapmış olduğu konuşmada Elçibey:

“İsa Yusuf Bey dedi. Sizin de ifade buyurduğumuz gibi, kurtuluş sırası artık Doğu Türkistan'a geldi Rus imparatorluğu nasıl yıkıldıysa, Çin imparatorluğu da öyle yıkılacaktır. Batı Dünyası neden Dalay Lamaya sahip çıkıyor da size ilgisiz kalıyor? Batı'nın bu gayrı insani, gayri medeni tavrı, sizin Türk ve Müslüman olmanızdan kaynaklanıyor!”

diye öngöründe bulunmuştur (Bakiler, 2001, s. 99-100, Bilgin, 2016, s. 160).

Cumhurbaşkanı Elçibey, Karadeniz Ekonomik İşbirliği zirve toplantılarından kısa bir süre sonra, Türk Zirvesi'ne katılmak üzere Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın davetlisi olarak yeniden Türkiye'ye gelmiştir. 1951 yılından beri, İsa Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğra gibi liderlerin çabalarıyla Doğu Türkistan'daki Çin mezalimi neticesinde Türkiye'ye göç etmek zorunda kalan Uygur Türklerinin yaşadığı şehirlerin başında Kayseri gelmektedir. Elçibey, Doğu Türkistan'dan gelerek Kayseri'ye yerleşen Uygur Türklerini ve Doğu Türkistan demeklerini ziyaret etmek için 3-5 Kasım 1992 tarihinde Kayseri'ye gitmiştir (Bakiler, 2001, s.102). Elçibey, Kayseri'de halkın yoğun bir sevgisiyle ve “Bozkurt Elçibey” sloganıyla karşılanmış, Elçibey gördüğü ilgiden çok etkilenecek yaptığı konuşmada; Azerbaycan'da yükselen bayrağın bir daha inmeyeceğini, 70 yıllık kızıl diktatörlükten kurtulduğunu, sıranın Çin ve İran diktatörlüğüne geldiğini, belirtmiştir. Bunun yanında Kara Ocak (Kara Yanvar) olarak bilinen 20 Ocak1990 tarihinde Kızılordu'nun Bakü'de gerçekleştiği katliamlara ilk tepkiyi veren Kayseri olduğu için, Onlara teşekkür etmiştir. Erciyes Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Mehmet Şahin'den fahri doktora unvanı alan Elçibey, Kayseri ziyaretlerinin büyük kısmını Doğu Türkistan demeklerine ve Uygur Türklerine ayırarak Kayseri ziyaretini sonlandırmıştır. (Halilova, 2012, s. 260.) Elçibey'in Doğu Türkistan davasına olan ilgisi Çin Halk Cumhuriyeti'ni rahatsız etmiştir. Çin'in Ankara Büyükelçisi Elçibey'e; Doğu Türkistan konusundan uzak durmasını, karşılığında Çin'in Karabağ sorununda destek vereceğini belirtmiştir. Ancak Elçibey Çin yönetimine: *“Karabağ'da 50 bin Türk var; Doğu Türkistan'da ise 25 milyon Türk var. Söyleyin kendilerine, Karabağ'dan vazgeçtim”*. (Mutlu, 2013, s. 91) diyerek açık ve net bir cevap vermiştir.

Elçibey, Doğu Türkistan'ın yanında, Güney Azerbaycan'ın bir devamı ve Büyük Türk dünyasının ayrılmaz ve taviz verilmez bir parçası olarak gördüğü Irak Türkmenleriyle (Erdoğan ve Öz, 2017, s.233) de ilgilenmiştir. Irak Türkmenlerinin siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel problemleri üzerinde çalışmalar yapan ve aslen Kerküklü olan Prof. Dr. Mahir Nakip ile bölge sorunları ile ilgili üç defa görüşme yapmıştır. Elçibey, Kuzey Irak'ın Türklüğünü sadece Türkiye ve Azerbaycan'ın müşterek meselesi olarak değil, Türk Dünyası'nın temel meselelerinden olarak kabul etmektedir. Kısacası Elçibey Azerbaycan Devleti için

Kerkük'ün, Güney Azerbaycan kadar hayafı bir mesele olduğu kanaatinde olmuştur. (Nakip, 2001, s. 203-206) Vefatından kısa bir süre önce vermiş olduğu röportajda Elçibey, 21. Asrın Türk Dünyası'nın ön plana çıktığı bir çağ olacağını ifade ettikten sonra Irak Türkmenlerinin meseleleri üzerinde durmuştur. Elçibey:

“Irak Türkleri meselesi vardır. Irak, Türklerin geçmiş mekânı ve yurdudur... Kerkük, Erbil Türkmen aşiretlerinin yurdudur. Arap şovenizmi buna nasıl etki gösteriyor. Kürtler burayı nasıl kendisinin gösteriyor? Türkmenler, kaldı ki, geçmiş bütün Türk medeniyetinin varislerdir... Benim nefret ettiğim insanlardan bir tanesi Saddam Hüseyin'dir. Diktatördür: Türklerle kendi dilinde bir yazı yazmaya bile müsaade etmiyor. Onlar bizim kadınıımızı, çocuğumuzu katlediyor. Bu adam acımasızdır. Bu adamdan nasıl dost olur? Tıpkı, özür dilerim, bir yırtıcı yaratık gibidir. Gücü yetenleri yiyor. Gücü çatmayanların karşısında diktatörlük yapıyor. Bunları ben diyebilirim. Ama bir Kerkük Türk'ü dediği zaman, O'nun orada bir akrabasına zarar gelebilir. O, ben Cumhurbaşkanıyken bana mesaj gönderdi, Irak'a davet etmek istediğini belirtti. Ben gitmem dedim. Bana demezler mi, bu diktatörle ne yüzle oturuyorsun? Senin bu acımasızla ne sohbetin olur? Saddam ile oturmak bizim milletimize bir lekedir. Sen benim 3 milyon kardeşimi, özümü keseceksin, medeniyetimi ezeceksin, beni ülkemden dışarı atacaksın, ben de seninle oturacağım?... Millet öz katiliyle görüşür mü?...”

İfadesiyle Irak Türkmenlerine bakışını ve milli duruşunu göstermiştir (Çapraz, 2001, s. 54).

Türk Dünyası Birliği

Elçibey, Kuzey Azerbaycan'ın bağımsızlığı, Karabağ'daki Ermeni işgali, Güney Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve kuzey ile bütünleşmesi, Doğu Türkistan ve Irak Türkmenlerinin durumu yanında genelde Türk dünyasının Birliği üzerinde durmuştur. Elçibey'in Türk Birliğine bakışı Pantürkizm, Panislamizm'den uzak bir şekilde ele almıştır. O Pantürkist olmadığını;

“Ben Türk milliyetçisiyim ve bununla gurur duyuyorum. Ancak bizim Türk milliyetçiliğimiz şovenizme, ırkçılığa karşı olan bir fikirdir. Bizim milliyetçiliğimiz milli kendini savunma, Türk milli ruhunun korunması, onun yüceltilmesi, dünyaya ulaştırılması ve Türk Birliğine nail olmak için mücadeledir”

sözleriyle açıklamıştır (Kemaloğlu ve Kemaloğlu, 2007, s: 54). Müsavatçılık anlayışıyla hareket eden Elçibey, her bir Türk devletinin bağımsız ve demokratik bir şekilde olması gerektiğini savunmuş, Türk Birliği fikrini daha çok siyasi, askeri, ekonomik, kültürel işbirliği açısından değerlendirmiştir:

“Bizim ideolojimiz demokrasidir. Pantürkizm, Panislamizm halkları ezmek için uydurulmuş bahanelerdir. Bizim hareketimiz demokrasi hareketidir. Bu aynı zamanda milletin özünün müdafaaı içindir. Bütün Türkler eğer bir dayanışmaya girerlerse, iktisatlarını ve medeniyetlerini birleştirirlerse baskalara dayanabilirler. Türkler kendi bağımsız devletlerini kurar, demokrasi içinde alakalarını geliştirecek bir komisyon, Avrupa parlamentosu gibi, ilerde kurabilir. Türkler dünyada 20 ayrı ülkede yaşıyor. Bunların ahlaklarının birleşmesinden kimseye zarar gelmez. Avrupaluların ittifakından kime zarar geliyor. Tarihten Türk devletleri ayrı gidiyor; bunları bir devlet bayrağı altında toplamak olmaz. Arap birliği gibi ortak bir teşkilat olabilir. Sonrasını tarihin akışına bırakalım. Bizim yapabileceğimiz

egemenliklerini genişletmek ve Türkler arasındaki alakaları kuvvetlendirmek, ortak kuruluşlar oluşturmaktır”

diyerek Pantürkizm’e olan mesafesini açıklamıştır (Akyol, 2001, s. 20-21). Elçibey’e göre Pantürkizm ideolojisinin üzerine kurulan devletler yıkılmaya mahkûmdur. Elçibey; bu meseleye tarihi açıdan bakarak Lenin’in ve Stalin’in ideolojik temeller üzerine kurduğu devletin emperyalist zihniyetle yönetildiği, halklara zulüm ettiği, hürriyet vermediği ve dünya tarafından dışlandığı için yıkıldığını ifade etmiştir. Sovyet yönetimine karşılık, Atatürk’ün liderliğindeki Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nde hâkimiyet kayıtsız şartsız millete verilmiş, milli çizgide laik, sosyal hukuk devleti meydana getirilmiştir. Elçibey, Atatürk’ün kurduğu modern Türkiye Cumhuriyeti’nin ise ilelebet yaşayacağı fikrini benimsemiştir (Türker, 2018, s. 385). Yani Elçibey’in Türk dünyası meselelerine bakışında, Türkiye Cumhuriyeti Devleti önemli bir tutmaktadır. Elçibey’e göre Cumhuriyet’in uzun yıllar Batı Türklüğünün temsilcisi olarak hayatını sürdürmesi, Atatürk’ün çağdaş temeller üzerine kurduğu milli devlet ile ilgilidir. Türkiye’nin sağlam temeller üzerinde uzun yıllar ayakta kalabilmesi, Türk dünyası için yol gösterici olmuştur. Elçibey, yeniden kuruluş döneminde Türkiye’yi model aldığı *“Azerbaycan’ın yolu Türkiye’nin yoludur; Azerbaycan’ın yolu Atatürk’ün yoludur.”* (Nerimanoglu, 2002, s. 28.) sloganıyla duyurmuş ve cumhurbaşkanı seçildikten sonra ilk resmi ziyaretini Türkiye’ye gerçekleştirmiştir. Elçibey; Azerbaycan elçiliği açılış töreninde *“Bütün Türklük adına özgürlüğünü koruyup muhafaza etmiş ve bütün Türkler; Orta Asya Müslümanlarına ümit ışığı olan Türkiye Cumhuriyeti’ne minnettarız ve bu büyük cumhuriyeti kuran, hepimizin atası olan Mustafa Kemal Atatürk’ün karşısında eğiliyoruz”* (Mutlu, 2013, s.86) sözleriyle Azerbaycan ve Türk dünyası için Türkiye’nin önemini bir kez daha ifade etmiştir. Sovyetler Birliği esaretinden kurtulan Türk dünyasının temsilcileri, Türkiye’nin tecrübesinden esinlenerek bağımsızlık mücadelesi vermişler ve Atatürk’ün kurmuş olduğu çağdaş devletten ilham almışlardır. Elçibey bu durumu *“Büyük Türk dünyasının altın köprüsü Azerbaycan olmalıdır. Cenubi ve Şimali Azerbaycan birleşirse, Türkiye medeniyet ve terakkiyattaki öncü rolünü Orta Asya’ya ulaştırır; Her bir Türk bunu arzu eder”* (Akyol, 2001, s. 30) şeklinde ifade etmiştir.

Bütün tarihî gelişmelerin yanında Ebulfez Elçibey gerek Azerbaycan’ın gerekse Türk dünyasının siyasi, askeri, iktisadi ve kültürel meselelerinden dolayı Türkiye’nin olumsuz bir durumla karşılaşmasını onaylamamıştır. Özellikle, Amerika ve Rusya’nın desteklediği Ermenistan’ın Karabağ’daki işgali karşısında Türkiye’nin güç durumda kalmasını istememiştir. *“Koca Türk dünyasında sadece bir güçlü devlet var: O da Türkiye. Bu nedenle Türkiye’yi korumamız lazımdır”* (Halilova, 2012, s. 307) ve

“Türkiye’nin de birçok problemleri var. Kosova problemi var. var. Kuzey Irak var. Bizim başımıza ne gelir se gelsin Türkiye’nin başını belaya sokmamalıyız. Türkiye Bütün Türk dünyasının çirağıdır. Biz uzun süre esarete yaşamışız, olsun biz daha ezilebiliriz. Biraz daha dövülebiliriz. Ama Türkiye’nin başını belaya sokmayalım. Çünkü Türkiye büyük devletlerin kavgasına düşer. Ben Türkiye’deki devlet adamlarına eğer durum iyi değilse kendinizi Kafkasya’ya sokup ta perişan etmeyin dedim. Batı Trakya, Kuzey Kıbrıs, Kuzey Irak’a yardım yapın. Onların sayısı azdır. Güçleri azdır. Siz bu sayısı az olanları orada desteklerseniz, yeter. Bizim gücümüz çoktur. 7 milyomuz. Bir defa dövüleceğiz”

diyecek kadar diğergam olduğunu göstermiştir (Çapraz, 2001, s. 58). Elçibey, Türk dünyasının meselelerine bakarken, Pantürkizm ideolojisinden uzak durmuş, bu bakış açısını her fırsatta dile getirmiştir. Vefatına yakın bir tarihte yapmış olduğu röportajda *“Türkiye ve Azerbaycan’ın sınırları kaldırılarak, konferansyona*

gitmeleri gerektiğini" söylemesi içinde bulunduğu siyasi şartlar açısından değerlendirilmelidir. (Özdemir, 2012, s. 80)

Elçibey'e Göre Türk Dünyasının Ortak Problemleri

Elçibey yapmış olduğu konuşmalarda, kaleme almış olduğu çalışmalarında Türk dünyasının ortak problemlerine de zaman zaman değinmiştir. Tarihten günümüze Türk dünyasının başlıca problemlerinin temelinde, Türk dünyasını meydana getiren halklar arasında ortak bir Türklük şuurunun bulunmaması yatmaktadır. Türk dünyasının temsilcileri arasında ortak bir Türklük şuru bulunmamasındaki en büyük sebep, söz konusu coğrafyaları işgal ve istila eden devletlerin uyguladıkları kültür politikaları olmuştur. Rus ve Çin yönetimlerinin uygulamış oldukları kültür politikalarının etkisiyle Türk dili tahribata uğramış, takip edilen tarih anlayışı neticesinde Türk toplulukları arasında ortak bir Türklük şuurunun oluşmasının önüne geçilmiştir (Özdemir, 2012, s. 60). Elçibey, Türk dünyasında birlik sağlanamamasının cevaplarını öğrencilik yıllarından itibaren aramaya başlamış, Türk dünyasında ortak Türklük şuurunun bulunmamasını;

"...Bizim büyüklüğümüzü dünya biliyor ama kimliğimizi daha biz anlayabilmiş değiliz. Tarihimizi sahteletirdiler; tarihimizi olduğu gibi bilmiyoruz. Milletimiz gibi vatanımızı da parçalayıp küçülttüler. Azerbaycan, Rus ve Fars emperyalizmi tarafından ikiye bölünerek köle bir milletin yurduna çevrildi... Doğuda ilk defa demokratik cumhuriyet kuran M. Emin Resulzade'yi düşman, cumhuriyeti ise kötü şekilde öğretiler. 23 ay yaşayan bu cumhuriyetin ideolojisi Türklük, Muasırlık ve İslamcılık olmuştur. Türklük denildiği zaman biz Büyük Turan'ı tanımalıyız... Muasırlık denildiğinde de, kadim doğunun ve çağdaş batının ilmi, tekniği ve iktisadi vs. başarılarına yönelmekle muasırlaşmamız gerektiğini anlamalıyız. İslamlaşmak da en başlıca amildir. Dini, imanı olmayanın hayatta hiçbir zaman yeri bilinmez. Güney Azerbaycan'dan farklı olarak sizi, 70 yıl dinsiz talim - terbiye ettiler. Bu, Sovyet emperyalizminin maksatlı siyaseti idi. Siz biliyor musunuz, medeni inkalap adı ile milletimizin düşünen beyinlerini 1920 ve 1937 yılları arasında mahvettiler. Ziyalı mahvedilmiş bir milleti kolaylıkla idare etmek mümkündür."

sözleriyle ifade edip, Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak ile Türklük şuurunun yeniden kazanılacağını anlatmıştır (Güler, 2006, s. 42-43). Benzer şekilde Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'da Türklük şuurundan uzaklaşmayı ve ortaya çıkan kimlik sorununu;

"En çok konuştuğumuz mevzu, biz kimiz, hangi milletiz meselesiydi. Azerbaycan şair ve yazarları hakkında çok konuşurduk. O yıllarda konuştuğumuz bir başka konu; biz Azerbaycanlılar Türk müyüz, değil mi? Ben 18-19 yaşlarındayken resmi ideolojinin etkisiyle "Türk değiliz, Azeri'yiz, onlar Osmanlı" diyordum. Bende okudukça gördüm ki, 1939'a kadar bize "Azeri Türkü" deniliyordu. Biz bilmiyorduk ki 1939'a kadar Türk'müşüz de 1939'dan sonra Stalin istediği için Türk değil olmuştuk?"

diye izah etmiş, Ruslar tarafından kültürel olarak ayrıştırıldıklarını anlatmıştır (Akyol, 2001, s. 16). Elçibey Cumhurbaşkanı olduktan sonra, Türklük şuurunu canlandırabilmek için "Biz Azerbaycan Türkleriyiz. Bizim dilimiz Azerbaycan Türkçesidir. Dinimizin kitabı Kur'an'dır. Peygamberimiz Hz. Muhammed'dir. Edebiyatımızın kitabı Dedem Korkut'tur" (Bakiler, 2001, s. 189) diyerek Sovyetlerin takip etmiş olduğu eğitim ve kültür politikasına şiddetle karşı çıkmıştır.

Elçibey, Türk dünyasında birlik kurabilmek için ortak alfabenin kabul edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Türk dünyası arasında alakalar ancak ortak alfabe ile artacaktır. Türk dünyasının temsilcileri arasında zamanla felsefe, sanat ve teknik dili olarak Türkçe oluşturulmalı; ilimde, fikirde, teknikte ve medeniyette bir Türki atmosfer meydana getirilmesini dile getiren Elçibey, Gaspıralının mefkûresini yorumlayarak günün şartlarına uygun hale getirmiştir (Aydın, 2018, s. 511). Ortak alfabe meselesini Elçibey:

“Öyle bir Alfabe hazırlansın ki, Azerbaycan ve Anadolu Türkleriyle birlikte Özbek, Türkmen, Kurguz, Kazak, Tatar ve Bütün Türk dünyası kendi şivelerinde aynı yazı metnini okusunlar. Bazı ses farkları var bu şivelerde. Alfabe bütünlüğü sağlarken, ayrı harf koymadan, mevcut harflere bazı işaretler koyarak bu mesele halledilebilir...”

diyerek ortak bir alfabe hazırlanmasını teklif etmiştir (Akyol, 2001, s. 34). Elçibey Türk dünyasında ortak alfabe hazırlanması suretiyle Kril alfabesinin olumsuz etkilerinden uzaklaşılacağını da ifade etmiştir (Güler, 2006, s. 98). Çünkü Sovyetler Birliği, Kril alfabesini ideolojilerinin alfabesi haline getirmiş ve Kril alfabesi vasıtasıyla Türk halklarındaki Türk-İslam bilincini zayıflatarak bir Sovyet vatandaşı oluşturmaya çalışmışlardır. Bu konu ile ilgili olarak Milli eğitimin temelini alfabeden başlatan Elçibey, başka dilde tefekkürde milleti terbiye etmeyi, o milletin evini yıkılması olarak görmektedir. (Güler, 2006, s. 100) Komünist rejimin Azerbaycan’daki Türk kültürüne verdiği zararı ortadan kaldırmak isteyen Elçibey, cumhurbaşkanı olarak seçildikten sonra anadil meselesi üzerinde durmuştur. Bu maksatla devlet işlerinin her alanında sadece ana dilin kullanılmasını, bütün diğer dillerin yabancı dil statüsünde ele alınması gerektiğini ifade etmiştir. Stalin rejiminin 1937 yılında Azerbaycan dili uydurmasıyla yasakladığı Türkçe adını 28 Ocak 1993’te yürürlüğe giren kanunla yeniden uygulamaya koymuştur (Cafersoy, 2001, s. 59).

Elçibey’e göre, Rus hâkimiyetinden sonra, Türk dünyasının bir başka problemi ortak tarih meselesidir. Türk dünyası’nın tarihçi bir aydını olarak Elçibey, Bütün Azerbaycan yolunda adlı çalışmasında, Rus esaret döneminde Azerbaycan tarihinin yeterince araştırılma konusu yapılmadığından, kaynaklarının eksik araştırıldığından, Türklere ait birçok kaynağın imha edildiğinden, mevcut kaynakların ise Rus idaresi yanlılarınca yorumlanmasından ötürü Birleşik Azerbaycan tarihi ve kültürünün bilimsel olarak araştırılması ve yorumlanmadığından bahsetmiştir (Elçibey, 1997, s. 24). Elçibey, Azerbaycan özelinde, Türk dünyasında tarih yazımı meselesini ortaya koymuştur. O, Türk dünyasında tarih yazımı meselesini;

“Ben şimdilik ilk önce tarihsel mantık yöntemini kabul etmememizi öneriyorum. Çünkü bilim adamlarımızın neredeyse hepsi tarihi Marksist-Leninist yöntemlerle araştırmışlardır... Bu yöntem neden uygulanıyor. Birincisi, gerek Azerbaycan’ın gerek bütün Türklerin ve gerekse bütün dünyanın eskiçağ ve eskiçağ tarihleri ya az araştırılmış veya hiç araştırılmadığı için bu yöntem uygulanmaktadır. Rus bilim adamları mite, anadile ve dine dayanan mantığı reddederek sosyo-ekonomik yapılara dayalı sınıfsal bir mücadele tarihi kaleme almışlardır...”

sözleriyle ifade etmiştir (Elçibey, 1997, s. 36). Elçibey’in Azerbaycan özelinde ortaya koymuş olduğu bu mesele, Sovyetler Birliği’nin ideolojik temele dayalı olarak uygulamış olduğu sömürgeci düzeninin bir neticesidir. Gerek Çarlık idaresi gerekse Sovyet yönetimi Türk dünyasını temsil eden teşekküller arasındaki siyasi, askeri, iktisadi ve sosyo-kültürel bağları sistematik olarak yok edilmesi için yaklaşık olarak iki asır boyunca politikalar üretmiş ve uygulamışlardır. Rusların haricinde, Türkler arasındaki tarihi ve kültürel bağları koparmak, Türk dünyasının temsilcilerini ayırıştırmak için Doğu Türkistan’da Çin idaresi, Güney Azerbaycan’da ise İran yönetimi büyük gayret göstermişlerdir. Kuzey ve Güney Azerbaycan’ın birleşmesi

için ömrünün sonuna kadar mücadele edecek olan Elçibey, Türk dünyasının ortak tarih ve kültürüne dair unsurlar, değer hükümleri, tarihi zeminde araştırılması gerektiğini ifade etmiştir.

Türk dünyasındaki meselelerden bir diğeri güvenlik veya milli ordu meselesidir. Türk dünyasının Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Birliği, başta Ruslar olmak üzere, farklı etnik kökene sahip asker ve köylüleri, Türk milli hâkimiyetini parçalamak amacıyla Türk ellerine getirip iskân etmişlerdir (Gömeç, 2011, s. 56) . Rus askerlerinin Türk coğrafyalarında sayılarının giderek artması ve Türklerin ordu içindeki etkinliklerinin azalmasıyla beraber Rusların hâkim olduğu alanlardaki nüfus ve nüfuzu giderek artmaya başlamıştır. Bu durum, başta Türk-İslam anlayışının yaygın olduğu Azerbaycan coğrafyası olmak üzere, Türk dünyasının tamamında gerçekleşmiştir. Rusya'nın Azerbaycan üzerindeki askeri ve siyasi etkinlik alanı Elçibey'in iktidara gelmesiyle son bulmuştur. Elçibey, bu manada milli istiklal hareketini ve milli demokratik süreci sağlıklı olarak yürütebilmek için, Azerbaycan'dan 90 bin Rus askerinin çıkarılmasını gerçekleştirmiştir (Tahirzade, 2020, s.489). Sovyet mirası ve viranesi üzerinde, kendi sınırları ve arazisini korumayı bizzat kendisi üstlenmiş ilk devlet Azerbaycan olmuştur.

“Kendi ordusu olmayan halk da özgür olamaz. Rus ordusunu çıkardık. Bir memlekette başka bir ordu var ise o memleket özgür olamaz. Biz Rusya'nın Azerbaycan'daki askeri gücünü kırdık. Ondan sonra Rusya Elçibey'i görevden uzaklaştırdı. Ama Azerbaycan'a bir şey yapamadı. Önemli olan budur: Tereddüt ederseniz bir şey yapamazsınız.”

sözleriyle milli ordunun kurulmasını, bağımsızlığın bir göstergesi olduğuna işaret etmiştir (Çapraz, 2001, s. 60). Elçibey aynı şekilde Rus donanmasını da Azerbaycan'dan uzaklaştırmayı başarabilmiştir. Azerbaycan kara sularında Rus donanmasına ait 75 harp gemisinden 17'sini Azerbaycan savunmasına dâhil etmiştir. (Çapraz, 2001, s. 56) Fakat Rus hâkimiyetinde kalmış Türk dünyasının diğer temsilcilerinin milli ordu konusunda, tam manasıyla başarılı olduklarını söyleyemeyiz. Elçibey; Ülkenin toprak bütünlüğünün korunması ve her bir vatandaşın güvenliğinin sağlanmasının yanında Çin ve Rusya gibi emperyalist devletlerin yayılmacı politikalarına karşı Türk dünyası milli ordusunun kurulması gerektiğini ifade etmiştir. (Güler, 2006, s. 58). Bölgedeki yaşanan olayları bir tarihçi gözüyle değerlendiren Elçibey:

“150 yıldır Rus'un esareti altında olduğumuz için biz de asker psikolojisi ölmüş. Millet için yurdun için öleceksin. Bunu yapmak zorundayız. Bana diyorlar ki Elçibey insanları ölüme çağırıyor. Doğru! Ölüme çağırıyorum. Vatan uğrunda, bayrak uğrunda öleceksin! Bunu yapamıyorsan zaten yaşamaya hakkın yok!”

diyerek milli ordunun kurulması gerektiğine işaret etmiştir (Çapraz, 2001, s. 60).

Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını ilan etmiş oldukları dönemde, karşılaşmış oldukları meselelerden birisi de kurucu kadro meselesi olmuştur. Türklük, İslamiyet, çağdaşlık ve demokrasi temelleri üzerinde Azerbaycan'ı kuran Elçibey, Sovyetler Birliği döneminde Komünist ideoloji ile yetişen kadrolara da mesafeli durmayı bilmiştir. Sovyetler Birliği'nden tevarüs eden bürokratik yapı, özelde Azerbaycan'ı genelde Sovyetler Birliği içerisindeki Türk Cumhuriyetlerinin temel sorunu olmuştur. Elçibey, bu bürokrasi sorununu Ayaz Mutallibov'un Azerbaycan'da bağımsızlık sonrası yapılan seçimlerde devlet başkanı seçilmesinde dile getirmiştir. Hayatı boyunca Komünist hiyerarşi içinde hiç yer almamış olan Elçibey, “Azerbaycan eski komünistlerin elinde bağımsızlığını kazanmaz. Kırk yıl Moskova'nın emrinde çalışanlar, Moskova'ya kırk göbek bağıyla bağlananlar, Azerbaycan'ı hürriyete kavuşturamazlar. Azerbaycan, bu komünist artıklarından temizlenmedikçe bağımsız olamaz...” (Bakiler, 2001, s. 94-95) diyerek sadece ülkesindeki durumu değil,

Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla birlikte, cumhuriyetlerde ortaya çıkan siyasi tabloyu açıklamıştır. Yine Karabağ'daki Ermeni saldırıyla ilgili olarak yalnızlığını “*Türk cumhuriyetleri ile Azerbaycan arasında kardeşlik vardır. Türk cumhuriyetlerinin başkanları Moskova'dan çok korkuyorlar... Mesela Asker Akayev “Türkler Ermeni soykırım” yapmıştır” diyor... Kafasında O'nun Türk şuru yok. Yani korkak bir siyaset yürütüyorlar...* (Çapraz, 2001, s. 57) cümleleriyle açıklamış, Komünist ideolojinin etkilerinin kadrolar üzerinde devam ettiğini anlatmıştır.

Cumhurbaşkanlığı döneminde bağımsızlık, demokrasi ve çağdaşlaşma yolunda millî adımlar atan Elçibey'in iktidarı; Güney Azerbaycan ile görüşleri ve vesayetini sürdürme isteğindeki Rusya'nın etkisi, Ermeni işgali altındaki Karabağ meselesi ve Hazar enerji kaynaklarının Batılı devletlerin iştahını kabartması gibi sebeplerden dolayı çok uzun sürmemiştir. Başta Rusya, İran gibi devletlerin kıskırtması ve devlet kademelerindeki üst düzey bazı görevlilerin ikiyüzlü tutumu neticesinde, Elçibey'in daha önce cephedeki başarısızlıklarından dolayı görevden aldığı Albay Suret Hüseyinov Azerbaycan'ın ikinci büyük şehri Gence'de isyan etmiştir (Güler, 2006, s. 116). İsyanın üzerine ciddi şekilde gidilmediği için, Suret Hüseyinov Gence'de bulunan bütün polislerin silahlarını toplatarak şehri tamamıyla ele geçirmiştir. Rusya'dan askerî destek alarak Cumhurbaşkanı olmak arzusunda olan Suret Hüseyinov'un isyanının genişlediği günlerde Başbakan Penah Hüseyinov da istifa etmiştir. Cumhurbaşkanı Ebülfez Elçibey bir yandan Karabağ'da Ermenilerle, diğer yandan da asilerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. İktidardan uzaklaştırılmasının esas sebebinin Azerbaycan üzerinde Rusya'nın askeri ve siyasi etkinlik alanına son vermesi olduğunu söyleyen Elçibey; Keleki köyüne çekilmek zorunda kalmıştır. Elçibey, Son Rus askerinin 26 Mayıs 1993 tarihinde Gence şehrinden ayrılmasından sonra yakın arkadaşlarını toplayarak onlara “*Biz artık tam bağımsız devletin vatandaşlarıyız! Ancak Rusya bunun bedelini bize ödecek. Onun bizi iktidardan uzaklaştırma kararı kesindir. Bu hazır olmalıyız*” (Tahirzade, 2020, s. 489.) diyerek basiretini göstermiştir. Gence'de çıkan isyandan sonrasında, Azerbaycan Türklüğünün geleceğini şahsi geleceğinden üstün tutan Elçibey, Azerbaycan'da kardeşkanı dökülmesine müsaade etmemiştir (Halilova, 2012, s. 330). Rusya'nın, Türk dünyasını oluşturan topluluklar arasındaki rekabet ve kıskançlığı kullanmak suretiyle, zaman zaman uygulamaya koyduğu Türk'ü Türk'e kırdırma tuzağına Elçibey düşmemiş ve 24 Haziran 1993 tarihinde Cumhurbaşkanlığı görevinden ayrılmıştır.

Sonuç

Ebülfez Elçibey'in öğrencilik yıllarından itibaren Azerbaycan özelinde Türk dünyasının meselelerini çok ciddi bir inceleme sonucunda tespit etmiştir. Bu tespitleri çözüme kavuşturmada, Azerbaycan ve Türk dünyasından yeterli destek alamadığı için, kısmen başarı sağlayabilmiştir. Sovyetler Birliği'nde takip edilen açıklık (glasnost) politikası neticesinde kısmen özgürleşen politik ortamda, Moskova'nın Azerbaycan siyasetini tenkit edenlerin başında Elçibey bulunmaktadır. Azerbaycan Halk Cephesi'nin lideri olarak Sovyetler Birliği'nin Azerbaycan özelinde Türk dünyasındaki siyasi, askeri, ekonomik, kültürel vb. politikaları düzenlemiş olduğu mitinglerde cesaretle eleştirmiştir. 7 Haziran 1992 tarihinde Bağımsız Azerbaycan'da yapılan demokratik seçimlerde oyların çoğunu alan Elçibey, iktidarda kaldığı süre zarfında Mehmet Emin Resulzade ve Atatürk ideolojisinde sorunlara çözüm aramaya başlamıştır. 150 yılı aşan Rus esaretinin ardından Azerbaycan'da bağımsız, millî ve demokrat bir devletin temellerini atmaya başarabilmiştir. Komünist Parti'nin Sovyetleştirme politikalarına son vererek, Türk-İslam anlayışı çerçevesinde millî bir siyaset takip etmiştir. Azerbaycan'da Türkçeyi resmi dil olarak ilan etmiş, 90 binden fazla askeri bulunan Rus silahlı kuvvetlerini ülkeden çıkarmak suretiyle önemli adımlar atmıştır. Elçibey, hukukî olarak bir Azerbaycan

toprağı olan Karabağ'ın Ermenistan'ın işgalinden kurtarılması gerektiğini iktidarı sürecinde sıklıkla dile getirmiştir. Tarihî olarak Türk toprağı olarak gördüğü Karabağ meselesinin barış yoluyla çözülmemesi halinde, bölgeden asla vazgeçmeyeceklerinin üzerinde durmuştur. Batı kamuoyunun Ermenistan, uluslararası hukukun ise Azerbaycan'dan yana olduğu Karabağ meselesinde, Elçibey kısmen başarıya ulaşabilmiştir. Karabağ meselesi ile Güney Azerbaycan'ın istiklalini tarihçi bakış açısıyla çözüme kavuşturmaya çalışmıştır. Müsavatçılık fikirlerini Birleşik Azerbaycan teziyle zenginleştiren Elçibey, *Bütünleşme*, *Milletleşme* ve *Devletleşme* politikasını uygulamaya koyarak, İran'ın hâkimiyetinde bulunan Güney Azerbaycan ile birleşmeyi hedeflemiştir. Bu maksatla Birleşik Azerbaycan Cemiyeti'ni kurmuş ve başkanlığını üstlenmiştir. Türk dünyasında ise Dilde, Fikirde ve İşte Birlik mefkûresiyle; siyasi, askeri, ekonomik, kültürel işbirliğine dayalı Türk Birliği üzerinde durmuştur. Türk Birliği'nin sağlanması için ortak alfabenin, milli ordunun ve Türk-İslam şuuruna sahip yöneticilerin iktidara gelmesi gerektiğini ifade etmiştir. Netice itibariyle yapılan bu çalışma ile Ebulfez Elçibey'in Türk dünyasındaki meselelere bakış açısını, tarihi temellere dayanarak izah edilmeye çalışılmıştır.

Kaynakça

- [1] Akyol, Taha (2001), “İşte Lider”, Elçibey, Size Dergisi Yayınları, İstanbul. (13-36)
- [2] Aslan, Faruk (2001), “Türkiye İle Birleşmeliyiz” Elçibey, Size Dergisi Yayınları, İstanbul. (63-66)
- [3] Aslan, Yasin (1992), Azerbaycan Tam Bağımsızlık Yolunda, Tamer Yayıncılık, Ankara.
- [4] Aslanlı, Araz (2002), “Türk Dünyasının Kanayan Yarası: Karabağ”, Türkler, C. 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara. (194-208)
- [5] Aydın, Yahya (2018), “Bütövleşme, Milletleşme, Devletleşme Ekseninde Elçibey’in Türk dili ve Edebiyatına İlişkin Görüşleri”, Azerbaycan Türk Cumhuriyeti’nin Kuruluşu’nun 100. Yılında Er Kişi Ebulfez Elçibey’e Armağan, Berikan Yayınevi, Ankara. (499-529)
- [6] Bakiler, Yavuz Bülent (2001), “Elçibey’in Mirası” Elçibey, Size Dergisi Yayınları, İstanbul. (311-316)
- [7] Bakiler, Yavuz Bülent (2001), “Elçibey” Elçibey, Size Dergisi Yayınları, İstanbul. (187-190)
- [8] Bakiler, Yavuz Bülent (2001), “Mehmet Ceyla İle Elçibey Sohbeti” Elçibey, Size Dergisi Yayınları, İstanbul. (111-124)
- [9] Bakiler, Yavuz Bülent (2001), “Servet Kabaklı İle Elçibey Üzerine Mühim Bir Sohbet” Elçibey, Size Dergisi Yayınları, İstanbul. (93-110)
- [10] Bilgin, Taner (2016), Bir Türk Beyi Ebulfez Elçibey, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul.
- [11] Cafersoy, Nazim (2001), Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayını, Ankara.
- [12] Çapraz, Kemal (2001), “Türk Dünyasının Büyük Önderi Elçibey’i Kaybettik” Elçibey, Size Dergisi Yayınları, İstanbul. (51-62)
- [13] Elçibey, Ebulfez (1997), Bütöv Azerbaycan Yolunda, Ecdad Yayınları, Ankara.
- [14] Elçibey, Ebulfez (2003), Bütöv Azerbaycan Düşünceleri, Haz: Adalet Tahirzade, Bütöv Azerbaycan Kitaphanesi Yayını, Bakü.
- [15] Erdoğan, Haşim ve Öz Enes (2017), “İngiliz Mandası Döneminde Türkmenler Ve Türkmeneli Özelinde Irak (1918-1932)”, Cappadocia Journal Of History And Social Sciences Vol.9-October. (232-246)
- [16] Gezenferoğlu, Fazil (1995), Ebulfez Elçibey Tarihten Geleceğe, Prestij Matbaacılık, İstanbul.
- [17] Gömeç, Saadettin (2011), Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları, Akçağ Yayınları, Ankara.
- [18] Güler, Uğur (2006), Elçibey, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- [19] Halilova, Hanım (2012), Ebulfez Elçibey İle Bağımsızlığa Giden Yol, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- [20] Kemaloğlu, Şeyda ve Kemaloğlu, Muhammet (2007), Berikan Yayınları, Ankara.
- [21] Mutlu, Nilüfer (2013), Ebulfez Elçibey’in Hayatı, Siyasi Faaliyetleri, Düşünceleri ve Fikriyatı, Gazi Üniversitesi, Ankara. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

- [22] Nerimanoğlu, Kamil Veli (2002), “Azerbaycan Türklerinin İstiklâl Mücadelesi Önderi Ebulfez Elçibey”, *Türkler*, C. 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara. (157-161)
- [23] Özdemir, Burcu (2012), *Tarihçi ve Aydın Kimliği ile Ebulfez Elçibey*, Marmara Üniversitesi, İstanbul. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- [24] Özfatura, Necati (2001), “Elçibey'in Ardından” *Elçibey*, *Size Dergisi Yayınları*, İstanbul. (151-152)
- [25] Saray, Mehmet (2014), *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [26] Şimşir, Bilâl N. (2011), *Azerbaycan: Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- [27] Tahirzade, Adalet (2020), “Dr. Ebulfez Elçibey (1938-2000)”, *Azerbaycan Türklerinin Önderleri*, Altınordu Yayınları, Ankara. (479-507)
- [28] Tuncer, Hüseyin (2001), “Dünyayı Şaşırtan Lider: Ebulfez Elçibey” *Elçibey*, *Size Dergisi Yayınları*, İstanbul. (269-277)
- [29] Türker, Özgür (2018), “Elçibey'in Düşünce ve Eylemlerinde M. Kemal Atatürk Etkisi” *Azerbaycan Türk Cumhuriyeti'nin Kuruluşu'nun 100. Yılında Er Kişi Ebulfez Elçibey'e Armağan*, Berikan Yayınevi, Ankara. (383-395)
- [30] Türker, Pınar Yiğit (2018), “Türklüğe ve Bağımsızlığa Adanmış Bir Ömür: Ebulfez Elçibey (1938-2000)”, *Azerbaycan Türk Cumhuriyeti'nin Kuruluşu'nun 100. Yılında Er Kişi Ebulfez Elçibey'e Armağan*, Berikan Yayınevi, Ankara. (13-32)
- [31] Yeşilot, Okan (2006), “Karabağ Savaşının Sessiz Ve Mağdur Tanıkları” *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 8, Sayı 15, Ocak. (85-92)

Journal of Universal History Studies

Kuman- Kıpçaklarla Rusların Siyasi İlişkileri (1055-1120)¹

Political Relationship of Russia with Cuman-Qipchaqs (1055-1120)

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 26.09.2020/06.10.2020

pp. 238-251

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 3/(Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) • October • 2020 •

Hasan Ceyhan

Erciyes University, Post Graduate, Department of History, Kayseri, Turkey

Email: ceyhanhasan38@gmail.com

Orcid Number: 0000-0002-5793-5777

Cite: Ceyhan, H . (2020). Kuman- Kıpçaklarla Rusların Siyasi İlişkileri (1055-1120) . Journal of Universal History Studies , 3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) , 238-251 . DOI: 10.38000/juhis.800423

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

Öz

Dünya tarihinde büyük tesirler bırakan Türk kavimleri veya devletleri, anayurtları Orta Asya coğrafyasından; iklim yetersizliği, otlak alanlarının daralması, çeşitli hastalıkların meydana gelmesi ve bir takım siyasi nedenlerden dolayı batıya doğru göç etmek zorunda kalmışlardır. Farklı kıtalar üzerinde etkisini gösteren bu büyük göç hareketlerinin doğası gereği kavimler ister istemez birbiriyle mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Rus tarihi ve siyasi yapısı üzerinde de adından söz ettiren Kuman-Kıpçaklar, Kafkaslardan başlayıp, Karadeniz kuzeyindeki bozkırlar, Orta Avrupa, Balkanlar ve kadim Anadolu coğrafyasına kadar geniş bir alana sahip olmuşlardır. Kuman-Kıpçaklar, bu geniş coğrafyada; Hazar, Moğol, Gürcü, Selçuklu, Rus, Bulgar, Macar ve Bizans İmparatorluğu gibi döneminin güçlü devlet ve toplulukları ile de etkileşim içerisinde olmuşlardır. VIII. asrın sonlarından başlayarak XV. asra kadar, Doğu Avrupa coğrafyasında Peçeneklerin ardından Kuman-Kıpçaklar bölgede uzun müddet yaşayarak siyasi ve askeri anlamda önemli kazanımlar elde etmişlerdir. Kumalar ve Ruslar bazen düşman bazen ittifak halinde bulunmuşlardır. Kiev knezlerinin arasında çıkan çatışmalarda akrabaları olan Kumalardan yardım talep isteğinde Kuman hatunlarının etkisi bariz bir şekilde görülmektedir. Böylelikle Kumaların Rus knezliklerinin iç işlerine müdahale etmişler ve bu çatışmalardan faydalanarak Rus sınırlarını yağma ve bolca ganimet elde etmişlerdir. Kumaların, Rus knezliklerinin bu daveti Ruslar için ağır sonuçlara neden olmuştur. Nitekim Moğolların, Doğu Avrupa coğrafyasına gelene kadar bu iki halk mücadele ve akrabalık ilişkileri arasında yaşamaya devam etmişlerdir. Yaşadıkları dönem içerisinde Kuman-Kıpçaklar stratejik bir bölge olan Karadeniz'in kuzeyine hâkim olarak Rus yayılcılığının önünü uzun bir zaman kesmiş ve bu coğrafyanın "Türk Toprakları" olarak kalması gibi önemli bir görevi üstlenmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Doğu Avrupa, Kuman-Kıpçaklar, Ruslar, Göç.

Abstract

Having given a big impression on World history, Turkish tribes or states had to migrate from their mainland in Central Asia to west because of lack of climate, shrinking their greenland, various diseases and a number of political reasons. This massive migration movement on different parts of regions inevitably required to struggle with each other. Being mentioned on Russian history, Cuman-Qipchaqs had a great area from caucasia, moorland in the Black Sea, Middle Europe, Balkans to Anatolian geography. In this vast geography, Cuman-Qipchaqs interacted with some strong states during that period such as Khazar, Mongol, Georgian, Selcuks, Russian, Bulgarian, Hungarian and Byzantine Empire. From the late of thirteenth century to fifteenth century, in East European geography Cuman-Qipchaqs lived for a long time after Peçeneks. Cumans and Russia were sometimes enemy and sometimes allied forces. And they acguired big achivements over military and political area. Cuman ladies were effective to help to Kievan Rus when they had a conflict . And therefore Cumans interfered in Kievan internal affairs and they acguired a big proportion of property from Russia. The invasion of Kievan Rus to cumans caused Russia to defeat heavily against cumans. Until mongols arrived in border of East Europe, these two states remained to live between this struggle and relativity. During their period, Cuman-Qipchaqs cut Russian invasion for a long time, dominating a strategic region at the north of Black Sea and they enabled this territory to remain as Turkish land.

Keywords: Central Asia, East Europe, Cuman-Qipchaqs, Russia, Migration

Başka bir toprakta şanlı yaşamaktansa, kendi toprağında kemik yemek daha iyidir...

Otrak Han

Giriş

Kumanlar (Kıpçaklar), hem etnik grup olarak hem de dil bakımından Türk kavimleri arasında özel bir konuma sahip olmuşlardır. Kuman- Kıpçakların geçmişini anlamak için onlar hakkında malumatları Avrupa'dan değil, Orta Asya'dan araştırmaya başlayarak edinmemiz gerekir.

İlk Türk kabileleri hakkındaki malumatları MÖ II. asırda Çin kaynaklarından öğrenilmektedir. Bu dönemde Moğolistan bölgesinde bulunan ve Kingan' dan Altay Dağlarına kadar yayılan büyük göçebe halkın, ilk tarihini oluşturan Hunlar olduğu bilinmektedir. Çin yıllıklarına göre; Hunlar, Türk kabilelerini kendi yanlarına çekerek onları kendi bozkır arazilerine yerleştirmişlerdir. Büyük bir güce sahip olan Hunlar bölgede uzun bir süre hâkimiyetlerini korumuşlardır. Ancak IV. asrın sonlarına doğru gelindiğinde Hun hâkimiyeti zayıflamış ve onların arazilerine, Çin kaynaklarında da zikredildiği üzere Avarlar (Juan Juanlar) devralmıştır. Avarlar, Avrupa coğrafyasına göç etmeden evvel, Priskos' un eserinde de kayıtlı olduğu üzere 465 yılı civarında Barköl havalisinde oldukları bilinmektedir. Bu dönemde Avarlar, Onogurlar ile komşu olmuşlar ve onların doğusunda yaşamışlardır (Ahmetbeyoğlu, 2014,s.197). Avarların, Doğu Asya' daki hükümranlılığı 552 yılında Bumin Kağan idaresindeki Göktürkler tarafından yıkılınca bir kısmı batıya doğru göç ettikleri ve 558 yılında kuzey Karadeniz yoluyla Tuna boylarını ele geçirdikleri bilinmektedir. Merkezi Macaristan olmak üzere Orta Avrupa' da büyük bir devlet teşkil etmişlerdir. Avarlar batıdaki Frank Krallığı'ndan doğu' da Bizans sınırlarına kadar olan bölgenin hâkimi olmuşlar ve iki defa İstanbul' u kuşatmışlardır, ancak donanmaları olmadığı için başarısız olmuşlardır. 630 yılından itibaren Avarlar zayıflamaya başlamış ve Frankların saldırıları sonucunda parçalanarak dağılmışlardır (Güngör,1987,s.45). Avarların VI. asrın ortalarına doğru Türk kabilelerinin güçlü bir duruma gelmesi ve Çin ile işbirliği yaparak, kendi üzerlerinde olan hükümranlığını almışlardır. Avarlardan sonra birçok Türk kabilelerini bir araya getiren Hazarlar tarih sahnesinde görünmüşlerdir. Çin yıllıklarında “*Ti-kue*” (Hazarlar) olarak zikredilmektedir (Taşağıl, 2016, s.274). Hazarlar, kısa zaman içinde göçebe imparatorluk oluşturmuş ve imparatorluğun sınırları, Hingana'dan Amuderya'ya kadar uzanmıştır (Rasovsky,2012,s.116). Akdes Nimet Kurat, Hazarların sınırlarını şu şekilde ifade etmektedir:

“Hazarların ülkesi önceleri Terek mansaplarında iken sonraları sıklet merkezini Aşağı İdil boyu teşkil etmiştir. Buraları İdil Nehri, Yayık, Don ve Kuban gibi dört büyük nehrin havzasını teşkil etmekten başka bu devrin en büyük ticaret yollarının kavşağında bulunuyordu. Bu yollarda, en önemlisi İdil (Volga) Nehri'nin kendisiydi” (Kurat,1992,s.30).

Bu büyük arazinin tek bir hanı olmuştur. Hazarlar, doğu' da Kidan (Kitan) ordularını yenmişler ve bu ordunun Tunguz kabilelerine ait olduğu bilinmektedir. Hazarlar, bütün Doğu Avrupa coğrafyasına hâkim olmuşlar ve büyük bir devlet teşkil etmişlerdir. Bu dönemde Hazarların güçlü bir devlet teşkilatına sahip olmasından dolayı, Bizanslıların Hazarlar ile iyi ilişkiler kurmuş oldukları görülmektedir. Hazarlar, ticaretin getirmiş olduğu bolluk sayesinde Hazar şehirleri tesis edilmiştir. X. asrın ortalarına kadar güçlü bir şekilde bölgede hükümranlıklarını sürdürmüşlerdir. Hazarların zayıflamasından en çok faydalanan Ruslar olmuştur.

Hazar sınırlarının bir kısmı onların eline geçmiştir. Yine bu dönemde Macarların da yeni bir güç olarak tarih sahnesine çıkmış olduğu bilinmektedir (Güngör,1987,s.46-47).

Peçenekler; IX. asrın sonlarına doğru Emba, Yayık ve Volga Nehirleri civarında bulunan bozkır arazilerinden hareket etmiş ve daha batıda bulunan Macarları yurtlarından kovarak, onların şimdiki yurtlarına yerleşmelerinde büyük rol oynamışlardır. Bu hadiselerden sonra, Aşağı Tuna bölgesini de içine alan Güney Rusya bozkırını, yaklaşık 150 yıl boyunca Peçeneklerin hâkimiyeti altında kalmıştır. Ancak XI. asırda, yeni bir kavimler göçü meydana gelmiştir. Bu göçün baş aktörleri de Kuman-Kıpçak kabileleridir (Çoban, 2015, s.5). Kuman-Kıpçaklar çeşitli kaynaklarda şu şekilde zikredilmektedir:

Macarcada “*Kun*”, Türkçede “*Kuman*”, Rusçada “*Polovec (Polovets)/ Polca/ Polovçi /Plowci (Plowtsi, Polovtsi veya Polovtzi)*” (Kurat, 1992,s.69). Almandada “*Falben, Falawen*”, Latince “*Cumanis, Cumani, Comani, Cuni*”, Ermenicede “*Xartes*” ve Gürcü’de “*Kivçaked*”, Müslüman yazarlar tarafından “*Kıpçak, Kifşak, Khifşakh,*”(Rasovsky,2012, s.120-121). Moğollar “*Kıbcag*”, Fransızlar “*Koman*”, Çince kaynaklar “*Kibcha, Kin c’ha*”, olarak ifade edilmektedirler. (Golubovskiy, 2011, s. 127-128; Yücel, 2007,s.56; Kafesoğlu, 2013,s. 175).

Bundan başka kaynaklarda ise, “*İmek*” (Yemek), “*Kimek*” (Minorskiy,2008, s.55-56) adlarına da rastlanılmaktadır. Ancak Göktürk Yazıtlarında bu adlara rastlanılmamış ve yazıtlarda İrtiş Nehri’nin adı geçmesine rağmen orada hangi Türk kavminin yaşadığına dair malumat da verilmemiştir. Arap coğrafyacılarının vermiş oldukları malumatlara dayanarak, İrtiş Nehri’nin civarında “*Kimek*” (Kemek) adlı bir kavmin yaşadığını ve bu kavmin Oğuzların batısında geniş bir coğrafyada yerleşmiş olduklarını kaydetmişlerdir. Bu kavmin birden fazla boya bölündüklerini ve bunların arasından en önemli iki boy ‘un; “*Emek*” (Yemek), “*Kıpçak*” (Kifçak) oldukları bilinmektedir. Mahmud Kaşgari’nin kayıtlarında “*Kimek*” adı geçmemekte ve onun yerine “*Emek*” (Yemek) adı geçmektedir (Kaşgarlı, Mahmud,1985, s.29). Bir başka ad ise Kıpçak kavminin adı ile beraber “*Kanglı*” (Kanklı) olarak karşımıza çıkmaktadır (Ahincanov, 2009,s.237). Ebu’l Gazi Bahadır Han, “*Şecere-i Terakkime*”² adlı eserinde, “*Kıpçak*” ismini şu şekilde kaydetmiştir:

“Eski Türk dilinde içi boş ağaca “Kıpçak” derlermiş. Onun için Kıpçak, ağaç içinde doğdu diye adını Kıpçak koydular. Bu zamanda içi boş ağaca “Çıpçak” diyorlar. Kara halkan (avam tabakasının) dili dönmediğinden k’yi ç okuyor. O Kıpçak’tır; Çıpçak diyorlar: O oğlanı Han kendi yanında büyüüttü. Yiğit olduktan sonra, Urus ve Ulak ve Macar Başkurt illeri düşman idiler, Kıpçak’a çok halk ve maiyet verip o tarafa, Don ve İtil suyunun kenarına gönderdi. Üç yüz yıl Kıpçak o yerlerde padişahlık kalıp oturdu. Bütün Kıpçak- halkı onun neslindedirler. Oğuz Han’ın zamanında ta Çingiz Han zamanına kadar Don ve İtil ve Yayık, bu üç suyun yakasında Kıpçak’tan başka il yok idi. Dört bin yıla kadar o yerlerde oturdular. Onun için o yerlere Deşt-i. Kıpçak derler”(Ebu’l Gazi Bahadır Han, s.31-32).

Ebu’l Gazi Bahadır Han, kayıtlarında Kıpçakların Oğuz Kağan neslinden gelmediğini ancak onların Oğuz Kağan’ın düzenlediği toylara iştirak ettiğini ifade etmiştir (Yalvar, 2018, s.7-8).

Tüm kaynaklarda Kuman-Kıpçaklar; uzun boylu, yakışıklı ve sarışın olarak ifade edilmektedir. El Ömeri; Kumanları yakışıklı ve düzgün olarak kaydetmiş, Azerbaycan şairi Nizami (Togan, 2019, s.221) ise Kuman kadınlarının güzelliğini, onların beyaz tenli olmasını kendi şiirlerinde ortaya koymuştur (Yücel, 2007,s.63). Şirvan Şah, Kuman kadını sevmiş; Gürcü yıllıklarında Otrok Hanının kızı ve Gürcü Çarı II.

² Türklerin Soy Kütüğü.

David'in eşi olan Şaruk Han'ın torununun güzelliği hakkında da kayıtlar vardır. İgor Destanı'nda da Kuman kadınları güzelliği hakkında kayıtlar mevcuttur (Rasovsky, 2012, s.126-127; Kurat,1992,s.70-71).

Kimaklar IX. asrın orta zamanlarında en kuzeyde yaşayan Türk kabileleri olmuş ve İrtiş Nehri'nin orta kısımlarında yaşamışlardır. Kimaklar iki halktan oluşmuşlar, Kıpçak ve İmak/Emek olarak adlandırılmışlardır. Marquart' a göre “*Kimak*” adı, iki emekten teşekkül etmiş (Rasovsky, 2012, s.125) ve Kıpçakların batıda, Emeklerin ise doğuda yaşadığını belirtmiştir. Batıya doğru yayılan Kimaklar, X. asırda Ural Dağlarını geçerek Kama ovalarına kadar inmişlerdir. X. asırda Kimak ismi tamamıyla yok olmuş, kesin olmamakla birlikte; bu ad Kıpçaklar tarafından yok edilmiştir. 1073 yılında kaydeden Mahmud Kâşgarî, Kimaklılar yerine Emek ve Kıpçak hakkında söz etmiş ve burada Emeklerin, Kıpçaklara tabii oldukları ifade etmiştir (Kaşgarlı Mahmud, 1985, s.29). Kıpçak ismi ilk defa Uygur Kağanı Eletmiş Bilge Kağan'ın adına dikilmiş olan (747-759) Selenge yazıtında “Türk-Kıpçak” ismi ile zikredilmiştir.(Yalvar, 2018, s.6). XI. asrın başlarında Kumanlar arasında yeni halklar oluştuğu bilinmektedir (Kurat, 1992, s.72).

Ruslar ile Münasebetlerinin Başlaması

Kuman hanları kendi tarihlerini değiştirebilecek fırsatlar ellerine geçmiştir. Şöyle ki; 1091 yılında Kumanlar bütün Bizans İmparatorluğunun geleceğini ellerinde tutmuşlardır. Lakin onlar Bizans - Peçenek mücadelesinde; Bizans İmparatorlundan yana olup, onların yenmesine yol açmışlar ve bir bakıma onlara hediye verip, tekrardan kendi topraklarına dönmüşlerdir (Kurat, 1992, s.64; Yücel, 2017, s.45). Kumanlar defalarca Kiev Rusya'sının sınırlarına akın etseler de burada kalıp kendi devletlerini oluşturma fikirleri hiç olmamıştır. Kumanların bozkır sınırlarına olan sevgisi (bağlılığı) 2 sebeple açıklanabilir: İlki; Kumanların göçebe hayat tarzını daha çok sevmesi ve her boyun başında bir bey bulunması, ikincisi ise; Kumanların Karadeniz sahillerine veya Orta Asya bozkırlarında hâkimiyet kurmaları ve Tatarların gelişine kadar güçlü bir düşmanın bulunmamasıdır (Rasovsky, 2012, s.198; Gökbel, 2000, s.41).

Kumanların Preyaslav Knezliği ile Mücadeleleri ve Alta Irmağı Savaşı (1068)

Kuman - Kıpçaklar, Rus yıllıklarında kaydedilmiş olduğu üzere; ilk defa 1055 yılında Rus sınırlarına geldikleri ve Pereyaslavl knezliğine saldırdıkları bilinmektedir (Rasovsky, 2012, s.205; Markov, 2016, s.58; Golubovsky, 2011, s.43; Kurat, 1992, s.73; Yücel, 2013, s.547; Çoban, 2015, s.13; Gökbel, 2000, s.148; Kafesoğlu, 2013, s.179; Golden, 2006, s.327; Gumilev, 2006, s.355).

1055 yılında Uzlar (Tork)' in, Pereyaslavl knezliği sınırlarına akın etmeleri ve knezlik tarafından püskürtülmelerinin akabinde başbuğu Boluş önderliğinde, Kumanların geldikleri bilinmektedir. Preyaslavl knezi Vsevolod, Kumanlar ile barış yaptığı ve onların tekrardan yurtlarına geri döndükleri kaydedilmiştir (Golden, 2006, s.327; Gumilev, 2006, s.355). Kumanlar ile Rusların, 1055 yılında yapmış olduğu anlaşma fazla uzun sürmemiş ve Kumanlar, 1061 yılında bu sefer daha büyük bir ordu ile başbuğu İskal önderliğinde büyük saldırı gerçekleştirdikleri bilinmektedir (Gökbel, 2000, s. 48).Yıllıklarda bu saldırı şu şekilde kaydedilmiştir:

“Polovetsler; ilk defa Rus sınırlarına gelerek savaştılar. Rus Knezi Vsevolod, onları karşılamak üzere 2 Şubat tarihinde hareket etti. Onlar (Kumanlar), savaşta Knez Vsevolod'ı yenerek yurtlarına geri döndüler. Bu bize pis (murdar) ve dinsiz (Allahsız)düşmanların, ilk kötülükleriydi. Onların başbuğlarının adı İskal idi” (Povest Vremennih Let, 1950, s.109; Kurat, 1992, s.77; Yücel, 2007, s.293).

Böylelikle Kumanlar, başbuğu İskal önderliğinde, Preyeslavl knezi Vsevolod'u 1061 yılında ağır şekilde yenilgiye uğratmış olduğu görülmektedir. Yıllıklarında, bu savaştan sonra yedi yıl boyunca Kuman - Rus münasebeti ile ilgili bir kayıt bulunmamaktadır. Bu 7 yılda iki halk arasında bir mücadelenin olmadığı açıktır. Kumanların bu dönemde, Karadeniz'in kuzey bölgeleri boyunca ilerleyip, bölgede hâkimiyet kurmaya çalışmış oldukları bilinmektedir. Kumanlar, bu hâkimiyet kurma çabasını sarf ederken önlere kaçan, Uz ve Peçenek göçebe halkları da, Rusların egemenliğine sığınmaları, Kumanları rahatsız etmiştir. Bu yüzden, 1068 yılında Kumanlar yeniden Pereyeslavl knezliğine karşı saldırı yapmışlardır (Rasovsky, 2012, s.205; Yücel, 2007, s.293). Bu saldırıyla, Kiev şehrine yakın, Alta Irmağı'nın civarında birleşmiş Rus ordusunu yenilgiye uğratmışlardır. Kumanlar, akabinde Dnyeper Nehri'nin sağ sahiline geçerek, bir kısmı Kiev knezliğine, bir kısmı da Chernigov knezliğine kadar ilerledikleri bilinmektedir. Hatta daha ileri giderek Snovsk³ şehrine kadar geldikleri kaydedilmiştir (Gökbel, 2005, s.735). Bu hadise yıllıklarda şu şekilde kaydedilmiştir:

"1068: Rus topraklarına, başka kabilelerle birlikte kalabalık bir Polovets grubu geldi. İzyaslav, Svyatoslav ve Vsevolod, Lto (Alta)'ya, onları karşılamak üzere gittiler. Gece olduğunda birbirlerinin karşılarında yer aldılar (geceler bizim karşımızda oldu). Tanrı günahlarımızdan dolayı, üzerimize alçakları göndererek saldırttı. Savaş sonunda, Rus Knezleri kaçtılar; Polovetsler, galip geldiler. Tanrı öfkelendiği zaman Polovetsleri ve diğer kabileleri bizim topraklarımıza gönderirdi, zira onların yaptıkları felaketler yüzünden çaresiz kalan insanlara kendisini hatırlatırdı. İzyaslav ve Vsevolod Kiev'e, Svyatoslav ise Çernigov'a kaçtılar. Kievliler Kiev'e, gelerek pazar yerinde veçe'yi⁴ topladılar ve Knez dönerek şöyle dediler: "İşte Polovetsler bütün topraklarımıza dağıldılar; Knez bize silahları ve atları dağıt. Biz bundan sonra Polovetslerle savaşmaya başlayacağız". İzyaslav, onları dinlemedi. İnsanlar bu defa voyvoda Kosniç'e durumu anlatmak istediler ve veçeyle beraber onun sarayının bulunduğu dağa gittiler ama onu bulamadılar. Bryaçislav'ın sarayının yanında durarak şöyle dediler: "Gidip drujinamızı⁵ zindandan kurtaralım". İkiye ayrıldılar; yarısı zindanlara, yarısı Most Nehri boyunca giderek knezin sarayına geldiler. Bunların geldiği sırada, İzyaslav drujinası ile durumu müzakere ediyordu. Onlar, aşağıda durarak knez ile münakaşaya başladılar. Knez, pencereden aşağı baktığında drujinası da yanında duruyordu. Çudin'in⁶ kardeşi Tuki⁷ ona şöyle dedi: "Görüyor musun? Knez insanlar çağırarak Vseslav'i⁸ bekliyorlar". O bunları söylediği sırada insanların diğer yarısı zindanlara giderek kapılarını açtılar. Bunun üzerine drujinası, knez'e şöyle dedi: "Bu çok kötü, onlar Vseslav için geldiler; onu çağırarak bunları kandıralım ve sonra onu kılıçla öldürelim". Knez onları dinlemedi. İnsanlar, çağırarak Vseslav'ın bulunduğu hapishaneyeye geldiler. Bunu gören İzyaslav, Vsevolod 'la beraber saraydan kaçtı, insanlar Vseslav'ı zindandan kurtardılar. Bu hadise 15 Eylül'de oldu. Bu hadiseden sonra, bu saray diğer knez sarayları arasında meşhur oldu. Knez'in sarayını yağmaladılar; sayısız külçe halinde altın,

³ Chernigov Knezliğinin sınırlarına akan bir nehirdir. Desna Nehri'nin de sağ kolunu teşkil etmektedir.

⁴ Konsey.

⁵ Doğrudan bir knezin maiyetinde bulunan veya bir şehrin en yetkili kişisine bağlı askerlerdir.

⁶ O dönemde, Kievli voyvoda Nikolay Çudin.

⁷ Tukiç, Tuki, Kiev'li voyvoda.

⁸ Vseslav Bryaçislaviç, Polotsk Knezi Bryaçislaviç, İzyaslaviç'in oğludur ve Polotsk 'de knezlik yapmıştır. Yıllıklarda ismi ilk defa 1044 yılında geçmektedir

gümiş, deri ve ağaç sansarı kırkku ile para aldılar. İzyaslav ise Polş'e⁹ kaçtı. Bundan sonra Polovetsler, Rus topraklarında savaşmaya başladılar. Polovetsler, Çerginov yakınlarında savaşmak için durduklarında Svyatoslav da Çernigov' da bulunuyordu. Svyatoslav, bir drujina toplayarak Polovetslere karşı Snov'a doğru gitti. Polovetsler, ordunun geldiğini görünce, savaşa hazırlandılar. Svyatoslav, onların çok kalabalık olduklarını görünce drujinasına şöyle dedi: "Başaracağız, bundan başka yolumuz yok ve artık hiçbir yere saklanamayız, ileri". Onlar atlarına bindiler. Svyatoslav'ın drujinası 3000, Polovetslerin ki ise 12.000 kişiydi. Svyatoslav onları yendi. Bazıları kılıçtan geçirildiler, bazıları ise Snov Nehri'nde boğuldular. Knezleri canlı olarak ele geçirildi. Savaş 1 Kasım'da oldu. Svyatoslav, büyük bir zaferle kendi şehrine geri döndü" (Yücel, 2007, s.293-295).

Böylelikle Kumanların, 1068 yılında Ruslara karşı yapmış olduğu saldırı, ilk büyük girişim olarak bilinmektedir. Kumanların buna müteakip her yıl veya her iki üç yılda Rus knezleri üzerine akınlar yaptıkları görülmektedir. Bu akınlar; 1071 yılında Rostovtsev ve Neyatin¹⁰ 1078' de tekrar Preyaslavl knezliğine, 1079' da Voin şehrine, 1080' de Novgorod - Seversk bölgesine, 1083' de Goroşin bölgesine, 1084 yılında Preyaslavl knezliği sınırlarında bulunan Prillut şehri civarına, 1085' de Dnyeper Nehri'nin sağ sahillerine ve 1092' de ise yine aynı nehrin hem sağ hem de sol sahillerine akınlar düzenlendiği bilinmektedir. Kuman-Kıpçaklar, 1090 yılına kadar yapmış olduğu akınlar Preyaslavl, Çernigov ve Kiev' in güney kısımları ile sınırlı kalmıştır (Gökbel, 2000, s.49; Uydu Yücel, 2013, s.547).

1080'lerde art arda başarılı seferler yapan Kumanlar, Doğu Avrupa - Batı Sibiryta bölgelerine tamamen hâkim olmuşlardır. İslam kaynaklarında, "Deşt-i Kıpçak" yani "Kıpçak Bozkırı" adını almış olup, batı kaynaklarında ise, "Comania" adıyla zikredilmeye başlanılmıştır (Uydu Yücel, 2013, s.555). 1085-1090 yılları arasında Kumanlar, Don ve Dnyeper Nehirlerinin bulunduğu bozkır araziler başta olmak üzere, Balkaş Gölü - Talas havalisinden Tuna Nehri'ne kadar olan bölgeleri işgal etmek suretiyle yağmalamışlardır. Kafkaslarda, Kuban bölgesini de içine alacak şekilde bu bozkır; kuzeyde Oka-Sura Nehirleri¹¹ boyuna kadar uzanmaktadır (Uydu Yücel, 2013, s.547-548).

Nitekim Kumanlar, Karadeniz' in kuzeyinde hâkimiyet alanlarını genişletmiştir. XI. asrın sonlarına doğru Rus knezleri, herhangi bir hadisede Kumanlardan yardım istemiş ve onlara değerli eşyalar vermişlerdir (Kurat, 1992, s.78). Vladimir Monomach'ın, çocuklarına hitaben bıraktığı hatıraları, bu hadiseyi doğrulamaktadır. Onun kayıtlarına göre; Kumanlar ile 19 defa barış yapıldığı, onlara çok sayıda davar ve kıymetli kumaşlar verdiğini, aksi takdirde, Kumanların, isteklerinin yerine getirilmediği zaman, hemen atlarına binerek Rus knezliklerine karşı akınlarda buldukları belirtilmektedir. Karadeniz kuzey bozkırlarında yaşayan Rus knezlerinin, Kumanlar ile aralarının çok iyi olmasını, onlarla akrabalık ilişkilerini devam ettirmeyi hep istemişlerdir. Bu sayede Kumanların yardımından faydalanarak bölgede daha güçlü olabilme gayesiyle Kuman başbuğlarının kızları ile evlendikleri görülmektedir. Bununla ilgili kayıtlarda; Çernigov knezliğinin bu şekilde Kumanlar ile akrabalık ilişkilerinde bulunmaya her zaman için özen gösterdiği bilinmektedir (Rasovsky, 2012, s. 207; Kurat, 1992, s.79).

⁹ Lehistan' da bir yerdir.

¹⁰ Dnyeper nehrinin sağ kıyısında yer alan iki köydür.

¹¹ İtil Bulgarlarının sınırlarında bulunmaktadır.

Kuman - Rus Münasebetleri (1090-1110)

XI. asrın sonları ve XII. asrın başlarında; Kumanların, güçlü oldukları ve dünya tarihine en çok iz bıraktıkları dönem olmuştur. Bu dönemde, Kuman başbuğları; Bonyak, Tugorkan, Şarukan ve Altunoba önderliğinde, Rus knezlikleri, Macaristan ve Bizans sınırlarında akınlar yaparak tarihte unutulmayacak izler bırakmışlardır (Uydu Yücel, 2007, s.60;Gökbel, 2000, s.49).

1090 yılından itibaren Kumanlar, Karadeniz' in kuzey bölgelerinde hâkimiyetlerini güçlendirmek için, Rus Knezlerini hükmü altına almaya çalışmıştır. Nitekim Kumanlar, bölgede güçlü hale gelmişler ve Rus knezleri arasında, kimin tahta çıkacağına bile karar verir olmuşlardır. 1092 yılında, bölgedeki Kiev knezi, önünden kaçan Tork (Uz)' ları, himayesine almış ve Torklardan, "Torçesk" adıyla bir şehir kurmalarını istemiştir. Bu hadisenin, Kumanların gücüne gitmiş olduğu da muhakkaktır. 1093 yılında Kiev knezliğine, yeni bir knez gelmesiyle Kumanlar elçi vasıtasıyla hediye istemiş, ancak yeni knez acemi olmasından dolayı, Kumanların bu talebini reddetmiştir. Hatta yeni knez Kumanlara karşı sefer bile yapmış olduğu da bilinmektedir. Ancak Kumanlar, güçlü kuvvetleri ile Rusları yenilgiye uğratmış ve Torçesk şehrini ele geçirip, orada bulunan Tork (Uz)' ları esir olarak götürmüşlerdir (Golubovsky, 2011, s.68; Rasovsky, 2012, s.53; Kurat,1992, s.79-80; Gökbel, 2000 s.50-51).

Kumanların 1093 yılında yapmış olduğu mücadelede, kaçak olan Tork (Uz)' ları geri alabilmek maksadı ile yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu hadise yıllıklarda şu şekilde kaydedilmiştir:

"Yıl (6601) 1093: Bu yıl Svyatopolk¹², Vladimir ve onun kardeşi Rostislav¹³ Polovetslerle Trepol civarındaki Stugna Nehri'nde¹⁴ karşılaştılar. Savaşta Polovetsler galip geldiler. Polovetslerin bir kısmı savaş sonunda Kiev bozkarlarını yağmalarlarken, diğer bir kısmı da Torçesk'e gitti. Polovetslerin Torçesk'i muhasaraları sırasında Torklar mukavemet ettiler ve şehirde şiddetli bir çarpışma oldu. Düşmanlardan pek çok kişi oldu (düşmanlar çok kalabalıktı). Polovetsler şehri sıkıştırmaya başladıklarında ilk önce şehre giden suyu kestiler ve böylece de şehirdeki insanları susuzluktan ve açlıktan yorgun düşürdüler. Torklar; Svyatopolk'a elçiler göndererek şöyle dediler: "Eğer yiyecek bir şeyler getirmezsen teslim olacağız". Svyatopolk, onlara istediklerini gönderdi ama onların o kadar askerin (Polovets askerinin) arasından geçerek şehre girmeleri mümkün olmadı. Polovetsler şehrin yanında 9 hafta kaldılar ve sonra 2 ye ayrıldılar. Bir kısmı şehrin civarında savaşmak için kalırken diğerleri de Kiev'e gittiler ve Kiev'le Vişgorad arasındaki bölgeye hücum ettiler. Svyatopolk Jelan'a¹⁵ onları karşılamak için gitti. Karşılaştıklarında çarpışmaya başladılar, savaş alevlendi. Bizim diğer kabilelerden olan askerlerimizin çoğu düşmanın hücumu karşısında yaralanarak öldü. Burada ölenlerin sayısı Trepol 'de ölenlerin sayısından daha fazlaydı. Svyatopolk Kiev'e 3. kez geldi. Polovetsler ise Torçesk'e geri döndüler. Bu felaket 23 Haziran' da oldu: Ertesi sabah yani 24 Haziran Aziz Çilekeş Boris ve Gleb günüydü. Şehirde büyük

¹² Svyatopolk Mihail İzyaslaviç (d. 1050-ö.1113), Knez İzyaslav Yaroslaviç 'in oğludur. 1078-1088 arası Novgorod 'da; 1088-1093 arası Turov' da ve 1093-1113 arasında da Kiev'de Knezlik yapmıştır.

¹³ Rostislav Vsevolodoviç, Knez Vsevolod Yaroslaviç' in oğlu ve Vladimir Monomah 'ın kardeşidir. Pereyeslavl knezidir ve1093 'de ölmüştür.

¹⁴ Dnyeper Nehri'nin, Kiev'in kuzeyine dökülen kollarından biridir.

¹⁵ Kiev şehrinin yakınlarında bulunan bir dağdır.

bir üzüntü vardı. Bu bizim başımıza günahlarımızdan, hatalarımızdan ve kamunsuz işlerle uğraşmamızdan dolayı geldi” (Uydu Yücel, 2007, s.144-145).

1094 yılında Kumanlar ile Rus Knezleri arasında bir barış yapıldığı bilinmektedir. Bu barışı, diğer Kuman başbuğları ile birlikte, Tugorkan’ın imza atması ayrıca dikkat çekmektedir (Gökbel, 2000, s.51). Buradan da açık bir şekilde anlaşılacağı üzere; Tugorkan’ın, Kuman başbuğlarının arasında en büyük veya en çok nüfuz sahibi olduğu görülmektedir. Yapılan barışın en önemli maddelerinden birisi; Kiev knezi Svyatopolk, Tugorkan’ın kızı ile evlenmesidir. Böylece, Kumanların büyük knezi ile Rusların büyük knezi akraba olmuşlardır. Bu akrabalığın esas gayesi, barışı sağlamaktır (Çoban, 2015, s.14).

Vladimir Monomach tarafından, Çernigov knezliğine getirilen, Oleg Svyatoslaviç adlı knezin, Kumanlarla işbirliği yaptığı bilinmektedir. Yıllıkların 1094 yılı hadiselerini kaydederken, Oleg Svyatoslaviç’in, Kumanlar vasıtasıyla Çernigov sınırlarını tahrip ettirdiği ifade edilmiş, dolayısıyla Oleg Svyatoslaviç’in, “*Rus yurduuna yaptığı kötülükleri*” de belirtmiştir (Kurat, 1992, s.80; Uydu Yücel, 2013, s.549).

İtler ve Kitan Adlı Kuman Başbuğların Öldürülmesi ve Kumanların Rus Knezliklerine

Akınları

1094 yılında yapılan barışın fazla uzun sürmeyip, Kumanlar ile Ruslar arasında gerginliklerin yeniden başladığı kaynaklarda ifade edilmektedir. Kiev knezi Vladimir Monomach’a barış müzakereleri için İtler ve Kitan adlı iki başbuğ göndermiştir. Elçilere hiçbir yerde dokunulmadığı halde, Ruslar, İtler ve Kitan başbuğları öldürmüştür (Uydu Yücel, 2007, s.145-146; Çoban, 2015, s.14; Gumilev, 2006, s.375; Gökbel, 2000, s.51). Bu hadise yıllıklarda şu şekilde kaydedilmiştir:

“Barış için Kiev şehri yanına gelen iki Kuman başbuğu İtler ve Kitan maiyetleri ile birlikte ayrı yerlerde kalmışlar ve tamamıyla emin olarak gecelemede iken, knez Vladimir’in etrafındakiler bu iki Kuman elçisinin öldürülmesini teklif ediyorlar; Vladimir Monomach güya buna yanaşmak istemeyince, maiyeti de “Kumanların verdikleri yeminleri tutmadıkları, birçok Hıristiyan kanına girdikleri ve dolayısıyla bunların öldürülmesinin günah olmayacağını” iddia edince, knez de buna muvafakat ediyor. Evvelâ, Kitan ve maiyeti öldürülmüşler; sonra ertesi gün erkenden knez’in bir adamı İtler’i, knez’in yanına davet ediyor; İtler de hiçbir şey aklına getirmeyerek davete icabet ediyor. Çağrılan eve gidince, kendisini kapatıyorlar ve ev sahibi ise evin damından bir delik açarak İtler’i ok ile kalbinden vuruyor; sonra bütün maiyeti de orada öldürülüyor” (Kurat, 1992, s.80-81).

Kuman başbuğlarının haince öldürülmesi üzerine; Kumanlar, üç koldan Rus knezliklerine karşı hücum geçerek akınlar yapmışlardır. Bu akınlarda, başbuğ Bonyak, Kiev şehrine beklenmedik bir zamanda girip, Kiev knezinin köşkünü yakmıştır. 24 Mayıs 1096 yılında Kuman başbuğu Küre, Pereyaslavl yakınında bulunan bir şehri yakarken diğer yandan Kiev knezi Svyatopolk’un kayın pederi Tugorkan, 30 Mayıs 1096 yılında Pereyaslavl şehrine saldırılar yapmıştır. Ancak 19 Temmuz 1096 yılında yapılan savaşta Kumanlar yenilgi almışlar ve savaş esnasından başbuğu Tugorkan ve oğlu öldürülmüştür. Bu yenilgiden kısa sıra sonra Kumanlar toparlanmış, 20 Temmuz 1096 yılında, başbuğu Küre komutasında, Kiev şehrinin iç kesimlerine saldırı yaparak bölgeyi yağmalamışlardır. 1096 yılından itibaren Kumanlar, Rus knezleri arasında yaşanan mücadelelerden faydalanmak amacıyla, Rus Knezlerine yardım etmeye başlamıştır (Uydu Yücel, 2013, s.549).

Kuman-Kıpçak Rus münasebetlerinde zaman zaman Kiev knezlerinin birbirleri arasında yaşanan çatışmalarda biri diğerine karşı Kuman-Kıpçaklardan yardım istedikleri gibi, Kiev knezlerinin başka bir milletle savaşlarında da Kuman- Kıpçaklardan yardım istedikleri bilinmektedir. Bu hadiseye örnek olarak Kuman- Kıpçaklar, 1099 yılında Macarlara karşı yapılan bir seferde beraber iştirak ettikleri görülmektedir (Gökbel, 2000, s.51). Kumanların başında başbuğu Bonyak bulunmaktadır. San Nehri¹⁶ üzerindeki Peremiş Nehri yakınlarında vuku bulan savaşın kazanılmasında, özellikle Kumanların rolü büyük olmuştur. Zaferden sonra Kumanlar, Macarları iki gün boyunca takip edip, büyük hezimetler vermişlerdir. Bu savaştan iki yıl sonra Kuman başbuğları ile Rus knezleri arasında Sakov¹⁷ denilen bir yerde barış yaptıkları bilinmektedir (Kurat, 1992, s.81-82). Yapılan barış Rus yıllıklarında şu şekilde kaydedilmiştir:

“Sene 1101:Bu yıl bütün kardeşler: Svyatopolk, Vladimir, David, Yaroslav ve onun kardeşleri Zolotça'da¹⁸ toplandılar. Polovetslerin hepsi, kardeşlerin hepsine elçiler göndererek barış yapmak istediler. Rus knezleri, onlara şöyle cevap verdiler: “Eğer barış yapmak istiyorsanız Sakov yakınlarında bir araya gelelim. Rus knezleri, Polovetslerin arkasından gittiler ve Sakov yakınlarında 15 Eylül’ de bir araya gelerek barış yaptılar ve esirleri değış tokuş ettikten sonra dağıldılar” (Povest Vremennih Let, 1950, s.182).

Sakova’da yapılan barış fazla uzun sürmemiş, 1103 yılının Mart ayında, Rus knezleri II. Svyatopolk ve Vladimir Monomach, Suten Nehri¹⁹ yakınlarına gelerek Kumanları yenilgiye uğratmışlardır. Bu mücadelenin asıl sebebi ise, Kuman başbuğlarından Beldüz’ü yapılan barışa sadık kalmaması ile suçlanmışlardır. Görünen o ki, Sakova barışından sonra da Kumanlar, Rus sınırlarına akınlar yapmaya devam etmişlerdir (Kurat, 1992, s.82). Kumanlara karşı yapılan seferde, 20 kadar Kuman başbuğu öldürüldüğü de iddia edilmektedir. Öldürülen başbuğların arasında Altunoba da olduğu ifade edilmiştir. Zamanında, Macarlara karşı yapılan seferde başbuğu Bonyak ile Altunoba, Rus Knezleri ile beraber iştirak etmişlerdir (Rasovsky, 2012, s.212-213; Kurat, 1992, s.82; Gökbel, 2000, s.52).

Kumanlar, 1116 yılında Don nehri yakınlarında Peçenek ve Uzlar ile savaşmışlar ve bu savaş sonucunda Peçenek ve Uzlar Rusya’ ya kaçmışlardır. Ruslar bu halkları kendi sınırlarına yerleştirmişlerdir. Böylece Ruslar Kumanlara karşı Peçenek ve Uzlardan yararlanmıştır. Kumanlar yeniden toparlanarak, 1105 ve 1106 yıllarında, başbuğ Bonyak önderliğinde harekete geçerek, Kiev ve Pereyeslavl çevrelerini yağma ettikleri bilinmektedir. Kuman - Kıpçak akınlarından oldukça rahatsız olan Rusların durumu knez Vladimir Monomah tarafından şu şekilde ifade edilmiştir:

“Neden? Ölümün sürülmüş topraklarda meydana geldiğini bilmiyor musunuz? Köylü tarlasına gelip, tam sürmeğe başlarken bir Kuman-Kıpçak gelip onu okla öldürür, atını alarak, köyüne gider. Hanımını, çocuklarını ve bütün mallarını ele geçirir ve geri döner” (Uydu Yücel, 2013, s.550; Kurat, 1992, s.82; Gökbel, 2000, s.52).

Kuman başbuğu Bonyak, 1107 yılında Şarukan ve diğer Kuman başbuğları ile birlikte Rus sınırlarına yeni bir sefer açmış, ancak bu sefer Kumanlar, Sula Nehri²⁰ üzerinde yaptıkları savaşta yenilgi

¹⁶ Günümüzde Ukrayna ve Polonya topraklarından akan bir nehirdir.

¹⁷ Preyeslavl knezliğinde bir şehirdir.

¹⁸ Kiev knezliğinde bir nehirdir.

¹⁹ Günümüzde Ukrayna’ nın Zaporijya bölgesinde yer alır. Rus yıllıklarında “*Molochnaya*” olarak zikredilmektedir. “*Süt*” adı çevredeki çayırın ve meraları besleyen nehrin bol süt üretimine katkıda bulunması nedeniyle ortaya çıkmıştır.

²⁰ Günümüzde, Ukrayna’ nın Poltava bölgesinde yer almaktadır.

almışlardır. Yapılan bu savaş esnasında, Bonyak'ın kardeşi öldürülmüş, Şarukan ise kaçarak hayatını kurtarabilmiştir (Pletneva, 1990, s.65; Rasovsky, 2012, s.213; Uydu Yücel, 2007, s.321). Bundan sonra Rus knezleri ile yeniden barış yapılmış ve Kuman hatunları knezler ile evlendirilmiştir (Kurat, 1992, s.83; Uydu Yücel, 2013, s.551). Fakat Kumanlar, yeniden Rus sınırlarına saldırmışlardır. Ruslar, 1109 yılında knez Vladimir Monomach önderliğinde Kuman sınırlarına sefer açmış ve Don Nehri boylarına kadar gelmişlerdir (Rasovsky, 2012, s.214; Markov, 2016, s.62; Kurat, 1992, s.83; Uydu Yücel, 2007, s.322).

1111 yılında da, Rus knezleri Doneç Nehri boyunda yaşayan Kuman grubuna saldırmışlar ve pek çok ganimetle geri dönmüşlerdir (Rasovsky, 2012, s.214; Kurat, 1992, s.83; Çoban, 2015, s.15). Rus knezlerinin, Kuman-Kıpçaklara karşı yapmış olduğu başarılı seferler, Rus knezlerinin artık güçlü hale geldikleri görülmektedir.

Vladimir Monomach Döneminde Kuman - Rus Münasebetleri

1113 yılında Kiev knezi Svyatopolk'un ölmesiyle, Kiev ahalisi, yeni knezin Vladimir Monomach'ın olmasını istemişler ve onu şehre davet etmişlerdir. Böylelikle yeni Kiev knezi Vladimir Monomach olmuştur. Kumanlar diğer knezlere yapmış olduğu gibi, Vladimir Monomach' da elçiler gönderip hediye istemişlerdir. Vladimir Monomach, Kumanların bu talebini reddederek, onlar üzerine sefer açmıştır. Kumanlar ise savaşacak cesareti bulamayınca kendi bozkırlarına çekilmişlerdir (Rasovsky, 2012, s.214; Pletneva, 1990, s.68; Kurat, 1992, s.83; Uydu Yücel, 2007, s.325; Çoban, 2015, s.15; Sarıahmetoğlu, 2013, s.25).

1116 yılında Rus knezleri, Yarapolk ve David, Kuman-Kıpçaklar üzerine hareket ederek şehirlerini almışlardır. Bu hadise yıllıklarda şu şekilde kaydedilmiştir: “*Sene 1116: Vladimir oğlu Yarapolk 'u, David ise oğlu Vsevolod'u Don üzerine gönderdiler ve onlar da Polovetslerin; Surgov, Şarukan ve Balin şehirlerini ele geçirmişlerdir*” (Povest Vremennih Let, 1950, s.201; Uydu Yücel, 2013, s.551). Rus knezlerinin, yapmış olduğu saldırılar Kumanları zayıflatmıştır. Bununla birlikte ilk ayrılıklar yaşanmaya başlanmış, 1116 yılında Peçenekler ve ayaklanarak Rus sınırlarına gidip, orada yerleşmişlerdir (Gumilev, 2006, s.378). Peçenekler ve daha önce yerleştirilen zümrelerle beraber Rus sınırlarının güneyinde bekçilik yaptıkları bilinmektedir (Kurat, 1992, s.83). Zayıflamış Kumanlar, akınlar yapmaktan vazgeçmemişlerdir. 1109 yılında Rus knezleri ile yapmış olduğu savaş esnasında Kuman başbuğu Bonyak'ın hayatını kaybettiği de bilinmektedir. Böylelikle; 1096 yılında Tugorkan, 1103 yılında Altunoba, 1107 yılında Şarukan, 1109 yılında Bonyak'ın ölmesiyle Kumanlar zayıflamışlardır.(Gökbel, 2000, s.53). Şarukan ölünce, onun yerine oğlu Otrak başbuğ olmuştur. Otrak'ın kızı güzelliği ile meşhurdur ve Gürcü Kralı II. David ile evlenmiştir. Dolayısıyla Don - Kuban bölgesinde yaşayan Kumanlar ile Gürcüler arasında yakın ilişkiler kurulmuş olduğu kaynaklarda ifade edilmektedir. (Rasovsky, 2012, s.216; Gökbel, 2000, s.53; Uydu Yücel, 2013, s.552).

Böylelikle Kuman-Kıpçaklar, Gürcü Kralı II. David' in davetiyle Gürcistan sınırlarına gitmişlerdir. Otrak'ın, Gürcü sınırlarına gitmesiyle beraber bir müddet Rus knezleri ile mücadelesi durmuştur. 1120 yılında Pereyaslavl knezi, Aşağı Don boyuna bir sefer açmış ve orada Kumanları göremeyince geri döndüğü kaynaklarda ifade edilmektedir (Kurat, 1992, s.83-84; Kırzioğlu, 1992, s.112).

Sonuç

Kuman-Kıpçakların Rus sınırlarına ilk defa 1055 yılında girdiklerini Rus yıllıklarında zikretmektedir. Bu ilk girişle Preyaslavl knezi Vsevolod ile mücadele etmeye başlamışlardır. Kuman-Kıpçakların, Moğolların gelişine kadar bu coğrafya da Ruslar ile sürekli mücadele içerisinde buldukları

bilinmektedir. Rus knezlikleri, Peçenek ve Uzlar topluluklarından rahatsız olmamış, aksine onların Rus sınırlarında bulunması Kuman akınlarına karşı bir avantaj teşkil etmiştir. Peçenek ve Uzlar, Rus sınırlarında olmasından dolayı Kuman akınlarını engellemeye çalışmış bundan dolayı da Kuman akınlarının bazıları bu halkları geri almak istemelerinden dolayı yapmışlardır.

Güney Rus bozkırlarının eski göçebelere olan bu Türk kavimleri, Rus tarihinin ayrılmaz bir parçası haline gelmişlerdir. Rusya'nın ve tüm Doğu Slavlarının tarihsel yaşamının seyrini değiştirmişler ve gelecekteki kaderleri üzerinde mühim bir rol teşkil etmişlerdir. Birkaç asır boyunca Rus knezlikleri sadece bozkırlarda yaşayan Kuman-Kıpçaklarla savaşmakla kalmamış siyasi amaçlı evliliklerden dolayı onlar ile askeri - politik ittifaklar da kurmuşlardır. Kuman-Kıpçaklar, Rus sınırlarına akınlar yaparak, değerli eşyalar ve ganimetler elde etmiş, tekrar bozkırlarına dönmüşlerdir. Kumanlar yalnızca Rus Knezlikleri ile savaşmamış aynı zamanda Rus knezlikleriyle ortak düşmanlarına karşı hareket etmişlerdir. Kurulan siyasi ittifaklar neticesinde Kuman hatunları ile Rus knezlerinin evlendirilerek Kuman hatunlarının siyasi bir güç elde ettikleri görülmektedir. Bu evlenme yoluyla akraba olan iki halk yine de birbiri ile mücadele etmekten kaçınmamışlardır. Genel olarak bakıldığında Kumanlar ve Ruslar bazen düşman bazen ittifak halinde bulunmuşlardır. Kiev knezlerinin aralarında çıkan çatışmalarda akrabaları olan Kumanlardan yardım istediğinde bulunmalarında Kuman hatunlarının etkisi bariz bir şekilde ortadadır. Böylelikle Kumanlar Rus knezliklerinin iç işlerine müdahale etmişler ve bu çatışmalardan faydalanarak Rus sınırlarını yağma ve bolca ganimet elde etmişlerdir.

Kaynakça

- [1] Ahincanov, M. Sercan (2009), Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar, Selenge Yayınevi, İstanbul.
- [2] Ahmetbeyoğlu, Ali (2014), Sorularla Eski Türk Tarihi, Yeditepe Yayınları İstanbul.
- [3] Ebülğazi Bahadır Han, Şecere-i Terakkime (Türklerin Soy Kütüğü), (Haz. Muharrem Ergin), Tercüman 1001 Temel Eser.
- [4] Çoban, Erdal (2015), Orta Çağ' da Kumanlar ve Macarlar, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- [5] Golden, B. Peter (2002), Türk Halkları Tarihine Giriş, (Çev. Osman Karatay), Karam Yayınları, Ankara.
- [6] Golubovsky, Petr (2011), Peçenegi, Torki i Polovtsi Do Naşestviya Tatar (Moğol
- [7] İstilasına kadar Peçenekler, Uzlar ve Kuman-Kıpçaklar), Moskova, Veçe, 2011.
- [8] Gökbel, Ahmet (2000), Kıpçak Türkleri, Ötüken Yayınları İstanbul.
- [9] Gökbel, Ahmet (2005), "Kıpçaklar/Kumanlar", Türkler, Cilt 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- [10] Gumilev, Lev Nikolayeviç (2006), Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları, Cilt 1-2, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul.
- [11] Güngör, Erol (1989), Tarihte Türkler, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- [12] Kaşgarlı, Mahmud (1985), Divan-ü Lügat-it Türk, (Çev. Besim Atalay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- [13] Kafesoğlu, İbrahim (2013), Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- [14] Kırzioğlu, Fahrettin (1992), Kıpçaklar (Yukarı- Kür ve Çoruk Boylarında), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [15] Kurat, Akdes Nimet (1992), IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Murat Yayınevi, Ankara.
- [16] Markov, Vladimir (2016), Türkskiy Sled v İstorii Ukrainı X-XVII v.v(10-17. Asırlarda Ukrayna Tarihinde Türk İzleri), Petersburg.
- [17] Minorsky, Vladimir(2008), Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib,(çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı), Kitapevi, İstanbul.
- [18] Pletneva, Svetlana (1990), Polovtsi(Kumanlar), Moskova.
- [19] Povesti Vremennih Let (Geçmiş Yılların Hikayesi) (1950), (Haz. D. S. Lihaçeva – B.A. Romanova), Moskova-Leningrad.
- [20] Rasovsky, Dmitry Alexandrovich (2012), Peçenegi, Torki i Berendei na Rusi i v Ugrii (Rus' da ve Ugriya' da Peçenekler, Torklar ve Berendiler), Moskova.
- [21] Sarıahmetoğlu, Nesrin (2013), Rusya Tarihi, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- [22] Taşağil, Ahmet (2014), Kök Tengri 'nin Çocukları, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- [23] Togan, Zeki Velidi (2019), Umumi Türk Tarihine Giriş, Cilt 1-2, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.

- [24]Yalvar, Cihan (2018), ‘Deşt-i Kıpçak’ ta Moğol Hâkimiyeti ve Kuman-Kıpçaklar’, Yedi Tepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi Cilt 2, Sayı 1, Ocak. (3-29).
- [25]Yücel, Mualla Uydu (2007), İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [26]Yücel, Mualla Uydu (2013), Doğu Avrupa Türk Tarihi, (Editör: Osman Karatay- Serkan Acar), Kitapevi Yayınları, İstanbul.

Journal of Universal History Studies

**Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Ekseninde Türkiye Cumhuriyeti'nin Kalkınma
Politikası ve Tarımsal Üretim ¹**

**Turkey Republic's Development Policy and Agricultural Production on the Axis of the
First Five Year Development Plan**

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 30.09.2020/08.10.2020

pp. 252-268

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 3/(Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) • October • 2020 •

Haşim Erdoğan

Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Assistant Professor, Department of History, Nevşehir, Turkey

Email: hasimerdogan@nevsehir.edu.tr

Orcid Number: 0000-0003-0557-4866

Cite: Erdoğan, H. (2020). Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Ekseninde Türkiye Cumhuriyeti'nin Kalkınma Politikası ve Tarımsal Üretim . Journal of Universal History Studies , 3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) , 252-268 . DOI: 10.38000/juhis.803098

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

Öz

Kalkınma planları, iktisadi olarak kalkınmayı hedef edinmiş ülkelerin ekonomik sorunlarını gidererek yerli ve yabancı yatırımcılara güven vermek adına ortaya konmaktadır. Belirli bir sürece kadar ekonominin alt kollarında ulaşılması istenen hedefleri içeren kalkınma planlarının ilki İsmet İnönü başkanlığındaki koalisyon hükümeti tarafından 1963 ila 1967 yıllarını kapsar nitelikte yapılmıştır. 1960'lı yıllarda bir tarım ülkesi konumunda olan Türkiye'de ekonomik kalkınmayı sağlayabilecek sermaye birikiminin ancak tarımsal üretimdeki süreklilik, verimlilik ve bunların beraberinde getireceği ihracatla mümkün olabileceği düşüncesi kalkınma planlarının oluşmasında önemli etken olmuştur. Tarım planlamasında ürünlerin dış pazarlarda yer edinebilmesi için niceliğinin artırılmasına yönelik çalışmalarla beraber niteliği artırılmış katma değeri yüksek tarım ürünleri olmasına da dikkat edilmiştir. Ülke ikliminin elverdiği ölçüde çok çeşitli tarım ürünlerinin üretimi yapılmış ve bunların hem ülke ihtiyacını karşılamasına hem de fazlasının dış ülkelere satılarak ekonomik kalkınma sağlanmaya çalışılmıştır.

Tarımdaki gelişmenin doğal bir sonucu olarak sanayi üretiminin de artacağı bilindiği için öncelikle üretebilecek ürünlerin sanayide yerli hammadde oluşturmaya gayret edilmiştir. Böylelikle amaçlanan hedeflerden olan bir sanayi ülkesi olma adına önemli adımlar atılmıştır. Türkiye'de bir diğer önemli ekonomik alan olan hayvancılığın da tarım ile bağlantıları ve birbirlerinin gelişimini olumlu etkileme durumu göz önünde bulundurularak bu alanlarda yerli üretimin teşviki ile ekonomide topyekün bir üretim seferberliğine gidilmiştir. Bu planın başarılı olabilmesi adına sulama, makineleşme, makinelerin onarımı ve donatımı konusunda yatırımlara da önem verilmiştir. İlk beş yıllık planlamada tarım tekniğinin geliştirilmesi, dünyadaki modern tarım araçlarının takip edilerek ülkeye kazandırılması, kimyevi gübre ve ıslah edilmiş tohumlar kullanılarak verimliliğin artırılması amaçlanmış, bunda da büyük oranda başarı kaydedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, İnönü Hükümetleri, Türkiye Ekonomisi, Tarım, Milli Ekonomi.

Abstract

Development plans are put forward in order to give confidence to domestic and foreign investors by eliminating the economic problems of countries that have targeted economic development. The first development plan that includes the targets to be achieved in the lower branches of the economy until a certain period. was made by the coalition government headed by İsmet İnönü, covering the years between 1963 and 1967. 1960's agricultural country in the position in Turkey the idea that capital accumulation that can provide economic development can only be possible with the continuity of agricultural production, productivity and the export that they bring along with them has been an important factor in the formation of development plans. Along with the studies to increase the quantity, attention has been paid to the increased quality of agricultural products with high added value for products to take place in foreign markets in agricultural planning. A wide variety of agricultural products have been produced to the extent that the country's climate permits and economic development has been achieved by both meeting the needs of the country and selling the excess to foreign countries.

First of all, efforts have been made for the products that we can produce to form domestic raw materials in our industry as it is known that industrial production will increase as a natural result of the development in agriculture. Thus, important steps have been taken in order to become an industrial country, which is one of the aimed targets. Another important economic area, links with agriculture of farming in Turkey and considering the positive effects of each other's development, a total production mobilization in the economy was made with the encouragement of domestic production in these areas. In order for this plan to be successful, attention has been paid to investments in irrigation, mechanization, repair and equipment of machinery. Development of agricultural technique, following and bringing modern agricultural tools in the world to the country, it is aimed to increase productivity by using chemical fertilizers and improved seeds in the first 5 years of planning, there has been a great success in this.

Keywords: First Five Year Development Plan, İnönü Governments, Turkish Economy, Agriculture, National Economy.

Giriş

Türkiye coğrafi durumu ve buna bağlı olarak farklı iklimlerin görülmesi dolayısıyla tarımsal üretimin çeşitliliği açısından dünyada önemli bir konumdadır. Osmanlı Devleti'nden bir miras olarak alınan ekonominin tarıma dayalı olması, Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren tarımdaki yeniliklere önem verilmesini beraberinde getirmiştir. Tarımsal üretimdeki verimliliğin ve çeşitliliğin sürdürülebilir olması için yapılan yeniliklerin belli bir plan dâhilinde yapılması zorunlu hale gelmiştir. Bu düzenlemelerin daha kalıcı ve etkili olması adına planlı kalkınma adı altında tarım başlığı önemli bir yer tutmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk “*Ben, ekonomik hayat denince ziraat, ticaret, sanayi faaliyetlerini ve bütün bayındırlık işlerini, birbirinden ayrı düşünülmesi doğru olmayan bir bütün sayarım.*” (Atatürk, 2006, s. 379) diyerek çağdaş Türkiye'ye ekonomik kalkınmayı hedef göstermiştir. Bu hedef içerisinde ziraat ile gelecek olan üretimi imalat sanayiinde işleyip ticaret vasıtasıyla kalkınmaya hizmet eder duruma getirmek vardır. Milli ekonominin temelini ziraat olarak gören Mustafa Kemal Atatürk döneminde başlatılmış olan çağdaşlaşma hareketinin seyri ve özellikle Türkiye Cumhuriyeti'nin tarih, kültür ve din coğrafyasındaki kardeş ülkeler üzerindeki etkilerinin ortaya konması bakımından önemlidir (Yuvalı ve Yoska, 2019, s. 176). Atatürk çağdaşlaşmasının doğal bir sonucu olan ekonomik kalkınma hedefi sadece Türkiye Cumhuriyeti için değil kendisinden sonra kurulan Türk devletleri için de bir hedef olmuş ve bu Türk devletleri de kendi iç politikalarını oluştururken üretim merkezli bir politika izlemişlerdir.

Kalkınma, mevcut durumdan veya önceki konumdan hareketle değişim ve gelişimi beraberinde getirerek dinamiklik içeren bir kavramdır. Özellikle kişi başı milli gelir ve üretimin artırılması ile birlikte, ekonomik ve sosyokültürel yapının da güçlendirilerek iyileştirilmesi anlamına gelmektedir. Başka bir ifade ile açıklanacak olursa kalkınma, bir ülkenin yapısal niteliğinin iyiye doğru değişimi ve gelişimidir (Tolunay ve Akyol, 2006, s. 118).

Planlı kalkınma özellikle ekonomik sorunları gidererek, yatırımcılara güven aşlamak ve ekonomik yapıda bir hedef oluşturmak adına yapılmaktadır. Planlı kalkınma, toplumun gelişmişliğine ya da az gelişmişliğine bakılmaksızın bütün ülkeler tarafından belli amaçları gerçekleştirmek için yapılabilmektedir.

Günümüzde ekonomik olarak gelişmekte olan ülke statüsünde kabul edilen Türkiye'nin kuruluş aşamasında Milli Mücadele Dönemi'nin ağır şartlarında bile ülke kalkınmasından ödün verilmemiş, planlı ve programlı bir biçimde devlet halkın yanında olmuş ve üretimin sürekli hale gelmesi adına Anadolu'da halka çeşitli yardımlarda bulunmuştur. Bunu bir stratejik olay olarak gören I. TBMM hükümeti, sonradan anavatana katılan yerlerde yardım ve üretim faaliyetlerini destekleyerek buraların ekonomilerinin canlanması adına çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışmalar arasında özellikle elviye-i selase olarak bilinen Kars, Ardahan ve Batum'un halkına vergiden muaf olma veya vergi indirimi, tahrip olan evlerini onarmak için inşaat malzemeleri, tarlalarına ekmek için tohum, büyük ve küçükbaş hayvan temini gibi destekler yer almaktadır (Dayı, 2009, s. 612). O yıllarda her ne kadar Türkiye'de herhangi bir planlı kalkınma modeli olmasa da bu desteklerden bölgesel olarak kalkınmanın sağlanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Birinci TBMM Hükümeti üretimi destekleyen bu seferberlik faaliyetlerini kanunnameler vasıtasıyla gerçekleştirerek bölge halkının iktisadi ve ekonomik hayatını canlandırmaya çalışmıştır. 1923-1950 arasında, günümüzde de olduğu gibi, ülkenin çeşitli bölgeleri arasında, tarımın yapısı açısından çarpıcı farklılıklar vardı. İklim, toprak ve topografya özellikleri, ulaşım olanakları, mülkiyet ve üretim ilişkileri ve kültürel yapılarıdaki farklılıklar nedeniyle, farklı bölgelerde farklı tarımsal üretim etkinlikleri ve ürün çeşitliliği görülmekteydi (Tezel, 1994, s. 334).

Türkiye’de planlı kalkınma fikri 1929 Dünya Ekonomik Buhranı sonrası 1930’lu yıllarda hazırlanan sanayi planları ile başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası devletçi ekonomi modelinden yavaş yavaş liberal ekonomi modeline geçilmiş, 1960’lı yılların başlarından itibaren planlı kalkınmayı beşer yıllık hedeflere göre oluşturmuştur. Bu çalışmada 1963 yılından itibaren yürürlüğe konan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda tarım sektörünün hedefleri incelenerek, bu hedefler özellikle ikinci ve üçüncü beş yıllık kalkınma planlarının hedef ve sonuçlarıyla karşılaştırılıp, hedeflere ulaşıp ulaşılmadığı sonucu ele alınacaktır.

2. Türkiye’de Planlı Kalkınma Modeline Geçiş Süreci ve Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planının Kabul Edilmesi

İzmir İktisat Kongresi, Milli Mücadele’nin askeri safhasının başarıya ulaşmasının ardından Lozan Barış Konferansı’nın kesintiye uğradığı döneme denk düşen 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında toplanmıştır. Yeni Türk Devleti’nin ekonomi politikasının şekillendiği bu kongrede ekonomideki eksikler tespit edilerek, bir yol haritası belirlenmiştir. Bu kongreden sonra Cumhuriyetin de ilanıyla birlikte Türkiye Cumhuriyeti Devleti 1923-1929 arası dönemde özel teşebbüsün teşvik edildiği ve devletin ekonomik hayat içerisindeki müdahalesinin sınırlı olduğu bir politika izlemiştir. Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Türk devletini kurup, temellerini atıp, kurumlarını oluştururken, esasen çok önemli bir tarım ülkesi olan Anadolu’yu modern ilim ve teknolojilerin ışığında ihya etmiş, Türk Milletini ki o tarihlerde %90’ı tarım toplumunun mensubu ve köylerde yaşıyordu, “muasır medeniyet” seviyesinin üstüne çıkarmayı milli bir ülkü olarak belirlemiştir. (Altuncuoğlu, 2019, s. 288-289) Bu ülkeye ulaşmada önemli bir vasıta olan tarım bütün Anadolu’nun imkânları seferber edilerek üretim merkezli bir çalışmayla mümkün olacaktı.

1929 yılına kadar özel teşebbüs ekonomide etkin bir rol oynamış ancak 1929 yılında dünya genelinde başlayan ekonomik buhran Türkiye Cumhuriyeti’nde de etkisini göstermiş ve kamu kesiminin yani devletin ekonomi üzerindeki rolünü artırmasına neden olmuştur. Dünya Ekonomik Buhranı ile ortaya çıkan işsizliğin yükselmesi ve dünyada denenilen liberal ekonomi modelinin başarısızlığı, ülkelerin ekonomik anlamda içe kapanmalarını da beraberinde getirmiştir. Bu durumun doğal bir sonucu, devlet işletmelerinin ülke ekonomileri üzerinde ağırlıklarını arttırmaları olmuştur. Bu gelişmelerden etkilenen Türkiye ekonomisi de 1930 yılından itibaren, devletçi ekonomi modelini benimsemeye başlamıştır (Çelik ve Çetiner, 2019, s. 124-125). Türkiye’de uygulanan devletçi ekonomi modelinin kendine has bir durumu vardı. Buna göre özel teşebbüsün yetişemediği alanlarda devletin devreye girerek özel müteşebbisleri yatırımlara teşvik ettiği bir karma sistem ekonomide kendini gösteriyordu.

1930 yılından itibaren Türk ekonomisinde “*devletçilik*” ilkesinin benimsenmesi beraberinde ekonomide planlama fikrini ortaya çıkarmıştır. Türkiye’de planlama düşüncesi 1933-1937 yıllarını kapsayan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile kendini göstermiştir. Kalkınma ve sanayileşme hamlelerinde devletin öncülüğünü zorunlu gören bu plan, dış ekonomik ilişkilere de ekonomik bağımsızlık perspektifiyle bakmaktadır (Boratav, 2005, s. 97). Sanayi planı, ekonominin genelini kapsamayıp sadece sanayi üzerine yapılmış olsa da bir plan dâhilinde yapıldığı için ekonomik anlamda ilk planlama hamlesi olarak değerlendirilmektedir. Bu plan ile devlet, sanayi kesiminde ağırlığını daha fazla hissettirmiş fakat özel teşebbüsün de desteklenmesi ihmal edilmemiştir (Takım, 2011, s. 155-156). Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, genel hatları ile sanayi sektörünün ön plana alındığı, tarım ve hizmetler sektörünü içermeyen bir plan olması nedeniyle ulusal makro plan özelliği taşımamaktadır. Bu plan, o dönemin şartları göz önüne alınarak değerlendirildiğinde az gelişmiş ülkelerin hiçbirinde örneği olmayan bir plan olmuştur. Bu plan ile ülke çapında sanayileşmenin gerçekleşmesi adına altyapı hazırlanmış ve sonraki dönemlerde uygulanacak

planlamalar adına bir örnek teşkil ettiğinden dolayı başarılı kabul edilmiştir (Yücel, 2014, s. 26). Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının başarılı olması, 1936 yılında ikinci beş yıllık sanayi planının hazırlanmasına sebep olmuştur. 1938-1943 yıllarında uygulanmak için hazırlanan İkinci Beş Yıllık Sanayi planı, İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından dolayı hayata geçirilememiştir. Birinci ve ikinci beş yıllık sanayi planları, ekonominin tüm yönlerini içermeyip, ülke kalkınması adına en temel sanayi dallarının kurulmasını hedefleyen planlar olmuş, bu planlamalar ile birlikte ülke milli gelirindeki sanayi payı %20 seviyelerine çıkmıştır. Sanayi planlarının yapıldığı yıllarda nüfusun yaklaşık %80'i tarım sektöründe istihdam edilmekteydi (Takım, 2011, s. 156). Bu yıllarda ayrıca hükümet tarım politikalarını köy enstitüleri vasıtasıyla uygulamaya koyuyordu. Enstitülerden mezun olan öğrencilere üretim aletleri, ıslah edilmiş tohumlar, çift hayvanları, cins fidanlar parasız olarak verilerek okulda öğrendiklerini öğretmen olarak gidecekleri köylerde ve okullarında uygulaması hedeflenmiş ve tarım konusundaki bilgi beceriler geliştirilmeye çalışılmıştır (Akandere, 2019, s. 425).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında sanayileşme adına 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı veya onu hazırlayan heyetin başkanı olan Kemal Süleyman Vaner'e atfen "Vaner Planı" olarak da adlandırılan plan ortaya konmuştur. Bu planın ülke kalkınması için temel olarak seçtiği sektör tarımdır. Diğer sektörler ise, tarımsal gelişmeye yardımcı olacak şekilde ele alınmaktadır (Tekeli ve İlkin, 2009, s. 16). İkinci Dünya Savaşı sonrası başta Avrupa olmak üzere dünya çapında ekonomide liberalizm anlayışı ortaya çıkmış, bu yeni yapı doğal olarak Türkiye'yi de yakından etkilemiştir. ABD'nin de etkisi ile ortaya çıkan bu ekonomik anlayış Türkiye'yi Marshall yardımlarının da vasıtasıyla etkilemiştir. Türkiye bu ekonomik yapı içerisinde tarım üzerine üretimi artırmaya çalışan bir ülke konumuna gelmiştir. Marshall Planı'ndan sağlanan fonlar ile tarımsal araç, makine ve özellikle de traktör ithalatı desteklendi. Böylece ülkedeki pulluk ve traktör sayıları hızla artmaya başladı. Traktörlerin önemli bir kısmı, Ziraat Bankası'nın sağladığı kredilerden yararlanan büyük ve orta ölçekli çiftçiler tarafından satın alındı. Traktörler ekili alanların genişlemesinde önemli rol oynadılar (Pamuk, 2013, s. 227-228). Bu yardımlarla ayrıca hazineye ait araziler ve mera alanları tarıma açılmıştır. Seferberlik sonrası genç erkek nüfusun ve tarımda çalışabilecek iş hayvanlarının tarıma dönüşü de üretimi artıran bir başka neden olmuştur. Tarımsal üretim için tüm bu gerekli şartların bir araya gelmesi ile Türkiye, 1947-1953 yılları arasında yılda ortalama %10'un üzerinde büyüme gerçekleştirmiştir (Çelik ve Çetiner, 2019, s. 125). Tarım makinelerinin artmasıyla birlikte modern tarımın uygulanması, üretimdeki artışı da beraberinde getirmiştir. 1950'li yıllarda Demokrat Parti (DP)'nin dışa açılma politikası ile dış dünya ile tohum ve tarım aletleri konusunda daha yakın irtibat kurulmuştur (Şimşir, 2019, s. 10). Marshall Planı'ndan gelen yardımların da etkisiyle DP iktidarının daha ilk yarısında traktör sayısında yaklaşık olarak 23 kat artış sağlanmış, ayrıca biçerdöver sayısı 6 kat artışla 1.000'den 6.000'e çıkmıştır (Yurtoğlu, 2017, s. 105-106). Özellikle ABD'nin Rusya tehdidinden dolayı Ortadoğu'daki birçok ülkenin tarımsal gelişimine yardım etmesi onları Rus etkisinden uzaklaştırmaya çalışmak adına tarım reformuna sürükledi. ABD'nin bu stratejisi Türkiye'yi de etkilemiş, bazı görüşlere göre o yıllarda yapılan toprak reformu ile DP'nin iktidarı kolaylaştırılmıştı (Yeşilbursa, 2019, s. 460-461).

1950'li yılların sonlarına gelindiğinde ekonomik dengede başlayan bozulmalar, liberal ekonomi politikalarından alınan verimin sürdürülebilir olmadığı kanısını ortaya çıkarmıştır. Bu aşamada, kalkınmanın belirli bir plan dâhilinde yürütülmesi gerekliliği düşüncesi yeniden ortaya çıkmıştır. Öyle ki sermaye kaynaklarının kullanımındaki belirsizliği ortadan kaldıracak olan planlı sermaye kullanımına yönelmek ekonominin düzeltilmesi için önemli bir seçenek olarak görülmüştür (Takım, 2011, s. 156).

Planlı kalkınma modeli DP iktidarının son yıllarında değerlendirilmeye alınmış, özellikle Avrupa Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (OECE) raporlarında yatırımda iç ve dış dengenin sağlanması konularının yer alması, planlı ekonomi modeline geçme görüşünü daha da güçlendirmiştir. Planlı kalkınma modeline geçilmek istenmesinin en önemli sebebi dış borçların ödenememesi olmuştur. Türkiye'nin dış borçlarını ödemekte zorlanmasından dolayı 1958'de Paris'te dış borç müzakereleri yapılmış, burada Türkiye'ye yatırımların bir plan dâhilinde gerçekleştirilmesi tavsiyesinde bulunulmuştur. Bu dönemde tarım, iktisadi kalkınmanın ana unsuru olarak sayılmış ve hükümet programlarında geniş yer bulmuştur. Dönem içerisindeki her programda makineleşme, sulama, gübreleme, çiftçiye kredi sağlanması, tarıma ayrılan bütçelerin artırılması ve köylünün topraklandırılması konusunda vurgu yapılması bu sorunların bu yıllarda çözülmediği şeklinde yorumlanabilir. Özellikle tarım alanında planlı ve programlı bir yatırım izlenmesi gerektiği, tarım sigortası kurulması, makineleşmenin küçük çiftliklere kadar yayılmasının sağlanması birer eleştiri olarak muhalefet tarafından gündeme getirilmiştir (Ural ve Hangül, 2019, s. 91-92).

DP tarafından bazı alanlarda 1957 yılından beri alt yapısı hazırlanan planlı kalkınma modeli 27 Mayıs 1960 darbesi ile yönetimi ele geçiren Millî Birlik Komitesi döneminde özellikle tarımsal üretimin bir plana bağlanması için ve toprak üzerinde oluşan yerel güçlerin oluşumuna karşı hayata geçirilmiştir (Yenal, 2010, s. 112). 1961-1963 yılları arasında iktidarda bulunan koalisyon hükümetleri de tarımsal kalkınma ve çiftçi sorunlarının giderilmesi ile ilgili bazı adımlar atmaya çalışmışlarsa da bunların topyekûn bir şekilde planlı kalkınma ile sağlanması 1963 yılında başlayan planlı kalkınma hamleleriyle ancak sistematik bir hal almıştır.

Türkiye'nin kalkınmasının belirli bir plan dairesinde yürütülmesi için atılan önemli bir adım “*Devlet Planlama Teşkilatının Kurulması Hakkında Kanun*” (Resmî Gazete, 5 Ekim 1960) olmuştur. Hollandalı ekonomist Jan Tinbergen'in danışmanlığında Başbakanlık Müsteşarı Alparslan Türkeş ve Şinasi Oral'ın önemli katkılarıyla kurulan Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), ülke kalkınması ve sosyal adaletin sağlanması amacı ile kapsamlı bir planlama yapılabilmesine olanak sağlayacak kurum olmuştur (Salep, 2017, s. 214-215). DPT'nin kurulması ve planlı kalkınma yönteminin benimsenmesinde özellikle DP'nin plansız kalkınma, plansız ekonomik faaliyetlerde bulunma gibi politikaları etkili olmuştur denilebilir. Zira darbe sonrası oluşturulmaya çalışılan planlı kalkınma modeli DP politikalarına bir tepki olarak ortaya çıkmıştır.

DPT kurulduktan sonraki ilk faaliyeti planın hedeflerinin belirlenmesi ve bu konuda izlenecek strateji olmuş, bu konuda teşkilat tarafından hazırlanan bir rapor Haziran 1961'de Yüksek Planlama Kurulu'na sunulmuştur. Türkiye için kısa, orta ve uzun vadeli stratejilerin belirlendiği ve amaç olarak “*Türk toplumunun seçtiği yaşayış şekli olan demokrasi düzeni içinde en yüksek kalkınma hızını sağlayacak, devam ettirecek ve sosyal adaleti gerçekleştirecek bir kalkınma planı yapılacaktır.*” (Resmî Gazete, 5 Temmuz 1961) ifadesine yer verilen plan 30 Haziran 1961 tarihinde Bakanlar Kurulu'nda kabul edilmiştir. Planın stratejisi olarak ise şu ifadelerle yer verilmiştir:

“15 yıllık bir perspektif içinde 5'er yıllık dönemleri kavramak üzere kalkınma plânları hazırlanacak ve bu çerçevede içinde planlar her yıl gözden geçirilecektir. Nüfus artış hızı ile kalkınma hızı arasındaki uzun vadeli münasebetler üzerinde ayrıca durulacaktır.(...) Önümüzdeki plan devresinde nüfusun şimdiki artış hızı göz önünde tutularak %7 civarında bir kalkınma hızına ulaşmak hedef olarak tespit edilmiştir. Yapılan ilk hesaplara göre bunun gerçekleştirilmesi %14 kadarı iç, %4 kadarı dış kaynaklardan sağlanmak suretiyle gayri safi millî hâsılının %18'i civarında bir yatırım yapılmasına bağlıdır.” (Resmî Gazete, 5 Temmuz 1961).

Bu ifadelerden hareket ile gelecek 15 yıllık süreçte, 5'er yıllık 3 kalkınma planının yapılacağı öngörülmüş, devlet ile özel sermayenin birlikte çalışabileceği bir karma ekonomi modeli hedeflenmiş, ülkenin nüfus artış oranı hesaplarına göre yıllık %7 kalkınması gerektiği hesaplanmıştır

1961 Anayasası'nda da planlı kalkınma modeli hedef olarak belirlenmiş, anayasada çık bir şekilde ifade edildiği üzere iktisadi ve sosyal hayatta plansız denemelere son verip herkesin insan haysiyetine yakışır biçimde bir yaşam sağlanması amacına göre düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur. Planlı kalkınma modelinin anayasada da yer alması üzerine yatırımları toplum yararına gerçekleştirerek ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmayı demokratik yollarla sağlamak üzere 1963-1967 yıllarını kapsayacak olan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı hazırlanmıştır. İsmet İnönü başkanlığındaki hükümet tarafından hazırlanan plan, 16 Ekim 1962 tarih ve 77 sayılı "Uzun Vadeli Planın Yürürlüğe Konması ve Bütünlüğünün Korunması Hakkındaki Kanun" adı ile Türkiye Büyük Millet Meclisi Plan Karma Komisyonu, Cumhuriyet Senatosu ve Millet Meclisi'nde görüşülmüştür. Planın görüşülmesinin ardından 21 Kasım 1962 tarihinde onaylanmış ve yürürlüğe girmiştir (Resmi Gazete, 3 Aralık 1962). Plan özel ve kamu iktisadi teşebbüsleri için 1 Ocak 1963'den itibaren yürürlüğe girmiş, genel bütçeye bağlı devlet daire ve müesseseleri ile belediyeler ve özel idareler için de 1 Mart 1963 tarihinden itibaren yürürlüğe girmiştir (BCA 30.18.1.2.166.44.2, BCA 30.18.1.2.168.5.7, BCA 30.18.1.2.171.34.16).

3. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında Tarımdaki Hedefler

Kalkınma Planı'nın hedefleri arasında üzerinde en çok durulan konu ulusal gelirin artırılması olmuştur. Diğer önemli bir hedef artan nüfusa yönelik çalışma alanları yaratmak, üçüncü hedef ise dışa bağılılığın azaltılmasıdır (Küçük, 1985, s. 275). Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda tarım başlığı altında, üretim ve yatırım hedefleri ele alınmıştır. Planda tarımsal üretim içerisinde önemli bir yer tutan tarım ürünlerinden en önemlileri tek tek ele alınarak üretim ve tüketim beklentilerine dair hesaplamalar yapılmıştır. Buna ek olarak tarım alanında ithalat ve ihracat planlaması yapılmış, makineleşme ve hayvancılığın tarım ile olan bağlantıları ve birbirlerinin gelişimini olumlu etkileyecek durumlar değerlendirilmiştir.

3.1. Genel Politika

Planda tarım alanı için birçok politika belirlenmiştir. Buna göre enflasyon oluşturmaktan, milli gelirde %7 gelişme hızını sürdürmek, aynı zamanda, tarım üretimini çoğaltarak sanayileşmeyi gerçekleştirmek için ihracatı arttırmak ve sanayinin artan ham madde ihtiyacını bu kaynak ile karşılama düşüncesi uygulanacak politikaların temelini oluşturmuştur. Ayrıca beslenme seviyesini düzeltmek için diyet, proteinli, özellikle de hayvansal proteinli besinleri artırmak istendiği vurgulanmıştır. Planda tarımın kalkındırılma politikasının sosyal yönleri etkisi ele alınmıştır. Tarımın geliştirilmesi politikasının benimsenmesi ile köyden şehre işçi akınının ortaya çıkardığı düzensiz şehirleşmeye engel olunabileceği belirtilmiştir. Tarım politikası ile genel kalkınma politikasının birbirleriyle çok sıkı bir bağ içinde olduğu vurgulanarak tarımsal vergilerin dengesinin içinde bulunulan ekonomik ve sosyal şartlar dikkate alınarak düzenlenmesi gerektiği ifadeleri planda yer almıştır. Tarımsal vergi politikası belirlenirken tarım üretimini azaltabilecek bir etki yapmasından kaçınılmasına çalışılmıştır. Tarımsal politikalar belirlenirken işgücünün kullanılması konusu üzerinde de durulmuştur. Buna göre gönüllü, aynı ücret olarak ödenen işgücünden yararlanılması ilke olarak kabul edilmiştir. Birinci kalkınma planında tarım politikasında kaynakların kıtlığı göz önünde bulundurularak belirlenen politika da tedbir ve çalışmaların birbirini destekler biçimde yürütülmesi, hedef ve metotların planın

amaçlarına uygun biçimde tespiti, tarımı teşvik edici faktörlerin sağlanması ve uzun süreli tedbirlerin alınması ilkeleri belirlenmiştir (DPT Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1963, s. 143-148).

3.2. Üretim Hedefleri

Birinci Kalkınma Planında tarım üretimi ile ilgili ele alınan üretim dağılımında oldukça gerçekçi bir tespit yapılmıştır. Buna göre, plan dâhilindeki beş yıl gibi kısa bir süre içerisinde tarım alanında köklü bir üretim artışının yaşanamayacağı öngörülmüş, zira üretim-tüketim alışkanlıkları, nüfusun hızla artması ve dolayısıyla temel besin ürünlerine olan büyük talep hızlı gelişmeyi engelleyen etmenler olarak belirlenmiştir. Ayrıca, tarıma elverişli arazilerin azalması, sınırlı yatırım kaynaklarının rasyonel bir şekilde kullanılması gibi nedenler de beş yıllık, plan döneminde öngörülen gelişim oranının yüksek olmasını engelleyecek sebepler olarak masaya yatırılmıştır. Planda daha çok iç ihtiyaca yönelik ürünlerde talep bakımından artan nüfus baskısı ve kişi başına düşen tüketim harcamalarındaki artış göz önüne alınmıştır. Ayrıca, üretim tahminleri yapılırken hem çiftçilerin eski alışkanlıkları, ekolojik şartlar, pazarlama durumu gibi gelişmeyi baskılayan faktörler hem de sulama, gübreleme, ıslah edilmiş tohum kullanımı gibi üretimi artırıcı tedbirler dikkate alınmıştır (DPT Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1963, s. 148-149)

Planda, tarımda çok çeşitli ürün kalemi bulunduğundan dolayı, geniş bir üretici kitlesini ilgilendiren ürünlerle ilgili hedefler yer almıştır. Bu belirlenirken de en önemli ihraç maddeleri olan, ihracın hızla gelişmesi beklenen dinamik ürünler ile yurt içinde talebinin genişleyeceği düşünülen ürünler ele alınmıştır. Planda hedefleri belirlenen ürünler tarım alanında toplam gayri safi değerinin %70'den fazlasını oluşturmaktadır. Buğday, arpa, mısır, pirinç, bazı meyve-sebzeler, fındık, tütün, pamuk planda yer alan tarım ürünlerinin önde gelenleri olmuş, ayrıca tarım ile bağlantılı olarak hayvancılık, balıkçılık ve orman ürünleri ile ilgili de planlamalar yapılmıştır. Planda, başlıca tarım ürünleri ile ilgili 1962 yılındaki üretim sayıları açıklanmış, 1967 yılına kadar hedeflenen üretim tahminleri de yer almıştır (DPT Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1963, s. 151).

Tablo 1 (DPT Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1963, s. 153)

Ürün	1962	1963	1967
Buğday	8030	8200	9000
Arpa	3444	3576	3988
Mısır	960	1037	1454
Pirinç	115	149	230
Şeker Pancarı	2700	2666	3266
Tütün	135	135	150
Pamuk	200	205	269
Patates	1400	1750	2000

Ayçiçeği	123	126	187
Çay	32	32	63
Bakliyat	400	416	495
Portakal	-	264	355
Şeftali	86	93	120
İncir	52	55	64
Elma	249	261	309
Fındık	86	95	130
Üzüm	2972	3061	3417
Sebzeler	3240	3410	4092
Zeytin	465	486	570

1962 Tarım Üretim Sayıları ve 1967 Tarım Üretim Hedefleri (Bin ton)

Birinci Kalkınma Planında temel tarım ürünlerinin kişi başı yıllık tüketim miktarlarına yönelik tahminlerde bulunulmuştur. Başta mısır olmak üzere arpa, çavdar ve diğer hububat ürünlerinin tüketiminde azalmalar olacağı, hububat tüketiminin kişi başı yıllık 266,5 kilogramdan plan dönemi sonunda 257 kilograma düşeceği, buna karşılık diğer proteinli besin maddelerinin tüketiminin artacağı öngörülmüştür. Tablo 1’de yer alan üretim hedefi sayıları da bu öngörüler dikkate alınmak sureti ile yapılmıştır. Aynı tabloda 1962 yılı buğday üretimi yaklaşık 8 milyon ton olarak belirlenmiş, nüfus artışları da göz önünde bulundurularak plan dönemi bu sayının 9 milyon tona çıkarılması hedeflenmiştir. Hava şartlarının beklenenden daha iyi gitmesi halinde meydana gelecek olağanüstü artış üretim sayılarının da üretim miktarına katılacağı, hava şartlarının beklenenin altında seyretmesi halinde de üretim hedeflerinin düşebileceği göz önünde bulundurulmuştur. Plan hedeflerinde, tarım tekniğinin gelişmesi, kimyevi gübre ve iyileştirilmiş tohumluk kullanılması ile arpa üretiminde %12 oranında artış beklenmektedir. Planda yer alan bir diğer tarım kalemi de mısır olmuştur. Kişi başı gelirin zamanla yükselmesi ile birlikte insan besini olarak mısır tüketiminin azalacağı, buğday tüketiminin ise artacağı öngörülmüştür. Bununla beraber mısırın yem olarak kullanım oranının yükseleceği düşünülmüştür. 1962 yılında mısır üretiminin %10’unun yem olarak kullanıldığı, 1967’de bu oranın %50 civarına yükseleceği hesaplanmıştır.

Planda meyve-sebze ile ilgili hedeflere de yer verilmiştir. Buna göre meyve üretim artışının gerçekleşmesi öngörülmüş, 1962 yılından önce dikilmiş ancak henüz meyve vermemiş ağaçların 1967 yılında meyve vereceği tahmini yapılmıştır. 1967 yılına kadar ağaçların %70 oranında kimyevi gübre kullanımına geçilmesi ve daha iyi bakım ve etkin bir zirai koruma yapılması ile gelişimin artırılması düşünülmüştür. Sebze üretiminde öngörülen artışın büyük bir kısmının iç tüketimde kullanılması, üreticinin kazandığı fiyat ile tüketicinin ödediği fiyat arasında oldukça büyük fark olduğu bu farkında araçlara geçtiği

tespitinde bulunulmuştur. Sebze tarımı çok kârlı bir faaliyet olmasına rağmen, plan döneminde oldukça az bir gelişme olacağına beklenmesinin sebebi, üretim imkânsızlıklarından değil, fiyat, pazarlama şartları, taşıma durumu ve saklama koşullarının elverişsiz olmasından dolayıdır. Fındık üretimindeki artışın, özellikle iyi bir gübreleme, koruma ve bakımla sağlanması, ekim alanı olarak kullanılan alanlara yeni araziler eklenerek %4 oranında artacağı tahmin edilmiştir. En önemli ihraç ürünlerinden biri olan tütünde üretimin 1963 yılında 135 bin ton, 1967 yılında ise 150 bin ton olacağı tahmin edilmiştir. Planda ayrıca tütün üretiminin gelişmesine iki faktörün engel olduğu ortaya konulmuştur. Bunlardan birincisi, tütün ekim alanlarının elverişsiz alanlara kayması ile sulama da zorlukların çekilmesi ve katma değeri yüksek nitelikli tütün yetiştirme sorunudur. İkincisi ise özellikle dış piyasalarda ki talebin hızla artmasıdır. Tarımın önemli kalemlerinden biri olan pamuk üretiminin, sulanan ekim alanının artması ve başka yatırımlar sayesinde %33 oranında artabileceği hesaplanmıştır (DPT Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1963, s. 151-158) Kalkınma planı öncesi, DP döneminde tarımın en gözde bölgesi tartışmasız Çukurova'ydı. Burada tarım üretiminin gelişmesinde 1956 yılında yapılan Seyhan Barajı'nın önemi büyüktü. Barajın getirdiği bir imkân olan sulu tarımla birlikte özellikle pamuk üretiminde hızlı bir artış kaydedildi (Yurtsever, 2013, s. 218-219). Bu artış hızının devamı adına kalkınma planında pamuğa ayrı bir değer verilmiştir.

Hayvancılık alanında bazı ürünlerin üretim sayıları ve hedefleri ile orman ürünlerindeki bazı ürünlerin üretim sayıları ve hedefleri Birinci Kalkınma Planı içerisinde "*Tarım*" başlığı altında yer almıştır. (DPT Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1963, s. 158-161).

3.3. Yatırım Hedefleri

Birinci Kalkınma Planı'nda tarımın farklı alanlarında yapılacak yatırımların hedefleri de belirlenmiştir. Birinci Kalkınma Planı döneminde yapılacak yatırımların toplamı, 123,8 milyon liralık tarımsal eğitim yatırımları hariç yaklaşık 11,3 milyar lira tutmaktadır. 11,3 milyar liralık yatırımın %6,5'luk miktarı parasız çiftçinin emeğinin karşılığıdır. Bunun yıllara dağılışı oranı 1963 yılında %11,3, 1964 yılında %16,2, 1965 yılında %20,7, 1966 yılında %24,6 ve 1967 yılında da %27,2 olarak hesaplanmıştır. Bu hesaptan hareket ile 1967 yılında tarım alanına yapılacak yatırımlar, 1963 yılının yaklaşık olarak 2,4 katı olması ön görülmüştür. Planda, sulamanın tarımdaki hayati önemi göz önünde tutularak yatırımların neredeyse yarısı mevcut sulama şebekelerinin iyileştirilmesi ve yeniden yapılacak sulama tesisleri için ayrılmıştır. Planda yer alan yatırım hedeflerinde ikinci önemli konu traktör ve onarım yatırımları üzerine olmuş, buna göre plan süresince toplam 1.690 milyon liralık bir yatırım düşünülmüştür. Böylece traktör sayısı %14 artırılarak 1967 yılında 48 bin traktör hedefi konulmuştur. Donatımda ise, teknik tarımın gerektirdiği en az donatım ihtiyacını hesaplamak ve aynı zamanda geniş çapta işçinin yerini tutan biçer-döver gibi büyük ve pahalı makinelere fazla yer vermemek üzere tahminler yapılmıştır. Birinci kalkınma planında yatırımların %6'lık bir kısmı, meraların iyileştirilmesine ayrılmıştır. Özellikle hayvancılığın artan yem ihtiyacını kısmen karşılamak, erozyona engel olmak ve yeni kurulacak bağ, meyve, fındık ve zeytinlikler için meraların iyileştirilerek bataklıkların kurutulması hedeflenmiştir. Planda tarım alanında araştırma, yayım ve eğitim hizmetlerine %4'e yakın bir pay ayrılmıştır. Yatırımların toplamının yaklaşık üçte ikisinin devlet, geri kalanının da özel teşebbüs tarafından yapılacağı planlanmıştır. (DPT Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1963, s. 162-163).

3.4. İhracat ve İthalat Hedefleri

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı süresince Türkiye'nin genel ihracatının büyük oranda tarım ürünleri ihracatına dayanacağı tahmin edilmiştir. Bu dönemde geleneksel ihraç maddelerinin geçmişteki eğiliminin devam edeceği, taze meyveler, canlı hayvan, balık ve orman ürünlerinin ihracatında ise büyük

gelişme olacağı ön görülmüştür. Türkiye'nin ihracatçı olduğu kalemler başta portakal ve limon gibi ürünler olmakla birlikte, üzüm, sebze ve şeftali gibi ürünlerde de hasat avantajları olduğu ürünlerin olacağı düşünülmüştür. Planda yer alan bilgiye göre hâlihazırda buğday, bitkisel yağlar, çay ve merinos yapağısı² ithal edilmektedir. Bu ürünlerden buğday ve bitkisel yağlar ABD'den ithal edilmektedir. Ülkenin buğday üretimi iç piyasa talebini karşılayacak kadar gelişmemiş, bu durum yurt içindeki stokların tüketilmesine sebep olmuştur. Bu sebepten dolayı, Toprak Mahsulleri Ofisinin mevcut stoklarını tamamlamak için 1963, 1964 ve 1965 yıllarında her yıl yaklaşık olarak 500 bin ton buğday ithal edilmesi gerektiği tahmin edilmiştir. İthalat sayılarının iklim koşullarına göre değişebileceği ifadesi de planda yer almıştır (DPT Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1963, s. 171-173).

4. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planının Sonuçları: Hedeflere Ulaşıldı mı?

Birinci Kalkınma Planı döneminde siyasal istikrarsızlığa karşın ekonomide “istikrar içinde hızlı büyüme” sağlanmış ve enflasyon ortalama %5,3 civarında gerçekleşmiştir. Bu durum planlı dönemin iz bırakan önemli bir başarısı olmakla birlikte Türk devleti ve halkı plan ve planlama konusunda büyük bir tecrübe kazanmıştır (Tokgöz, 1998, s. 12). Bu başarı ve tecrübe birikiminin yanı sıra planlı tarım ürünlerinin üretim, yatırım ve ihracata yönelik verilen hedeflerin tutturulup tutturulmadığı 1967 yılı sayıları ile ikinci ve üçüncü beş yıllık planlar incelendiğinde anlaşılmaktadır. Birinci kalkınma planının son yılı olan 1967'de tarım üretimi ile ilgili hedeflere ulaşıp ulaşılmadığı DPT ve Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) tarafından yapılan ortak çalışmalar ile tespit edilmiştir. Tablo 2'de birinci planda yer alan 1967 yılındaki belli başlı bazı tarım ürünlerinin üretim hedefleri yer almakta ve hedeflerin karşısında da 1967 yılında ulaşılan sayılar yer almaktadır.

Tablo 2: (DPT Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1973, s. 277).

Ürün	1967 Üretim Hedefleri	1967 Gerçekleşen Üretim
Buğday	9000	9000
Arpa	3988	3800
Mısır	1454	1050
Çeltik	370	224
Bakliyat	495	610
Şeker Pancarı	3266	5523
Tütün	150	189
Pamuk	269	396

² Yapağı: İlkbaharda kırılan koyun tüyü. Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Cilt 2, s.2387.

Patates	2000	1760
Ayçiçeği	187	230
Narenciye	444	439
Şeftali	120	103
İncir	2156	232
Elma	309	640
Fındık	130	71
Üzüm	3417	3500
Zeytin	570	495
Çay	63	101
Sebzeler	4096	4150

1967 Yılı Üretim Hedefleri ve Gerçekleşen Üretim (Bin ton)

Tabloda da görüldüğü üzere, tarım ürünlerinde bazı ürünlerde hedeflerin üzerinde üretim yapılarak hedefler tutmuş, bazı üretim hedeflerinin ise altında kalınmıştır. Buna göre buğday üretiminde 1967 yılı için hedeflenen sayıya ulaşılmıştır. Arpa, narenciye, şeftali ve zeytin ürünlerinde 1967 yılı için hedeflenen üretim sayılarına ulaşılmasa da hedeflenen sayılara yaklaşıldığı görülmüştür. Mısır, çeltik, patates, incir ve fındık ürünlerinde 1967 yılı için hedeflenen sayıların gerisinde kalınarak bu ürünlerin üretiminin artırılmasında başarısız olunmuştur. Bakliyat, şeker pancarı, tütün, pamuk, ayçiçeği, elma, üzüm, çay ve sebzelerin üretiminde de 1967 yılı için hedeflenen miktarın üzerine çıkılmıştır.

Tarım sektörü, ekonomik ve sosyal açıdan Türk toplum yaşantısında önemli bir yer tutmuş ancak, kaynakların uygun kullanılmaması ve teknolojik açıdan gelişmelerin yakından takip edilememesi sektörün gelişimini geciktirmiştir. Özellikle geleneksel alışkanlıkların kolay terk edilememesi sektörün teknolojik gelişimini engellemiştir. Tarım alanında eskiden beri gelen düzensiz işletmecilik, pazarlama sistemindeki yetersizlik, işletmelerin çoğunun aile ihtiyaçlarını karşılayamayacak kadar küçük olması, nüfus çokluğu ve tarım arazilerinin erozyona uğraması tarımsal gelişme önündeki diğer engeller olmuşlardır. Bunlara ek olarak sanayiciliğin gelişmesi de tarım alanındaki gelişmeye engel olarak gösterilmiştir. Birinci kalkınma planı döneminde ilk dört yılda tarımda ortalama yıllık gelişim %3,1 olmuştur. 1963 yılında %7 gelişme, 1964 yılında duraklama, 1965’de %3,3 oranında gerileme, 1966 yılında ise %8,6’lık gelişme yaşanmıştır. Gelişme hızlarının yıllara göre farklılık göstermesinin en önemli sebebi ise hava şartlarına bağlı olarak gerileme, daralma, hububat ve meyve üretiminde sayısal farklılıklara sebebiyet vermiştir. Bu durum tarım sektörünün bağlı olduğu en büyük ölçeğin hava şartları olduğunu da net bir şekilde ortaya koymuştur. Ayrıca sektörde teknolojik gelişimin sağlanması ile tarımın ilerlemesinin sağlanması gerekliliği ikinci kalkınma planında bir kez daha vurgulanmıştır. Birinci kalkınma planında tarımda kimyasal gübre ve iyi tohumluk kullanımında

bariz iyileşmeler yaşanmıştır. 1967 yılında 1266 milyon ton kimyasal gübre kullanımı hedeflenmiş, plan sonunda bu hedefin üzerine çıkılarak 1535 milyon ton kimyasal gübre kullanımı gerçekleştirilmiştir. 1966 ve 1967 yılında yapılan yatırımlar ile plan döneminde hedeflenen tarım yatırımlarının %83'ü gerçekleştirilmiştir. %17'lik sapmanın, %5,6'sı ilk üç yıl yatırımlarının tam anlamı ile gerçekleşmemesinde, %11,4'ü ise yatırım için ayrılan bütçenin plandaki hedeflere yetecek miktarda olmamasından kaynaklanmıştır (DPT İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1968, s. 303).

Buradaki sonuçlardan tarım politikalarında hedefler belirlenirken bölge özellikleri ve iklimin de göz önünde bulundurulduğu görülmektedir. Bu anlamda, yetiştirilen ürüne en uygun iklim-toprak koşulları neredeyse ürünün o bölgede yetiştirilmesine özen gösterilmiştir. Akdeniz bölgesi ve Ege bölgesi Türkiye'nin elini ürün çeşitliliği ve verimlilik yönünden oldukça rahatlatmıştır. Örneğin Antalya'da bütün tarım kollarındaki yoğunluk ülke genelinde önemli değerlere ulaşmıştır. Burada teknolojik gelişmenin yanı sıra, tarımda yüksek verim almayı sağlayan yöntemlerin uygulanması ve nüfusunun büyük bir bölümünün tarımla uğraşması Türkiye'de Akdeniz bölgesini, bu bölgede de Antalya şehrini ön plana çıkarmaktadır (Kaştan, 2019, s. 599).

Birinci Kalkınma Planı döneminde özellikle pamuk gibi sanayi bitkileri ihracatı daha önce de belirtildiği üzere Çukurova'daki sulamanın da etkisiyle hedeflenen sayıların iki katına kadar çıkmıştır. 1967 yılında 110 bin ton hedefe karşılık ihraç miktarı 248 bin ton olarak gerçekleşmiştir. Hububat ve taze meyve-sebze ihracatında ise hedeflenen sayıların gerisinde kalınmıştır (DPT Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1972, s. 228). Üretimin iç talebi ancak karşılayabilmesinden dolayı ihracata kalan miktar sınırlı olmuştur. Özellikle taze meyve ihracatının artmasındaki en büyük engeller; standart kalitede ve siparişleri karşılayacak şekilde ürünün arz edilememesi, ürünlerin iç piyasadaki fiyat yükseklikleri, pazarlama, depolama ve taşıma zincirindeki yetersizlik, yeni pazar imkânlarının oluşturulamaması olarak gösterilmiştir (DPT İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1968, s. 317).

Sonuç

Türkiye'nin kalkınma hamleleri, kuruluşundan günümüze kadar ülke ekonomisi ile bağlantılı bir yol izlemiştir. Türkiye'de kalkınma, yeri geldiğinde belli bir plan dâhilinde bütüncül olarak yapılmaya çalışılmış bazen de zamanın şartlarına göre hükümetlerin bölgesel politikalar üretmesini beraberinde getirmiştir. Birinci Kalkınma Planı'nın amaçları arasında millî anlamda tasarruf sağlamak, ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmayı demokratik yollarla sağlamak vardır. Bu amaçları gerçekleştirmek adına tarım, madencilik, imalat sanayi, inşaat, enerji, ulaşım ve hizmetler sektörü gibi birçok alanda hedef, plan ve politikalar ortaya konmuştur. Planlama ile birlikte devletin denetiminde ve önderliğinde, sanayileşmeyi destekleyecek temel tarımsal üretimin sağlanmasına çalışılmıştır. Üretimi artırarak hem ülke ekonomisine ve kalkınmaya katkı sağlamak hem de kırsaldan şehre denetimsiz bir göçün önüne geçebilmek adına yerelde istihdamı artıracak adımlar atılmıştır. Birinci kalkınma planının stratejisi olarak tarım ve sanayi arasında dengeli bir gelişme hızı yakalanarak nüfus artışı ile kalkınma hızı arasında da bir denge kurulmaya çalışılmış bunda da amaca ulaşılmıştır denilebilir. Zira kalkınma planında belirtilen tarım ile ilgili hedeflerin bir kısmı tutturulmuş ancak bazı hedeflere teknolojik yetersizlik, olumsuz hava şartları, yatırım payının hedefleri karşılamak için yetersiz olması gibi sebeplerden dolayı ulaşılamamıştır.

Tarım ve sanayinin birbiriyle bağlantılı olarak gelişmesine önem verilmiştir. Sanayileşme hamlelerinin hızlandırılmasının tarımsal üretimin beraberinde gelen imalatla mümkün olacağı düşüncesinden

hareketle sanayinin gelişebilmesi için aynı anda hem ucuz hammaddeye hem de ucuz iş gücüne ihtiyaç vardı. Bu ihtiyaçlar ancak tarımsal üretimle karşılanabilirdi. Tarımsal üretimin artışı beraberinde imalat sektöründeki artışı getirmiştir. İmal edilen ürünler çeşitli sanayi kollarının gelişmesine, bu durum da iç pazarın ihtiyacının büyük ölçüde karşılanması neticesinde ihracatın artmasına neden olmuştur. Bu yönüyle tarımsal kalkınma, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kalkınma politikaları açısından adeta bir lokomotif vazifesi görmüştür.

Demokrat Parti iktidarı ile daha çok makineleşmenin beraberinde getirdiği tarımda görülen değişme ve gelişmeler gereken altyapılar sağlandıktan sonra MBK'nın girişimleriyle 1960'lı yılların başında kabul edilen Birinci Kalkınma Planı ile birlikte daha çok toprağa dokunan, tohumun ve toprağın ıslahına öncelik veren çiftçilerin sorunlarının çözümünü ön plana alan bir hal almıştır. Ülkenin milli gelirindeki tarım sektörünün payının neredeyse %50'lerde olması, planda tarıma ve alt kollarına geniş bir yer verilmesine sebep olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'nde hükümetler ülke kalkınmasının “*üretim*” ile olacağını, bunun da öncelikle tarımsal üretimle sağlanacağı gerçeğini kabul etmişlerdir. 1963 yılında başlayan birinci plan ve sonrasında yayınlanan bütün kalkınma planlarında bu durum göz önünde tutulmuştur.

Kaynakça

- [1] BCA, Kararlar Daire Başkanlığı, 30.18.1.2, 166.44.2, 21 Eylül 1962.
- [2] BCA, Kararlar Daire Başkanlığı, 30.18.1.2, 168.5.7, 25 Ocak 1963.
- [3] BCA, Kararlar Daire Başkanlığı, 30.18.1.2, 171.34.16, 02 Temmuz 1963.
- [4] Resmi Gazete, Sayı 10621, Ankara 5 Ekim 1960.
- [5] Resmi Gazete, Sayı 10846, Ankara 5 Temmuz 1961.
- [6] Resmi Gazete, Sayı 11272, Ankara 3 Aralık 1962.
- [7] T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967, 1963.
- [8] T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Kalkınma Planı (İkinci Beş Yıl) 1968-1972, 1968.
- [9] T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Kalkınma Planı (Üçüncü Beş Yıl) 1973-1977.
- [10] Akandere, Osman(2019), "Türkiye'de Uygulamalı Tarım Eğitimine Bir Model: Köy Enstitülerinde Okutulan Ziraat Dersleri ve Uygulamaları", Türkiye'de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, (409-432)
- [11] Altuncuoğlu, Neslihan(2019), "Atatürk'ün Söylev ve Demeçlerinde Tarım Politikası", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 12, Sayı 62, (283-289)
- [12] Atatürk, Mustafa Kemal(2006), Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Cilt I-II, Ankara.
- [13] Boratav, Korkut(2005), Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002, İmge Kitabevi, Ankara.
- [14] Çelik, Onur ve Çetiner, Sibel(2019), "Türkiye Ekonomisinde Kalkınma Planları ve Kalkınma Planlarındaki Söylem Değişiklikleri", International Journal of Economics, Politics, Humanities and Social Sciences, Cilt 2, Sayı 3, (121-131)
- [15] Derinsu Dayı, S. Esin(2019), "Doğu Harekâtı ile Tekrar Anavatana Katılan Elviye-i Selâse (Kars Ardahan Batum)'de TBMM Hükümeti'nin Halka Yaptığı Yardımlar", Türkiye'de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, (601-613)
- [16] Kaştan, Yüksel(2019), "Antalya'da Tarım Faaliyetlerinin Cumhuriyet Dönemi Tarihi Gelişimi", Türkiye'de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, (577-600)
- [17] Küçük, Yalçın(1985), Planlama, Kalkınma ve Türkiye, Tekin Yayınevi, Ankara.
- [18] Pamuk, Şevket(2013), Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- [19] Takım, Abdullah(2011), "Türkiye'de 1960-1980 Yılları Arasında Uygulanan Kalkınma Planlarında Maliye Politikaları", Maliye Dergisi, Sayı 160, (154-176)
- [20] Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim(2009), Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- [21] Tokgöz, Erdiñç(1998), "Ekonomide 75 Yıl", Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Dergisi, Cilt 16, Sayı 1-2, (1-28)

- [22] Tolunay, Ahmet ve Akyol, Ayhan(2006), “Kalkınma ve Kırsal Kalkınma: Temel Kavramlar ve Tanımlar”, Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, Seri A, Sayı 2, (116-127)
- [23] Salep, Mustafa(2017), “Türk İktisat Tarihi Açısından Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)”, Turkish Studies, Cilt 12, Sayı 12, (209-230)
- [24] Şimşir, Sebahattin(2019), “Cumhuriyet Arşiv Kayıtlarına Göre Türkiye’de Tohum Çeşidi Islahına Dair Çalışmalar (1930-1960)”, Türkiye’de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, (3-15)
- [25] Tezel, Yahya Sezai(1994), Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- [26] Türk Dil Kurumu(1998), Türkçe Sözlük, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Cilt 2, Ankara.
- [27] Ural, Selçuk ve Hangül, Nesrin(2019), “Demokrat Parti Hükümet Programlarında Tarım (1950-1960)”, Türkiye’de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, (79-94)
- [28] Yenal, Oktay(2010), Cumhuriyet’in İktisat Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- [29] Yeşilbursa, Behçet Kemal(2019), “Ortadoğu’da Tarım Reformu (Türkiye, İran, Irak, Suriye, Mısır) (1945-1965)”, Türkiye’de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, (433-463)
- [30] Yurtoğlu, Nadir(2017), Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960), Atatürk Araştırma Merkezi, Yayınları, Ankara.
- [31] Yurtsever, Cezmi(2013), Çukurova’da Tarımın Tarihi, Adana Ticaret Borsası Yayınları, Adana.
- [32] Yuvalı, Abdulkadir ve Yoska, Erhan(2019), Türk Dünyasının Ortak Kültürel Değerleri, Kömen Yayınları, Konya.
- [33] Yücel, Fikret(2014), Cumhuriyet Türkiye’sinin Sanayileşmede İlk Adımı Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı 1934-1938, TMMOB Elektrik Mühendisleri Odası Yayınları, Ankara.